

احسن العبدی

فارسی ترجمہ

تالیف

فلیہ مصری القاسم
حضرت مولانا رشید اکبر صاحب دہلوی

مترجم

مولوی نصر اللہ منصور دہلوی

مکتبہ رشیدیہ

دہلی

www

Maktaba Tul Ishaat

تمام فٹون کے کتب ہمارے ویب سائٹ اور پلے سٹور سے فری ڈاؤن لوڈ کریں۔ ہم روزانہ کی بنیاد پر اس میں مزید نئے کتب شامل کر رہے ہیں نئے شامل شدہ کتب لیے روزانہ ہمارے پلے سٹور اور ویب سائٹ کو باقاعدگی سے چیک کیا کریں۔

اپنی کتاب کو ہمارے ویب سائٹ پر شائع کرنے کے لیے رابطہ کریں

تفاسیر	خطبات	منطق
احادیث	سیرت	معانی
فقہ	تاریخ	تصوف
سوانح حیات	صرف	تقابل ادیان
درس نظامی	شعو	تجوید
لغت	فلسفہ	نعت
فتاویٰ	حکمت	تراجم
اصلاحی	بلاغت	تبلیغ و دعوت
آڈیو دروس	مناظرے	تمام فٹون

Contact Us: maktaba.tul.ishaatofficial.com

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
﴿فَتَسَلُّوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾

وَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
إِنَّمَا سِفَاءُ النَّبِيِّ السُّؤَالُ (الحدیث)

احسن الفتاوی

جلد ہفتم

(بحذف مکررات و تخریجات فرائض و مسائل غیر مهمہ)

تالیف : فقیہ العصر مفتی اعظم حضرت مفتی رشید احمد صاحب

مترجم : مولانا سید داؤد (ہاشمی)

ناشرین

مولوی محمد ظفر «حقانی»   مولوی امیر اللہ «شیرانی»

آدرس : مکتبہ فریدیہ محلہ جنگی، قصہ خوانی، پشاور

جملہ حقوق طبع بحق ناشر محفوظ است

مشخصات کتاب

- نام کتاب : احسن الفتاویٰ (فارسی)، (جلد ہفتم)
 تالیف : فقیہ العصر مفتی اعظم حضرت مفتی رشید احمد صاحب
 مترجم : مولانا سید داؤد (ہاشمی)
 سال طبع :
 کمپوز : خالد کمپوز سنٹر
 کمپوزر : خالد
 ناشرین : مولوی محمد ظفر (حقانی)   مولوی امیر اللہ (شیرانی)
 آدرس : مکتبہ فریدیہ محلہ جنگی قصہ خوانی پشاور
 مسؤل مکتبہ : مولوی محمد ظفر (حقانی) صاحب

باب الربا والقمار

تفصیل نساء در حصہ بیع بالجنس مکیلات وموزونات

سوال : در کدام کدام صورت های بیع بالجنس مکیلات وموزونات نساء حرام است ؟

بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در مکیلات وموزونات در صورت اتحاد جنس یا اتحاد قدر نساء حرام است۔ البتہ قبض فی المجلس شرط نیست تنها تعین فی المجلس کافیست احضار فی المجلس هم ضروری نیست۔ البتہ در ملکیت بودن ضروری است قبض فی المجلس تنها در بیع صرف لازمی است۔

در مکیل وموزون بیع الدین بالدين جواز ندارد اگر کہ بر دین درہمان مجلس قبل الافتراق قبضہ نیز نموده شود وبيع العين بالدين به همین شرط جواز دارد کہ قبل الافتراق بر دین قبضہ نموده شود در این صورت تعین کافی نیست، قبض علی الدین ضروری است۔
قال فی التنویر: وعلته القدر مع الجنس فان وجدا حرم الفضل والنساء وان عدما حلا وان وجدا احدهما حل الفضل وحرم النساء۔

و فی الشرح: ولو مع التساوی حتی لو باع عبد بعدہ الی اجل لم یجوز لوجود الجنس فی الشامیۃ ثمہ (قوله واحد ہما نسأ) ثم اعلم ان ذکر النساء للاحتراز عن التأجيل لان القبض فی المجلس لا یشتط الا فی الصرف وهو بیع الثمان بعضها ببعض اما ما عداہ فاما یشتط فیہ التعین دون التقابض كما یأتی (رد المحتار ص ۱۱۱ ج ۳) ، وایضا فی العلائق: والمعتبر تعین الربوی فی غیر الصرف ومصوغ ذهب وفضة بلا شرط تقابض حتی لو باع برابریعینہا وتفرقا قبل القبض جاز خلافاً للشافعی رحمہ اللہ تعالیٰ فی بیع الطعام ولو احدهما دیناً فان هو الثمن وقبضہ قبل التفرق جازوالالا کبیعہ ما لیس عندہ صراج۔

و فی الشامیۃ: (قوله والمعتبر تعین الربوی فی غیر الصرف) لان غیر الصرف یتعین بالتعین یتعین من التصرف فیہ فلا یشتط قبضہ کالشیاب ای اذا بیع ثوب بثوب بخلاف الصرف لان القبض شرط فیہ للتعین فانه لا یتعین بدون القبض الخ۔

وایضا فیہا: (قوله حتی لو باع الخ) قال فی البحرینا نہ کما ذکرہ الاسبیجانی بقوله واذا تبایعا کلیاً بکمی اووز لیاوز لکلاهما من جنس واحد او من جنسین مختلفین فان البیع لا یجوز حتی یکون کلاهما

عبدالهیف الیه العقد والآخر جیداً موصوفاً فی الذمة فانه یبظر ان جعل الذین منهما فمدا والعین مبیحا
 جاز البیع (الی قوله) وبیانہ اما قال بعثک هذه الحنطة علی انما قفیز بقفیز حنطة جیدة (الی قوله) فالبیع
 جائز لانه جعل العین مبیحا والذین الموصوف فمدا ولكن قبض الذین منهما قبل التفرق بالی
 بدان شرط لان من شرط جواز هذا البیع ان یجعل الافتراق عن عین بعین وما کأن فیدان لا یتمین الا
 بالقبض ولو قبض الذین منهما ثم تفرقا جاز البیع قبض العین اوله یقبض ولو قال اشتريه منك
 قفیز حنطة جیدة بهذا القفیز من الحنطة (الی قوله) فانه لا یجوز وان احضر الذین فی المجلس لانه جعل
 الذین مبیحا فصار بائعا مالہس عند قفیز ولا یجوز ح (رد المحتار ص ۲۰۳ ج ۳) والله سبحانه وتعالی اعلم.

۰۳ / ذی قعدة سنه ۵۷۲

استقراض مکیلات وموزونات جواز دارد

این مسئله در باب القرض والدين ذکر شده است .

به قصد حفاظت در بانک باز نمودن اکاونت

سوال : آیا به قصد حفاظت، نگهداشت پول در بانک جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : جمع نمودن پول در بانک سه صورت دارد :

۱- اکاونت سودی (سیونگ اکاونت)

۲- اکاونت غیر سودی (کرنٹ اکاونت)

۳- لا کر

در کانه سودی جمع نمودن پول حرام است زیرا گناه سود گرفتن را دارد که بر آن وعید
 شدید از جانب خداوند تعالی و رسول الله صلی الله علیه وسلم است .

(۱) در قرآن کریم از طرف خداوند تعالی و رسول الله ﷺ سود خواران را اعلان جنگ داده
 شده است .

۱- ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْبُوا بِالرِّبَا مَرَّةً وَثَلَاثًا وَلَا أُخْرَىٰ ۚ وَمَن يُجِزِ لَهَا فَلَهُ عَذَابٌ أَلِيمٌ ۚ﴾

۲- عن جابر رضي الله تعالى عنه قال : لعن رسول الله صلى الله عليه وسلم أكل الربوا وموكله وموكلته
 وشاهديه وقال هم سواء مروا بمسلم (مشکوٰۃ ص ۲۴۴) .

۳- عن عبد الله بن حنظلة غسيل الملائكة رضي الله تعالى عنه قال : قال رسول الله صلى الله عليه
 وسلم درهم ربا يأكل الرجل وهو يعلم اشد من ستة وثلاثين زنية - رواه احمد والدارقطني (مهكك) .

ص ۱۶۶

۴۔ عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالیٰ عنہ قال: قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: الربوا سیمون جزما
یہرہا ان ینکح الرجل اہلہ - رواہ احمد (مشکوۃ، ص ۲۳۶، ج: ۱)۔

۵۔ وعن عمر بن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ ان اہر ما نزلت آیۃ الربوا وان رسول اللہ صلی اللہ علیہ
وسلم قبض ولم یفسرہا لعلہن ھوا الربوا والریبۃ رواہ ابن ماجہ والدارمی۔

قال الطیسی رحمہ اللہ تعالیٰ: ای الآیۃ الی نزلت فی تحریم الربوا وهو قوله تعالیٰ: (الذین یأکلون الربوا
الآیۃ) - (لا تظلمون ولا تظلمون) ثبوتہ غیر منسوخہ تصریحہ غیر مستحبہ فلذلک لم یفسرہا النبی
صلی اللہ علیہ وسلم فاجروہا علی ما ہی علیہ فلا ترتبوا فیہا واتروا الخیلة فی حلہا (مرقاۃ ص ۱۶۶)۔

علاوہ از آن تعاون علی الاثم است این پول در معاملات سودی در کار می آید۔

وقال اللہ تعالیٰ: ﴿وَمَا آوُوا عَلٰی الْاَثْرِ وَالْفَقْوٰی وَلَا تَعَاوُوا عَلٰی الْاَثْرِ وَالْمَدْوٰی﴾

در اکاونت کرنٹ ہم جمع نمودن پول جواز ندارد چرا در این اکاونت اگر کہ گناہ سود
گرفتن نیست اما گناہ تعاون علی الاثم در آن نیز می آید۔

در اکاونت لاکر ہم جمع نمودن پول جواز ندارد در آن اگر کہ گناہ سود و گناہ تعاون
علی الاثم نیست اما گناہ استعمال پول در بانک حرام است، البتہ در صورت احتیاج شدیدہ
در بانک جمع نمودن پول جواز دارد کہ نسبت بدو صورت اول در آن جرم کم و اندک است
باز ہم استغفار گفتن در کارست۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

۲/ جمادی الاولیٰ سنہ ۸۶ھ جری

گذاشتن پول سود در بانک جواز ندارد

سوال: اگر کسی در اکاونت سودی بانک پول جمع میکند و سپس اگر آنرا بگذارد مالکان
بانک آن پول را در دشمنی خلاف اسلام استعمال میکنند پس اگر این پول بر مساکین
وفقراء تقسیم شود آیا گناہ سود گرفتن بر این شخص عائد میشود؟ اگر گناہ سود گرفتن بر
این شخص عائد میشود پس چه باید کرد و کدام صورت را اختیار کند؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب: در اکاونت سودی جمع نمودن پول جواز ندارد اگر کسی
بنا بر جہالت یا غفلت در این اکاونت پول جمع نمودہ باشد وبعد از انتہاء نادم شود باید علی

الفور باتو به واستغفار پول را با سود آن از بانک بکشد و پول سود را بلا نیت ثواب بر فقراء و مساکین تقسیم کند.

سود و هر نوع مال حرام و ارباح فاسده در حکم لقطه است در صورت خوف ضیاع بر داشتن لقطه واجب است تا پس به مالک داده شود و در صورت علم نداشتن از طرف مالک بدون نیت ثواب صدقه نمودن آن بر مساکین واجب است.

قال الامام المرحوم فی رحمة الله تعالى: فيكون سبيله التصديق في رواية يروى عليه في رواية لان المحقق في هذه المسئلة وهذا الصحيح (هداية كتاب الكفالة، ص ۱۲۴، ج ۲).

و فی الباب الخامس عشر من کراهية الهندية: والسبيل في المعاصي ردها و ذلك ههنا بردا لمأخوذان تمكن من رده بان عرف صاحبه و بالتصديق به ان لم يعرفه ليصل اليه نفع ماله ان كان لا يصل اليه عين ماله (عالمگیری، ص ۳۳۹، ج ۵).

و فی العشرین من بیوعها: و المماطاب للمساكين على قياس اللقطة (عالمگیری، ص ۲۱۲، ج ۲).
و فی التنویر و شرحه: (عليه ديون و مظالم جهل اربابها و ايس) من عليه ذلك (من معرفتهم فعليه التصديق بقدرها من ماله و ان استغرق جميع ماله) (رد المحتار، ص ۳۳۳، ج ۲).

و قال العلامة ابن عابدین رحمه الله تعالى: ان الذي يصرف في مصالح المسلمين هو العالم (الخراج العشور) كما مر و اما الرابع (الضوائع و اللقط) فصرفه المشهور هو اللقيط الفقير و الفقراء الذين لا اولياء لهم (الی ان قال) و حاصله ان مصرفه العاجزون الفقراء (رد المحتار، کتاب الزکوٰۃ، ص ۶۳، ج ۲).

و فی التنویر و شرحه: (ندب رفعها لصاحبها) ان امن على نفسه تعريضها و الا فالترك اولى و فی البدائع و ان اخذها لنفسه حرم لانها كالغصب (و وجب) ای فرض فتح و غیره (عند خوف ضیاعها) كما مر لان لمال المسلم حرمة كما لنفسه فلو تركها حتى ضاع اثم (رد المحتار، ص ۲۲۸، ج ۲).

در صورت گذاشتن سود در بانک این امر متیقن است که بر مصرف درست خرج نموده نمیشود بلکه بالا تراز آن اعانت با سود خوران میباشد. لذا گرفتن آن به قصد تصدق واجب است و گذاشتن آن در بانک گناه است. مانندیکه در صورت خوف ضیاع برداشتن لقطه واجب است.

بعضی ها گفته اند که گذاشتن سود در بانک ارتکاب کدام جرمی نیست، البته تسبیب است و در سود ارتکاب و مباشرت اخذ ربا است، لذا جواز ندارد.

اما در جواب گفته میشود کہ مباشرت اخذ ربوا در صورت گرفتن سود بہ نیت تملیک میباشد اما اگر بہ نیت تصدق و ایصال الحق الی المستحق باشد در آنصورت جواز دارد کہ آن اخذ ربوا نباشد مانندیکہ التقاط لقطہ بنیت تملیک حرام است اما بہ نیت ایصال الحق الی المستحق جائز ہلکہ در صورت خوف ضیاع واجب است.

علاوہ از آن بعد از تحقیق بنوک فہمیدہ شد کہ در ہر صورت پول سود در اکاؤنت مالک داخل کردہ میشود کہ علاوہ او کسی حق وصول آنرا ندارد لذا آہن پول حکماً در قبضہ او داخل است کہ قبل از کشیدن از بانک سود را وصول نمود کہ صورت نجات از آن تنها و تنها اینست کہ بر مساکین بلا نیت ثواب تصدق نمودہ شود. **وَاللّٰهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ**.

۳/۲ ذی القعدہ ۱۳۷۱ ہجری

ترک نمودن سود در بانک غیر مسلم

سوال: در بنوک غیر اسلامی یا و در بنوکی کہ حصہ داران آن غیر مسلم، شیعہ، مرزائی، غالی، سی، و عیسائی باشند اگر کسی در این بنوک پول خویش را جمع نماید و خوب میدانند کہ این بنوک سود بانک را بر منشور کفار بہ مصرف می رساند بگوید کہ من پول ادارہ اسلامی خویش را در این بانک بلا سود می نہم پس آیا در این بنوک جمع نمودن پول بلا سود جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

نیز اگر سود پول خود را بگیرد و آنرا بر فقراء تقسیم کند حکم آن چگونه است؟ از نگاہ شرع کدام یکی از ہر دو صورت اہون است، و اگر حصہ مسلم در بانک زیاد و حصہ غیر مسلم کم باشد آیا فرق دارد یا نی؟ مدلل ارقام فرمائید. بینوا توجروا.

الجواب باسم ملہم الصواب: اگر مالک بانک مسلمان باشد یا کافر بہر کیف جمع نمودن پول در بانک جواز ندارد و اگر کسی جہت نادانی و غفلت در بانک پول جمع نمود پس نہادن سود برایش جواز ندارد. زیرا کہ منافع و ارباب فاسدہ ہرگونہ مردم در بانک است کہ حکم لقطہ را دارد چونکہ مالک آن معلوم نیست لذا گرفتن از بانک و تقسیم آن بر فقراء و مساکین واجب است.

وَالْبَابُ الْخَامِسُ عَشْرُ مِنْ كَرَاهِيَةِ الْهَدِيَّةِ: وَالسَّبِيلُ إِلَى الْمَعَاصِي رَحْعًا وَفَلَاحًا يَهْدِي إِلَى عَذَابِ مَنْ لَمْ يَرْحَمْ بِأَنْ يَرْفِصَ صَاحِبُهُ وَبِالتَّصَدُّقِ بِهِ أَنْ لَمْ يَخْرُجْ لَهُ لِيَصِلَ إِلَيْهِ نَفْعٌ مَالَهُ أَنْ كَانَ لَا يَصِلُ إِلَيْهِ عَيْنٌ

مالم (عالمگیریہ، ص ۴۳۶)۔

علاوہ از آن تعاون در کارهای سودی جرم است .

تنبیہ : قادیانی، شیعہ، و ہر فرقہ کہ باوجود کفر دعوی اسلام را کنند حکم زندیق را دارد کہ هیچ نوع معاملہ با آنان جواز ندارد. تفصیل بیع، شراء، اجارہ و استجارہ با انها در کتاب الخطر والاباحۃ آمدہ. واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .
۱۱ / صفر سنہ ۸۶ ہجری

نہادن مال یتیم در بانک و حکم سود آن

سوال : شخصی فوت نمود کہ اطفال صغیر را از پشت گذاشت اقارب او پولش را در بانک نہادند و بر آن سود را گرفتہ بر اطفال او تقسیم نمودند.

بعضی اقارب آنرا سود گفتہ مانع شدند اما دیگران گفتند این سود نیست زیرا کہ آنان بہ رئیس بانک گفتہ اند اگر آسمانی اتش و باد بر بانک پرید مال ایتم ضائع شمرده شود در غیر آن بانک بانک نفع دہد پس این شراکت است و سود نیست حکم شرعی این معاملات چگونه است آیا جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این سود است و حرام بر مرتکب آن در دنیا و آخرت عذاب نازل میشود و موجب لعنت میگردد . واللہ تعالی اعلم

۸ / ذی قعدہ سنہ ۹۹ ہجری

گرفتن سود برای نفع مساکین

سوال : (۱) یک شخص مہتمم مدرسہ است پول مدرسہ را در بانک می نہد بہ این ملحوظ کہ نفع (سود) آنرا بر فقراء و مساکین تقسیم کند ، پس آیا این مفکورہ او درست است یا خطا و یا اکاونت کرنٹ را در بانک باز کند کہ در آن قطعاً منافع نہاشد خلاصہ اینکہ آیا جہت نفع فقراء و مساکین برای نجات از سود آیا این طریقہ جواز دارد و یا در نظر گرفتن این نظریہ و مصلحت در صورت عدم جواز آیا نفع سود گرفتن حرام است و یا مکروہ تحریمی است ؟

(۲) این چنین حکم جمع نمودن پول شخص خویش در بانک جہت نفع مساکین چیست ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر فقط برای تحفظ پول در بانک جمع کند پس در اکاونٹ (لاکر) باید جمع نماید وبخاطر منفعت مساکین گرفتن سود از بانک جواز ندارد
معاملہ سودی در ہر صورت حرام است۔ واللہ اعلم۔ ۶/شوال سنہ ۹۶ ہجری

سود گرفتن از کفار در دارالحرب

سوال : در دارالحرب گرفتن سود از کفار جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا۔

الجواب باسم ملہم الصواب : سود گرفتن در دارالحرب از کفار عند الجمهور حرام است در ائمہ ثلاثہ ودر احناف امام ابو یوسف رحمہ اللہ قائل حرمت است البتہ از امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ و امام محمد جواز سود در دارالحرب منقول است۔

علماء مقصد قول امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ را چنین بیان نموده اند کہ او خلاف جمهور نیست یعنی نزد او ہم حرمت است در قرآن کریم با سود خوران خداوند تعالی ورسول او اعلان جنگ نموده اند آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم در حصہ ربوا چنین وعیدات را اعلان نموده کہ مسلمان جرئت ربوا را نکنند در حدیث آمده سود جرم بزرگ است حصہ ادنیٰ ان زنا نمودن است با مادرش در حدیث دیگر آمده یک درہم سود بدتر است از سی وشش مرتبہ زنا (مشکوۃ)

حضرت عمر رضی اللہ عنہ میفرماید : "لِدَعْوِ الرِّبَا وَالرِّبَاةِ" در کثرالعمال از حضرت عمر رضی اللہ عنہ منقول است : ترک دنا سعة اعشار الحلال غشیة الربوا۔

لذا محققین فتویٰ داده اند کہ در ہندوستان ہم از کفار گرفتن سود حرام است۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ ۲۲/محرم سنہ ۷۲ ہجری

اداء نمودن انکم نکس از سود بانکی

سوال : آیا اگر با پول حصول شدہ سود از بانک اداء نمودن انکم نکس حکومتی اداء شود یعنی آیا با این مال ناجائز آن نکس غیر شرعی اداء شود جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا۔
الجواب باسم ملہم الصواب : سود بانکی از خزانہ حکومتی نیست لذا با آن تادیبہ انکم نکس جواز ندارد بلکہ جہت نامعلوم بودن مالک آن تقسیم نمودن آن بر مساکین واجب است۔

البتہ از محکمہ های دیگر گرفتن بقدر انکتکس جواز دارد. لہذا دستور مروج انکم تکس ظلم محض است و مظلوم حق خویش را بذریعہ سرقت و غصب ہم حاصل نموده میتواند.

قال ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ فی باب حد السرقة: فأذا ظفر بمال مدیونہ لہ الاصل حیثانہ بل لہ الاصل من خلاف الجنس علی ما ذکرنا قریباً (رد المحتار، ص: ۲۰۶)، ج: ۲، و اللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم.

(۴) (رجب سنہ ۱۴۳۳ھ)

معاش حارس و پھرہ دار بانک حرام است

سوال: کسی کہ در بانک حارس است و با معاملات سودی بانک کاری ہم داشته نباشد و مال حلال بانک ہم تقریباً غالب است و نسبت بہ پول سودی سرمایہ مردم اضافہ تر است آیا معاش حارس ازین بانک جواز دارد یا حرام است. بینوا توجروا

الجواب باسم علیہم الصواب: پول بانک بدوگونہ است: (۱) اصل سرمایہ (۲) منافع و عائدات.

اگر در اصل سرمایہ حلال غالب باشد پس گرفتن سرمایہ خویش از بانک جواز دارد و این پول حلال است.

قسم دوم: یعنی کہ در آن سود و ارباح فاسدہ غالب باشد کہ در تمام معاملات معاش مامورین از آن منفعت گرفته میشود همین است عرف و رواج و قاعدہ مصارف عوض سرمایہ از عائدات وضع میشود. لہذا معاش ہر نوع ملازم از بانک حرام باشد اگر با معاملات سودی تعلق داشتہ باشد یا نداشتہ باشد. واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم.

۱۵ رذی الحجہ سنہ ۱۴۱۱ ہجری

دادن نوت بر قیمت اندک

سوال: نوت کہ ضعیف شود و بانک ہم آنرا نمیگیرد آیا دادن آن بر قیمت اندک جواز دارد یا نہ؟ بینوا توجروا.

الجواب باسم علیہم الصواب: جواز ندارد مالکان بانک مکلف اند بر گرفتن آن عوض قیمت کامل در صورت ضرورت عوض تبدیل نمودن نوت عوض نوت با آن نوت چیزی خریداری شود و بانع و مشتری کہ در بیعہ بہ ہر مقدار راضی شوند جواز دارد زیرا کہ در

تبدیل نمودن نقد عوض نقد زیادت سود است پس باید با آن جنس خریدہ شود۔ واللہ سبحانہ
وتعالیٰ اعلم۔ ۲۵/ ذوال سنہ ۸۶ ہجری

مثل سوال بالا

سوال : بعض مردم عوض بردن پول بہ بانک صد روپیہ را عوض ۸۰ و ۵۰۰ روپیہ را عوض ۴۰۰ روپیہ تبادلہ میکنند آیا در حالت اضطراری چنین بیع جواز دارد یا نہ ؟
بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این بیع جهت ربوا بودن حرام است در حالت اضطرار باید
عوض صد روپیہ چیزی مناسب خریدہ شود یا اینکه در اجرت داخل نمودن صد روپیہ ۲۰
روپیہ اجورہ تعین شود۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

۲۳/ جمادی الاولیٰ سنہ ۹۱ ہجری

معاملہ قرض در ظرف معین

سوال : زید یک پیالہ شکر را از عمرو قرض میگیرد آیا این صورت جواز دارد ؟ در
حالیکہ فقہاء استقراض را در اثناء متعین جهت احتمال ربوا ناجائز قرار دادہ اند؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : بلہ ! جواز دارد علت استقراض در اثناء متعین در اینجا
مفقود است زیرا کہ در صورت مفقودی بعینہ بہ همان شکل قرض بدست می آید فرضاً اگر
اندک تفاوت باشد آنرا اعتبار دادہ نشود ، لان العرف علی اہلدارۃ علاوہ از این معیار تحت
مساوی بودن داخل نمی باشد۔

لان اقل المعیار فی الکیل نصف الصاع وفي الوزن الرطل وما لا يدخل تحت المعیار المسوی
لا یحقق فیہ ربوا کما فی بیع الحنفۃ بالحنفۃ والتفاحۃ بالتفاحۃ۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

۱۴/ صفر سنہ ۱۳۰۷ ہجری

حکم بیمہ ((گرو نمودن نفس خویش))

سوال : رفیقی دارم کہ مؤظف کمپنی بیمہ است پافشاری میکند کہ عمر خویش را بیمہ
کن او میگوید کہ کمپنی ہای بیمہ مطلق کار سود را نمی کنند۔ لذا این جواز دارد شما
بگوئید کہ آیا این بیمہ جواز دارد یا خیر ؟ علت عدم جواز آن چیست ؟ اگر کہ پرسیدن

دلیل از یک عالم دین بی ادبی است اما جهت قناعت رفیقم پرسیدم خداوند تعالی شمارا جزای خیر دهد. بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : بیمه چند انواع دارد علت عدم جواز بیمه نفس قرار ذیل است :

(۱) پولی که بالاقساط اداء میشود آن بر ذمه کمپنی بیمه قرض میباشد و پول زائد که تعبیر به منافع کرده میشود سود است زیرا کہ ”کل قرض جرنفعاً فهو ربا“ ازینجا بیمه زندگی قطعاً جواز ندارد.

(۲) کار بیمه مشروط بالشرط میباشد و قرض مشروط حرام است .

قال الامام طاهر بن عبد الرشید البهاری رحمہ اللہ تعالیٰ: **توفي كفالة الاصل في الباب الاخير القرض بالشرط حرام والشرط ليس بلامر.** (خلاصۃ الفتاوی ص ۴۰ ج ۳)
(۳) بیمه مؤجل باشد و در قرض تأجیل درست نباشد .

قال الامام المرعشي رحمہ اللہ تعالیٰ: **فان تأجيله لا يصح (الى قوله) وعلى اعتبار الانتهاء لا يصح لانه يصير بيع الدارهم لسيعة وهو ربا.** (ہدایہ ص ۶ ج ۳)

(۴) مالکان کمپنی با این پول کار سود کاری را ادامه میدهند پس با بیمه نمودن تعاون است در گناہ .

قال الله تعالى: ﴿وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْرِ وَالتَّقْوَىٰ وَلَا تَعَاوَنُوا عَلَى الْإِثْرِ وَالْمُؤْمِنُونَ﴾

۲۷ / صفر سنہ ۸۵ ہجری

استخوان بازی قمار است

سوال : کدام پول کہ از بجل بازی بدست می آید حلال است و یا حرام. بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : بجل بازی یک نوع قمار است لذا پول بدست آورده از آن حرام است . واللہ سبحانہ و تعالی اعلم .
۱۶ / رجب سنہ ۹۱ ہجری

بیمه جهت علاج

سوال : در امریکا شفاخانہ های حکومتی وجود ندارد ہمہ شفاخانہ ها شخصی است لذا این شفاخانہ ها عوض بیمه کاری در وقت ضرورت تمام اخراجات ادویہ بیمه شدہ را بدوش

می گیرد بعد از داخله ماهانہ از او یک مقدار پول میگیرد آیا این طریقہ جواز دارد یا خیر مردم جهت انشورنش ہنا ہر بیمہ ماہانہ قیمت را وصول میکنند آیا چنین بیمہ نمودن جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملہم الصواب : جواز ندارد . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۱۹/ ذی قعدہ سہ ۹۸ ہجری

بیمہ کاری موتر

سوال : در امریکا قانون حکومتی است کہ باید ہر دارندہ موتر با یک محکمہ وابستہ باشد کہ در صورت تصادم سیادہ کہ او ملامت باشد علاج جانب مقابل را با جبران کمیثہ مذکور عوض او متحمل شود آیا چنین نوع انشورنس جواز دارد ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملہم الصواب : چونکہ این بیمہ کاری موتر بہ طیب خاطر نیست بلکہ جبراً از طرف حکومت مردم مکلف میباشد کہ در صورت ضرورت جواز دارد اما در صورت حادثہ باید پول اضافہ از صرف ہر حادثہ اتفاقیہ را صدقہ کند . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۱۹/ ذی قعدہ سہ ۹۸ ہجری

خریداری تکت ہلال احمر

سوال : کمیثہ ہلال احمر یک کمیثہ پاکستانی است کہ بنام پنج روپیہ وسہ روپیہ قرعہ اندازی میکند ودر ہر ماہ سہ صد ہزار وپانزدہ صد ہزار روپیہ را بطور انعام تقسیم میکند پول متباقی را ہر امبولانس ہا، عطیہ خون، شفاخانہ ہا، عکس ہای مریضان معاینات خون وغیرہ ویتیمار داری مریضان بہ مصرف می رساند نیز با افت زدہ گان ناگہانی کمک میکند آیا این لاتری جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این مجموعہ سود وقمار محسوب می شود لہذا حرام است .

۲۶/ شوال سہ ۱۴۰۰ ہجری

واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

خریداری تکت انعامی

سوال : آیا خریداری لاتری انعامی جواز دارد ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : جواز ندارد زیرا مجموعہ سود وقمار است پس حرام در

حرام گردید . واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم .

۲۳ / شوال سنہ ۱۴۰۰ ہجری

اداء نمودن پول سود در بیمہ جواز ندارد

سوال : بیمہ نمودن چند چیز در نظام موجودہ خیلی ہا ضروری است مثلاً بیمہ صحت، بیمہ موٹر ارسال اشیای قیمتی توسط داکخانہ بیمہ سوال اینجاست کہ آیا سود بدست آمدہ از بانک را در بیمہ مصرف کند یا نہ ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : جواز ندارد . واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم .

۱۲ / ذی الحجہ ۱۴۰۰ ہجری

حکم ایل سی

سوال : (الف) سامان بہ قیمت صد ہزار را از انگلستان وارد می کنم از کمپنی با از الف مطالبہ کرد تا تضمین کند کہ در ہر صورت قیمت مال را تادیہ کند . الف بانک پاکستانی نزد (ج) می آید و ضمانت می خواہد بانک (ج) برآمد کنندہ (ب) از طرف الف تضمین مطلوبہ را بہ این شرط مہیا میکند کہ بر شرح مقررہ الف، ج مناسب مقدار کمیشن را اداء میکند آیا برای ج چنین کمیشن را وصول نمودن شرعاً جواز دارد؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملہم الصواب : ضامن شونده را بہ اجرت گرفتن جواز ندارد صورت جواز سهل تر صورت مذکورہ اینست کہ الف ج را وکیل بالاجر ادای ثمن بگیرد بکدام اندازہ کہ (ج) ضامن پول گردیدہ پول وصول شدہ را بحیث اداء ثمن وصول کند، اما از تحقیق معلوم میشود کہ (ج) جدا اجرت ابلاغ ثمن را بہ شکل اجرت از (ب) وصول کند ازینجا در عمیق نظر جواز دو صورت دارد :

(۱) (ج) در دادن ضمانت کار مثلاً حسابات الف را تحقیق نمودہ این عمل را عوض ضمانت قرار دہد .

(۲) چونکہ بدون ضمانت (ج) بر بیع (ب) راضی نیست لذا ضمانت (ج) سعی فی ارضاء البائع است پس آنرا باید بحکم سمسرہ گردانند . واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم .

مثل سوال بالا

سوال : مایان اموال پاکستانی را بہ خارج صادر میکنیم خریداران در بانک ها بنام مایان کتاه (ایل سی) باز میکنند کہ ایل تضمین ہانکی است کہ آن پول عوض مال را بانک ہر آتہ بہ مایان اداء میکند اما در صورتیکہ مایان مال را بفرستیم عرض اینست بعض مشتریان علی الفور بعد از ایل سی پول می فرستند اما بعضی ها بنا بر مجبوری ایل ایل سی را فتح کند بنا بر شرط مباشرہ بعد از مدت ۱۸۰ یوم پول را اداء کند این ایل سہ دو صورت دارد :

(۱) ۱۸۰ یوم انتظار کشیدن بعداً وصول پول پس اگر تا این مدت انتظار شود پول کاملاً وصول میشود.

(۲) واگر عجلہ نمودہ شود در وصول پول بانک یک مقدار پول را وضع میکند یا با عبارت دوم در قرض کہ بانک علی الفور پول را اداء میکند بعداً از مشتری آنرا وضع ۳/۱ پول را حکومت (بانک) وضع کند آیا این صورت جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسمہم الصواب : حقیقت این معاملہ اینست قرضی را کہ بر مشتری دارید آنرا عوض رقم اندک بر بانک بفروشید این معاملہ سود است لذا جواز ندارد. واللہ سبحانہ وتعالی اعلم.

۳/ جمادی الاولیٰ سنہ ۱۴۰۲ ہجری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾

زیادة البدل لاجل الاجل

حکم زیاد نمودن قیمت جهت قرض

زیاد نمودن ثمن بنا بر قرض

سوال : کسی یک چیز را چنین به فروش می رساند که اگر پول عاجل بدست اورسد پانزده روپیه میگیرد و اگر چند يوم بعد باشد بیست روپیه میگیرد ، آیا این صورت در ریا می آید یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در این صورت ریا نیست البته باید فیصله در همین مجلس نموده شود که مشتری این مال را قرض میگیرد و یا نقد تا که ثمن پانزده یا بیست روپیه تعیین شود اگر تعیین پانزده یا بیست روپیه نشود پس بنا بر جهالت ثمن بیع فاسد است.

قال العلامة المرقيني رحمه الله تعالى الا ترى انه يراعي الثمن لاجل الاجل (هداية ج ۳)
وفي الهدية عن الفتح واما المطلاق فيما اذا قال بعتك بثلث حالاً وبالفين الى سنة فلجهالة الثمن (عالمگیریه ج ۳) فقط والله سبحانه وتعالى اعلم

۲۱ / ذی حجه سنه ۱۴۰۱ هـ

سوال مثل بالا

سوال : شما یان حکم نمودید در زیاد نمودن ثمن جهت قرض اما یک مولوی صاحب بنا بر دلائل ذیل این نوع بیع را ممنوع می پندارد.

در هدایه در کتاب الصلح در اوائل می آید. (الاعتیاض عن الاجل حرام)

در عالمگیریه در باب العاشر می آید : (رجل باع على ابنه بالنقد بكذا او بالنسيئة بكذا او الی

شہر ہکذا والی شہرین ہکذا العہد، کذا فی الخلاصۃ (عالمگیریہ، جلد: ۲، ص: ۴۲)۔

در قاضی خان آمدہ: (لا یموز ببع المحنطۃ بعین النسبۃ اقل من سعر البلد فانه فاسد واخذ فہمہ حرام ایضاً، فی الايضاح ان ببع المحنطۃ بقصان حکم البلد فاسد وان اخذ العین بعد مہی المدۃ حرام لان العین متفاضل بالحکم وهو الربوا۔

نیز در ہدایہ آمدہ: لان الاجل لا یقابلہ شیء من العین۔

امیدوارم عبارات فوق را مدنظر گرفتہ تحقیق نمائید لطفاً جوابات راتاً حد امکان عاجل بفرستید و ممنون فرمائید۔ بینوا توجروا۔

الجواب باسم علیہم الصواب: جواز صورت زیر بحث از حدیث ثابت است در حدیث در اموال ربویہ نسأ را حرام قرار دادہ معلوم میشود کہ در آن ظاہراً فضل حکمی است مثلاً بمثل بدأ بید را در مقابل ہر دو فرمودہ:

(والفضل رباً) اگر اجل را در زیادت و نقص ثمن دخل نباشد پس باتقابل بدأ بید تقابل والفضل درست نباشد در اموال ربویہ فقط سبب حرمت نسأ اینست کہ در معجل از مؤجل فضل حکمی است در تمام کتب فقہ تصریح جواز زیادت ثمن للاجل موجود است۔

فی باب المراجعة والتولية من الهدایۃ یقوم بعین حال و بعین مؤجل و مرجع بفضل ما بہما۔

وایضاً فیہا لان للاجل شہباً بالمبیع الاتری انه یزاد فی العین لاجل الاجل (ہدایہ، ص: ۴۶، ج: ۳)۔

و کذا فی البحر والفتح و شرح التذویر والشامیۃ وغیرہا۔

وزاد فی البحر (بعد اسطر) الاجل فی نفسہ لیس بمال ولا یقابلہ شیء من العین حقیقۃً اذا لم یشرط زیادۃ العین بمقابلۃ قصداً و یزاد فی العین لاجلہ اذا ذکر الاجل بمقابلۃ زیادۃ العین قصداً۔

و فی مراجعة شرح الوقایۃ فی النسبۃ یزاد العین لاجل الاجل۔

و فی النہر الفائق شرح الکنز الاتری انه یزاد فی العین لاجلہ۔

و فی حواشی الشہلی علی شرح الوقایۃ یموز ان یقدد العین فی المبیع بالمؤجل اکثر مما فی المعجل بمحیی تقابل کثرۃ المؤجل تعجیل القلیل۔

و فی کتاب الحجۃ قال محمد رحمہ للہ تعالیٰ قال ابو حنیفۃ رحمہ للہ تعالیٰ فی رجل یموت له علی رجل مائة دینار الی اجل فاذا حلت قال له الذی علیہ الدین یعنی سلعة یموت فمہما مائة دینار نقداً عاقۃ و عسین الی اجل ان هذا جائز لہما لم یشرطاً شیئاً ولم یدکأ امرایفسدہ الشراء (کتاب الحجۃ، ص: ۱۷، ج: ۲)۔

ولیه ایضاً هکذا یتباع الناس لانهم ذاعروا وازدادوا ما بأس بهذا. (کتاب المحبة، ص: ۲۹۵، ج: ۲).

و فی الشامیه ان الاجل یقابله قسط من العین.

و فی الفوائد السمیة للعلامة الکواکبی مفتی الحلب لان الموجل والاطول اجلان نقص مالیه من الحال ومن الاقصر اجلاً (الفوائد السمیة باب المراجعة، ص: ۲۸، ج: ۲).

حالا جوابات عبارات موردہ فی السؤال را تحریر میدارم :

عبارت اولی و رابعه عبارت بدایه است جواب هر دو اینست که اجل بحکم صفت است مانندیکه در حاشیه عبارت اولی ست : لان الاجل صفة کالموجود الخ (هدایه ص ۲۵۰ ج ۳)

حکم صفت اینست که جهت آن در قیمت زیادت و کمبودی می آید از دیاد باعث ثمن میباشد مگر بعد البیع جهت ظهور فقدان صفت (عیب) رجوع بالنقصان جائز نباشد چراکه صفت تابع است و منفرداً در ضمان آن استقلال آن لازم میگردد.

خلاصه اینکه در قیمت موصوف با صفت زیادت می آید اما مستقلاً قیمت صفت نه می آید (الا ان یفرد بالذکر کما سمعنا) این چنین در اموال ربویه در وقت مبادله بالجنس صفت را اعتبار نیست، حاصل اینکه جهت صفت از دیاد ثمن می آید اما در دو صورت عوض آن جائز نیست : (۱) رجوع بالنقصان (۲) مبادله بالجنس

در این هر دو صورت عوض گرفتن صفت جواز ندارد این حکم صفت معروف است مع هذا بر آن چند عبارت را در این حصه تقدیم میکنیم.

والوصف لا یقابله شی من الثمن کاطراف الحيوان (هدایه ص: ۲۸، ج: ۳) لان الاوصاف لا یقابلهما شی من الثمن فی مخرج العقد (الی قوله) وکل ما اوجب نقصان الثمن فی عادة التجار فهو عیب لان التطهر بنقصان المالیة الخ. (هدایه، ج: ۲، ص: ۳۴-۳۵).

لان الوصف وان کان تابعاً لکنه صار اصلاً بالفراد بالذکر الثمن (هدایه، ج: ۳، ص: ۲۸) لانه (الوصف) صار مقصوداً بالانطلاق لقیابلهما (العین) بمن الثمن (هدایه، ج: ۲، ص: ۴۱).

وقال رسول الله صلی الله علیه وسلم فی الاموال الربویه جیدها و رديها سواء.

از عبارات فقهیه معلوم شد که در وقت رجوع بالنقصان وصول نمودن عوض صفت جواز ندارد اگر که جهت صفت در ثمن از دیاد می آید و در حدیث تصریح شده که عوض صفت جوده در ربویات جواز ندارد.

در هدایه در عبارت اولی هردو مانع عدم جواز اخذ موجود است. اصل عبارت در کتاب الصلح چنین است: ولو كان له الف مؤجلة فصالحه صل محس ما لا حالة له يجوز لان المحجل غير من المؤجل وهو غير مستحق بالعقد فيكون بازاا ما حطه وذلك اعتياض عن الجهل وهو حرام (هدایه ج ۳ ص ۲۵۱)

در اینجا یک سبب حرمت این است که قرض انتهاء مبادله است و اجل بحکم صفت در مقابل آن نصف قرض یعنی پنصد به مقروض میرسد پس این عوض صفت است عند مقابله الربویات.

قال العلامة جلال الدين الخوارزمي رحمه الله تعالى: (قوله اعتياض عن الاجل وهو حرام) وهذا لان الاجل صفة كالمؤدة والاعتياض عن المؤدة لا يجوز فكذلك عن الاجل، الا ترى ان الشرع حرّم ربا بالنسيئة وليس فيه الا مقابلة المال بالاجل شبهة فلان يكون مقابلة المال بالاجل حقيقة حراماً اولی (كفاية بهامش، تكملة الفتوح ص ۳۰۷ ج ۲)

سبب دوم حرمت اینست که به مقروض دین داده شود مع صفة الاجل پس در صورت فقدان این صفت اجل بر قرضخواه رجوع کند به پنصد روبیه لذا این جواز ندارد. در عبارت ثانیه هدایه تنها سبب دوم عدم جواز موجود است که آن هم راکه بعد از مطالعه تمام عبارت کاملاً واضح میشود و آن عبارت اینست:

ومن اشترى غلاماً بالف درهم لسيئة فباعه بربح مائة ولم يبين فعلم المشتري فان شاء ردّه وان شاء قبله لان الاجل شيئاً بالمبيع الا يرى انه يراى ادى الثمن لاجل الاجل (الى قوله) وان استعمله ثم علم لزمه بالف ومائة لان الاجل لا يقابل به شيء من الثمن (هدایه باب المراجعة والتولية ج ۳ ص ۲۶)

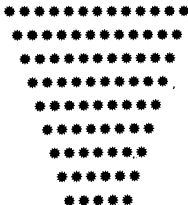
از اینجا ظاهر شد که حکم اجل بعینه حکم صفت است در آنجا در حصه صفت بعینه این الفاظ لا يقابله شيء من الثمن گذشت البته. در ربویات در صفت جودة فرق غیر معتبر باشد و فرق صفت اجل معتبر باشد. در این حکم اجل به حکم صفت نیست چرا که این فرق منصوصی است.

عبارت ثانیه که در عالمگیریه منقول است از خلاصه الفتاوی در انصورت است که دو مجلس چنین طی نشده باشد بلکه مبهم گذاشته شده باشد این صورت واقعه جهت جهالت ثمن ناجائز است.

قال في الفتح في اوائل المبيع تصد (قوله ويصور المبيع بعين حال ومؤجل) واما المطلقان فهما اذا قال
بعتك مكلف حالاً وبالفين الى سنة فلهاالة العین (فتح القدیر ج ۴ ص ۸۴)

پس اگر در این مجلس طی شود که نقد بگیرد یا قرض پس کدام علت عدم جواز نباشد
در سوال کدام جزیه که بسوی خانیه منسوب است آنرا قبلاً حکام دارالافتاء تفتیش نمودند
اما آنرا نیافتند دیگر علماء ادارات فکر را مکلف نمود ندا ماکسی هم آنرا نیافت اگر
بالفرض در کدام کتاب این جزیه بنظر رسد پس قابل قبول نباشد چرا که آن خلاف تصریح
امام صاحب رحمته است که امام محمد رحمته آنرا در کتاب الحجة در فوق نقل نموده که در فوق
ذکر شد. فقط والله سبحانه وتعالى اعلم -

۱۹ / ربيع الاول سنة ۱۲۶۶ هجرى

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿وَمَا تَنْفَعُنِي إِلَّا اللَّهُ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أَنِيبُ﴾

حکم سود و زکوٰۃ بر پراویدنت فند

(یک فند شخصی مامورین حکومتی)

- نقش اول : مفتی اعظم حضرت مفتی محمد شفیع صاحب رحمۃ اللہ علیہ
- تصدیق : مجلس تحقیق مسائل حاضرہ
- نظر ثانی : حضرت فقیہ العصر دامت برکاتہم

مجلس تحقیق مسائل حاضرہ

- سرپرستان : ۱ - حضرت مولانا مفتی محمد شفیع صاحب مدظلہ
 ۲ - حضرت مولانا محمد یوسف بنوری صاحب مدظلہ

ارکان :

- ۱ - حضرت مولانا مفتی رشید احمد صاحب رئیس دارالافتاء والارشاد
- ۲ - حضرت مولانا مفتی ولی حسن صاحب مفتی جامعہ اسلامیہ بنوری ناؤن
- ۳ - حضرت مولانا عاشق الہی صاحب استاذ دارالعلوم کراچی
- ۴ - حضرت مولانا محمد رفیع عثمانی صاحب استاذ دارالعلوم کراچی
- ۵ - حضرت مولانا محمد تقی عثمانی صاحب استاذ دارالعلوم کراچی

حکم زکوٰۃ و سود بر ہراویدنت فند

«فند شخصی مامورین حکومتی،

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بِحَقِّكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا إِنَّكَ أَعْلَمُ الْغُيُوبِ الْحَكِيمِ

رسالہ (پس انداز شخصی) مولفہ حضرت مفتی محمد شفیع رحمہ اللہ تعالیٰ و مصدقہ مجلس تحقیق مسائل حاضرہ کہ در تحقیقات بندہ ہم شامل بود اما بعد از نشر رسالہ ضرورت داشت بہ نظر ثانی رسالہ را بہ نظر دقیق مطالعہ نمودم احکام مندرجہ ذیل آنرا درست یافتم خلاصہ آن اینست.

(۱) قبل از وصول پس انداز شخصی بر آن زکوٰۃ فرض نباشد بعد از وصول ہم زکوٰۃ سالہای گذشتہ فرض نباشد تفصیل در آئندہ بیاید.

اگر آن شخص از ابتداء مالک نصاب باشد متصل تکمیل سال بر نصاب بر این مال ہم زکوٰۃ فرض میگردد.

و اگر مالک نصاب نبود بلکہ با حصول پس انداز شخصی مالک نصاب گردید پس با تکمیل یک سال بر این پس انداز شخصی زکوٰۃ واجب میگردد.

(۲) در پس انداز شخصی بہ مامور پول حاصل شدہ اضافہ از معاش او حلال است کہ ماہانہ در وضع نمودن جمع شدہ بود آن پول ہم و آن پول ہم کہ بنام سود گرفته میشد ہر دو شرعاً سود نیستند.

(۳) اگر پول پس انداز شخصی حوالہ کمیٹہ بیمہ کاری شود بر آن زکوٰۃ واجب میگردد طبق تفصیل شرح شمارہ (۱) وصول پس اندازی در این صورت پول حاصل شدہ از کمیٹہ بیمہ سود و حرام است.

در نتیجہ، نظر ثانی بر رسالہ احکام مذکورہ همانطور قایم بود اما در احکام و دلائل آن نظر است تفصیل این است: بر آن پول بنا بر مسئلہ زکوٰۃ و مسئلہ سود ہر دو نہادہ شود.

قبل از حصول پس انداز شخصی این پول در ملکیت مامور داخل نیست نہ کدام تصرف او در آن درست است.

این دعوی درست نیست زیرا کہ ملکیت و نفاذ تصرف مامور در این پول از تصریحات

ونصوص فقهاء معلوم میشود.

علاوه از آن در بعض نصوص جمله (تستحق) تحریر شده که مراد از آن (تملك) باشد که استحقاق به معنای ملك یا ظهور است که ملك بكثرت در كلام فقهاء موجود است مانند استحقاق مبيع وغيره.

بعد از نصوص بسیط نصوص به سهولیات از كتب فقه معلوم شود که آنرا نقل نمودم.

(۱) قال الامام احمد رحمه الله تعالى في الجامع: ان الاجرة لملك بالعقد (عنايه بهامش تكملة فتح

القيوم، ص: ۱۵۲، ج: ۴).

(۲) وذكره أيضاً الحافظ العيني رحمه الله تعالى (بنهايه، ص: ۱۲۴، ج: ۳).

(۳) والعلامة قاضي زحدر رحمه الله تعالى (تكملة فتح القدير، ص: ۱۵۲، ج: ۴).

(۴) والعلامة الطوري رحمه الله تعالى (تكملة البحري، ص: ۵، ج: ۸).

ومفهومه ان الاجرة تملك بأحد معان اربعة كما في النصوص الاربعة.

(۵) وقال أيضاً في الجامع: ومن له على آخر الف درهم فامرأة بأن يشتري بها هذا العبد فأشتراه جاز

(بنهايه، ص: ۱۸۶، ج: ۳).

(۶) وفي شرح الطحاوي رحمه الله تعالى: ثم الاجرة تستحق بأحد معان ثلاثة اما بشرط التحجيل او

بالتحجيل او باستيفاء الميعود عليه فان وجد احد هذه الاشياء الثلاثة فإنه يملكها (هنديه، ص: ۱۲ ج: ۴).

(۷) وقال الامام طاهر بن عبدالرشيد رحمه الله تعالى: ثم الاجرة إنما يستحق بالتحجيل او اشتراط

التحجيل او باستيفاء الميعود عليه ولا يملك بمجرد العقد عندنا (خلاصة الفتاوى، ص: ۱۰۳، ج: ۳).

(۸) وقال الامام الكليني رحمه الله تعالى: في شرائط فرضية الزكوة ومنها الملك المطلق وهو ان

يكون مملوكاً له رتبة ونداً (ثم قال) وقال ابو يوسف ومحمد رحمه الله تعالى الديون كلها سواء وكلها

قوة تجب الزكوة فيها قبل القبض الا الدية على العاقلة ومال الكتابة فإنه لا تجب الزكوة فيها اصلاً ما

لم يقبض ويحول عليها التحول وجه قولهما ان ما سوى بدل الكتابة والدية على العاقلة ملك صاحب

الدين ملكاً مطلقاً رتبة ونداً لتبكيه من القبض بقبض بدله وهو العين فتجب فيه الزكوة

كسائر الاعيان المملوكة ملكاً مطلقاً الا انه لا يخاطب بالاداء للعالم لانه ليس في يده حقيقةً فاذا حصل

لديه يخاطب بالاداء الزكوة قدر المقبوض كما هو منزههما في العين فيما زاد على النصاب بخلاف الدية

وبدل الكتابة لان ذلك ليس بملك مطلق بل هو ملك ناقص على ايدينا والله اعلم، ولاي حثيفة رحمه الله تعالى وجهان: احدهما ان الدين ليس بمال بل هو فعل واجب وهو فعل تملك المال وتسليمه الى صاحب الدين والزكاة اما تجب في المال فاذا لم يكن مالاً لا تجب فيه الزكاة وحليل كون الدين فعلاً من وجوه ذكرناها في الكفالة بالدين عن مذهب مفلس في الخلافات كان ينبغي ان لا تجب الزكاة في دين ماله يقبض ويحول عليه المحول الا ان ما وجب له بدلاً عن مال التجارة اعطى له حكم المال لان بدل الشئ قائم مقامه كأنه هو فصار كأن المبدل قائم في يده وانه مال التجارة وقد حال عليه المحول في يده والغاي ان كان الدين مالاً مملوكاً ايضاً لكنه مال لا يحتمل القبض لانه ليس بمال حقيقة بل هو مال حكمي في الذمة وما في الذمة لا يمكن قبضه فلم يكن مالاً مملوكاً رتبة وبذلك فلا تجب الزكاة فيه كميال الضار فقياس هذا ان لا تجب الزكاة في الدين كلها لانقصان الملك بقوات اليد الا ان الدين الذي هو بدل مال التجارة الصحيح بالعين في احتمال القبض لكونه بدل مال التجارة قابل للقبض والمبدل يقام مقام المبدل والمبدل عين قائمة قابلة للقبض فكذا ما يقوم مقامه وهذا المعنى لا يوجد فيما ليس بمبدل رأساً ولا فيما هو بدل عما ليس بمال وكذا في بدل مال ليس للتجارة على الرواية الصحيحة انه لا تجب فيه الزكاة ما لم يقبض قدر النصاب ويحول عليه المحول بعد القبض لان العين بدل مال ليس للتجارة فيقوم مقام المبدل ولو كان المبدل قائماً في يده حقيقة لا تجب الزكاة فيه فكذا في بدله بخلاف بدل مال التجارة (بدائع، ص: ۱۰۹، ج: ۲).

برای حکم حرمت شبه ربا هم کافی است پس در ملک ناقص به طریق اولی حرمت ثابت میشود بالخصوص وقتیکه عندالصاحبین علیہ السلام در دین اجرت هم ملک تام است۔

(۹) وقال الامام قاضيهما رحمه الله تعالى: رجل أجر داراً سنة بعبد بعينه ثم ان الأجر اعتق العبد من ساعته لم يجر اعتقاً الا ان يكون تعجيل الاجر شركاً في الاجارة او لم يكن شركاً في الاجارة لكنه عمل (عائيه بهامش الهنديه، ص: ۲۰۳، ج: ۲).

(۱۰) وقال ايضاً: وفي الاجارة المضافة الأجر لا يملك الاجر بالتعجيل ولا بأشراط التعجيل (الى قوله) فهو عند الرواية التي تفهم الملك في الاجارة للمكان الحاجة (عائيه بهامش الهنديه، ص: ۲۰۳، ج: ۲).

(۱۱) وقال ايضاً: واذا ملك المستأجر العين المستأجرة بميزان او مية او نحو ذلك بطلب الاجارة ولو كانت الاجارة عيناً فوهمه من المستأجر قبل القبض بطلب في قول محمد رحمه الله تعالى ولو كانت الاجارة ديناً فوهمها من المستأجر قبل القبض او ابراء اجارة الهبة والابراء ولا تبطل الاجارة وقال ابو يوسف

رحمہ اللہ تعالیٰ الابرار باطل فی الوجوۃ کلہ والاجر باقیۃ (عانیہ بہامش الہندیہ ص: ۴۵۶، ج: ۲).

(۱۲) وقال الامام برهان الدین رحمہ اللہ تعالیٰ فی المبیط: فان كانت هذه التصرفات (الابرار والہیۃ

للمستأجر) من المؤجر بعد استيفاء المنفعة جازت بلا خلاف (ہندیہ ص: ۴۱۴، ج: ۳).

(۱۳) وقال ايضاً: واذا تصارف الأجر والمستأجر الاجرة فاعل بالديارهم دنایور فان كان ذلك

بعد استيفاء المنفعة او كان شرطاً التعجيل في الاجرة حتى وجبت الاجرة جازت المصارفة اجمالاً

(حوالہ گنشتہ)

(۱۴) وقال ايضاً: وان كانت الاجرة شيئاً من المكيل والموزون بغير عينه موصوف فلا بأس بان يبيعه

من المستأجر قبل ان يقبضه وهذا اذا وجبت بالاستيفاء او باشتراط التعجيل (ہندیہ ص: ۴۱۸، ج: ۳).

(۱۵) وقال الامام المذکور رحمہ اللہ تعالیٰ فی الذخيرة: ولو اشترى المؤجر من المستأجر عيناً من

الاعيان جاز في قولهم جميعاً ويتعلق العقد عثل الاجرة ديناً في الذمة وتقع المقاصة بين الثمن وبين

الاجرة (ہندیہ ص: ۴۱۴، ج: ۳).

(۱۶) وقال الامام المرعشي في رحمہ اللہ تعالیٰ فی شرح قول الامام القنوري رحمہ اللہ تعالیٰ (الاجرة

لا تجب بالعقد وتستحق بأحدى معاني ثلاثة - الخ) وقال الشافعي رحمہ اللہ تعالیٰ تملك بنفس العقد (الى

قوله) اذا استوفى المنفعة يثبت المالك في الاجرة لتحقيق التسوية وكذا اذا اشترط التعجيل او عمل من

غير شرط لان المساواة يثبت حقاله وقد ابطله (ہندیہ ص: ۴۲۰، ج: ۳).

(۱۷) وقال الامام الباہرقي رحمہ اللہ تعالیٰ تحت قول الامام القنوري رحمہ اللہ تعالیٰ (الاجرة لا تجب

بالعقد - الخ) قال صاحب النهاية: الاجرة لا تجب بالعقد معناه لا تجب تسليمها واذاؤها بمجرد العقد

وليس يوافق لان في وجوب التسليم لا يستلزم نفى التملك كالبيع فانه يملكه المشتري بمجرد العقد

ولا تجب تسليمه ما لم يقبض الثمن والصواب ان يقال معناه لا يملك لان محمداً رحمہ اللہ تعالیٰ ذكر في

المجامع ان الاجرة لا يملك وما لا يملك لا يجب ايأؤة (وبعد اسطر) وعلى هذا كان قوله يستحق بمعنى يملك

دل على هذا كله وقال الشافعي رحمہ اللہ تعالیٰ تملك بنفس العقد واللام يمكن محل الخلاف متعدياً (عناية

بہامش تكملة فتح القدير، ص: ۱۵۲، ج: ۴).

(۱۸) وكذا نقل عنه العلامة قاضي زادة (تكملة فتح القدير، ص: ۱۵۲، ج: ۳).

(۱۹) وكذا قال العلامة سعدي جلبي رحمہ اللہ تعالیٰ فی حاشيته على العناية (تكملة فتح القدير، ص: ۱۵، ج: ۴).

(۲۰) وكذا قرر الحافظ العيني رحمہ اللہ تعالیٰ ما حرر العلامة الباہرقي رحمہ اللہ تعالیٰ (ينأية، ص: ۱۲۴، ج: ۳).

(٢١) وقال أيضاً: (فقبض المحكم فيها يقابله من المبدل) ولهذا صح الإبراء عن الاجرة قبل استيفاء المنفعة بالأجماع وصح الإرضاع به بالأجماع وبه قال أحمد رحمه الله تعالى فإن قيل الغائب بالضرورة لا يتعدى موضوعها فلا يتعدى من صحة العقد الى الفأدة الملك، فالجواب ان الضرورى اذا ثبت له استتبع لوازموافاة الملك من لوازم الوجود عند العقد. (حواله گذشته)

(٢٢) وقال أيضاً: قد ذكر علاء الدين في طريقة الخلاف ان فائدته هي انه لا يثبت للموخر ولاية المطالبة بتسليمها في الحال ولو كانت الاجرة عيناً وهو قريبه لا يعتق عليه في الحال وعدة له ولاية المطالبة في الحال ويعتق عليه في الحال (بداية، ص: ٦٢٨، ج: ٢).

(٢٣) وقال العلامة ابن نجيم رحمه الله تعالى: الخامسة لا يملك الموخر الاجرة بنفس العقد وانما يملكها بالاستيفاء او بالتسليم منه او بالتعجيل او بشرطه فلو كانت عيناً فاعتقه الموخر قبل وجود واحد مما ذكرنا لم ينفذ عقده لعدم الملك (الاشباه والنظائر، ص: ٢٠٣).

(٢٤) وقال أيضاً: واهار المصنف رحمه الله تعالى الى ان المستأجر لو باع المؤخر بالاجر شيئاً وسلم جاز لتضمنه اشتراط التعجيل فتقع المقاصة بينهما (المحرر الرائق، ص: ٢٠٠، ج: ٤).

(٢٥) وقال العلامة الطوري رحمه الله تعالى: قال رحمه الله تعالى (والاجرة لا تملك بالعقد بل بالتعجيل او بشرطه او بالاستيفاء او بالتسليم منه) يعني الاجرة لا تملك بنفس العقد سواء كانت عيناً او شيئاً وانما تملك بالتعجيل او بشرطه او باستيفاء المعقود عليه وهي المنفعة او بالتسليم من الاستيفاء بتسليم العين المستأجرة في البدل - آه - كلام الشارح والظاهر من اطلاق الماتن والشارح ان الاجرة تملك بالتسليم من الاستيفاء في البدل سواء استعملها في البدل والا - الخ - (تكملة المحرر الرائق، ص: ٢٠٢، ج: ٨).

(٢٦) وقال أيضاً وعبر المؤلف بقوله لا تملك لان لفظ محمد رحمه الله تعالى في الجامع: الاجرة لا تملك بنفس العقد قال صاحب النهاية الاجرة لا تملك بالتعجيل لا يوجب تسليمها واذاؤها مجرد العقد وليس بواضح لان نفي وجوب التسليم لا يستلزم نفي الملك كالمبيع فانه يملكه المشتري بمجرد العقد ولا يوجب تسليمه ما لم يقبض الثمن والصواب ان يقال معناه لا تملك لان محمداً رحمه الله تعالى ذكر في الجامع الصغير ان الاجرة لا تملك وما لا يملك لا يوجب ايافاً (تكملة المحرر، ص: ٢٠٥، ج: ٨).

(٢٧) وقال أيضاً: وفي المحيط لو طالب بالاجر شيئاً ولبس جاز لتضمنه تعجيل الاجرة (حواله گذشته)

(٢٨) وكذا نقل عنه العلامة الطحطاوى رحمه الله تعالى (حاشية الطحطاوى على العلائية، ص: ٦٠، ج: ٢).

(٢٩) وكذا نقل عنه العلامة ابن عابدين رحمه الله تعالى وقال: لو باع بالاجر - الخ - (رد المحتار، ص: ١٠٠، ج: ٢).

(٣٠) وقال الامام شيخ الاسلام ابو بكر بن علي رحمه الله تعالى تمتع قول الامام القدوري رحمه الله تعالى (والاجرة لا تجب بالعقد) وإذا استوفى المديونة تمتع الملك في الاجرة للصالح التسوية وكذا اذا شرط التعجيل او اجل من غير شرط (المجوهرة النيرة، ص: ٢٢٢، ج: ١).

(٣١) وقال الامام النصف رحمه الله تعالى: والاجرة لا تملك بالعقد بل بالتعجيل او بشرطه او بالاستيفاء او بالتمكين منه (كنز الدقائق، ص: ٣١٤).

(٣٢) وقال الامام الزبيلي رحمه الله تعالى: لا تملك الاجرة بنفس العقد سواء كانت الاجرة عيناً او ديناً وانما تملك بالتعجيل او بشرط التعجيل او باستيفاء المعقود عليه وهي المديونة او بالتمكين من استيفائه بتسليم العين المستأجرة في المدة وقال الشافعي رحمه الله تعالى تملك بنفس العقد - الخ. (تبيين الحقائق، ص: ١٠٤، ج: ٥).

(٣٣) وقال العلامة احمد الشلبي رحمه الله تعالى في حاشيته على التبيين: (قوله وقال الشافعي تملك بنفس العقد) قال الاتفاقى وفائدة هذا الخلاف ما ذكره علاؤ الدين العالم في طريقة الخلاف وهو ان لا يثبت للمؤجر ولاية المطالبة بتسليمها في الحال ولو كانت الاجرة عيناً وهو قريبه لا يعتق عليه في الحال - آه (حواله گذشته).

(٣٤) وقال العلامة منلا مسكين رحمه الله تعالى: (والاجرة لا تملك بالعقد) ولا يجب تسليمه به عنداً عيناً كان او ديناً (بل) تملك الاجرة (بالتعجيل) من طرف المستأجر من غير شرط (او بشرطه) اي بشرط التعجيل (او بالاستيفاء) اي باستيفاء المعقود عليه (او بالتمكين منه) اي من استيفاء المعقود عليه (منلا مسكين بها مشفتح المعين، ص: ٢٢٢، ج: ٢).

(٣٥) وقال العلامة ابو السعود رحمه الله تعالى: (قوله عيناً كان او ديناً) وقيل ان كانت الاجرة ديناً لا تملك بنفس العقد وان كانت ديناً تملك بنفس العقد ويكون بمزلة الدين المؤجل وعامة المشايخ رحمهم الله تعالى على ان الصحيح الاول حوى عن الذخيرة (قوله او بشرطه) والمراد انه يستحقها بذلك ولكن لا يملكها الا بالقبض كذا قيل واقول في البد عن شرح الوهبانية للشرح لملاي انه يفى برواية تملكها بشرط التعجيل للحاجة (فتح المعين، ص: ٢٢٢، ج: ٢).

(٣٦) وقال الامام ابن الازار الكردري رحمه الله تعالى في بحث الاجرة الطويلة: لو جعل علقوداً يلزم ان لا تملك الاجرة لان الاجرة لا تملك بالتعجيل ولا بشرطه في المضافة قال الصدوق رحمه الله تعالى تعجل علقوداً الا في هذا الحكم للحاجة وقال غيره تجعل علقوداً في كل الاحكام لان في ملك الاجرة بالتعجيل

اَوْ هِرْطَه فِي الْمِضَافَةِ رَوَايَتَيْنِ فِيهِنَّ بِرَوَايَةِ مَمْلُوكٍ فِيهَا لِلْحَاجَةِ (بِزَايَةِ بَهَا مَشِ الْهِنْدِيَّةِ ص: ١٠٠ ج: ٥).
 (٢٧) وَقَالَ الْعَلَامَةُ عَلَى الْفَارِسِيِّ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: (قَوْلُهُ وَلَا يَجِبُ الْإِجَارَةُ) أَيْ لَا يَمْلِكُ (بِالْعَقْدِ) سِوَاهُ كَانَتْ عَيْثًا أَوْ دَيْتًا كَذَا ذَكَرَ مُحَمَّدٌ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِي الْجَامِعِ وَذَكَرَ فِي الْإِجَارَةِ أَنَّ كَانَتْ عَيْثًا لَا يَمْلِكُ بِالْعَقْدِ وَأَنَّ كَانَتْ دَيْتًا يَمْلِكُ بِهِ وَتَكُونُ مَعْتَدَةً لِلذَّنِّ لِمَوْجُلِ عَامَةِ الْمَشَاحِجِ عَلَى مَا فِي الْجَامِعِ وَقَالَ الشَّافِعِيُّ وَاحِدٌ رَحِمَهُمَا اللَّهُ تَعَالَى يَمْلِكُ بِنَفْسِ الْعَقْدِ (يَلِ) يَمْلِكُ الْإِجَارَةَ (بِتَحْصِيلِهَا) أَوْ يَشْرُطُهَا أَوْ بِاسْتِيفَاءِ النِّفْعِ أَوْ التَّمَكُّنِ مِنْهُ. (فَرَحُ الْعُقَايَةِ ص: ١٠٠ ج: ٢).

(٢٨) وَقَالَ الْعَلَامَةُ الْيَاسِرُ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى فِي حَاشِيَتِهِ عَلَى فَرَحِ النِّقَايَةِ: (وَلَا يَجِبُ) تَسْلِيمُ (الْإِجَارَةِ بِالْعَقْدِ) أَيْ بِنَفْسِ الْعَقْدِ عَيْثًا كَانَتْ أَوْ دَيْتًا وَقَالَ الشَّافِعِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى يَمْلِكُ بِنَفْسِ الْعَقْدِ وَيَجِبُ تَسْلِيمُهَا عِنْدَ تَسْلِيمِ الدَّارِ وَالذَّابَةِ إِلَى الْبِسْتِ أَجْرَ لَهَا عَقْدٌ مَعَاوِظَةٌ لِيُطْلَقَ بِوَجِبِ مِلْكِيَةِ الْمَنْدِلِ بِنَفْسِهِ كَعَقْدِ الْمِيعِ. قُلْنَا: عَقْدُ الْمَعَاوِظَةِ يَقْتَضِي تَقَابُلَ الْمَنْدِلَيْنِ فِي الْمِلْكِ وَالتَّسْلِيمِ أَيْ يَهْبِطُ الْمِلْكُ فِي الْمَنْدِلَيْنِ مَعًا كَالْمِيعِ وَاحِدَ الْمَنْدِلَيْنِ وَهُوَ الْمَنْفَعَةُ لَمْ تَصِرْ مَمْلُوكَةً بِنَفْسِ الْعَقْدِ بَلْ تَرَاعَى الْمِلْكُ فِيهَا إِلَى حَيْثُ وَجُودِهَا فَكُلُّهَا الْإِجَارَةُ. (حَوَالَهُ كَلِشْتَه).

(٢٩) وَقَالَ الْعَلَامَةُ الْحَصَكِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: (وَالْإِجَارَةُ لَا تَسْتَحِقُّ بِالْعَقْدِ) أَيْ بِنَفْسِ الْعَقْدِ فَلَا يَجِبُ تَسْلِيمُهَا بِهِ (يَلِ بِالتَّحْصِيلِ) فَلَيْسَ لَهُ الْاسْتِرْدَادُ (أَوْ يَشْرُطُهَا) فِي الْعَقْدِ أَيْ لَوْ مَنجُزَةً فَلَوْ مِضَافَةً لَمْ يَمْلِكْ بِشَرْطِ التَّحْصِيلِ إِمَّا عَيْنًا وَقِيلَ تَجْعَلُ عَقُودًا فِي كُلِّ الْأَحْكَامِ فِيهِنَّ بِرَوَايَةِ مَمْلُوكِهَا بِشَرْطِ التَّحْصِيلِ لِلْحَاجَةِ كَمَا فِي فَرَحِ الْوَهْبَانِيَةِ لِلشَّرِّ نَبَلًا (أَوْ بِاسْتِيفَاءِ الْمَعْقُودِ عَلَيْهِ) مِنَ الْمَنْفَعَةِ (أَوْ التَّمَكُّنِ مِنْهُ). (الدُّرُ الْمُنْتَقَى بِهَا مَشِ مُجْمَعِ الْأَنْهَارِ ص: ٢٤٠ ج: ٢).

(٣٠) وَقَالَ الْعَلَامَةُ شَيْخُ زَادَةَ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: (يَلِ) تَسْتَحِقُّ (بِالتَّحْصِيلِ) هُوَ (أَوْ يَشْرُطُهَا) أَيْ بِشَرْطِ التَّحْصِيلِ لِأَنَّ امْتِنَاعَ ثُبُوتِ الْمِلْكِ بِنَفْسِ الْعَقْدِ لِتَحْقِيقِ الْمَسَاوِاقِ فَأَيُّ عَمَلٍ أَوْ شَرْطٍ التَّحْصِيلِ فَقَدْ أَبْطَلَ الْمَسَاوِاقَ الَّتِي هِيَ حَقُّهُ بِخِلَافِ الْإِجَارَةِ الْمِضَافَةِ بِشَرْطِ تَحْصِيلِ الْإِجَارَةِ فَإِنَّ الشَّرْطَ بِأَبْطُلَ لَامْتِنَاعِ ثُبُوتِ الْمِلْكِ مِنَ التَّمَدُّلِ لِلتَّصَرُّعِ بِالْإِضَافَةِ إِلَى وَقْتِ فِي الْمُسْتَقْبَلِ الْمِضَافِ إِلَى وَقْتِ لَا يَكُونُ مَوْجُودًا قَبْلَهُ وَلَا يَتَغَيَّرُ هَذَا الْمَعْنَى (أَوْ بِاسْتِيفَاءِ الْمَعْقُودِ عَلَيْهِ) لِتَحْقِيقِ الْمَسَاوِاقِ لِهَيْبَتِهَا إِذَا الْعَقْدُ عَقْدٌ مَعَاوِظَةٌ (أَوْ التَّمَكُّنِ مِنْهُ) أَيْ مِنْ اسْتِيفَاءِ النِّفْعِ أَقَامَةً لِلتَّمَكُّنِ مِنَ الشَّيْءِ مَقَامَ ذَلِكَ الشَّيْءِ (مُجْمَعُ الْأَنْهَارِ ص: ٢٤١ ج: ٢).

(٣١) وَقَالَ الْعَلَامَةُ الْحَصَكِيُّ رَحِمَهُ اللَّهُ تَعَالَى: (وَالْإِجَارَةُ لَا يَلْزَمُ بِالْعَقْدِ فَلَا يَجِبُ تَسْلِيمُهَا بِهِ) يَلِ بِتَحْصِيلِهَا أَوْ هِرْطَه فِي الْإِجَارَةِ أَمَّا الْمِضَافَةُ فَلَا يَمْلِكُ فِيهَا الْإِجَارَةُ بِشَرْطِ التَّحْصِيلِ إِمَّا عَيْنًا وَقِيلَ تَجْعَلُ

عقوداً فی کل الاحکام فیہی بروایۃ مملکھا بشرط التعجیل للعاۃ شرح و ہائیۃ للشر لیلال
(او الاستیفاء) للمنفعة (او ممکنہ منہ) الا فی ثلاثۃ کور فی الاشباہ (ردالمحتار، ص: ۱۰، ج: ۲).

(۳۱) وقال العلامة الطحطاوی رحمہ اللہ تعالیٰ: وقول المصنف لا یلزم بالتعقد معناه لا یملك فان
ممنار رحمہ اللہ تعالیٰ ذکر فی التمام مع الصفیر ان الاجرة لا یملك وما لا یملك لا یجب ایضا و ہ.

وفی المبیط لوطا لہما بالاجرة عیناً وقبض جاز لتعینہ تعجیل الاجرة قوا الا جارة المضافة لا یملك فیہا
الاجرة بالتعجیل ولا بالشروط والغرض من ہذا الا جارة مملک الاجرة قال صدر الاسلام الاجل الشہید
رحمہ اللہ تعالیٰ: الصحیح عندی انہا تعتبر عقوداً فی حق سائر الاحکام وعقداً واحداً فی حق ملک الاجرة
بالتعجیل او بشرط التعجیل آ۵. (حاشیۃ الطحطاوی علی الدر، ج: ۲، ص: ۴).

(۳۲) وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ: (قوله لا یلزم بالتعقد) ای لا یملك بہ کما عبر فی الکثر
(ردالمحتار، ص: ۱۰، ج: ۲).

(۳۳) وقال ایضاً وفی المبیط: لو باعہ بالاجرة عیناً وقبض جاز لتعینہ تعجیل الاجرة طوری
(حوالہ گذشتہ).

(۳۴) وقال ایضاً: وان عقوداً فلا یملك بالتعجیل ولا باشتراطہ لایضا مضافة فیہی الغرض واجیب انہا
اعتارة الصدر الشہید من انہا تجعل عقداً واحداً فی حق ملک الاجرة بالتعجیل او اشتراطہ وعقوداً فی حق
سائر الاحکام (ردالمحتار، ص: ۱۱، ج: ۲).

(۳۵) وقال العلامة العبر تاشی رحمہ اللہ تالی: وجاز التصرف فی الثمن قبل قبضہ تعین بالتعین او لا و کذا
الحکم فی کل دین قبل قبضہ کبہر واجرة و ہما من متلف سوی صرف و سلم (ردالمحتار، ص: ۱۵۲، ج: ۵).

(۳۶) وقال العلامة المحصن فی رحمہ اللہ تعالیٰ فی شرح قول العبر تاشی (و جاز التصرف فی الثمن) بجهة
اوبع او غیرہما لوعیناً ای مشاراً الیہ ولودیناً فالتصرف فیہ تملیک من علیہ الدین ولو بعوض
ولا یجوز من غیرہ ابن ملک (و کذا الحکم فی کل دین کبہر واجرة و ہما من متلف) وبذل غلع وعقی عمال
وموروف و موصی بہ.

والحاصل: جواز التصرف فی الائمان والدیون کلہا قبل قبضہا عینی (سوی صرف و سلم) فلا یجوز
اخذ غلاف منسہ لغوات شرطہ. (حوالہ گذشتہ).

(۳۷) وقررة العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ (حوالہ گذشتہ).

(۳۸) و کذا قال العلامة الطحطاوی رحمہ اللہ تعالیٰ (حاشیۃ الطحطاوی علی الدر، ص: ۱۰۱، ج: ۲).

(۵۰) و کذا قال الامام ابو اللفيف السمرقندی رحمہ اللہ تعالیٰ (فتاویٰ العوالم، ص: ۲۶۶).

(۵۱) والامام طاهر بن عبدالرشید رحمہ اللہ تعالیٰ (خلاصة الفتاوى، ص: ۳۴، ج: ۳).

(۵۲) والامام البرغینائی رحمہ اللہ تعالیٰ (ہدایہ، ص: ۴۵، ج: ۳).

(۵۳) والامام الباہرئی رحمہ اللہ تعالیٰ (عدایہ بہامش، فتح القدیر، ص: ۲۶۶، ج: ۵).

(۵۴) والامام ابن الہمام رحمہ اللہ تعالیٰ (فتح القدیر، ص: ۲۶، ج: ۵).

(۵۵) والحافظ العیسیٰ رحمہ اللہ تعالیٰ (ہدایہ، ص: ۱۴۰، ج: ۳).

(۵۶) والامام النسفی رحمہ اللہ تعالیٰ (کنز الدقائق، ص: ۲۳۳).

(۵۷) والامام الزیلعی رحمہ اللہ تعالیٰ (تبيين الحقائق، ص: ۸۲، ج: ۴).

(۵۸) والعلامة ابن نجيم رحمہ اللہ تعالیٰ (البحر الرائق، ص: ۱۱۹، ج: ۶).

(۵۹) والعلامة مدلا مسکین رحمہ اللہ تعالیٰ (مدلا مسکین بہامش، فتح المعین، ص: ۵۵، ج: ۲).

(۶۰) والعلامة ابو السعود رحمہ اللہ تعالیٰ (فتح المعین، ص: ۱۵، ج: ۲).

(۶۱) والامام ابن الہزاز رحمہ اللہ تعالیٰ (بازایہ بہامش، الہندیہ، ص: ۳۶۶، ج: ۴).

(۶۲) وصدور الشریعة الثانی رحمہ اللہ تعالیٰ (شرح الوقایة، ص: ۶۱، ج: ۳).

(۶۳) وکذا فی الہندیة عن الذخيرة (ہندیة، ص: ۱۴، ج: ۳).

(۶۴) جواز تمليك الدين من عليه الدين ومن غير من عليه الدين بشرط التوكيل بالقبض ولو ضمناً.

ابن مسئلہ در تمام کتب موجود است طبق تحریر گذشتہ اگر عبارت ہر کتاب را نقل کنیم زیات طوالت پیدا میشود .

(۶۵) جریان وراثت دليل ملك است وسيجي ما يخالفه عن الشامية والجواب عنه ابن مسئلہ ہم در ہر کتاب است اگر عبارات ہمہ را جمع کنیم پس شمارہ تا کدام حد برسد .

(۶۶) مهر معجل بشرط يسار زوج على المفتى به موجب تضحیه است در حالیکہ این دین ضعیف است متعلق این ہم عبارات کتب بہ استقصاء نقل میشود کہ عدد نصوص فقہیہ بہ دو صد بالغ میگردد .

ادلة عدم الملك :

(۱) قال العلامة ابن نجيم رحمہ اللہ تعالیٰ: یعنی لا يملك الاجرة الا باوحد من هذه الاربعة والمراد انه لا يستحقها المؤجر الا بذلك كما اشار اليه القدوري رحمہ اللہ تعالیٰ في مختصره لانها لو كانت حرة لا يقال

انتملكه المور قبل قبضه (الى قوله) لم يمس له بيعها قبل قبضها (المهر الرائي، ص: ۳۰۰، ج: ۴).

(۲) وقال العلامة ابن عابدین رحمه الله تعالى فی بیع الاستحجار: اما بیع حظ الاما فالوجه ما ذكره من عدم حصة بیعه ولا یعد فی ذلك انه لو مضی یورث عنه لانه اجره استحقها ولا یلزم من الاستحقاق ان یملك كما قالوا فی الغنیمه بعد احرارها بذار الاسلام فانها حق تأکید بالاحراز ولا یصل الی الملك فیهما للغنیمین الای بعد القسمة والحق المأکون یورث کفی الرهن والرد بالعیب بخلاف الضعیف کالشفعة وخیار الشرط كما فی الفتح وعن هذا یصح فی البحر هناك بأنه ینبغی التفصیل فی معلوم المستحق بأنه ان مات بعد خروج الغلة وحرار العاظر لها قبل القسمة یورث نصیبه لتأکید الحق فیه کالغنیمه بعد الاحراز وان مات قبل ذلك لا یورث لکن قد یمنع هناك ان معلوم الامام له شبه الصلة وشبه الاجرة والاربح العالی وعلیه یصحق الارث ولو قبل احرار العاظر، ثم لا یغنی انما لا یملك قبل قبضها فلا یصح بیعها (رد المحتار، ص: ۱۵، ج: ۲).

(۳) وقال الامام المرحوم فی رحمه الله تعالى تحت قوله من له علی آخر الف درهم فامرء الخ، او یكون امرأه یصرف مالاً یملكه الا بالقبض قبله وذلک باطل (هدایه، ص: ۱۸۶، ج: ۳).

الجواب: در جزئیات مذکوره نفی الملك المطلق است نفی مطلق ملک نیست عند الامام رحمه الله تعالى در دیون ثلاثه یک دین هم مطلق نیست بلکه در همه ملک ناقص است. ونزد صاحبین رحمهم الله تعالى در هر دو ملک مطلق است کما مر تفصیله عن الامام الکاسانی رحمته: شبه ربا هم محرمة است لذا در ملک ناقص هم حکم حرمت است بالخصوص وفتیکه عند صاحبین ملک مطلق است همین کافی است شبه ربا را که نزد امام شافعی رحمته نفس عقد مثبت ملک مطلق است بلکه چنین روایت از امام صاحب رحمه الله هم آمده.

قال العلامة صلی القاری رحمه الله (ولا یحب الاجرة) ای لا یملك (بالعقد) سواء کانت عیناً او دیناً کذا ذکر محمد رحمه الله تعالى فی الجامع و ذکر فی الاجارة ان کانت عیناً لا یملك (بالعقد) وان کانت دیناً یملك به و لکن بمنزلة الدین المورجل و عامة المباح صلی مآل الجامع (شرح النقایة، ص: ۱۳، ج: ۲).

وقال الامام ابو السعود رحمه الله تعالى: و قيل ان کانت الاجرة عیناً لا یملك بنفس العقد وان کانت دیناً یملك بنفس العقد الخ. (فتح المعین، ص: ۲۲۲، ج: ۲).

دلایل مراد بودن ملک مطلق در جزئیات نافیه

(۱) فهرست طویله دلایل ثبته، ملک

(۲) جزئیہ اولی تحریر ابن نجیم رحمہ اللہ تعالیٰ است کہ او شخصاً در اشباہ تملک اجزأت را تحریر فرمودہ

و نصہ : والخامسة لا يملك المؤجر الاجرة بالعقد والمأتملكها بالاستيفاء او بالتسليم منه او بالتجهيل او بخرطه فلو كانت عيناً فاعتقه المؤجر قبل وجود واحد مما ذكرنا لم ينفذ عتقه لعدم الملك (الاشباہ والعقار، ص: ۲۰۳).

(۳) وقال هو نفسه في البحر ايضاً : (قوله والاجرة لا يملك بالعقد) لان العقد يعقد شيئاً فشيئاً على حسب حدوث المنافع على ما بينا والعقد معاوضة ومن قضيتها المساواة فمن ضرورة التراخي في جانب المصلحة التراخي في جانب البطلان الآخر (المهر الرائي، ص: ۳۰۰، ج: ۶).

(۴) وقال ايضاً : وأشار المصنف رحمه الله الى ان المستأجر لو باع المؤجر بالأجر شيئاً وسلم جاز لعظمته اشتراط التجهيل فتقع المقاصة بينهما فان تعدل ايفاء العيل رجح بالنداهم دون المتاع . (حواله گذشته).

(۵) قائل جزئیہ ثانیہ علامہ ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ است او در این تحریر خویش مثالی را تقدیم نموده از آن ثابت می شود کہ نفی ملک مطلق شدہ نفی مطلق ملک نشده است .

(۶) شخصاً ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ در ثمن و تمام دیون تصرفات را جائز قرار داده است و قد مر نصہ (رد المحتار ص ۱۵۳ ج ۵)

(۷) وقال هو نفسه : (قوله لا يلزم بالعقد) اي لا يملك به كما عبر في الكثر (رد المحتار، ص: ۱۰، ج: ۱).

(۸) وقال ايضاً : وفي المحيط لو باعه بالاجرة عيناً وقبض جاز لعظمته تجهيل الاجرة طوري . (حواله گذشته).

(۹) وقال ايضاً : وان عقوداً فلا يملك بالتجهيل ولا بأشراطه لانها مضافة فيغوت الغرض واجيب انما اختارة الصدر الشهيد من انما تجعل عقداً واحداً في حق ملك الاجرة بالتجهيل او اشتراطه وعقوداً في حق سائر الاحكام (رد المحتار، ص: ۱۱، ج: ۱).

(۱۰) وقال ايضاً : (قوله او شرطه) فله المطالبة بها وحبس المستأجر عليها وحبس العين المؤجرة عنه وله حق الفسخ ان لم يجعل له المستأجر كذا في المحيط ولكنه ليس له بيعها قبل قبضها بحر (رد المحتار، ص: ۱۰، ج: ۱).

باوجود بار بار تصريح ثبوت ملک در بحر عدم جواز بيع نقل شدہ و بر آن هیچ بحث

نشده از آن معلوم میشود کہ این مبنی است بر انتفاء ملک مطلق و اثبات مطلق ملک.

علاوہ از آن از تحریر مذکور ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ معلوم میشود کہ عبارت علامہ ابن نجیم رحمہ اللہ تعالیٰ متعلق استحقاق وعدم ملک در امور اربعہ فقط متعلق (شرط تعجیل) قرار دادہ شدہ از آن ہم ظاہر میشود کہ در امور اربعہ امر اول یعنی تعجیل ہر آنتہ موجب ملک است در حالی کہ عبارت بحر آنرا ہم شامل است و قتیکہ چنین امر اول مستثنی شد دلائل دیگر را پیش نظر گرفتہ امرین آخرین را ہم مستثنی قرار دادہ اند و جزئیہ بحر را فقط با امر ثانی مختص قرار دہند کما فعلہ ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ.

علامہ طحاوی رحمہ اللہ تعالیٰ ہم در جزئیہ شرط تعجیل نقل شدہ می فرماید (طحاوی ص ۶۴)

امام ابوالسعود رحمہ اللہ آنرا صراحتہ با شرط تعجیل متعلق قرار دادہ و ثبوت ملک را ترجیح دادہ است

ونقصہ : (قوله اودیرطه) والمراد انه يستعجلها بذلك ولكن لا يملكها الا بالقبض كذا قيل واقول في البدع عن هرح الوهبانية للشر لئلا يانه يفي برواية مملكتها بشرط التعجيل للحاجة (فتح المعين، ص: ۲۲۲ ج: ۲).

(۱۱) در جزئیہ ثالثہ متعلق تحریر امام مرغینانی رحمہ اللہ در عدم تملک در حاشیہ ہدایہ از کفایہ همان شرح را نقل نمودہ کہ آنرا علامہ کاسانی رحمہ اللہ تحریر فرمودہ و قد مر نصہ : اجرت مؤجلہ : بعض علماء تحریر نمودہ اند کہ تملک اجرت تنها با اجرت مطلقہ خاص است در اجرت مؤجلہ با وجود استیفاء منافع تملک موجود نمیشود بر این دعوی دو دلیل می آرد.

(۱) بصورت تأجیل قبل الاجل حق طلب نباشد.

(۲) دین موجل مانع اخذ زکوٰۃ نباشد مردائن را.

این نظر و دلائل او درست نیست :

دلیل اول بنا بر این درست نیست کہ با وجود ملک حق طلب میباشد کما فی الرهن و حبس السبع لاستیفاء الثمن .

بعد ازین جواب بندہ در کتب فقہ چنین صراحت رایافتہ کہ دین موجل ہم دائن را ملک باشد.

قال العلامة ابو السعود رحمہ اللہ تعالیٰ: (قوله عیدان کان او حیثاً) وقیل ان کانہ الاجرة عیناً لا یملک بہ نفس العتق وان کانہ حیثاً فملک بہ نفس العتق ویكون بمنزلة الدین الموجل وعامة المشایخ رحمہم اللہ تعالیٰ علی ان الصحیح الاول حموی من الذخیرۃ (فتح المعین، ص: ۲۲۲، ج: ۳).

وقال العلامة علی القاری رحمہ اللہ تعالیٰ: (ولا یمس الاجرة) ای لا یملک (بالعتق) سواء کانہ عیناً او حیثاً کذا ذکر محمد رحمہ اللہ تعالیٰ فی الجامع و ذکر فی الاجارة ان کانہ عیناً لا یملک بالعتق ان کانہ حیثاً فملک بہ ویكون بمنزلة الدین الموجل وعامة المشایخ علی ما فی الجامع (شرح العقایة، ص: ۱۰۳، ج: ۲).

بر دلیل ثانی جزئیہ علانیہ تحریر نمودہ :

واین السہیل وهو کل من له مال لامعہ ومنعہ قالوا من کان مالہ مؤجلاً (رد المحتار ص ۳۴۳ ج ۲ باب المصارف)

بر ابطال آیین دلیل ہمین جزئیہ کافی است در آن تصریح است کہ جواز اخذ زکوٰۃ عدم ملک را مستلزم نباشد در بعض صورت ها مالک نصاب ہم مصرف زکوٰۃ میگردد.

تحقیق

از تفصیل مذکور ثابت شد کہ پول جمع شدہ مامور در پس انداز شخصی ملک مامور میباشد مع هذا قبل از وصول آن بر او زکوٰۃ لازم نمیباشد و تمام اضافات وصول شدہ بہ او حلال است کہ در تعریف سود داخل نیست .

مسئله زکوٰۃ

علت عدم وجوب زکوٰۃ بر دین اجرت تفصیلاً در فوق از امام کاسانی رحمہ اللہ نقل کردہ شد.

مسئله ربا

اضافات پس انداز شخصی را بنا بر این سود نگوید کہ آن زائد است از اصل معاش و زیادت نباشد بر بدل اجل یا بر اجرت مملوکہ بلکہ در ابتداء عقد جهت اصل معاش اضافه است و تمام اضافات در اصل معاش محسوب شود مجموعہ ہمہ از ابتدای عقد بدل عمل است جهت تاخیر اضافه در اجل بلا شبہ جائز است کما حررت فی رسالتی ”زیادۃ البدل لاجل الاجل“ شرح این اضافات از ابتداء متعین باشد ازینجا فساد جہالت ہم نیست . والله سبحانہ و تعالیٰ اعلم .

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾

حکم نوت کاغذی و حکم کرنسی

مقالہ عربی : حضرت مولانا محمد تقی صاحب

اُردو ترجمہ : مولانا محمد عبداللہ میمن

تبصرہ : حضرت فقیہ العصر مدظلہ :

ہدایات :

- حیثیت فقہی نوت ها
- تبدیلی ها و انقلابات نظام کرنسی اقوام
- نظر صاحب مقالہ بر مسئلہ زیر بحث
- نوت کرنسی و زکوٰۃ
- تبادلہ نوت با نوت
- کرنسی ملکی با نوت ها بین ہم تبادلہ نمودن
- قول راجح و مفتی بہ در نظر صاحب مقالہ
- کرنسی ها و نوت های ممالک را باہم تبادلہ نمودن
- بدون قبض مبادلہ نوت با کرنسی

تبصرہ

- طریقہ درست مبادلہ
- مبادلہ کرنسی ملکی باہم
- مبادلہ با کرنسی دیگر ممالک
- مقالہ عربی :: مولانا محمد تقی عثمانی رحمہ اللہ
- ترجمہ : مولانا عبداللہ میمن

حکم نوت کاغذی و حکم کرنسی

در ماه محرم و ربیع الاول بتاریخ ۱۴۰۹ هجری ماہنامہ ابلاغ در حصہ نوت کاغذی تحقیق عزیز محترم مولانا محمد تقی عثمانی رحمہ اللہ را بہ لسان عربی ترجمہ آنرا شائع نمود بعد از مطالعہ بر بعض مواضع التجا نمودم نظر ثانی را اما از طرف اونها کدام جوابی نرسید پس در آخر مقالہ نظر خویش را بعنوان (تبصرہ) تحریر نمودم تاکہ اہل علم بر آن تحقیق نمودہ اختلاف را مدنظر گرفتہ نظر خویش را متعین سازند۔

الحمد لله رب العالمين، والسلام على سيدنا ومولانا محمد وآله الطيبين، وعلى آله واصحابه
القاهرين، وعلى كل من تبعهم باحسان الى يوم الدين۔

حیثیت فقہی نوت : قبل از آغاز در احکام نوت کاغذی و قبل از تفصیل جزئیات و تفصیلات دانستن حقیقت کرنسی ضروری است ۔

در این حصہ دو نظر است : (۱) این نوت حیثیت وثیقہ قرض را دارد۔ (۲) این نوت ثمن عرفی است گروہ اول کسانی کہ نوت را وثیقہ یا سند می پندارند کہ در تضمین مال خویش آنرا می گیرند پس نزد اینها نوت مانند حوالہ است پس در جائیکہ حوالہ جواز داشتہ باشد در آنجا گرفتن نوت ہم جواز دارد کہ توسط آن حق خویش را وصول کند و اگر این پول سند و دستاویز طلا یا نقرہ باشد یعنی اگر بر پشت آن طلا یا نقرہ بانک باشد در این صورت بہ واسطہ این پول خریدن طلا و نقرہ جواز ندارد چرا کہ تبادلہ طلا با طلا و تبادلہ نقرہ با نقرہ را بیع صرف میگویند و در بیع صرف قبضہ نمودن بر مبیع و ثمن در یک مجلس شرط است اگر توسطہ نوت طلا خریداری شود پس تنها از یک طرف قبضہ موجود شد از طرف دوم قبضہ موجود نشدہ است چرا کہ مشتری بر طلا قبضہ نمود و بانع بر سند طلا و قتیکہ از ہر دو طرف قبض موجود نشد پس این بیع شرعاً جواز ندارد این چنین اگر کدام دولت مند این نوت را بہ فقیر در زکوۃ بدهد تا زمانیکہ فقیر عوض این سند را از بانک وصول نکرده یا با آن کاغذ چیزی خریداری نکرده تا این وقت زکوۃ آن شخص آداء نشدہ و اگر آن نوت از فقیر ضائع شود پس آن شخص دولت مند از تادیبہ زکوۃ بری الذمہ نمیگردد پس باید بار دوم زکوۃ را آداء کند ۔

نوت را اداء نمود مانندیکه مال و ثمن را اداء نمود تادیہ این نوت حوالہ دین پنداشته نشود پس با تادیہ آن علی الفور زکوٰۃ اداء شود و توسط آن خریداری طلا و نقرہ ہم جواز دارد۔
پس باید یکی ازین دو نظریہ تائید گردد در نظر من بعد از مطالعہ کتب فقہ و کتب معاشیات نظر دوم راجح است کہ آن نوت ثمن عرفی پنداشته شود و باید حیثیت حوالہ را نداشته باشد۔

انقلابات و تبدیلی ها در نظام کرنسی جهان

در عصر قدیم مردم تبادلہ اشیاء را بہ واسطہ (Barter) مینمودند یعنی یک چیز را دادہ عوض آن چیز دیگر را می گرفتند اما بہت مشکلات زیاد این طریقہ متروک گردید۔
(۱) بعداً نظام دوم بنام زر بضاعتی (Commodity Money system) رائج شد۔ در این نظام مردم اشیاء مختلف را بشکل ثمن تبادلہ میکردند چیزی را کہ کثیر الاستعمال می بود مثلاً لباس، گندم، آهن، چرم وغیرہ۔ را ذریعہ تبادلہ می گردانیدند۔ اما در حمل و نقل این اشیاء بالخصوص در مناطق بعیدہ مشکلات زیادی می بود لذا چیز آسان و موجب اعتماد مردم را در جستجو شدند بالاخرہ طلا و نقرہ را کہ قیمت زیادہم داشت اختیار نمودند اگر بہ شکل ظرف یا طوق و یا پارچہ های طلا ہر یکی می بود این دو چیزی در تمام ممالک اختیار نمودہ شد کہ حیثیت بیعانہ را دارد و بناء (زرمعدنی) (Metallic Money System) مسمی گردید بر این نظام تغیرات زیادی گذشت کہ اختصاراً عرض میکنیم: (۱)
(۱) در ابتداء این اشیاء با اختلاف سائز و شکل تبادلہ می شد احياناً بہ شکل ظرف و احياناً بشکل پارچہ و طوق وغیرہ کہ تنها وزن را اعتبار باشد۔

(۲) تا قرن ہفتم میلادی طریقہ طلا و نقرہ ذوب شدہ کہ در وزن و خالصیت مساوی می بود با مهر شدگی تبادلہ میشد بر ظاہر قیمت آن سکہ تحریر میشد (Face Value) قیمت آن زر و نقرہ (Gold or Silver content) برابر می بود این نظام را قاعدہ معیاری زر میگفتند کہ مردم در زر مهر شدہ زیورات وغیرہ در تبادلہ و اخراج از ملک اختیار کامل

۱ - (۱) مثلاً نزد کسی گندم می بود و او بہ برنج ضرورت میداشت پس او چنین شخص را تلاش می نمود کہ گندم و برنج داشتہ می بود با او گندم را با برنج تبادلہ میکرد در عصر حاضر مردم لباس کهنہ و اخبار، کاغذہاء، ... و ... ملاطفت و ملائمت، وغیرہ تبادلہ میکنند طریقہ اول متروک شدہ (مترجم)

داشتند کہ مردم نزد حکومت پارچہ های طلا را می بردند و حکومت آنرا سکہ ساخته به آنان میداد یا سکہ را برای ایشان درست می ساخت .

(۳) در بعض ممالک عوض یک پارچہ دوپارچہ یعنی در طلا و نقرہ بشکل کرنسی تبادلہ میشد و در تبادلہ ہر دو یک قیمت خاصی تعین میشد طلا بہ شکل کرنسی بزرگ و نقرہ بہ شکل کرنسی کوچک استعمال می شد این نظام را نظام دوحصہ نی (Bi-Metalism) گفته میشد .

اما قیمت مقررہ طلا و نقرہ بین ہم در ممالک تغیر می کرد لذا مردم بر این طریقہ ہم کاملاً مطمئن نبودند .

مثلاً در امریکا قیمت یک زر سکہ دار پانزدہ نقرہ سکہ دار بود اما در عین وقت در یورپ قیمت یک زر سکہ دار پانزدہ ونیم نقرہ سکہ دار می بود در این صورت تجاران طلا را در امریکہ خریداری نمودہ در یورپ بہ فروش می رساندند و از انجا نقرہ سکہ دار را آوردہ در امریکا بہ فروش می رساندند در مقابل طلا پس آن طلا را در یورپ بہ فروش می رساند در عوض آن نقرہ می گرفتند کہ در این سلسلہ طلای امریکائی کاملاً بہ یورپ انتقال می یافت بالاخرہ در سنہ ۱۸۳۴م امریکا این تناسب را تغیر داد کہ یک طلای سکہ دار را با شانزدہ نقرہ سکہ دار مساوی ساختند کہ معاملہ بر عکس صورت اول گردید کہ در این حالت سکہ های طلا بہ امریکا انتقال می یافت و سکہ های نقرہ بہ یورپ گویا سکہ های طلا سکہ های نقرہ را از امریکا خارج نمود .

(۴) سکہ طلا و نقرہ اگر کہ در حمل و نقل نسبت بہ سامان سهل بودند اما از جانب دوم سرقت آن ہم سهل بود لذا ذخیرہ نمودن زیاد آن ثروتمندان را مشکل بود پس مردم این سکہ ها را نزد صرافان و غیرہ امانت می ماندند یعنی نزد (MoneyChanger) کہ آنان در مقابل این امانت یک وثیقہ (RECEIPTS) می دادند آہستہ آہستہ این وثیقہ ها بعد از اعتماد کامل حیثیت دستاویز را اختیار کرد کہ در بیع شراء بطور ثمن استعمال می شد کہ مشتری عوض پول آن رسید را بہ بائع می داد و بائع جهت اعتماد کامل بر آن رسید را عوض ثمن قبول می کرد .

این بود حیثیت ابتدائی نوت کاغذی کہ هنوز کدام شکل و صورت خاصی نداشت نی

کدام حیثیت قانونی داشت کہ مردم بر قبول نمودن آن مکلف می بودند بلکہ در پذیرفتن آن مدار بود بر اندازہ اعتماد بر صراف.

(۵) وقتیکہ در سنہ ۱۷۰۰م ترویج این نوت زیاد شد ومدار اعتماد مردم گردید ہنام "نوت بانک" مسمی شد کہ قبل از ہمہ در مملکت سویدن استام ہوم بانک آنرا ہشکل نوت کاغذی جاری نمود کہ در آنوقت صد در صد ہما نقدر مالیت طلا موجود بود در مقابل نوت کاغذی و بر بانک التزام بود کہ او بہ همان مقدار نوت کاغذی راجاری کند کہ بہ کدام مقدار نزدش طلا موجود باشد وصاحب نوت کاغذی را اختیار بود ہر زمانیکہ می خواہد بہ بانک مراجعہ نمودہ در مقابل سلاخ طلاہ را بدست آرد لذا این نظام را (معیار سلاخ) (Gold Bullion Standard) نامیدند.

(۶) وقتیکہ در سال ۱۸۳۳م این نوت ترویج یافت حکومت آنرا قانونی (Legal Tender) قرار داد و بر ہر قرض گیرندہ لازم نمود کہ این نوت کاغذی را مانند سکہ طلا قبول کند بعداً دیگر بنوک تجارتی را از جاری نمودن آن منع نمود تنها وتنہا بانک حکومتی آنرا جاری می نمود.

(۷) پس بانک های حکومتی در ایام جنگ وامن جہت کمبودی عائدات وجہت تکمیل منصوبہ های حکومتی دچار مشکلات شد هماناکہ حکومت مجبور شد تا نوت های کاغذی را بکثرت جاری کند کہ از تناسب طلای موجودہ اضافہ است تا در تکمیل ضرور یاتش آنرا استعمال کند تا آنکہ آن تناسب صد در صد نوت با طلا آہستہ آہستہ از بین رفت بنوک ہم مطمئن شدند کہ در جاری نمودن نوت های اضافہ کدام حرج نباشد اما تجاران آنرا بنا بر اعتماد کامل بر بنوک مرکزی می پذیرفتند کہ در وقت ضرورت بنوک بہ آنان طلا میدہد اگر کہ طلای موجودہ نزد آنان کمتر است از نوت های جاری شدہ چنین نوت های کرنسی را زر اعتباری (Fiduciary Money) گفتہ میشود.

از جانب دیگر جہت عدم توازن قیمت سکہ با نوت تفریافت کدام کہ بر قیمت ظاہر آن (Face value) کہ بر آن درج بود در مقابل اصل سکہ چند درجہ (Intrinsic value) کہ آنرا : زر علامتی (Token Money) میگفتند چرا کہ اصلیت معدنی آن سکہ محض علامت می بود بر قیمت ظاہر آن کہ نمائندگی قیمت ذاتی آنرا می نمود.

(۸) رفتہ رفتہ زر اعتباری (۱) کہ مقدار آن بہ تناسب طلا چندین درجہ اضافہ گردید تا آنکہ حکومت در خوف شد کہ توسطہ نوت ممکن طلا را تکمیل نتواند بلکہ این چنین در بعضی شہرہا سرزد کہ ہنوک مرکزی مطالبہ نوت کاغذی را با طلا عوض نکرد کہ حکومت ہا شرط ماندند انگلستان بعد از جنگ ۱۹۱۴م تبدیل نمودن آنرا مسدود ساخت اما در سنہ ۱۹۲۵م پس جواز داد اما بشرطیکہ کم از ہفدہ صد ہوند را کسی حق تبدیل نمودن را ندارد کہ بنا بر این شرط عوام از تبدیل نمودن نوت بہ طلا محروم شدند.

چراکہ مالک این مقدار طلا در آن وقت کم مردم بودند اما آنان جہت زر قانونی گردیدند نوت این حکم حکومتی را قابل مدار نگرفتہ آن نوت کاغذی را در معاملات داخلی با اجناس مانند طلا عوض می نمودند.

(۹) در سنہ ۱۹۳۱م حکومت برطانیہ تبدیل نمودن این نوت را در مقابل طلا کاملاً منسوخ قرار داد و حکم نمود کہ تنها ہمین نوت ہا قابل مدار است اما حکومت ہا احترام متقابل را حفظ نمودہ یک حکومت نوت حکومت دوم را باز مبادلہ می نمود فرضاً نوت امریکائی را حکومت بر طانیہ با طلای مقابل عوض می نمود کہ این نظام را نظام معیار مبادلہ طلا (Gold Exchange Standard) می گفتند.

(۱۰) این اصول جریان داشت اما وقتیکہ در سال ۱۹۷۱م امریکا با بحران قلت طلا در مقابل دالر مواجہ شد پس تبدیلی دالر را در مقابل طلا حتی برای ممالک دیگر ہم منسوخ قرار داد بناءً حیثیت نوت کاغذی در استحکام طلا از بین رفت بعد از آن در سنہ ۱۹۷۴م فند بین الاقوامی (International Monetary Fund) در بدل طلا نظریہ اخراج از زر مبادلہ تقدیم شد یعنی ارکان پارلمان بین الاقوامی حق دارند کہ کرنسی ممالک مختلف را برای مقدار معین قرض غیر ملکی تولید میکنند و برای تعیین مقدار ۶۷۶،۸۸۰ گرام طلا را تعیین نمودند کہ بہ این مقدار طلا کہ بکدام کرنسی خریداری شود حق تولید آن مقدار کرنسی را آن ملک دارد کہ بدل پشت پناہی کامل طلا گردید کہ آنرا (ایس دی آر) می گفتند.

بالاخرہ کرنسی طلا از دائرہ خارج شد و نوت یعنی سکہ ہای کم قیمت عوض طلا قاہم شد اما چونکہ این نظام پائیدار و مستحکم نبود لذا تمام ممالک کوشیدند تا پس سکہ طلائی مقام خویش را بگیرد بار دیگر ممالک کوشیدند در ذخیرہ نمودن طلا اما در عصر حاضر

با کرنسی مروج کدام تعلق ندارد اگر به شکل نوت باشد و یا به شکل پول سیاه. (۱)
 پس معلوم شد کہ کرنسی دنیا بر یک حالت اسقرار نداشت در ابتداء نوت حیثیت سند
 ودستاویر قرض را داشت کہ حیثیت ثمن و مال را نداشت مانند یک علامہ سید احمد
 بیگ رحمہ اللہ در کتاب بهجة المشتاق فی بیان حکم زکوٰۃ الاوراق، تحریر نموده وقتیکہ در حصہ
 حقیقت بانک نوت تعریف نمودیم دانستیم کہ این لغت فرانسیسی است کہ در آن لغت در
 تعریف بینک نوت می نویسد: (وقتیکہ تحقیق نمودیم پس معلوم شد کہ بینک نوت یک
 نوت کرنسی است کہ حامل آنرا در وقت مطالبہ قیمت حقیقی آن نوت داده میشود، این
 نوت کاملاً همان طور رائج بود البتہ این نوت مضمون می بود کہ در بدل آن ضمانت داده
 میشد تا مردم در داد و معامله اعتماد کنند).

پس این نوت سند قرض می بود در جز دوم تعریف نوت با آن مانند دہات کرنسی
 معامله میشد ازین عبارت کسی بر مالیت یا ثمنیت آن وہم نکند مقصد عبارت اینست کہ
 مردم در وقت معامله عوض کرنسی این نوت ها را قبول می کردند بہ این فکر کہ در وقت
 مطالبہ قیمت آن بہ حامل نوت اداء شود کہ حکومت ضامن تادیہ آن باشد پس دلیل صریح
 این شد کہ این نوت فقط و فقط سند ودستاویر است. (۲)

ازینجا علماء ہندوستان فتویٰ داده بودند کہ نوت سند ودستاویر قرض است لذا با آن
 قبل از استعمال فقیر در ضروریاتش زکوٰۃ اداء ننیگردد و با این نوت خریداری طلا ونقرہ
 جواز ندارد. (۳)

اما در عصر حاضر جمع غیر علماء این نوت کاغذی را بہ شکل (ثمن عرفی) مال قرار

۱ - An Outline of Money, by Geofftey Growther (۱)

(۲) Money and mam, by Elgin Groseclose, IVth edition, University of
 ۱۹۷Oklahoma press. Norman

(۳) Modern Economic Theoty, by k.k. Dewett, New delhi

(۴) Encyclopaedia Britannica, Banking and Credit Money Durrency

(۵) حکم التعامل فی الذهب والفضة: للدكتور محمد هاشم عوض.

۲ - این عبارت از بلوغ الامانی نقل شدہ یعنی از شرح الفتح الربانی للساعاتی ۸: ۲۴۸:

۳ - (۲) امداد الفتاویٰ حضرت مولانا اشرف علی تھانوی رحمہ اللہ ج ۲ ص ۵.

داده اند۔ مانند مرتب و شارح مسند احمد علامہ احمد ساعتی میفرماید۔

فَالَّذِي ارَاهُ حَلًا وَادِينًا لَهُ عَلَيْهِ : ان حكم الورق المألي حكم النقدين في الزكوة سواء بسواء لانه يتعامل به كالنقدين مماثلاً ولان مالكة يمكنه صرفه وقضاء مصالحه به في اي وقت شاء فمن ملك العصاب من الورق المألي يوم مكف عدده حوله كاملاً وجب عليه زكوة^(۱)۔

ترجمہ : نزد م سخن درست کہ بر آن در حضور خداوند تعالی جوابدہ باشم اینست کہ حکم نوت های کاغذی در وجوب زکوۃ بعینہ مانند طلا و نقرہ میباشد چراکہ مردم معاملہ داری نوت های را مانند معاملہ داری طلا و نقرہ میکنند و توسط آن ضرورت خویش را تکمیل می کنند کسی کہ مالک نصاب این نوت ها بگردد بعد از گذشت یک سال بر او زکوۃ واجب میگردد ۔

همین است۔ نظر تلمیند مولانا عبدالحی لکنوی رحمہ اللہ مصنف عطر ہدایہ و خلاصہ التفاسیر مولانا فتح محمد لکنوی رحمہ اللہ (سابق مفتی و صدر مدرس مدرسہ تکمیل العلوم کانپور) کہ در آخر تحریر نمودہ کہ علامہ عبدالحی لکنوی رحمہ اللہ ہم با من در این مسئلہ متفق بود خلاصہ نظر او اینست کہ نوت کاغذی دو حیثیت دارد :

(۱) اینکه در خرید و فروخت و در تمام معاملات حیثیت این نوت مانند سکہ و ثمن حقیقی باشد بلکہ حکومت در قرض ها و ادای حقوق مردم را بر آن مکلف میسازد کہ قرضخواہ حق انکار را عوض ثمن خود داشته نباشد پس این نوت کاغذی (ثمن عرفی) گردید۔

(۲) این نوت دستاویز جاری شدہ از طرف حکومت است کہ در صورت ہلاک و ضیاع آن یا در حالت مطالبہ حامل سند آن بدل آن اداء میگردد پس در این صورت این نوت کاغذی حیثیت ثمن عرفی را ندارد چراکہ بدل ثمن عرفی را در صورت ہلاکت حکومت اداء نکند پس در این صورت نوت حیثیت دستاویز را دارد۔

اما اگر بہ نظر عمیق دیدہ شود در این صورت ہم ثنیت این نوت کاغذی باطل نشدہ است چرا کہ مقصد حکومت ترویج نوت است بہ شکل ثمن عرفی ازینجا در صورت ادای قرض قبولیت آنرا حکومت اجباری قرار دادہ اما ثمن خلقی یعنی سکہ طلا و نقرہ حیثیت و قیمت ذاتی ہم دارند کہ نیاز ندارند بہ اعلان حکومتی در قیمت گردیدن آنان ازینجا این

سکہ احياناً از طلا و نقرہ تيار شدہ و احياناً از مس والونيم و آهن ظاهر است کہ ہر چيز آنان مال متقوم باشند کہ قيمت ذاتی آنان بر قرار باشد بہ خلاف نوت های کاغذی کہ کدام قيمت ذاتی ندارد تنها یک پارچہ کاغذ باشد، البتہ بعد از اعلان حکومت قيمتی ميگردند لذا اگر حکومت ثمنيت اين نوت ها را باطل کند پس آنرا هيچ قيمت باقی نيمیباشد۔

ازينجا مردم مانند کرنسی بر نوت اعتماد کامل ندارند ازينجا از حکومت تضمين گرفته شود کہ در صورت ہلاک آن حکومت ضامن آن باشد در ادای بدل آن تضمين جہت ثمن عرفی بودن نہ بلکہ جہت حصول اعتماد مردم باشد تا مردم بلا خوف معاملہ داری کنند۔

لذا حيثيت دستاویز بودن اين نوت ها چنين نيست و فتيکہ ثمنيت آن باطل شود چرا حاصل آن فقط آنقدر است کہ حکومت وعدہ اعطای بدل آنرا کند اما اين وعدہ حکومتی بر معاملہ داری مردم چندان اثر نمیکند اگر حکومت آنرا ثمن عرفی نگرداند پس هيچگاه مردم را بر قبول نمودن آن مکلف نسازد و جہت قابل تبديلی آن نوت ها اعتماد مردم بر آن نسبت بہ کرنسی ہم اضافہ تر می باشد چرا کہ در صورت ہلاک و ضياع کرنسی اصل ثمن آن نباشد بر خلاف نوت های کاغذی کہ در صورت ہلاکت حکومت بدل آنرا مہيا نموده۔^(۱)

نظر ما در حصہ مسئلہ زیر بحث

ہر دو نظریہ کہ گذشت در مورد کرنسی در نظر ماہر دو نظریہ کہ باہم مختلف اند ہردو درست اند چرا کہ جہت مرور زمانہ بر کرنسی کاغذی تغيرات مختلف آمدہ بود پس بدون شک در ابتداء نوت کاغذی دستاویز قرض محسوب ميشد۔

بانک نوت دنیا قبل از ترویج چک بانکی بہ وجود آمدہ بود اين نوت بانکی نزد قرض خواہ بہ شکل سند پذيرفته ميشد کہ قرض بر ذمہ آن بانک ميشد و اگر اين نوت بہ شخص ديگر دادہ ميشد پس تمام حقوق آن نوت خود بہ خود بہ سوی آن شخص انتقال می يافت پس اين حامل نوت شخصاً قرض خواہ شمرده ميشد از بانک ازينجا در ادائی تمام حقوق مانند کرنسی حقيقي می باشد بين ہر دو هيچ فرقی نيست و تاديه مقدار زياد رقم باپول سیاہ سکہ خبلی ها دشوار می باشد چرا کہ حساب نمودن و پیر نمودن را در کار دارد و در حمل

ونقل آن تکلیف زیادی باشد پس کرنسی کاغذی در حساب آسان و در حمل و نقل کم مشکل میباشد۔^(۱)

لیکن بعد از تغیرات فوق الذکر حالات فوقی نوت باقی نمی ماند در ابتداء نوت نزد صرافان و طلافروشان جمع میشد در آن وقت کدام شکل و صورت خاصی نداشت نہ جاری کننده آن شخص واحد بود ونہ کسی در حصہ پذیرفتن حق خویش مکلف بود بعد از ترویج زیاد آن حکومت آن را زر قانونی (Legal Tender) قرار داد وبانک های شخصی را از جاری نمودن آن باز داشت کہ بعد از این اعلان حیثیت نوت بادیگر دستاویزها در حیثیت مختلف بود :

(۱) این نوت مانند ثمن عرفی حیثیت زر قانونی را گرفت کہ مردم مکلف گردانیدہ شدند بر قبول نمودن آن دیگر دستاویزات مثلاً چک بانکی در حصہ وصول نمودن حق کسی مکلف بر قبول نمودن آن نبود باوجودیکہ ترویج این چک ہم عام بود۔

(۲) این نوت حیثیت غیر محدود زر قانونی (Legal Tender Unlimited) را اختیار نمود کہ پول سیاه کرنسی محدود زر قانونی (Limited legal Tender) است۔ لذا قرض بزرگتر ہم با این نوت تادیہ میشد و قرضخواہ در قبول نمودن آن انکار نمی ورزید بر خلاف پول سیاه کہ اگر در قرض زیاد تادیہ میشد قرضخواہ ابا می ورزید لذا نوت کاغذی بر پول سیاه برتری داشت در اعتماد کامل۔

(۳) دستاویز قرض راہر شخص جاری می نمود کہ شرعاً وقانوناً در آن ممانعتی نیست کہ قرضخواہ این سند را بہ قرض خواہ دیگر بدهد در ادای دین و آن بہ قرضخواہ دیگر بدهد اما این نوت را علاوہ حکومت کسی دیگر جاری نمی نمود مانند پول سیاہ۔

(۴) در تمام ممالک عرفاً وقانوناً این نوت بہ الفاظ کیش، ثمن و کرنسی یاد میشد کہ این الفاظ بہ دستاویزات دیگر مالی استعمال نمی شد۔

(۵) مردم آن نوت را مانند پول سیاہ با اعتماد کامل در لین و دین می پذیرفتند آنرا قرض نمی پنداشتند در عصر حاضر ہم کسی چنین نیست کہ این پول را بہ این مفکورہ می پذیرد کہ عوض آن طلا، نقرہ یا پول سیاہ را حاصل کند۔

(۶) بعد از تذکرہ ارتقای این نوت کاغذی بر پشت آن کدام چیز زر یا نقرہ موجود نبود
نی تبدیل نمودن آن با زر ممکن بود حتی کہ امکان لین و دین در آن ہم بین ممالک باقی
نماند مانندیکہ جیویفری گراوتر می نویسد :

"The Promise to pay which appears on their face is now utterly meaningless. Not even in amounts of - £ ۱, ۷۰۰ can notes now be converted into gold. The note is no more than a piece of paper, of no intrinsic value whatever, and if it were presented for redemption, the Bank of England could honour its (promise to pay one pound) only by giving silver coins or another note but it is accepted as money throughout the British Isles" ^(۱)

تحریر بر کرنسی کہ در صورت مطالبہ بہ حامل ہذا اداء میگردد معنای این عبارت باقی
نمیباشد چرا کہ در عصر حاضر هیچ صورت بدیل کرنسی با زر و نقرہ باقی نماندہ حتی اگر
مقدار این نوت ہا ہفدہ صد پوند یا زیاد تر از آن ہم باشد در عصر حاضر نوت کرنسی یک
کاغذ است کہ هیچ قیمت ذاتی ندارد اما اگر این پوند را بہ بانک مرکزی برطانیہ بہرہ
عوض آن پول دیگر را بدہش اما این پوند کاغذی در تمام جزائر برطانیہ بشکل کیش
پذیرفتہ میشود ، ازینجا ضرورت مطالبہ بدل آن نیست.

خلاصہ اینکہ تضمین تحریر شدہ بر نوت از طرف حکومت ضامن قیمت ظاہری آن است
کہ آن اسم دوم قیمت خریدارست ازینجا بانک پابند و مکلف دادن زر، نقرہ یا پول سیاہ
نباشد مانندیکہ احياناً در صورت مطالبہ بانک مساوی قیمت ظاہری آن نوت دوم را تادیہ
میکنند در حالیکہ عوض نوت تادیہ نوت را تادیہ قرض گفتہ نمیشود بلکہ گفتہ میشود کہ
عوض یک کرنسی دوم کرنسی تادیہ گردید بانک مرکزی این عمل را جہت اعتماد مردم
میکنند اما چنین نیست کہ این نوت در تعریف کرنسی داخل است.

پس دانستہ شد کہ فقہاء این نوت را بہ حیثیت دستاویز قرض نمی شناسند بلکہ آنرا بہ
شکل فلوس نافقہ یعنی سکہ مروجہ بہ حیث کرنسی علامتی اختیار میکنند مانندیکہ قیمت
ظاہری فلوس نافقہ چند مقدار افزود تر است از قیمت ظاہری آن و بین مردم رواج این
نوت ہا درلین و دین مانند فلوس نافقہ میباشد بلکہ در عصر حاضر وجود پول سیاہ ہم نادر

است پس حکم نمودند کہ توسط این نوت ہا باید زکوۃ اداء نشود بلکہ مانند بیع الکالی بالکالی است یا خریداری با نوت ہا زر و نقرہ را ناجائز قرار دادن کہ از قبیل بیع صرف است کہ در بیع صرف قبضہ ہر دو در مجلس لازمی است کہ در اینجا موجود نیست در این ہمہ سخن ہا جرح ناقابل تحمل لازم میگردد در حالیکہ در چنین معاملات شریعت عرف عام مروجہ را اعتبار دادہ است و در چنین مباحث فلسفیانہ داخل شدن بر زندگی عمل اثری نیفتد۔ واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم ۔

خلاصہ کلام از بحث فوق دانستہ شد کہ نوت کاغذی در حکم کرنسی باشد احکام دوم فقہی را در این حصہ شرح کنیم واللہ المستعان ۔

نوت کرنسی و زکوۃ

وقتیکہ نوت کرنسی معادل پنجاہ و دونیم ٹولہ نقرہ گردد بالاتفاق بر آن زکوۃ واجب است چونکہ حالاً این نوت حیثیت دستاویز قرض را ندارد، لذا بر این نوت ہا حکم زکوۃ قرض جاری نمیشود بلکہ بر آن حکم سکہ ہای مروجہ جاری میشود در مسئلہ وجوب زکوۃ سکہ ہای مروجہ در حکم سامان تجارت است، مانندیکہ سکہ ہای مروجہ را بکدام مسکین بشکل زکوۃ بدهند بعد از قبضہ مسکین بر سکہ زکوۃ اداء میشود بعینہ همین است حکم کرنسی نوت ہا ہم کہ بعد از قبضہ فقیر بر آن فی الفور زکوۃ اداء میشود موقوف بر استعمال یا تبدیل نمودن آن بر زر و نقرہ نمیباشد۔

تبادلہ نوت با نوت

تبادلہ نمودن نوت ہا با نوت ہا دو صورت دارد :

(۱) اینکه در یک کشور مقدار مختلف نوت ہا را با ہم تبادلہ کند۔

(۲) صورت دوم اینکه کرنسی نوت یک ملک را با کرنسی نوت ملک دوم تبادلہ کند۔

احکام ہر دو نوع جدا جدا شرح میشود۔

تبادلہ کرنسی نوت یک کشور در بین خود

مانندیکہ سابق گفتہ شد کہ در تمام معاملات کرنسی نوت بعینہ مانند سکہ ہاست مانندیکہ سکہ ہا با ہم مساوی یا مساوی تبادلہ میشوند این چنین نوت ہای کرنسی یک

ملک ہم باہم مساوی یا مساوی تبادلہ میشود بشرطیکہ در مجلس عقد بر یکی از بد لین قبضہ نموده شود لذا اگر یکی از ہر دو در مجلس عقد بر نوت ہا قبضہ نکرد وجدا شدند این عقد نزد امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ امام مالک رحمہ اللہ فاسد است چراکہ نزد اینان فلوس با تعین نمودن متعین نمیگردد تعین انها فقط با قبض میآید۔^(۱) لذا فلوسی کہ عقد بر آن شدہ اما هنوز قبض نشدہ متعین نمیباشد بلکہ بر ذمہ ہر فریق دین میباشد و آن دین بیع است کہ بنا بر (بیع الکالی بالکالی) بودن ناجائز باشد۔

این حکم در آن صورت است کہ تبادلہ نوت ہا مساویانہ باشد اما در صورت کسی وزیادت کہ عوض یک درہم دودرہم عوض یک ریال دو ریال و عوض یک دالر دو دالر دادہ شود در آن اختلاف فقہاء در جواز وعدم جواز مانند اختلاف آنان است در زیادت و کمبودی فلوس کہ نزد بعض فقہاء تبدیل نمودن یک فلس با دو فلس شرعاً جہت سود بودن حرام است همین است مسلک امام مالک، امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ و امام محمد رحمہ اللہ و مسلک مشہور حنابلہ و اگر از طرف ہر دو فلوس غیر متعین باشد نزد امام ابوحنیفہ و امام ابویوسف رحمہ اللہ این تبادلہ ہم حرام است۔^(۲)

نزد امام مالک رحمہ اللہ این تبادلہ حرام است بنا بر قاعدہ کہ در ہر معاملہ در قرض کمبودی و زیادت علت حرام بودن (ثمنیت) یعنی کیش، نقدی و کرنسی بودن است اگر ثمنیت حقیقی باشد مانند در زر و نقرہ یا عرفی و اصطلاحی ثمنیت باشد مانند علاوہ زر و نقرہ پول سیاہ و نوت کاغذی لذا اگر در کدام عقد از ہر دو طرف یک نوع ثمن (کرنسی، نقد یا کیش) باشد نزد امام مالک رحمہ اللہ در این عقد قلت و زیادت جواز ندارد نہ قرض جواز دارد مانندیکہ در المدونۃ الکبریٰ تحریر نمودہ شدہ است :

ولو ان الناس اجازوا ببيعهم الملوذ صفيكون لها سكة وعين لكرهها ان تباع بالذهب والورق نظراً

۱ - یعنی اگر کدام عقد بر پول متعین شود و کدام فریق عوض آن پول آنقدر مالیت را بدیگر بدهد و تنہا فریق دوم بر آن قبضہ نمود فریق اول حق مطالبہ را ندارد کہ نوت را پس مسترد کن من عوض

لان مالک قال لا یجوز فلس بفلوس ولا یجوز الفلوس بالذهب ولا یجدأ بظرف^(۱) .

ترجمہ : اگر بین مردم خرید و فروخت یا چرم آنقدر رواج داشت کہ آن چرم حیثیت نمن و سکہ را داشته بود نزد من در این صورت بہ واسطہ زر و نقرہ قرض فروختن آن چرم جواز ندارد مانندیکہ امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ میفرماید تبادلہ یک فلس با دو فلس جواز ندارد این چنین توسط زر نقرہ درہم و دینار ہم بہ قرض فروش فلوس جواز ندارد چراکہ در زر و نقرہ و درہم و دینار ثمنیت اصلی وجود دارد و نزد امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ با ثمنیت اگر اجناس مختلف شود باز ہم قرض جواز ندارد .

اما نزد احناف^(۲) علت حرمت ربا عوض ثمنیت (وزن) است اگر کہ فلوس عددی باشد چرا کہ در آن علت موجود نیست اما فقہاء احناف میفرمایند کہ ما قیمت را طبق فلوس بازاری کاملاً مساوی و برابر می خواهیم کہ در اصطلاح مردم اعتبار جودت (اعلیٰ) و ردت (ادنیٰ) بودن ختم میباشد لذا اگر یک پلہ عوض دو پلہ فروختہ شود پس آن یک پلہ بلا عوض آمد و بودن آن پلہ خالی از عوض در عقد مشروط است لذا از آن ربا لازم میگردد اما این حکم تا آن وقت باشد کہ در آن فلوس ثمنیت باقی باشد و آن با متعین شدن متعین نمیکردد .

۱ - المدونة الكبرى للإمام مالك، جلد: ۱، ص: ۱۰۴.

۲ - (۱) نزد احناف در دو چیز همچنس در تبادلہ اگر در مقابل یک چیز کدام عوض نباشد پس آن سود باشد در اشیاء عام اگر از یک جانب در تعداد زیادت باشد در کمیت پس کیفیت و وصف جانب دوم در مقابل آن باشد مثلاً اگر یک ظرف عوض دو ظرف فروختہ شود پس گفته شود در یک بدتن چنین کمال است کہ در مقابل ظرف جانب دوم باشد لذا در اینجا کدام ظرف بلا عوض نیامد در صورت حال در مقابل ظرف (۱) اصلیت ظرف (۳) در مقابل ظرف (۲) وصف بعدگی ظرف (۳) باشد اما این در آنصورت وقتیکہ در کدام چیز اوصاف معتبر باشد و آنرا کدام قیمت تعین شدہ باشد اما در جائیکہ مقدار را اعتبار باشد در آنجا اوصاف در مقابل چیزی نباشد مانند چیزیکہ شرعاً یا عرفاً یا خلقاً ثمن باشد در آن اعتبار اوصاف ختم باشد مانند یک روپیہ اگر ہر قدر جدید باشد باز ہم فقط در مقابل آن یک روپیہ باشد با یک سکہ و روپیہ اگر ہر قدر بوسیدہ باشد باز ہم در مقابل آن یک سکہ و روپیہ باشد اگر کہ ہر دو در اوصاف فرق دارند اما این فرق بہ اصطلاح بازار کاالعدم باشد پس در قیمت ہر دو فرقی نباشد لذا اگر یک روپیہ عوض دو روپیہ فروختہ شود گفته نشود کہ روپیہ دوم در مقابل وصف روپیہ اول باشد لذا آن روپیہ دوم بلا عوض باشد کہ اینرا سود گفته میشود (تقی)

لحظہ بہ لحظہ تغیر میکند۔^(۱)

وقتیکہ مختلف الاجناس اند پس در اسم و در پیمانہ و جریان ہم تفاوت دارند لذا باکم و بیش تبادلہ آن جواز دارد پس تبادلہ یک ریال با یک روپیہ ہم جواز دارد و با بست روپیہ ہم. وقتیکہ نزد امام شافعی رحمہ اللہ تبادلہ سکہ های یک ملک ہم با کم و بیش جواز دارد پس چنین تبادلہ بین کرنسی ممالک بطریق اولی جواز داشته باشد همین است مسلک حنابلہ نزد امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ با وجود بودن آن از اموال ربویہ جهت تبدیلی جنس تبادلہ آن باکم و بیش جواز دارد نزد اصحاب ابوحنیفہ رحمہ اللہ تعالیٰ تبادلہ یک فلس با دو فلس بنا بر این ناجائز است کہ این سکہ ها بین ہم مساوی اند و ہم مثل کہ در آن وقت یک سکہ بلا عوض میگردد اما کرنسی های ممالک مختلف الاجناس یا شدہ پس ہم مثل و مساوی نشدند با بیش و کم تبادلہ آن جواز داشته باشد چراکہ کدام حصہ آن خالی عن العوض نباشد پس جواز دارد. در اینصورت تبادلہ یک ریال سعودی با چند کالدار جواز دارد.

در اینجا سوال اینست اگر مخالفت می آید از قیمت تعیین شدہ حکومتی فرضاً قیمت ریال بست و پنج کالدار و قیمت دالر ہشتاد و پنج کالدار تعیین شدہ آیا با کم و بیش ازین مقدار تبادلہ جواز دارد؟ مثلاً یک دالر را با نوہ کالدار تبادلہ کند آیا این سود است یا خیر؟ نزد من سود نیست چراکہ این مختلف الاجناس اند کہ کمی و بیشی در آن جواز دارد کہ موقوف میباشد بر رضایت جانبین کہ بر آن احکام (تسمیر)^(۲) جاری شود پس کسی کہ در اشیاء تسمیر را جواز میدہند در کرنسی ہم جواز میدہند.

یکی اینکه مخالفت مردم ازین حکم درست نیست چراکہ قاعدہ است کاری کہ جرم نباشد در آن مخالفت از حکومت جواز ندارد. (۳)

۱- در یک عصر نسبت یک وسہ بود کہ یک ریال سہ روپیہ بود کہ یوما بعد یوم تغیر می گرفت کہ نسبت یک و چہار را گرفت بعداً یک و پنج کہ در این عصر نسبت یک و بست را دارند بر یک حال بر قرار نیستند. (مترجم)

۲- تسمیر نرخنامہ حکومتی را گوید تا مردم پابند آن باشند

۳- بعضی فقہاء بر آن تصریح نمودہ اند مطالعہ کنید شرح السیر الکبیر للرخسی ۱/۹۶ ردالمحتار

عرفی است نہ ثمنیت خلقی پس تبادلہ در فلوس مطلقاً جواز دارد. ^(۱)
 امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ و امام ابو یوسف رحمہ اللہ ہم میفرمایند اگر متعاقدین این سکہ ها را متعین ساختند پس ثمنیت ان با متعین نمودن باطل گردیده و در حکم عروض و متاع میگردد کہ در این صورت تبادلہ یک فلس با دو فلس جائز است.

در این مسئلہ قول مفتی بہ و راجح

اختلاف فوق الذکر با آن عصر تعلق دارد کہ در آن زر و نقرہ معیار تمام اثمان قرار دادہ شدہ بود و تبادلہ زر و نقرہ ترویج داشت و سکہ ها نقرہ در معاملات تبادلہ میشد دیگر سکہ ها ہم اندک اندک استعمال میشد اما در عصر حاضر سکہ های نقرہ دیدہ نمیشود. بلکہ در تمام گیتی عوض سکہ های نقرہ سکہ های علامتی و نوت های کرنسی استعمال میشود مانندیکہ در ابتداء این مقالہ تحریر نمودیم پس در نظر من در این معاملہ باید قول امام مالک یا امام محمد رحمہم اللہ اختیار نمودہ شود چرا کہ طبق اختیار نمودن مسلک امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ، امام ابو یوسف رحمہ اللہ و امام شافعی رحمہ اللہ دروازہ سود کاملاً باز گردد و ہر معاملہ سودی جائز گردانیدہ میشود پس اگر قرض دہندہ عوض قرض خویش سود بگیرد بہ آسانی میگیرد کہ قرضدار کرنسی خویش را بہ قیمت اضافہ بفروشد پس عوض قرض خویش سود بگیرد.

بہ گمان غالب فقہانی کہ تبدیلی یک سکہ را با دوسکہ جواز میدہند اگر در عصر حاضر تبدیلی کرنسی را مشاہدہ می نمودند ہر آنہ فتوی میدادند بر حرمت آن در این معاملہ کہ تائید آن از قول بعض فقہاء میشود مانندیکہ فقہاء ما وراء النہر در حصہ عدالی و غطارفہ با بیش و کم تبادلہ را حرام قرار دادہ اند. ^(۲)

در حصہ این سکہ ها فقہاء احناف تبادلہ با کم و بیش را جائز قرار دادہ اند بہت اغلیت چرک و غش ہر یکی عوض مخالف جنس قرار دادہ میشود مانندیکہ تبادلہ غش با نقرہ و تبادلہ نقرہ با غش گردانیدہ شود اما مشائخ احناف این تبادلہ را ہم حرام قرار دادہ اند و در علت آن گفتہ اند: ﴿

۱ - نہایۃ المحتاج للرملی ج ۳ ص ۱۸، و تحفۃ المحتاج لابن حجر مع حاشیۃ الشروانی جلد ۴ ص ۲۷۹.

۲ - عدالی و غطارفہ نوع خاص سکہ بود کہ اندک نقرہ و زیاد آن غش و چرک بود.

انہاء اعز الاموال فی حیلنا فلو ابیح التعاضل فیہ یدفع باب الربا^(۱).

در شهر ما این سکہ ها ہم مال معزز پنداشته میشود ازینجا بابیش و کم فروخت آن دروازہ سود را باز میکند.

پس اگر موازنہ قول امام ابوحنیفہ و ابویوسف رحمہما اللہ نموده شود دلیل امام محمد رحمہ اللہ ہم محکم و راجح معلوم میشود چرا کہ نزد امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ و ابویوسف رحمہ اللہ بعد از ختم نمودن ثمنیت در این سکہ ها حکم جواز تبادلہ آن شود چرا کہ مقصد درست ختم نمودن ثمنیت در نظر نمی رسد چرا کہ آن شاذ و نادر است نزد بعض اشخاص حصہ های سکہ ها عوض ثمنیت مس المونیم و آهن یعنی پارچہ های سکہ ها مقصود میباشد تا با آن اشیاء ضرورت خویش را خریداری کنند از آن سکہ ها چیز دیگر تیار کند لذا اگر متعاقبین بر ختم نمودن ثمنیت مصالحت نمودند کہ این حیلہ کاذبانہ و مصنوعی است و شریعت آنرا قبول نمیکند بالخصوص در عصر حاضر تبدیلی سکہ های حقیقی و خلقی را با نوت ها چرا کہ نفوذ زر و نقرہ نایاب شدہ رفت در دنیا .

البتہ در قول امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ و امام ابویوسف رحمہ اللہ عمل بر این مقرر میشود کہ بذات خود بحیثیت مادہ مقصود بود مانندیکہ مشاهده میشود کہ بعض اشخاص نوت های مالک مختلف را نزد خویش نگاہ میدارد کہ در آن بیع یا تبادلہ یا توسطہ آن حصول ربح مقصود نمیشد بلکہ فقط جہت یادگار تاریخی آنرا نزد خود نگاہ میدارد کہ اگر آئندہ سہود ہم شود آن نزد او بہ شکل یادگار باشد پس در چنین کرنسی بنا بر قول ہردو ائمہ با زیادت و اندکی تبادلہ آن جواز داشته باشد آن کرنسی کہ حصول آن بابیع و منافع تعلق دارد ذات آن مقصود نباشد در تساہل نمودن در معاملہ آن در سود باز شود لذا افزودی و کمبودی در معاملہ آن جواز دادن درست نباشد. واللہ سبحانہ و تعالی اعلم.

پس کرنسی عصر حاضر در تبادلہ مساویہ جائز و در زیادت و کمبودی غیر جائز است. اما نہ بہ اعتبار حساب و تعداد نوت ها بلکہ بہ اعتبار قیمت ظاہری کہ بر آن تحریر شدہ پس تبادلہ یک نوت پنجانی (۵۰) عوض پنج نوت های دهی (۱۰) جواز داشته میباشد کہ بہ اعتبار ظاہر قیمت پنج نوت دهی بہ پنجاہ روپیہ میرسد این نوت اگر کہ عددی است اما در

(۳) در صورت سوختن یا ضائع شدن کدام یکی با نمره آن نوت نوت دیگر را جاری نموده در صورت هلاکت یک مال ہم عوض آن از طرف حکومت جاری نشود نہ از طرف مال دهنده اگر کہ تبدیل روپیہ ضائع شدہ را بانک تبدیل میکند اما نہ بہ قصد دستاویز بلکہ جہت اینکہ حکومت این کاغذ را سکہ قرار دادہ کہ بعد از چند سال استعمال زندہ میشود پس بدون تبدیلی بقای آن ممکن نیست .

(۴) در صورت کساد نقود مالی قیمت آن کم میشود اما کاملاً ضائع نمی گردد بعداً آن کساد ہم قیمت داشتہ می باشد با تفاوت قبل از کساد بر خلاف نوت کہ نوت صد روپیہ قیمت آن معدوم نمیشود البتہ کالعدم میگردد کہ آن را عوض یک روپیہ ہم کسی نمیگیرد .
قوله : وقتیکہ نوت کاغذی بہ فقیر در زکوٰۃ دایہ شود تا زمانیکہ فقیر آن را با زر و نقرہ تبادلہ نکردہ یا با آن متاعی نگرفته هنوز زکوٰۃ ان شخص اداء شدہ است . (ص ۴)

قبضہ : یک روپیہ دستاویز نیست بلکہ در حکم فلوس است لہذا زکوٰۃ از آن اداء کردہ میشود نوت کلان دستاویز طلا یا نقرہ نیست بلکہ پول سیاہ و نوت یک روپیہ دستاویز آن است . پس اگر بہ فقیر نوت کلان در زکوٰۃ دادہ شود یا عوض آن نوت یک روپیہ گرفته شود باز ہم زکوٰۃ اداء میشود بہ فقیر نوت کلان دادہ شد او آنرا بہ فقیر دوہم یا بہ غنی داد و او با آن متاعی را خرید یا نوت یک روپیہ را گرفت باز ہم زکوٰۃ اداء شدہ لان قبض الوکیل قبض الموکل .

قوله : از این جہت در قرنہای سابق علمائی بزرگ ہندوستان فتوی دادہ بودند کہ نوت دستاویز قرض است لذا بذریعہ آن تاوقتی زکوٰۃ اداء نمیشود کہ فقیر آنرا هنوز در ضروریات خود بہ مصرف نہ رساندہ باشد . و خریدن زر و نقرہ با این جواز ندارد . (صفحہ ۱۳)
قبضہ : تفصیل ادای زکوٰۃ در سابق گذشت و علت ممانعت خریدن طلا و نقرہ از این جہت بود کہ در زمان سابق پیسہ از نقرہ بود و نوت از دستاویز ہای نقرہ بود .

قوله : کدام شخص کہ بقدر نصاب مالک آن پیسہ شود زکوٰۃ بر آن راجب میگردد بعد از گذشت یک سال (ص ۱۳)

قبضہ : وجوب زکوٰۃ نوتہا را از حکم دستاویز ہا خارج نمی کند زیرا کہ نوت وثیقہ مؤکد ہست کہ حاصل نمودن مال از آن انتہائی سہل است کہ ہر شخص آنرا حاصل نمودہ

امام محمد رحمہ اللہ میفرماید وقتیکہ این سکہ ثمن اصطلاحی گردید رائج شد تا وقتیکہ ہمہ مردم ثمنیت آنرا باطل قرار نداده اند پس با باطل گردانیدن متعاقدين (بائع و مشتری) ثمنیت آن را باطل نکرده ازینجا با متعین نمودن آن متعین نمیگردد لذا تبدیل نمودن یک سکہ با دو سکہ جواز ندارد اگر چه متعاقدين آنرا تعین سازند.

اما امام ابو حنیفہ و امام ابو یوسف رحمہما اللہ میفرمایند چونکہ سکہ ثمن خلقی نیست لذا متعاقدين در تعین نمودن آن اختیار دارند کہ ثمنیت اصطلاحی آنرا ختم کنند کہ در این صورت این ثمن حکم عروض و متاع را داشته باشد لذا با پیش و کم تبادلہ آن جواز دارد. (۱)
باقی ماند امام احمد، پس امام احمد رحمہ اللہ را در این مسئلہ دو قول است :

(۱) تبادلہ یک سکہ با دو سکہ جواز دارد نزد او علت حرمت ربوا (وزن) است و در سکہ ها جهت عددی بودن وزن منعدم است پس حکم حرمت ہم نباشد.

(۲) چنین تبادلہ در سکہ ها بنا بر آنکہ اگر چه این سکہ ها عددی اند اما جهت پول سیاه نمودن وزنی میگردند و یا تبدیل نمودن پول سیاه با سکہ اصلیت آن باطل نمیشود مانندیکہ نان با وجودیکہ عددی است اما بنا بر آرد بودن کیلی یا وزنی است مانندیکہ علامہ ابن قدامہ رحمہ اللہ تعالی میفرماید : (ان الاعتبار القاضی ان ما کان یقصد وزنه بعد عملہ کلا سلطان فلیہ الزبا وما لا فلا). (۲)

بابتبديل نمودن پول سیاه چیزی اگر کہ در آن اعتبار وزن باقی است باز ہم بیع آن با بیش و کم جهت سود بودن حرام است مانند ظروف آهنی، استسل و مس (چراکہ این اشیاء در بازار با وزن بہ فروش میرسند) و اگر وزن را اعتبار داده نشود سود نباشد پس معلوم شد کہ نزد امام احمد تبادلہ نوت ها با افزودی و نقصان جائز است چراکہ نوت کاغذی دراصل وزنی نیست بہ خلاف فلوس کہ اصلاً وزنی است. واللہ سبحانہ و تعالی اعلم.

نزد امام شافعی رحمہ اللہ علت اصلی و خلقی حرمت ربا ثمنیت است کہ تنها در طلا و نقرہ وجود ارد پس تبادلہ یک سکہ با دو سکہ نزد او مطلقاً جواز دارد، چراکہ در آنها ثمنیت

۱ - برای تفصیل پیشتر العناہ علی ہامش فتح القیدر ج ۲ ص ۲۸۷

۲ - السنن لابن قدامہ مع الشرح الکبیر جلد ۴ ص ۱۲۸، ۱۲۹ و فتاویٰ ابن تیمیہ جلد ۲۹ ص ۴۶۰

دوہم اینکه یک شخص باسکونت در یک کشور قولاً و یا عملاً اعتراف میکند تاکہ حکومت در کدام قانون و یا حکم مرتکب جرم نشود، مخالفت آنرا نمیکنم اما چنین مخالفت را سود گفتن ہم جواز ندارد.

تبادلہ نمودن کدام کرنسی بدون قبضہ

پس باوجودیکہ بین کرنسی یک ملک بیش و کمبودی جواز ندارد اما این بیع صرف ہم نیست چراکہ نوت کرنسی خلقہ ثمن نیست بلکہ ثمن عرفی است واحکام بیع صرف در ائمان خلقی ”زرو نقرہ“ میباشد ازینجا در مجلس عقد قبضہ نمودن بر هر دو شرط نیست، البتہ نزد امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ و امام ابویوسف رحمہ اللہ اقلاً قبضہ یک جانب شرط است کہ بدون آن معاملہ درست نیست چراکہ نزد اینان سکہ با تعین متعین نمی گردد و تعین بدون قبضہ نمی باشد کہ در صورت جدا شدن هر دو مال هر یکی بر ذمہ دوہمی دین باشد و در صورت قبض نکردن بیع الدین بالدین لازم شود کہ جواز ندارد. ^(۱)

چونکہ ائمان نزد ائمہ ثلاثہ با تعین متعین میشود پس در تعین آن ضرورت قبضہ نیست کہ در این صورت قبض نمودن نوت ها شرط صحت عقد نیست. ^(۲)

سوال آیا قرض معاملہ کرنسی ها جواز دارد و یا خیر مانندیکہ در عوام رواج است مثلاً کرنسی یک ملک را بہ یک شخص تا یک مدت فرضاً تا شش ماہ عوض کرنسی ملک دیگر میدہد کہ آنرا در فلان مقام تسلیم او کند مثلاً زید را عمر یک ہزار ریال در سعودی داد تا عمرو برایش عوض آن دہ ہزار کلدار را در سعودی تسلیم کند. آیا این معاملہ جواز دارد یا خیر؟ نزد امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ جواز دارد چرا کہ نزد او در عقد بودن ائمان در وقت بیع شرط نیست لذا در صورت اختلاف جنسین قرض جائز است مانندیکہ شمس الانمہ سرخی رحمہ اللہ میفرماید :

والا اشترى الرجل فلوساً بدينارهم ونقد الغنم ولم تكن الفلوس عند البائع فالبيع جائز لان الفلوس الرائجة لمن كالنقد وقد بينا ان حكم العقد في الغنم وجوبها ووجودها مقاولا يشترط قيامها

۱ - الدر المختار مع رد المحتار ج ۴ ص ۱۸۴، ۱۸۳.

۲ - المغنی لابن قدامة باب الصرف جلد ۴ ص ۱۶۹.

لملكها انما لصحة العقد كما لا يعترض ذلك على الدراهم والدنانير^(۱).

توجه : اگر کسی فلوس را عوض دراهم گرفت و ثمن را نقد نمود و نزد بائع فلوس نبود این بیع جواز دارد چراکه فلوس رانجه ثمن است مانند نقد قبلاً بیان نمودیم که حکم عقد در ثمن وجوب آن و وجود آن میباشد یکجا اما موجودیت آن در ملک بائع شرط نیست جهت صحت عقد مانندیکه این شرط نیست در دراهم و دنانیر.

لذا این بیع در این صورت با ثمن مؤجل صورت میگیرد که در صورت اختلاف جنس جواز دارد و این معامله در بیع سلم هم داخل است و اکثر فقهاء در فلوس هم بیع سلم را جائز نموده اند چراکه سکه چنین عددی غیر متفاوت است که بایبان وزن صفت و غیره متعین میشود حتی که امام محمد رحمه الله تبادل یک فلس را با دو فلس جائز میدارد که نزد او هم بیع سلم در سکه ها جواز دارد^(۲) این چنین نزد امام احمد در اشیائی که تفاوت زیاد در آن نباشد و عددی باشد در آن بیع سلم جواز دارد.^(۳)

البته در صورت داخل نمودن این عقد در بیع سلم لحاظ آن شرائط که فقهاء آنرا طبق مسلک خویش برای جواز بیع سلم تعیین نموده اند ملحوظ داشتن آن ضروری است که تفصیل آن در کتب فقه آمده است . والله سبحانه وتعالى اعلم .

سبحانك رب العرش العظيم يصفون وسلام على المرسلين والحمد لله رب العالمين .

تبصره

تحقیق کننده گان استیت بانک معلومات دادند که تمام چاپ شده پول سیاه و نوت یک روپیه طبق صادرات و واردات ملکی جاری شده است که بدنبال آن به تعداد روپیه نوت های بزرگ جاری میشود که نوت های دستاویز فلوس و یک روپیه در حکم فلوس شمرده میشود بر دلائل ذیل :

(۱) توضیح فوقانی استیت بانک .

(۲) مضمون تحریری دستاویز نوت های بزرگ

۱ - مبسوط السرخسی . جلد : ۱۴ ، ص : ۲۴ .

۲ - فتح القدیر ج ۵ ص ۳۲۷

۳ - المغنی لابن قدامة . جلد : ۴ ، ص : ۳۲۷ .

تبادلہ تعداد آن مقصود نباشد بلکہ قیمت ظاہری آن مقصود است کہ آن نوت از آن نمائندگی کند لذا مساوات در قیمت آن است۔^(۱)

معاملہ نوت ہا مانند سکہ ہا ست کہ اصلاً وزنی اند اما فقہاء آنرا عددی قرار دادہ اند پس ذات یا پول سیاہ بودن آن مقصود نباشد بلکہ قیمت آن مقصود باشد پس آن فلوس کہ قیمت آن دہ روپیہ باشد مساوی است بہ دہ عدد فلوس ہا پس تبادلہ یک سکہ با دو سکہ جواز پیدا کرد یعنی اگر سکہ دہ فلوس اگر کہ بہ ظاہریکی است اما حکماً دہ سکہ ہا یک یک فلوس است پس مساوی باشد بادہ سکہ ہای واقعی پس ہمین است حکم آن کرنسی کہ در آن عدد ظاہر را اعتبار نباشد عدد حکمی آنرا اعتبار دادہ شود کہ از قیمت (Facevalue) آن ظاہر میشود لذا در آن مساوات ضروری است۔

تبادلہ کرنسی ممالک مختلف در بین خود

بعد از تحقیق واضح شد کہ کرنسی مختلف یک ملک یک جنس است و کرنسی ممالک مختلف الاجناس میباشند مانندیکہ سابق گفتیم ذات ومادہ۔ کرنسی ہا مقصود نمی باشد بلکہ در عصر حاضر کرنسی جہت قوت خرید عبارت میباشد از معیار مخصوص و ہر ملک معیار جداگانہ مقرر نمودہ مثلاً در پاکستان روپیہ در سعودی ریال در امریکا دالر کہ این معیار جہت اختلاف ممالک تبدیل میشود پس تعین کرنسی ہر ملک بنا بر تعین و اشارات آن ملک تعین شدہ میباشد کدام حیثیت مساوی نیست کہ تناسب پائیداری را بین آنہا تعین کند بلکہ بنا بر تغیر اقتصادی ہر روز بلکہ ہر ساعت تغیر می یابد۔

اما بر خلاف آن کرنسی یک ملک با سکہ ہای آن دایم اختلاف آن با یک تناسب باشد مثلاً روپیہ و پیسہ کہ یک پیسہ حصہ صدم روپیہ با افزودی و نقصان در این نسبت کدام فرقی نمی آید بر خلاف روپیہ پاکستانی و سعودی کہ تناسبی بین آنہا موجود نیست بلکہ

۱ - ازینجاست کہ عوض ہزار روپیہ پول سیاہ انسان یک نوت ہزاری را دوست دارد نسبت بہ صد نوت یک یک روپیہ اگر کہ اول در تعداد زیاد است لذا در وقت تبادلہ تساوی قیمت ظاہری اہمیت داشتہ باشد۔

این هر دو روایت خلاف مذهب مشهور امام محمد رحمه الله تعالى است لذا جیل شود که او در اینجا مذهب شیخین رحمهم الله را نقل نموده یا حمل شود بر اینکه از او هم یک روایت موافق شیخین رحمه الله وارد گردیده است مع هذا در روایت الجامع بر شرط تقابض اشکال باقی است زیرا که در مذهب شیخین رحمه الله تعالى تقابض شرط نیست تعین البدلین شرط است از اینجا بعض مشائخ آنرا غیر صحیح قرار داده اند و بعضی دیگر خلاف مذهب مشهور ترجیه نموده اند.

علامه ابن عابدین رحمه الله میفرماید که در روایت مبسوط قبض احد البدلین شرط است از اینجا بدون آن افتراق عن دین بدین لازم آید.

ظاهر است که روایت مبسوط طبق مذهب شیخین رحمه الله است که حاجت به تاویل ندارد که در آنجا عوض تقابض تعین البدلین شرط است طوریکه در مبسوط مذکور است :

کما نص عليه في اللعينة في بيع فلس بفلسين بأعيا مما بقوله: (هذه المسئلة) وبقوله (العقايض مع العينة).

اگر مقصد علامه ابن عابدین رحمه الله این باشد که بعد از تعیین البدلین قبض الواحد نیز شرط است پس این تعلیل خلاف افتراق عن دین بدین است و اگر مقصد او این باشد که تعیین البدلین شرط نیست پس جهت خلاف بودن نص حدیث که عیناً بعین است خلاف قاعده مسلمة همه فقهاء می باشد در غیر نقدین در تمام ربویات در بیع، بالجنس بر اشتراط تعیین البدلین و حرمت نساء همه اتفاق دارند.

علاوه از این در مبسوط صراحت اشتراط تعیین البدلین موجود است کما قدمنا من نص الذخيرة مرتین .

لذا از تحریر ذخیره روشن میشود که اخراج بیع الفلوس بالجنس از بیع صرف مطلق نیست بلکه مقید است بآسه شرایط :

(۱) اول عندالشیخین رحمه الله

(۲) دوهم بصورة التفاضل

(۳) سوم تعیین البدلین فی المجلس

که در صورت این شرائط ثلاثة این عقد بیع صرف نیست ، لذا تساوی و تقاض در آن

است که چیک بانک مانند نوت مؤثق نیست و وصول نمودن رقم به واسطه آن مانند نوت سهل نیست.

قوله : وقتیکه برنوت کرنسی چنین عبارت تحریر شده که در صورت مطالبه برای حامل هذا آداء گردد در حالت موجوده کدام معنی و مقصد این عبارت باقی نمانده چرا که در دور حاضر کدام صورت تبدیل نمودن کرنسی با طلا موجود نیست (ص ۱۸)

تبصرو : درست گرفتن قول و عمل هر عاقل و بالغ شرعاً و عقلاً ضروری هست پس لغو و عیب بلکه خلاف واقع قرار دادن تحریر حکومت چگونه درست میباشد؟ طبق توضیح استیت بینک بر پشت نوتهائی کلان زر یا نقره نیست بلکه پول سیاه و نوت یک روپیه هست هر شخصی که به کدام بانک مراجعه نماید و عوض نوت کلان نوت یک روپیه را طلب کند بانک انکار نمیکند.

قوله : در این صورت این نوت حیثیت دستاویز قرض رانگرفته از اینجا بر این نوتها احکام زکوة در قرض جاری نمیشود. (۱۹)

تبصرو : وجوب زکوة مستلزم ثمن عرفی بودن نوتهائی کلان نیست طبق تفصیله که سابق گذشت.

قوله : وقتیکه نوت مروج به کدام غریب جهت زکوة آداء گردد زمانیکه فقیر سکه آن نوت را در قبض خود در آرد از آن وقت زکوة او آداء میشود یعنی همین است حکم نوتهائی کرنسی. (ص ۱۹)

تبصرو : این تفصیل هم گذشته هست.

قوله : در تمام معاملات حکم نوت کرنسی بعینه مانند سکه ها است مانندیکه سکه بین خود در تبادل مساوی جائز است این چنین نوت های یک ملک بین خود در تبادل مساوی بالاتفاق جائز است بشرطیکه در عقد مجلس یکی از فریقین به یکی از بدلین قبضه حاصل کند. (ص ۲۰)

وقوله : پس بین کرنسی یک ملک در وقت تبادل اگرچه باکم و بیش جواز ندارد اما این بیع صرف هم نیست زیرا که نوت کرنسی حلقه ثمن نیست بلکه ثمن عرفی یا اصطلاحی است در احکام بیع تنها در اثمان خلقی یعنی زر و نقره جاری میگردد. از اینجادر مجلس عقد

قبضہ، ہر دو جانب شرط نیست البتہ نزد امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ و امام ابو یوسف اقلًا قبضہ یک جانب ضروری است کہ بدون آن معاملہ درست نمیشود نزد این دو امامان سکہ با متعین نمودن متعین نمیشود و تعین بدون قبضہ حاصل نمیشود لذا اگر بلا قبضہ متعاقبین جدا شدند پس بر ذمہ ہر فریق دین فریق دوم لازم میگردد کہ این را بیع الدین بالذین میگویند کہ جواز ندارد (الدرالمختار مع ردالمحتار ج ۶ ص ۱۸۴، ۱۸۳) (ص ۳۰).

قبضہ: بعد از تفحص کتب فقہ عدم جواز صورت مذکورہ معلوم شد و چنین گفتن کہ نزد شیخین رحمہ اللہ تعالیٰ سکہ با متعین نمودن متعین نمی شود درست نیست زیرا کہ این قاعدہ باجود مخالف بودن تصریحات کتب فقہ از معارض تفصیل این رسالہ ہم بہ نظر میرسد.

عندالشیخین تعین فلوس میشود اما نزد امام محمد رحمہ اللہ درست نیست بلکہ بر این اختلاف حاصل تفصیل مذکورہ احکام فقہ این است :

(۱) بیع الفلوس بالفلوس بالتفاضل : نزد امام محمد رحمہ اللہ در ہر صورت ناجائز است و شیخین رحمہم اللہ بشرط تعین البدلین فی المجلس را جائز قرار دادہ اند. تقابض بدون بدلین کافی نیست.

(۲) بیع الفلوس بالفلوس بالتساوی : در اینجا بالاتفاق تقابض فی المجلس شرط است همین است یک قول مذهب شیخین کہ تنها تعین البدلین بلا تقابض ہم کافی است یعنی وجود یکی از تعین و تقابضی شرط است.

قال الامام الکاسانی رحمہ اللہ تعالیٰ : تبايعاً فلساً بعينه بفلس بعينه فالفلسان لا يتعينان وان عدا الا ان القبض في المجلس شرط حتى يبطل بترك التقابض في المجلس لكونه افتراقاً عن دين بدین ولو قبض احد البدلين في المجلس فافتراقاً قبل قبض الآخر و ذکر الکرمی انہ لا يبطل العقد لان اشتراط القبض من الجاهلین من خصائص الصرف و هذا ليس بصرف فيكتفى فيه بالقبض من احد الجاهلین لان به يخرج عن كونه افتراقاً عن دين بدین و ذکر فی بعض شروح مختصر الطحاوی رحمہ اللہ تعالیٰ انہ يبطل لا لكونه صرفاً بل لتمكن ربا النساء فيه لو جود احد وصلى علة ربا الفضل وهو الجنس (بدائع، ص: ۲۴۷، ج: ۲).
(۳) وقال الامام الطحاوی رحمہ اللہ تعالیٰ : ولا بد من التعيين في بيع الفلوس عطفها لاتحاد الجنس كما مر في بيع الفلس بالفلسين (حاشية الطحاوی علی الدر، ص: ۱۱۰، ج: ۳).

(۲) اختلاف جنس در کرنسیهای مالک مختلف.

این هر دو چیز ثابت نیست در این هیچ امکان بیع سلم موجود نیست.

طریقہ درست مبادلہ و بیاع

مبادلہ کرنسی مالک باہم نوت یک روپیہ در حکم فلوس است از اینجا باہم مبادلہ آن جائز است البتہ تفاضل و نساء حرام است البتہ اگر ضرورت افتند بر نساء پس عوض مبادلہ با استقراض معاملہ نمودہ شود.

عوض نوتہای بزرگ گرفتن نوت یک روپیہ این معاملہ در استقراض داخل نمودہ شود. مبادلہ نوتہائی بزرگ باہم در حقیقت این مبادلہ مال با مال نیست بلکہ مبادلہ رسید با رسید است.

مبادلہ با کرنسی مالک دیگر مبادلہ یک نوت باہم متفاضلاً نیز جائز است البتہ بہ صورت تفاضل تعیین البدلین فی المجلس ضروری است علت جواز اختلاف جنس نیست بلکہ این از قبیل بیع الفلوس بالفلوس است در داخل ملک جهت سد الباب الربوا تفاضل راناجائز قرار دادہ اند و در کرنسی مالک خارجی جهت فقدان این علت و ضرورت عامہ بر جواز فتوہ دادہ شدہ است.

از اینجا این توجیہ است کہ جواز تفاضل موقوف است بر این کہ متعاقدین بہ ذریعہ تعیین البدلین ثمنیت فلوس را باطل کنند و نوتہا را کہ حکومت ثمن قرار دادہ است متعاقدین ثمنیت آنرا باطل نتواند کرد. لذا در مبادلہ داخلی و خارجی تفاضل جائز نیست البتہ کم و بیش نمودن از نرخ متعین حکومت تفاضل است صورۃً نہ حقیقتاً پس از اینجا جائز است.

نساء حرام است لاتحاد الجنس بوقت ضرورت معاملہ با استقراض نمودہ شود عوض نوتہائی کلان گرفتن یک نوت بوجہ نساء و مبادلہ نوتہائی کلان باہم بوجہ بیع الکالی بالکالی ناجائز است بوقت ضرورت معاملہ با استقراض نمودہ شود عوض مبادلہ استقراض گردانیدہ در این سہولت آزادی است از قید تأجیل در این استقراض تفاضل جائز است زیرا کہ این صورۃً تفاضل است نہ حقیقتاً بدلین تنها در تعداد کم و بیش میشود در قیمت مساوی از این نہ مقرر و نہ مستقرض آنرا انتفاع بالقرض گفتند و نہ در عرف عام بالقض.

میتواند. زیرا در وجوب زکوٰۃ حکم قرض را ندارد مال جمع شده در بانک هم در وجوب زکوٰۃ بحکم قرض نیست. در آنجائیکہ صیک ورسید بانک بدرجہ ہا کم نسبت بہ دستاویز زیرا کہ رسید وچیک بانک بہ مقدار نوت معلق نیست کہ توسط آن پیسہ وصول کردہ شود.

قوله : حیثیت دوم این است کہ این نوت جاری شدہ است از جانب حکومت یک دستاویز و حکومت التزام نمودہ ہست کہ در صورت ہلاک آن مطالبہ کنندہ حامل آن در وقت نوت کاغذی بدل آنرا آداء نماید. اما اگر بہ حیثیت دوم بہ تعمق فکر کردہ شود واضح میگردد کہ حیثیت دوم نوت ثمنیت راباطل نمیکند زیرا کہ مقصد اصلی حکومت این بود کہ این نوت ہم مانند ثمن عرفی در میان مردم رائج گردد. چقدر اعتماد کہ مردم بر کرنسی داشتند یہ آن اندازہ اعتماد بر نوتہا نہداشتند از اینجا حکومت وادار و مجبور بر گرفتن ضمانت شد کہ در صورت ہلاک آن حکومت بدل آنرا آداء کند نہ بہ این مفہوم کہ آن نوت در نظر حکومت حیثیت ثمن عرفی راندارد بلکہ بنا بر این مفہوم تا مردم بدون خوف رخطر با آن داد و گرفت کنند. (۱۴، ۱۵)

قبصرہ : این تا ویلات بہ وجوہ ذیل درست نیست :

(۱) این تاویلات خلاف توضیحات بانک ہست کہ در فوق ذکر شد.

(۲) تضمین خطیکہ برنوتہای کلان تحریر شدہ همان تضمین خط بر نوت یک روپیہ ہم

باید تحریر میشد.

(۳) طریقہ تضمین چنین بود کہ در صورت کساد یا ضیاع حکومت رقم این نوت را آداء میکرد. تحریری ضمانت بر نوتہائی کلان عوض کساد و ضیاع باید عندالمطالبہ مشروط میشد و تحریر نہ نمودن ضمانت بر نوتہائی خورد دلیل صریح است کہ نوتہای کلان دستاویز است و نوت یک روپیہ سکہ کہ در حکم فلوس است.

قوله : پس این نوت حیثیت زر قانونی را اختیار نمودہ و مانند دیگر ثمن عرفی باید مردم مکلف شوند بر قبول عوض آن مانند دیگر دستاویز ہای مالی مثلاً قبول نمودن چیک بانک و وصول نمودن قرض خود کہ کسی بر قبول نمودن آن مکلف شدہ باشد باوجودیکہ ترویج چک بانک عام شدہ است. (۱۶).

قبصرہ : نوتہای کلان ہم مانند چیک بانک دستاویز اند باوجود آن بین ہر دو فرق این

ضروری نیست البتہ مانند ربویات دیگر تعیین البدلین در آن شرط است عدم صرف مقتضی عدم اشتراط تقابض است نہ کہ مقتضی عدم اشتراط تعیین البدلین۔
در شرائط ثلاثہ مذکورہ اگر کدام شرط معدوم شود پس این عقد بیع صرف میگردد از اینجا تفاضل حرام و تقابض لازم میگردد۔

در عبارت بدائع از بعض شروح مختصر طحاوی توضیح میشود کہ بیع فلس بفلس بیع صرف نیست بہ این معنی اگر کہ حقیقتاً بیع صرف نیست بع ہذا بر آن تمام احکامات بیع صرف جاری میشود لذا حکماً بیع صرف است البتہ در بیع الفلوس بالدرہام او الدنانیز جهت اختلاف جنس و قدر تقابض و تساوی شرط نیست ۔

یک جزئیہ تنویر الابصار

در مقالہ از حوالہ در مختار کہ کدام استدلال شدہ است آن از این جزئیہ تنویر الابصار است کہ : (بَاعَ فُلُوسًا مَعْلَمًا اَوْ بَدْرًا اَوْ بَدْرًا فَرَّانًا لِقَدَّاحٍ اَحَدِہَا جَارًا)

در مبسوط و دیگر کتب مذهب تنها بیع الفلوس بالدرہام او الدنانیز موجود است مگر صاحب تنویر در آن مثلہا را اضافہ نمودہ کہ خلاف روایت و در ایت است طبقیکہ مصنف قبل از آن در بیع بالمثل تعیین البدلین فی المجلس را شرط قرار دادہ بود در آن کلیہ بیع الفلوس بمثلہا نیز داخل است کہ استثنای آن نہ در کدام روایت معتبر منقول است و نہ آن معقول است بر عکس آن فقہای کرام این جزئیہ را تحت کلیہ مذکورہ داخل نمودہ اند صراحتاً تعین البدلین را شرط قرار دادہ اند بلکہ امام کاسانی رحمہ اللہ تعالیٰ در تعین البدلین تقابض فی المجلس را نیز شرط گرفتہ است و قد مرّ نصہ ۔

ہمین است مذهب بعض مشائخ کہ بر حالت تساوی تعین درست نباشد لذا این عقد بہ حکم بیع صرف است کہ تقابض در آن شرط است مأخذ این مسئلہ در تنویر قول کرخی است کہ امام کاسانی بر آن رد نمودہ در بحر این مسئلہ بسوی محیط منسوب شدہ اما اضافہ (بمثلہا) یقینی شدہ بہر حال این قول روایتاً و درایۃً باطل است ۔

قولہ : بین کرنسی های ممالک مختلف کدام تعلق پائیدار موجود نیست کہ ہمہ راجنس واحد بگرداند پس از این جهت کرنسی های تمام ممالک بایکدیگر مختلف الاجناس اند از اینجا است کہ پیمانہ ہا اسامی و پولن سیاہ آنہا ہم مختلف اند ۔

پس در آن صورت کہ کرنسی های ممالک کہ مختلف الاجناس اند بہن آنها تبادله باز پادت و کمی بالاتفاق جائز است (ص ۲۸)

قبضہ : اختلاف و قیمتہای اشیاء مختلف ممالک دلیل اختلاف جنس آنها نیست در یک ملک یک چیز بہ نامہای مختلف در علاقہ های مختلف موجود میشود و در یک شہر انواع مختلف یک جنس با قیمتہای مختلف موجود میباشد، مثلاً کاغذ در یک ملک در ولایتہای مختلف بنام مختلف میباشد و در یک شہر انواع مختلف آن آنقدر متفاوت میباشد در قیمت کہ عوض یک کاغذ دہو یا اضافہ از دو کاغذ خریداری میشود فلوس حقیقیہ ممالک مختلف نیز در اسم و قیمت مختلف اند پس آیا اینہا نیز مختلفہ الاجناس اند ؟

قوله : سوال این است کہ بانسیہ معاملہ داری در کرنسیہا جواز دارد یا خیر ؟ مانندیکہ بین تجار و عوام رائج است کہ آنان کرنسی یک ملک را بہ شخص دیگر بہ این شرط میدہند کہ تو ہر اہم در عوض آن بعد از این قدر مدت کرنسی کشور فلان را در فلان مقام نادہ نمائی مثلاً زید بہ عمرو در عربستان یک ہزار ریال داد و گفت کہ تو ہر اہم در پاکستان عوض آن چہارم ہزار کلدار بدهی آیا این معاملہ جواز دارد یا خیر ؟

نزد امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ این معاملہ جواز دارد زیرا کہ بیع ائمان نزد او در وقت بیع بودن ثمن در ملکیت عقد کنندہ شرط نباشد لذا وقتیکہ جنس مختلفین شد پس قرض و نسیہ جائز است طبقیکہ شمس الائمہ سرخسی رحمہ اللہ تعالیٰ فرمودہ است (ص ۳۰، ۳۱) کہ در آن فسادات ذیل موجود است :

(۱) این بیع الفلوس بالفلوس الغیر المعینہ بدون التقابض مہنی است ہر جواز ثبوت کہ در فوق نصوص فقہ عدم جواز آنرا تثبیت نمود۔

(۲) ثبوت بر ثمنیت نوتہای کلان موقوف است کہ دستاویز بودن آن در فوق ثابت گردید۔

(۳) کرنسی ممالک مختلف ہر قیود اختلافش موقوف است کہ ثابت نگردد۔

(۴) در بیع نسیئۃ تاجیل شرط است کہ در اینجا موجود نیست۔

قوله : این معاملہ را در (بیع سلم) نیز داخل شدہ میتواند (ص ۳۱)

قبضہ : در مسئلہ زیر بحث صحت بیع سلم بر ثبوت دو چیز موقوف است :

(۱) در حکم فلوس بودن نوتہای کلان

طبق نصوص مذکورہ مذہب و دیگر تصریحات متعدد اللہ رحمہ اللہ تعالیٰ فقہ کہ در بیع بالجنس عدم تعین یک جانب نساء باشد کہ حرام است کدام نظیر حرمت تفاضل وجواز نساء بدست نیامد.

بلکہ این کاملاً خلاف نصوص فقہ است در این مورد امام ابن ہمام رحمہ اللہ در اینجا چنین اشکال ظاہر نموده.

ولا یحلی ضعف قوله لان الجنس بالافراد لا یحرم النساء وانما یحرم لو كان كون المبيع او العین بغیر عینہ مستلزم النسبة وليس كذلك الا ترى ان المبيع بالعدد یباع بالجنس معین ویكون مع ذلك حالاً فلوكونه بغیر عینہ لیس معناه نسبة (فتح، ص: ۲۸۸، ج: ۵۱).

با ادنی التفات حقائق دلائل کاملاً واضح بہ نظر میرسد .

(۱) امام ابن ہمام رحمہ اللہ طبق عادت خود با شکل بحث این اشکال را تنها دلیل مسئلہ تقدیم نموده در نفس مسئلہ اشکال نیست عند الشخین رحمہم اللہ بیع الفلوس بالفلسین تنها تعین لبدلین فی المجلس کہ با مشروط جائز است صورتہای متباقی بالا اتفاق ناجائز و ممنوع است.

(۲) متبادلہ تقدین باہم یداً یبدا و بیع بالجنس دیگر ربویات شرط عینا بعین متفق علیہ است تعین احد الجانبین را ہمہ فقہاء نساء قرار داده اند.

(۳) قطع نظر تعلیل فقہاء رحمہ اللہ تعالیٰ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم یدابید و عینا بعین را شرط نموده اند کہ علاوہ آن ہمہ سورتہا را ربوا قرار دادہ اند قطع نظر آن کہ طبق اصطلاح فقہاء نساء است یا چیزی دیگر.

از مذہب امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ ظاہر میشود کہ تعین افلوس درست نیست و مبادلہ آن باہم تفاضلاً جواز ندارد اما مبسوط جامع الصغیر با آن خلاف دارند .

قال العلامة ابن حجر رحمہ اللہ تعالیٰ فی صف الفلوس بالفلسین بأعیانہما، وفي الذمیر لا ذکر محمد رحمہ اللہ تعالیٰ هذه المسئلة فی عرف الاصل ولم یشرط القابض فهذا دلیل علی انہ لیس بشرط و ذکر فی الجامع الصغیر ما یدل علی انہ شرط ومن مشائخنا من لم یصح ما فی الجامع الصغیر لان القابض مع العینة انما یشرط فی العرف وليس به ومنهم من صحه لان لها حکم العروض ووجه وحکم العین من وجه لہا از التفاضل للاول و اشتراط القابض للثانی علماً بالبدلین بقدر الامکان (فتح، ص: ۲۲۱، ج: ۵۱).

فَسَلُوا رَبَّكُمْ

﴿وَمَنْ يَتَعَدَّ عَدُوًّا لِقَوْمِ اللَّهِ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ﴾ سورة المائدة، الآية: ۲۴

مبادلہ نوتها ((حوالہ))

مجموعہ تحقیقات متفرقہ در ادوار مختلفہ

- در این رسالہ مجموعہ فتاویٰ مختلف را در حصہ مبادلہ نوت ہا کہ بالسان ہای مختلف جوابات سوالات مختلف تحریر شدہ
- از فتواہا ہر یکی از آن در مبحث مہم علم درج شدہ لہذا عوض انتخاب بعضی آنہا ہمہ آنہا را در این رسالہ جادادہ شد زیرا ہمہ آن فتاویٰ مہم بودہ .
- در بعضی آنہا بہ خاطر تخالف بہ نظر می رسد کہ توسط تطبیق یا ترجیح رفع گردد.
- تفصیل مدلل و محقق بدون تحریر ترتیب تاریخ در آخر ہمہ درج شدہ است .
- در رسالہ نوت کاغذی و کرنسی نیز در این موضوع اہم است فلتراجع.

(۱) مبادلہ نوت ہای حکومت ہای مختلف

سوال : آیا تومان ایرانی عوض کالدار پاکستانی در صورتیکہ ہر دو نوت ہم باشند آیا تبادله انہا جواز دارد ؟ مدلل تحریر فرمائید.

الجواب باسم ملہم الصواب : نوت را اگر کہ بعضی ہا مال قرار دادہ اند اما درست اینست کہ اضافہ از یک روپیہ مال نیست بلکہ رسید مال است لہذا در تبادله نوت ہای حکومت واحدہ گفتہ میشود کہ این در حقیقت مبادلۃ المال بالمال نیست بلکہ مبادلہ رسید بارسید است اما در مبادلہ نوت دو حکومت این تاویل کردہ نمیشود لہذا بنا بر بیع بودن الکالی بالکالی بہر کیف جواز ندارد سواء کان متفاضلا او مساویا یدک بید او نسیئۃ.

البتہ بیع یک نوت جواز دارد کہ در آن تفاضل جائز باشد اما نساء حرام لا تعاد الجنس. و مبادلہ نوت ہای بزرگ بصورت استقراض است. واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم .

(۲) مثل سوال بالا

سوال : ما تقول العلماء في رجل باع عصف روبيات بتسعة تومان الى اجل معلوم والحال ان عشرة روبيات تباع بثمان تومان يثا في السوق والسعر غير معين بل يزيد وينقص والمراد بالروبية والعومان القرطاس المسمى في حيار دألسكنداس (توت) هل الاسكنداس دخل في حكم الذهب والفضة ام لا؟ والى الاول هل التقاض شرط بين الاسكنداسين اعني الايراني والباكستاني اذا كان المبيع يثا بيد ام لا؟ وقد يفهم من حاشية شرح الوقاية ان بيع الاسكنداس بالفلوس والذهب يجوز كيف ما كان وكذا لا يشترط التقاض حيث قال واما (توت) وهو القرطاس الراجح تحكما فيه مكتوب فيه اى عشرة او عشرة او الف فهو مهلك في الروبية على الصحيح لانسبة له بالذهب فلا يجوز بيعه بالروبية الامتساؤا لما كتب فيه لكن التقاض لا يشترط لان المسألة من حيث الضمنية والتقاض مختصة بالذهب والفضة وهو ليس من هذا فيجوز بيعه بالفلوس والذهب كيف يشاء - الخ (ص: ۸۴، ج: ۴).

بهذا الصور كلها بالادلة فاما من اهم المسائل.

الجواب الاول من فيوقاؤن كراتشى :

في الحديث عن النبي صلى الله عليه وسلم اذا اختلف الجنس فبيعوا كيف شئتم (الحديث) يفهم من هذا الحديث ان الجنس اذا اختلف يجوز المبيع بالزيادة والنقصان لان التقاض ممنوع عند اتحاد الجنس والعقد الراجحة بكل بلد مختلف بأمر فيكون في حكم اختلاف الجنس فيجوز بيعه بالزيادة والنقصان وكذا لا يشترط فيه التقاض لانه مختص بالذهب والفضة والعقد الراجحة غير شاملة فيهما ليس هو في معنى بيع الصرف ويؤيد ما ذكرتم من حاشية شرح الوقاية، والله تعالى اعلم.

۱۸/ جمادى الاولى، سنة ۱۳۹۰ هـ.

الجواب الثانى من دار العلوم كراتشى :

سكه ايرانى را به سكه ها پاكستانى معامله ببيع و شراء كردن نسيئة حرام و ناجائز و ربا است. البته به طريق استقراض جائز است، صورتش اينك مقدار معين از تومان بدهد و بگويد كه بعد از مدت معين آن قدر سكه پاكستانى يا هندى ميگيرم كه با قيمت تومان اداء شود.

۲۷ / جمادى الاولى، سنة : ۱۳۹۱ هـ.

الجواب باسم ملهم الصواب : الجواب الثانی صحیح و قول المجیب الاول ((و العقود الراجحة بكل بلد مختلف بأمر فيكون في اختلاف الجنس)) قول بلا دليل. كيف ولو كان ذلك كذلك لجاز بيع الذهب

بگذاور معافاً۔

وہی کل حل الجواب العالی بأن الاستقراض إنما یصح فی الزلی والکلی والحدی المعقارب والامالی
الرائجة فی الممالک المختلفة غیر معقاربة.

والجواب ان هذا الشرط لرفع الجہالة وهي فی مسئلتنا مرتفعة بأصطلاحها علی قدر معین نعمین
اشتراط المقرض الاداء فی بلد آخر تكون فیہ کراہة السنتجة لجرۃ دفع اسقاط الطريق بخلاف اشتراط
المستقرض فانه يجوز لانه لم یس فیہ دفع المقرض ودفع المستقرض غیر جائز بل هو من مقتضیات
الاستقراض، ولله سمانہ وتعالی اعلم. ۳/ رجب، سنہ: ۹۱۱ھ

(۳) تبادلہ نوت پاکستانی با دالر

سوال : حجاج کرام را در دوران حج حکومت عوض روپیہ دالر میدہد آیا شرعاً این
بیع است یا ایفاء وعده؟ زیرا حکومت بر نوتها در ایفاء وعده تصریح نموده و نوت حوالہ
است نیز بفرمائید کہ چنین مبادلہ حکومتی جواز دارد یا خیر؟ آیا در آن شبہ ربا نیست؟
بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : بہ ذمہ حکومت سکہ پاکستانی قرض است واو آنرا اداء
میکند دالر چونکہ سکہ امریکائی است این ایفاء نیست بلکہ بیع است و در این بیع ربا از
این جہت نیست کہ دالر رسید مالی نیست بلکہ نفس مال است مانندیکہ بر آن تحریر شدہ
است لذا در آن نساء نیست و تفاضل بدین جہت جائز است کہ روپیہ و دالر موزون نیست.
فصار کعب اللبس باللس والہ سبحانہ وتعالی اعلم. ۱۳/ صفر، سنہ ۹۸۸ ہجری

(۴) حکم حوالہ

معاملات حوالہ داری چہ حیثیت دارد شرعاً در فیروز اللغات آمد حوالہ آن ورق است
کہ از یکجا در جای دیگر با آن پول دادہ میشود در اینجا مراد از حوالہ اینست کہ کسی در
اینجا پول را تسلیم شود واو توسط خط بہ کدام قریب خود بنوسید کہ در خارج مثلاً در بر
ما وغیرہ چنین عمل میکنم موجب تحریر آن رشتہ دار او در اینجا آن پول را کہ تعین شدہ
اداء کند در انجا وصول کنندہ پول را بہ آن اشخاص تسلیم کند کہ رشتہ دار او ہدایت
نمودہ بود و او در آنجا آن پول را وصول کند در نظر من این معاملہ حوالہ داری غیر قانونی

است آیا غیر شرعی نیز است ؟ بینوا توجروا۔

الجواب باسم ملہم الصواب : این کاروبار جواز ندارد در وقت ضرورت چنین تدبیر نموده شود کہ بہ رونده ہر ما پول پاکستانی بہ قرض دادہ شود وقتیکہ بہ ہر مارسید پس ہر وکیل فرضخواہ پول پاکستانی را عوض پول ہر مائی بہ فروش ہرسانند۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔

۶ ذی القعدہ سنہ ۹۲ ہجری

(۵) سوال مثل بالا

سوال : کسی در سعودی چند روپیہ بہ شکل نوت های سعودی بہ کسی قرض دادہ پس پاکستانی آمد بہ رفیق یا رشتہ دار او در پاکستان عوض نوت های سعودی دادہ پول پاکستانی جواز دارد یا خیر ؟ نیز باکمی وپیشی در آن معاملہ سود است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : جائز است بشرطیکہ شرط اداء نمودن در پاکستان تنها از جانب مستفرض باشد از جانب مقرض نباشد اما بشرطیکہ خلاف قانون حکومتی نباشد کمی وزیادت جواز دارد اما تحت نرخ حکومتی۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔

۲۷ شوال سنہ ۹۳ ہجری

(۶) سوال مثل بالا

دو تن در یک کار شریک اند یکی در چمن دوم در ایران در حوالہ پول پاکستانی یا ایرانی را حوالہ میکنند مثلاً یک تاجر می خواهد کہ از و ایران سامان خریداری کند اما او از انجا پول ایرانی را بہ این محلوظ نمی آرد کہ حکومت او را دستگیر میکند یا سراق او را اختلاف میکنند پس نزد شریک پاکستانی او می رود و می گوید من را ہر شریک ایرانی حوالہ دہد کہ او سد ہزار روپیہ پاکستانی را برایم در ایران بدهد اگر پول پاکستانی نزد درین شریک نباشد پس در تبادلہ آن برایش تومان ایرانی بدهد و شریک پاکستانی ہر آن پول ایرانی راضی شد بنام اجورہ دوصد روپیہ ہم بدهد و او بنام پارچہ حوالہ را بدهد آیا این صورت حوالہ جواز دارد یا خیر ؟ آیا آن دوصد روپیہ بنام اجورہ جواز دارد یا آن یک مقدار غیر متعین پول دیگر را بہ کاتب دہد آیا برایش جواز دارد ؟ و اگر ان خط را کاتب

مفت تحریر کند آیا باز ہم مجرم میباشد یا خیر ؟

صورت ثانیہ : تاجری از ایران ارادہ رفتن بہ پاکستان را دارد تومان ایرانی را بہ شریک خود میدہد عوض آن از او در پاکستان پول پاکستان میگیرد شریک حساب نمودہ برای بگوید عوض انقدر تومان پول تو اینقدر پاکستانی پول شود و بنام من پارچہ حوالہ را بدہد کہ در چمن برای ت انقدر پول حوالہ کنم آیا این حوالہ جواز دارد ؟ آیا کاتب این حوالہ ماخوذ است یا خیر ؟

قنبیہ : باید دانست کہ در صورت اولی کہ بر صد ہزار دو صد روپیہ اضافہ دادہ میشود آنرا بہ شریک ایرانی نمی دہد و در صورت ثانیہ صورت منافع این است اگر در بازار عوض صد تومان پنجاہ کلدار گرفتہ میشود پس در حوالہ چہل روپیہ دادہ میشود در این صورت ہر دو در منافع شریک باشند .

صورت ثالثہ : در قندہار یک ہندو پول افغانی را وصول نمود و بنام ما حوالہ کرد ما با رسیدن حوالہ طبق پول پاکستانی پول را اداء نمودیم۔ صورت دوم اینست کہ ہندو بہ واسطہ تلفون یا خط آدر دادہ کہ در کویتہ یا کراچی چند صد ہزار روپیہ را بہ فلان بدہید این پول ہم طبق حکم او بہ آن شخص فرستادہ شود پس در آخر ماہ چند صد ہزار روپیہ بدہیم کہ او فی صد ہزار دو صد روپیہ بہ من اضافہ میدہد طریقہ وصول این پول اینچنین است کہ کسانیکہ بہ افغانستان میروند از ما مطالبہ حوالہ را میکنند ما بہ آنها پارچہ میدہیم و از آنان پول پاکستانی را وصول میکنیم و عوض حوالہ دو صد روپیہ اضافہ از آنان میگیریم کہ آنان در افغانستان از ہندو این پول را وصول میکند آیا حوالہ مذکورہ جواز دارد و گرفتن آن پول اضافہ بر تحریر حوالہ جواز دارد و یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این ہر سہ صورتہا ناجائز است حوالہ سفتجہ است کہ در آن خطر سقوط طریق مقصود است از اینجا ربوا است و بنام اجرت گرفتن این پول شدہ نیز صراحتاً ربوا است و این کتابت حوالہ اگر با اجرت باشد یا بدون اجرت بہر کیف ناجائز است۔

۱۶ / رجب ۱۴۰۰ ہجری

آنها از اینجا به اهل و عیال خود پول میفرستند فرستنده پول خود را از طریق بانک ارسال نمیکند لذا پولش را به کسی میدهد که در بنگلادیش تجارت داشته باشد این شخص پول پاکستانی را از قیمت اضافه بانک وصول میکند و پول اضافه را بنام فیس وصول میکند بعداً این شخص مذکور پاکستانی در بنگلادیش به کدام ذمه دار بذریعہ خط یا تلفون اطلاع میدهد و حکم میکند که فلان شخص را آنقدر پول بنگلادیشی بدهید در انجام دادن این عمل مذکورہ علاوه آن دو شخص شخص سوم به شکل دلال کار میکند وظیفہ او این است افرادی کہ به بنگلادیش پول میفرستند آنها را پیدا میکند و تضمین را بدوش میگیرد و با شخص ذمه دار آنها را اصل بسازد پس در وقت حوالہ نمودن یک مقدار پول فیصدی را به شکل اجرت میگیرد.

پس امور ذیل قابل استفسار است :

(۱) اول در صورت مذکورہ آیا تبادلہ پول پاکستانی عوض پول بنگلادیشی با کمی و زیادت جواز دارد و یا خیر ؟

(۲) دوم آیا عوض فرستادن بنام فیس یک مقدار پول را ازان گرفتن جواز دارد یا خیر ؟

(۳) شخص سوم کہ یک مقدار پول را بنام اجرت میگرد آیا برایش جواز دارد یا خیر ؟ جواب کامل را تحریر نموده اجر دارین را حاصل کنید . بینوا توجروا .

۲ / ربیع الثانی ۱۴۰۵ هجری

الجواب : از دارالعلوم کراچی ع ۱۴ : حامداً ومصلياً !

در حالات موجودہ نوت ثمن عرفی میگردد لذا تبادلہ نوت یک ملک با نوت ملک دیگر با کمی و بیشی شرعاً جواز دارد این تبادلہ ربا نیست البتہ در وقت عقد ضروری است کہ اقلاً یک فریق در مجلس تبادلہ پول را قبضہ کند فریق دوم اختیار دارد در قبضہ نمودن تا افتراق عن دین بدین لازم نیاید کہ بعد در صورت قبضہ نمودن، این شبہ باقی نمی ماند کہ جهت نسبیہ بودن بیع ربا است، از این نوت در حکم فلوس است و در بیع و تبادلہ فلوس مسئلہ شرعی این است کہ یک جانب از عاقدین بر فلوس قبضہ کند و جانب دوم اختیار دارد در آداء کردن در جای دیگر یا وقت دیگر زیرا اگر مبیع ثمن باشد اگر عرفی باشد یا خلقی موجودیت آن نزد بائع ضروری نیست زیرا کہ او از قبیل مالا یتمین بالتعین است

بائع در وقت آداء کردن در جالبیکه اگر بخواهد آنرا بدهد قدرت دارد طبقیکه علامه شمس الانبه سرخسی در مبسوط و علامه علاؤالدین حصصکی در درمختار و علامه شامی در ردالمحتار امکان آنرا تحریر نموده ملاحظه فرمائید.

و اذا اشتري الرجل فلوساً بدارهم ونقد العین ولم تكن الفلوس عند البائع جائز لان الفلوس الرائجة من كالتقود وقد بينا ان حكم العقد في العین وجوبها ووجودها معاً ولا يشترط قيامها في ملك بائعها الصحة العقد كما لا يشترط ذلك في الدارهم والدلائير (المبسوط ص ۲۴ ج ۳)

بائع فلوساً عطلها بدارهم او بدلائير فان نقد احدهما جاز وان تفرق قبل القبض احدهما لم يجر كما مر (الدلائير المختار على هامش ردالمحتار ص ۱۸۳، ۱۸۴ ج ۲)

لان ما في الاصل لا يمكن حمله على انه لا يشترط العقابض ولو من احدهما لانه لا يكون افتراقاً عن دين بدين وهو غير صحيح فتعين حمله على انه لا يشترط مبيعاً جميعاً بل من احدهما فقط (الشامية ص ۱۳ ج ۳)

تاجانیکه تبادلہ نوتہائی یک ملک با نوتہائی ملک دیگر با کسی و بیشی تعلق قانونی دارد زیرا هر ساکن شهر با حکومت معاهده نموده که او تابع قانون حکومتی می باشد تا زمانیکه از نصوص شرعیه خلاف نکند و چونکه حکومت در حصه کرنسی غیر ملکی توسط بانک یک سعر خاص راتعین نموده لذا خلاف نمودن از این سعرو تبادلہ با کسی و بیشی جرم قانونی است و از تکاب چنین جرم بکدام رعیت جواز ندارد.

باید دانست که تبادلہ عقد است و در این عقد یکی از عاقدین حق گرفتن پول اضافه را به نام فیس ندارد. البته اجوره محنت دلال شرعاً جواز دارد. والله سبحانه وتعالی اعلم.

۱۵ / ربيع الثاني ۱۳۰۵ هجری

الجواب باسم ملهم الصواب : این جوابات به وجوه ذیل درست نیست :

(۱) اول نوت یک روپیه واقعاً مال است مگر نوت بزرگ از آن بنا بر دلائل ذیل مال نیست بلکه رسید مال است.

(۱) بر آن مضمون رسید تحریر شده است.

(۲) وقتیکه کدام نمود تحریق شود و یا بوسیده شود با مشاهده نمودن بودن شماره آن نوت جدید را عوض کند که با هیچ گونه مال چنین معامله کرده نمیشود وقتیکه در دست

مال بوسیدہ شود پس تو از حکومت یا از دهنده مال مطالبہ مال جدید را بکن اگر چه نوت یک روپیہ بوسیدہ شدہ را ہم بانک عوض کند اما نہ بہ این مفهوم کہ رسید است بلکہ بناء بر این کہ حکومت آن کاغذ را سکہ قرار دادہ کہ بعد استعمال چند سال بوسیدہ شود لذا بدون تبدیل اسقاط آن سکہ ناممکن است .

(۳) بعد از کساد نفوذ مالیه اگر کہ قیمت آن کم شود اما کاملاً منہدم نشود بلکہ بعد الکساد نیز مالیت آن بر قرار باشد مانند قبل الکساد زیات تفاوت نکند بخلاف نوت کہ نوت صدروپیہ کاملاً قیمت آن معدوم نشود اما کالعدم میگردد کہ آن صد روپیہ را کسی بہ یک روپیہ نیز نیگیرد .

(۴) شخصاً من از استیت بانک تحقیق کردم ثابت شد کہ اضافہ از یک روپیہ رسید است کہ قانوناً از مالیت موجودہ آن جاری نشود .

(۵) حضرت مفتی محمد شفیع رحمہ اللہ تعالیٰ مال بودن نوت را تسلیم نکرده بود در حالیکہ همین بود حیثیت نوت در حیات او پس بنا بر بیع الکالی بالکالی ناجائز است .
(۲) این جہت عقد بیع مع الشرط فاسد است شرط اینست کہ مشتری عوض این مبیع در بنگلادیش بہ فلان شخص بر ساند شرط خلاف مقتضای عقد باشد .

(۳) اگر این معاملہ قرض قرار دادہ شود باز ہم جائز نیست چراکہ این سفتجہ است در پاکستان با قرض دادن در بنگلادیش شرط مسترد نمودن مقرض نفع اسقاط خطر طریق را حاصل کند . واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم .
۵/ جمادی الاولیٰ سنہ ۱۴۰۵ ہجری

تحقیق مزید این مسئلہ با تفصیل با جواب دارالعلوم در رسالہ (نوت کاغذی و کرنسی) مطالعہ شود . (مرتب)

(۸) مثل سوال بالا

سفتجہ را علماء مکروہ قرار دادہ اند آیا در عصر جدید (دراخت و منی آرور) در سفتجہ داخل است یا خیر؟ در قرض سفتجہ شرط نمی باشد آنرا فقہاء جائز گفتہ اند کما فی الشامیۃ باب الحوالۃ : اما علماء کرام گفتہ اند کہ : المعروف کالمشروط . همین است حقیقت دراخت و منی آرور کہ بر این شرط پول میدہد کہ در فلان شہر تسلیم فلان شود در ہر دو ابتلاء عام نیز است آیا حل آن را علماء ہر آورده اند ؟ اگر در کتاب های اکابر تحقیق باشد

حوالہ پر آن کتاب بدهید. بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : حکم مفصل منی آردر در امداد الفتاوی جلد سوم در کتاب الربوا موجود است خلاصہ آن اینست :

آنها اجارہ رسانیدن پول گفته نمیشود :

اولاً بنا بر اینکه در داکخانہ انداختہ میشود کہ پول بعینہ را نمی رسانند و در اجارہ بعینہ رسانیدن همان چیز لازمی است . ثانیاً زیرا کہ محکمہ داکخانہ ضامن این پول میباشد و در اجارہ بر اجیر تضمین نمی باشد.

اگر طبق قول صاحبین رحمہم اللہ امکان تضمین اجیر برآید باز ہم برای عدم صحت اجارہ دلیل اول کافی است. بعد از آن در جواب یک استفتاء طبق تفصیل مذکور پول آردر را در دوسہ ہای قرض و فیس کتابت و ترسیل نمودہ اجرت تحریر نمودہ اما اشکال سفتجہ را ذکر نکردہ ازینجا معلوم میشود کہ بالاخرہ اشکال حل شدہ است .

در نظر بندہ و قتیکہ در قرض اسقاط طریق مقصود نمی باشد بلکہ تنها اتصال تا مقام دوم مقصود باشد پس آن در سفتجہ مکروہہ داخل نیست اگر کہ مستلزم سقوط خطر طریق نیز میباشد اما بین مقصود و لازم فرق است طوریکہ در قرض مقامی نیز نفع حفظ مال لازم است باوجود آن چنین قرض را در (کل قرض جرنفعاً للہوہا) داخل نمودہ حرام قرار ندادہ اند.

در کتاب القرض در موطای امام مالک رحمہ اللہ تعالی روایت است کہ پسران حضرت عمر فاروق رضی اللہ تعالی عنہ عبداللہ و عبید اللہ رضی اللہ تعالی عنہما در یک لشکر شریک بودند در بازگشت با امیر بصرہ حضرت ابوموسی اشعری رضی اللہ عنہ ملاقات نمودند حضرت ابوموسی رضی اللہ عنہ بہ آنان گفت شما را چنین نفع میدہم کہ از من پول بیت المال را بہ قرض بگیریید با آن مال خریداری کردہ و آنها در مدینہ منورہ سودا کنید نفع را بہ خود و راس المال را پس حوالہ بیت المال کنید .

در ذیل: ظریفہ ہم نفع امن طریق حاصل شدہ اما مقصود این نبود بلکہ نفع رسانیدن مقصود بود بہ دو پسران حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ در تجارت لذا این سفتجہ مکروہہ نیست فارم پوستہ خانہ را ملازم پوستہ خانہ تحریر نمی کند بلکہ پول فرستندہ شخصاً آنها تحریر میدارد در این صورت فیس مبنی آردر در راجستر با درج نمودن آنها اجرت رسید

وارسال فارم قرار میدهند در این نیز کدام محظور بنظر نمی رسد که آنرا اجرت انتقال منی آردر قرض قرار دهند.

در نظر بنده تائید شرح مذکور در حاشیه شرح الوقایه در "تکمله عمده الرعاية" در کتاب الحواله از تحقیق مولانا فتح محمد رحمه الله هم معلوم میشود که تفصیل منی آردر وحواله را نیز شرح نموده ودر احکام آن میفرماید :

ويجب ان يعلم ان العي في زماننا المسماة باللسانعا (بهندی منی آرثر) ليس من هذا ولا له حكم السفايح لان السفايح كانت لسقوط خطر الطريق والوصول. فان قلت علة الكراهة هي الدفع سواء كان لسقوط الخطر او للوصول قلت بلى ولكن الخطر مما لا يجوز الكفالة به ولا اجر عليه لانه ليس في وسع الانسان الادفع للوصول والحفظ اما بفضل الله تعالى واما الايصال تحمل الاجرة عليه ويمكن العهدة عليه فلا ينزرم من البهي عن نفع سقوط الخطر كراهة اجرة الايصال لكن الاشكال في تصويره وتقريره اعني في اي عقد يحسب هي يأخذها حكمه قلت انها حوالة وانت تعلم ان الحوالة قد تكون بمعنى الوكالة وقد تكون ان يحتال للدائن وقد يحتال لغير الدائن وكك المحتال عليه قد يكون مديونا للمحيل وقد لا يكون وقد يعطى المال من عدة ثم يأخذ من المحيل وقد يأخذ من المحيل ثم يؤدي الى المحتال له وقد يربح في المال الذي اخذ من المحيل ويكون الربح حلالا لانه كما مر في الكفالة فاذا دفع المحيل مالا الى المحتال عليه وقال ادفعه الى فلان في البلد الفلاني ولك اجر في ايصاله وحسابه فاي محذور يلزم ليحكم بالمنع ولا رواية ان الوكيل او المحتال عليه حرام عليه الاجرة والاخذ من الموكل والمحيل ان عمل فيه عملا فلا بأس به ان شاء الله تعالى لاسيما في هذا الزمان ان تجزى عنه تعطلت الامور وكسدت الصهارات وانقلبت الاحوال من الهسر الى العسر فلا يضاق على الناس ولا يفي بالفتنة بمجرد التأويل والتصوير فيجب ان لا يسمع قول قائل بلا امر فاصل ونص ناطق وبعد هذا فاعلم ان الهندي الذي حصل لنا عليها الى الآن على خمسة القسام :

الاولى (منی آرثر) وهو ان يدفع الدراهم الى الحكومة ويكتب ان يدفعه في البلد الفلاني الى الفلاني فاعوانها يأخذون الدارهم هناك وشيئا رائداً لاجرهم ثم يدفعون الى المرسل اليه وان لم يأخذ هو اولم يعرف مكانه يرعون الى المرسل.

والثانية هو ما يعاملون به الصيارفة ويأخذون الدراهم ههنا مع شئ وزائد في اجرهم ثم يعطون سلفاً مكتوباً فيه ذلك الدراهم فيرسل الدافع السلف الى من ارسل اليه الدراهم وهو يذهب بالسلف الى

دارالوکیل الاخذ الذی فی بلدہ ہو یا اخذ مالہ عنہ.

والعالفۃ ان یدفع درہما موجلاً الی شهر او شهرین ویکتب مغل ما قلنا۔ فلا یحط الی بعد الاجل۔
لابأس بذلك لكن المعلوم فیہ امر ان احدهما ان یرد شیئاً علی المحیل للاجل وثانجہما ان یأخذ
المحیل علیہ عن المحال لہ شیئاً ان طلب ہو قبل الاجل وکل ذلك ربا ولكنه لا یحط بالحد
ما لم یهتبط.

والرابعة ان یأخذ رجل مالا من الآخر واحال بہ علی آخر موجلاً ویکتب مغل ما قلنا لكن المحیل
یدفع الی المحال علیہ شیئاً سوی الآخر ولا مدفع حرام.

والخامسة ان یکتب رجل حوالۃ علی الآخر ویدفعہ الی رجل فیطلب ہو من المکتوب الیہ والما
قبض منه یعطیہ واخذ اجرتہ فلا بأس بکلہا الا ما وجدنا بکراهۃ لكن الاحتیاط فی مغل ذلك
المعاملۃ عن الریاء واجب۔ هذا ما ظہر فی المقام بالہام الملك العلامة فذلہا وتہکر (تکملة
عمدة الرعیۃ ص ۱۱۹ ج ۲)

در این دور نوت های رسید این معامله را سهل نموده در منی آردر عوض پول پارچه
رسید آن فرستاده میشود وبہ مرسل الیہ ہم بنام آن رسید داده میشود کہ در آنجا معامله
عوض مال معامله رسید بارسید میباشد رسید مقصود نمی باشد بلکه یک علامہ ووثیقہ می
باشد کہ تبدیلی رسید مضر اجارہ نمی باشد زیرا این مال نیست کہ ارسال آن بعینہ لازم
میباشد وگفتہ شود کہ منی آردر رسید است کہ بارسیدن بہ مرسل الیہ عقد اجارہ واقع
میشود۔ والتضمین یقع علی قول الصحیین رحمہما اللہ.

خلاصہ اینکہ در صورت ارسال نوت رسیدی پوستہ خانہ مال را معامله بہ قرض نمی دہد
بلکہ از ابتداء آن برحکومت قرض میباشد کہ حوالہ نمودن آن بہ مرسل الیہ مقصود میباشد
ازینجا در اینصورت سوال سفتجہ پیدا نمیشود.

اگر فرضاً آنرا سفتجہ تسلیم کنیم در اینجا نزد امام احمد رحمہ اللہ سفتجہ جواز دارد
پس در صورت ابتداء عام وحوانج شدیدہ عمل بر مذهب غیر جواز دارد.

حکیم الامت قدس سرہ می فرماید: اگر در صورت ضرورت کدام امام بسوی سفتجہ
میلان نمودہ باشد بر آن عمل نمودن جائز است.

ممکن حضرت قدس سرہ از قول امام احمد رحمہ اللہ مطلع شدہ باشد لذا در آخر تحریر

از سفتجه یاد آوری نکرد.

قال ابن قدامة رحمه الله تعالى: وان شرط ان يعطيه اياه في بلد آخر وكان تحمله مؤنة لم يميز لانه زيادة وان لم يكن تحمله مؤنة جاز. وحكاية ابن معاذ عن علي بن عباس والحسن بن علي بن الزبير وابن سيرين وصدا الرضين بن الاسود وايوب السخيتي والعمري واحمد واصحاق وكرهه الحسن البصري وميمون ابن ابي هيب وصدة بن ابي لبابة ومالك والاوزاعي والشافعي لانه قد يكون في ذلك زيادة وقد نص احمد على ان من شرط ان يكتب له بها سفينة لم يميز ومعناه اشتراط القضاء في بلد آخر وروى عنه جوازها لكونها مصلحة لهما جميعا وقال عطاء كان ابن الزبير يأخذ من قوم عكة دراهم ثم يكتب لهما بها الى مصعب بن الزبير بالعراق فيأخذونها منه فستل عن ذلك ابن عباس فلم يره بأساً وروى عن علي انه سئل مغل هذا فلم يره بأساً ومن لم يره بأساً ابن سيرين والنخعي رواه كله سعيد وذكروا القاضي ان للولي قرض مال المتيحم في بلد ليو فيه في بلد آخرى ليربح خطر الطريق والصحيح جوازها لانه مصلحة لهما من غير ضرر واحد منهما والشرع لا يرد بتصرير المصالح التي لا مضرة فيها بل عشر وعيها ولان هذا ليس بمخصوص على محمد ولا في معنى المخصوص، فوجب البقاء على الاباحة (المبني ص ۲۴۰ ج ۴)

وفي شرح المذهب: ولا يجوز ان يقرضه دراهم على ان يعطيه بدلها في بلد آخر ويكتب له بها صيغة (كبيالة) فأن خطر الطريق ومؤنة الحمل وهو مذهبنا ومخالفاً احمد وغيره مستدلين بأن عبد الله بن الزبير رضي الله تعالى عنهما كان يقرض ويعطى من اقرضه صيغة يأخذ قيمتها من مصعب اخيه واليه على العراق (شرح المذهب ص ۱۴۲ ج ۱۳) فقط والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۵ / ربيع الثاني ۱۳۰۰ هجرى

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿إِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾

ترجمہ : اگر معاملہ سود را نمی گذارید پس اعلان جنگ را از جانب خداوند تعالی و رسول الله صلی الله علیه وسلم او بشنوید.

نظام بانکی بلا سود

«نتیجہء فکر مجلس تحقیق مسائل حاضرہ»

در بارہء قیام ادارہ تجارتی بلا سود در بانک ها در ماہ شعبان ۱۴۱۲ھجری مجلس تحقیق مسائل حاضر در دارالعلوم کراچی اجلاس اتخاذ نمودند کہ قوانین اسلام را مد نظر گرفته بعد از بحث و تمحیص تجاویز ذیل را تحریر نمودند :

آئنه ادوار

بعد از قیام پاکستان از ابتداء ملک را از سود پاک نمودن در اہل اسلام مرکز توجہ علماء بود در حصہ متوجہ شدن بہ وبال ولعنت دنیوی و اخروی نظام سود بہ علماء مراجعہ نمودند. عاجلاً تبدیلی نظام سود ازین جہت مہم بود کہ کدام مسلمان این لعنت را برای یک لحظہ نیز متحمل نمیشود زیرا بر ان در قران و حدیث و عیدات شدید آمدہ کہ تفصیل آن در رسالہء خویش (بشارة اللطی لآکل الریا) شرح نمودہ ام در اینجا شکل مثال چند نصوص را تحریر میدارم

(۱) قَالَ لِلَّهِ تَعَالَى: ﴿إِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ﴾

اگر معاملہء سود را نگذاشتید پس بشنوید اعلان جنگ را از جانب خداوند و رسول او. لعنت سود از جانب خداوند تعالی و رسول (صلی الله علیه وسلم) او بر همه ح.

اعلان جنگ نشده است :

(۲) لعن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اکل الربا وموکلہ وکاتبہ وھامدہ وقال ھم سواء (رواہ مسلمہ)

یعنی رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نفرین فرستہ بر سود گیرندہ سود دہندہ وکاتب و شاہد آن و فرمودہ ھمہ یکساں اند .

(۳) قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم : در ھم ربا یا کلمۃ الرجل وھو یعلم اھد من سعة وثلاثین ربة (رواہ احمد)

یعنی یک در ھم سود را کہ کسی بخورد شدید تر است از سی و شش بار زنا نمودن .

(۴) قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم الربا سھون جزء الیسر ھا ان یدکح الرجل أمہ (رواہ ابن ماجہ والبیہقی فی شعب الایمان)

توجہ : سود ہفتاد جزء دارد جزء اندک آن بدکاری نمودن است با مادر خویش .

علماء انفراداً و اجتماعاً طریقہ متبادل سود را مسلسل بہ ادارہ های سودی ارایہ نمودہ اند منتظمین آن ادارہ ها آنرا تشہیر نیز نمودہ اند اما بر آن عمل نمی کنند .

مایان نیز نظام سودی را طبق تجاویز علماء با نظام خالص شرعی تبدیل نمودیم .

اما در آئندہ متأسفانہ معلوم کردیم کہ آنها همانطور در نظام سودی شروع بودند و باید رفتن و تشہیر تجاویز علماء کرام عوام را ھمہ یک جا یک دستی فریب دادند .

علماء کرام انفراداً و اجتماعاً امت را از نظام سود واز عذاب دنیا و آخرت نجات دادند کہ مسلسل در حصہ تجاویز نظام شرعی جدوجہد نمودند و اوقات بیش قیمت خویش مصرف نمودہ آنان را آگاہ ساختند منتظمین ادارہ های سودی صرف نمودند کہ این موضوع داستان طولیل دارد در اینجا بر چند مثالهای آن اکتفا میکنیم :

(۱) شخصی رئیس بانک سودی بود از آنجا استعفاء داد بانک شخص بلا سودی را آغاز میداشت از بندہ در این مورد پرسید بندہ برایش عوض تحریر نمودن جواب با مجلس علماء مشاورت نمودم بعد از چند روز مشاورت کہ همان شخص ھم در آن شریک بود تا اگر کدام قانون اگر قابل قبول او باشد تا در آن ترمیم و اصلاح نمودہ شود او تمام تجاویز را تسلیم نمود و وعدہ بینکاری را طبق آن قواعد کاملاً شرعی را برایش تحریر نمودیم کہ او آنرا

تسلیم نمود وبہ همان اسم یک بانک راہم آغاز کرد اما متاسفانہ کہ پس در آن معاملہ سود کاری را آغاز کرد وطبق تجاویز علماء کرام بینکاری بلا سود را اعلان نمود متاسفانہ کہ آن پارچہ تحقیق علماء را نیافتیم تا آنرا در اینجا بہ نشر می رساندم .

(۲) در سنہ ۱۹۸ م ۱۶ اپریل کونسل مشاورتی اسلامی برای اصلاح بانک در جواب چند سوالات جوابات آنرا ارایہ نمود اما با وجود کوشش کونسل اسلامی بانک آن نظام اسلامی را نپذیرفت من بنا بر دو علت شائع نمودن آن جوابات را مناسب ندانستیم .
اولاً بنا بر اینکه در آن سوالات جامعیت نبود لذا جوابات آن ہم تفصیل نظام شرعی را در بر نداشت .

ثانیاً : بنا بر اینکه در صورت تحریر این تقریر کدام ماهر نظام سودی بانک موجود نبود پس فیصلہ نمودہ نشد کہ آیا سربراہان نظام سودی در آن اشکالات دارند یا خیر ؟
(۳) درماہ شعبان ۱۴۱۲ھ برای اصلاح بانک (مجلس تحقیق مسائل حاضرہ) اجلاس دائر نمود کہ داستان آنرا در این رسالہ شائع نمودیم کہ در آن از قونصل بانک های پاکستان دو افسران شریک بودند در تجاویز رعایت آنها شدہ بود آنان بر بعض امور محض ازین جہت مصر بودند کہ بانک منافع زیاد داشت علماء بنا بر رعایت آنان بعض تجاویز نا مناسب آنان را نیز پذیرفتند باوجود آن تا الحال از بانک هیچ مقدار نظام سودی تبدیل نشد خداوند تعالی این قوم را ہدایت کند فالیہ المشتکی وھوولی التوفیق ولا حول ولا قوۃ الا بہ .

رشید احمد

۲۳/ ذی قعدہ ۱۴۱۳ھ جری

نکات متعلقہ مشارکہ

(۱) از آغاز مشارکہ این اصول طی شدہ :

در ابتداء بانک با عمیل خویش وعدہ نمودہ کہ مدت مشارکہ مثلاً در دوران شش ماہ بہ شکل اجتماعی چقدر پول را مشارکہ برای عمیل فراہم کند در آن عمیل حق دارد کہ تا مقدار رقم منظور شدہ وقتاً فوقتاً بنا بر بنیاد رقم مختلف مشارکت بگیرد .

آغاز این حق از دوران طرح شدن معاہدہ باشد .

البتہ از اعتبار تقسیم نفع ونقصان آن عملاً آغاز مشارکہ از آن وقت نمودہ شود وقتیکہ

بار اول عملاً بر بنیاد مشارکہ رقم از بانک گرفتہ شود .

(۲) در اصل بانک و عمیل آن ہر یک حق دارد ہر وقتیکہ بخواہد شرکت رافسخ کند اما بانک بدوش خود این التزام را گرفتہ است کہ بدون کدام علت معقول قبل از اختتام سال عقد را یک طرفہ فسخ نکند اما در تکمیل ہر سال حق دارد تا برای سال آئندہ شرکت رافسخ کند در صورتیکہ معاہدہ از یک سال اضافہ تجویز شدہ باشد.

مقصد آن تجویز این است کہ اگر در تجربہ دو سال نا اہلی عمیل احساس شود جہت نجات بافتن از نقصان متوقع آئندہ شرکت فسخ گردد از ہمین وقت تقسیم منافع یا اثاثہ بہ عمل می آید.

(۳) وقتیکہ بانک باکدام کمپنی مشارکت می نماید پس مقدار سرمایہ فریقین تعین یا طرح شود کہ کمپنی در پلینس شیب آن سرمایہ را کہ مینماید پس در شرکت کمپنی همان سرمایہ تصور شود.

یا بار دیگر فریقین بارضائیت با ہم اثاثہ کمپنی را جہت مقدار سرمایہ کاری طی کنند. البتہ تعیین سرمایہ در آن صورت دارد وقتیکہ بانک در تمام کار ہای کمپنی شریک باشد اما اگر در حصہ مخصوص کمپنی شریک باشد در آن صورت تعیین سرمایہ کمپنی بر بنیاد تقویم اثاثہ آن باشد کہ در شرکت شامل شدہ بود اما این در آن صورت باشد کہ بانک کمپنی را کاملاً شریک نمودہ باشد در کار و معاملہ .

از جانب دیگر حصہء رأس المال بانک آن پول نقد باشد کہ آنرا عمیل بطور شرکت فراہم نمودہ است .

قاعدہء شرکت در نفع و نقصان

(۴) بین فریقین تقسیم نفع طبق معاہدہ باہمی واقعہ در نفع حاصل شدہ بہ حساب فیصدی باشد و فریقین بہ تناسب سرمایہ خویش در نقصان شریک باشند .

(۵) البتہ بانک با شرکای مختلف خویش فیصدی مختلف را شرح نمودہ مثلاً دہ فیصد از یکی و دوازدہ فیصد از شخص دیگر .

(۶) فی الوقت استیت بانک تحت پالسی ہای مالیاتی خویش بر بانک کمرشل حد گذاری کند کہ اواز کدام نوع مشتری چند فیصد سود وصول میکنند.

در نظام غیر سودی این شرح سودی تعین نشود البتہ با مشتریان مختلف شرح منافع را اضافه تعین کند مثلاً قیود نهد کہ بانک با فلان شریک معاملہ شرکت راطی نمودہ از منافع حاصل شدہ دہ فیصد آنرا برای خود طی کند و برای فلان فریق از نفع حاصل شدہ آن دوازده یا پانزدہ فیصد بگیرد.

البتہ این قاعدہ در شرکت نقصان نا قابل تغیر است کہ ہر شخص با تناسب سرمایہ خویش نقصان را بدوش بگیرد در این قاعدہ بانک استیث تغیر نیارد.

(۷) در (مشارکہ) در کردار عمل حتی الامکان برای نجات از پیچیدگی طی شود کہ شرکت در تمام عمل نباشد بلکہ در حصہ مخصوص آن باشد مثلاً در خرید و فروخت اشیاء در نفع طی شدہ آن فی صدی حصہ بین ہر دو تقسیم شود.

(۸) اگر در معاملہ نقصان جهت بددیانتی تعدی و یا معاہدہ شکنی عمیل صورت گیرد پس این ہمہ نقصان بدوش عمیل باشد بانک ضامن آن نقصان است تصفیہ چنین معاملات توسط ثالث شود اگر ثالث فیصلہ نمود کہ در مشارکہ در اصل نفع آمدہ مانندیکہ عمیل آنرا پوشیدہ باشد پس در این صورت در نفع طی شدہ بانک حقدار فیصدی باشد باید دانست کہ متوقع نبودن نفع در آن کمی و بیشی پنداشتہ شود.

(۹) اگر بانک احساس نمود کہ عمیل مرتکب بددیانتی غفلت شدید و معاہدہ شکنی شدہ است پس قبل از تکمیل مدت شرکت را یک جانبہ فسخ نمودہ سرمایہ خویش را پس بگیرد توسط ثالث نفع یا نقصان را تعین نماید مانند دفعہ چہارم در طی شدہ شرح حصہ دار باشد.

(۱۰) در تضمین این حسابات عمیل جعل سازی نکند کہ در آن خلاف باشد از مفاد بانک مشارکہ شرط نهد کہ ہفتاد و پنج فیصد حصہ سرمایہ خویش را برای خود تعین کند رقم را بر حصہ های معمولی عمیل تبدیل کند.

این قاعدہ تبدیل نیز در وقت قیام شرکت میگیرد اما بانک تا آن وقت چنین نکند تا وقتیکہ عمیل از آن شرح دو حصہ نفع را کمائی نکرده است.

(۱۱) طبق فقرہ دہم حصہ های را کہ بانک حاصل نمودہ حق اولیت خریداری آنرا حصہ داران سابق عمیل داشتہ باشند. اگر آنها این حصہ را خریدند پس بہ اتفاق این خریداران و بانک قیمت آن حصص مقرر گردد.

مراجعة مؤجله

(۱۲) در آن معاملات کہ بر شرکت یا مضاربت عمل ممکن نباشد در آنجا تجویز مراجعة مؤجله پیش نهاد شود.

مثلاً یک دهقان از بانک برای خریداری ترکتور قرض میگیرد کہ بانک عوض قرض دادن برایش ترکتور را بہ صورت مراجعة مؤجله بر او بفروشد.

این شرح خریداری را عوض (مارک اپ) (کاست پلیس) گفته میشود.

(۱۳) برای تعیین در مدت تادیه آن کمی ویشی آن پیش نظر گرفته شود یعنی اگر تادیه

آن حاصل باشد پس شرح (کاست پلیس) کم نموده شود و اگر مدت تادیه طویل باشد پس اضافه کاست پلیس تعیین شود اما تا زمانیکہ بین او و عمیل بیع صورت میگیرد در آن صورت کل مدت تادیه با کاست پلیس قیمت مکمل تعیین گردد.

(۱۴) برای بانک از خود خریداری تمام اشیاء مطلوبہ مستقیماً مشکل است از اینجا

برای خریداری اشیاء مطلوبہ عمیل را وکیل خویش تعیین نماید و آن عمیل ابتداءً آن چیز مثلاً ترکتور را بہ حیثیت وکیل بانک خریده و قبضہ نماید و بعد از تکمیل خریداری بانک را مطلع سازد کہ بہ شکل وکیل برای شما ترکتور را خریدم و آنرا قبضہ نمودم پس آن ترکتور را میخواهم تا برای خود بگیرم^(۱) بانک در این صورت ترکتور را بر عمیل بفروشد بانک از حیثیت وکیل از وقت خریداری تاخریدن بانک در این وقفہ ترکتور در ملکیت بانک بہ واسطہ وکیل قبضہ تقدیری است و بہ ضمانت بانک پس وقتیکہ بین عمیل و وکیل بیع منعقد شد تضمین ترکتور بہ سوی عمیل منتقل گردید.

(۱۵) درحین عقد وکالت عمیل بہ شکل وعدہ اطمینان میدہد وقتیکہ ترکتور در ملکیت

وضان بانک در آمد پس او آن ترکتور را باقیمت طی شدہ سابق از بانک خریداری میکند.

(۱۶) چونکہ عمیل شخصاً بہ حیثیت وکیل ترکتور را خریداری نموده و از تمام اوصاف

مطلوبہ آن وکیل شخصاً واقف است پس وقتیکہ بانک ترکتور را بر او بفروش رساند پس چگونه و در ہر جائیکہ باشد بہ فروش رساند مانندیکہ در اصطلاح فقہی گفته شدہ کہ این

۱ - مجلس این اضافہ را نیز تحریر کہ غالباً سہواً تحریر شدہ است (کہ بانک بہت تصدیق قبض عمیل نمائندہ خود را فرستادہ باشد برای قبض نمودن قبضہ او را دستاویز - سند - میدہد) . ۱۲ رشید.

بیع شرط البراءت من کله عیب است۔ لہذا عیمل بعد از تکمیل بیع بناء بر کدام عیب ترکتر را پس بر بانک حق مسترد راندارد۔

(۱۷) مراحہء مؤجلہ کہ تحت معاہدہ برای تادیہ قیمت آن کدام تاریخ تعین شود تضمین تادیہ آن را بانک از عیمل توسط یک وثیقہ طلب کند۔

(۱۸) در معاملات سودی اگر قرضدار در وقت خویش قرض را آداء نکرد سود بر او اضافہ شود لہذا جہت کم نمودن بار سود در تادیہ آن بر وقت بکوشد اما در نظام غیر سودی اگر بر وقت آداء نشود خوف اضافہ شدن سود نیست اما از این صورت افراد بی دہانت سوئی استفادہ میکنند باوجود اہلیت تادیہ در آن تاخیر مینمایند جہت اندیشہ فوق در ابتداء در پاکستان چنین طریقہ اختیار نمودہ شدہ بود در صورت عدم تادیہ بر مارک اپ دیگر مارک اپ اضافہ میگردد اما در ظاہر این یک نوع سود است کہ جواز ندارد بعضی علمائی عصر جہت حل مسئلہ چنین تجوز نمودہ اند در وقت عقد مراحہ باعیمل تحریر نمودہ شود اگر تادیہ آنرا در عین وقت نکرد پس یک حصہ مخصوص دین واجب الاداء را از بودیجہ صدقات بہ شکل خیرات تادیہ کند بناء بر این مقصد بانک یک شعبہ خیرات را قائم نمود کہ نہ در ملکیت بانک میباشد ونہ عائدات آن بار قوم بانک شامل میشود بلکہ توسط آن با ناداران ہمکاری نمودہ میشود و بر آنان قرض بلا سود گذاشتہ میشود۔^(۱) بعضی فقہای مالکیہ چنین التزام را قضاء نیز نافذ میندازند بر عیمل خیرات دادن راہ بہ کمیثہ وخیرات در این صورت لازم است وقتیکہ باوجود اہلیت قرض بانک را تادیہ نکند اما اگر تنگدست باشد واقعاً از این حکم مستثنی میگردد او فند در خیرات ندد در مکتوب اضافہ نمود تعین تنگدستی عیمل چنین صورت گیرد کہ بر آن حکم بالا فلاس نمودہ شود۔

طریقہ کار مجوزہ مراحہء مؤجلہ

(۱۹) در را پور تجویز نمودند تمام کمپنی ہا و فرامین کہ قانوناً از جار ترد خارجی حسابات سالانہ خود را آدرت میکنند آنها بدون رقم مشارکہ بانک دیگر چیز را فراہم

۱ - تجویز مجلس این است کہ این ذخیرہ عوض بانک تحویل شخص ثالث گردد اما بانک مبرا ست کہ باید تحویل بانک گردد - رشید احمد۔

نہیں کرتے البتہ اگر چارٹڈ اکاؤنٹس خارجی و حسابات آرڈر نہ داشته باشند یا قانوناً ہر آن مکلف نہ باشند آنان یا ہنوک حق معاملہ مباحہ مؤجلہ را دارند۔

(۲۰) طریقہ کار این بانکها چنین است فرامین مختلف چنین است کہ بسوی بانک مراجعہ شود از آن قرض گرفتہ میشود بانک تا یک حد قرض آن را منظور میکند مثلاً از اول ماہ جنوری تا ۳۱ ماہ دسمبر یک کروڑ روپیہ قرض میگرد پس در وسط این وقت بہ چندر پول کہ ضرورت دارد از بانک گرفتہ شود واز پول گرفتہ شدہ احياناً حق پس اداء نمودن را ہم در وسط نیز دارد بہ تاریخ ۳۱ محاسبہ میشود کہ عقد پول قاجند وقت نزد اوماندہ بود سود آن حساب را اداء کند چونکہ در مباحہ مؤجلہ بعد از تعیین یا قیمت کمی وپیشی نشود پس در راپور تجویز نمود بہ تاریخ اول جنوری باعمیل طی نمودہ شد کہ تا بہ ۳۱ ماہ دسمراشیاء مختلف یک کروڑ روپیہ را پذیرعہ معاملات میتواند بفروشد کہ قیمت مجموعی نزد را بہ تاریخ ۳۱ دسمبر اداء نماید س معاملہ خریداری ہر چیز بناء بر مباحہ مؤجلہ جدا گردد۔ کہ بعد از تعیین قیمت تغییر نیاید ۔

در ہر معاملہ این سخن ملحوظ است باید ہر معاملہ کہ قبل از ۳۱ دسمبر صورت میگیرد همان مقدار شرح منافع مباحہ وبہ کدام اندازہ کہ ۳۱ دسمبر نزد یک میشود بہ همان مقدار شرح منافع کم شود۔ فرضاً بہ تاریخ اول ماہ جنوری یک ہزار سیر پنبہ تحت طریقہ کار مباحہ عمیل آنرا از بانک خریداری نمود و منافع آنرا ۱۵ فیصد تعیین کرد تحت این معاملہ عمیل واجب الاداء صد ہزار روپیہ است اگر بناء بر کدام علت عمیل واجب شد کہ فی الحال ۵۰۰۰۰ ہزار روپیہ را اداء کند پس برایش در بانک اکاؤنٹ خصوصی باز شود کہ توسط آن مانند دیگر ہولدران اکاؤنٹ منافع بہ او دادہ شود در را پور اضافہ شود کہ منافع این اکاؤنٹ خصوصی در شرح فیصدی از دیگران یک مقدار اضافہ تعیین شود۔

از این اکاؤنٹ عمیل وقتاً فوقتاً حق کشیدن پول خویش را دارد برای طریق کار او جہت تضمین رقم واجب الاداء فرضاً صد ہزار روپیہ رهن نہد مثلاً تان رخت یابندل پنبہ پس چندر حصہ آنرا کہ او میگرد قیمت آنرا در اکاؤنٹ خصوصی داخل کند کہ این جزوی تادبہ قیمت تصور میشود بلکہ یک اکاؤنٹ جدید باز میگرد کہ بانک تبرعا آن حصہ را بہ او مہدہد تقریباً آنقدر حصہ رهن را پس مسترد کند پس او از آن اکاؤنٹ بہ همان مقدار پول

را بگیرد کہ بعد از کشیدن در اکاؤنت پول باقی مانده بار هن یکجا مساوی با قیمت الاداء واجب باشد۔ این چنین تا بہ تاریخ ۳۱ دسمبر معاملات مختلف صورت میگیرد۔ تا آنکہ بہ تاریخ ۳۱ دسمبر تادیہ قیمت مجموعی تمام معاملات بر تکمیل شدن اکاؤنت خصوصی ختم میشود۔

کرایہ داری

(۲۱) در راپور یک طریقہ دوم (کرایہ داری) تجویز نموده شد در عصر جدید بعضی اوقات از بانکها قرض گرفته میشود برای خریداری آثاثہ های جامد مثلاً جهت خریداری ماشین آلات در راپور تجویز نموده شود۔ در چنین مواقع بانک آلات ماشینی را خریدہ و بہ عمیل بہ کرایہ بدهد با ملحوظ این کہ بعد از یک مدت معین بہ ذریعہ کرایہ ہمہ قیمت ماشین با منافع وصول میگردد۔

در این مدت کرایہ داری ماشین در ملکیت بانک میباشد و تضمین آن نیز بر بانک باشد۔

خریداری مکان (تعمیر) و غیرہ

(۲۲) کدام قرضیکہ برای خریداری مکان و غیرہ داده میشود در حصہ آن چنین راپور تجویز شدہ کہ آن نیز بر بنیاد مراحہء مؤجلہ شود یعنی ابتداءً مکان را بانک خریداری کند و عمیل را در این حصہ وکیل بگیرد و قتیکہ تعمیر در ملکیت بانک در آمد آنرا عمیل بنا بر مراحہء بہ فروش میرساند اگر مکان تعمیر گردد بعد از تکمیل تعمیر مکان مراحہء بر عمیل فروختہ میشود۔

اگر عمیل در خریداری یا تعمیر کدام حصہ خود را ببندازد آن پول را بہ نام بیعانہ و پیشکی ببندارد۔

صورت دوم : ہر حصہ عمیل بطور شرکت میباشد در ملکیت مکان ہر دو شریک می باشند بعد از آن بانک حصہ خود را بر عمیل بہ مراحہء مؤجلہ بفروش رساند ابتداءً این صورت شرکت املاک بودہ وثانیا مراحہء مؤجلہ در دستاویز ذکر مراحہء بہ شکل وعدہ شدہ است۔

خریداری از عمیل

(۲۳) صورت آن چنین است :

کہ از عمیل قرض بگیرد و بل را تحویل بانک آف ایکسچینج نماید و بانک وکیل بالاستیفاء است از جانب عمیل از مشتری ثمن را وصول کند از اصل مشتری طبق حق الخدمه در وکالت بالاستیفاء بانک اجرت را طی کند فیصدی در وقت وصول ثمن حق الخدمت را کشیده قرض متباقی را مقاصه کند.

سروس چارج

(۲۴) بر قرض حسن سروس چارج را تعیین میکند اما بشرطیکہ مقدار سروس چارج واقعه نمائندگی اجرت مثل را بکند محض حیلہ نباشد .

نوت ضروری

در این حصہ مراقبت قیام شعبہ (رقابہ شرعیہ) ضروری است کہ بدون آن رعایت حدود شرعی در آن غیر ممکن باشد باید اراکین این شعبہ افرادی باشند کہ پانزدہ سال تجربہ تدریس و افتاء را داشته باشند از نظر عمیق فقہی معاملات و معاہدات یومیہ بانک را مشاہدہ کنند و معاملات فاسد و باطل را سد باب نمایند .

شرکاء مجلس تحقیق مسائل حاضرہ :

- (۱) حضرت مولانا مفتی رشید احمد صاحب دارالافتاء والارشاد، ناظم آباد کراچی
- (۲) حضرت مولانا مفتی عبدالشکور صاحب ترمذی جامعہ حقانیہ ساهیوال، ضلع سرگودھا
- (۳) حضرت مولانا مفتی محمد وجیہ صاحب دارالعلوم تندو اللہ یار
- (۴) حضرت مولانا مفتی سبجان محمود صاحب ناظم دارالعلوم کراچی
- (۵) حضرت مولانا مفتی محمد رفیع عثمانی صاحب صدر دارالعلوم کراچی
- (۶) حضرت مولانا مفتی محمد تقی عثمانی صاحب نائب صدر دارالعلوم کراچی
- (۷) حضرت مولانا مفتی دکتور عبدالواحد صاحب جامعہ مدنیہ کریم پارک لاہور
- (۸) حضرت مولانا مفتی محمد انور صاحب جامعہ خیر المدارس، ملتان

- (۹) حضرت مولانا مفتی عبدالرحیم صاحب دارالافتاء والارشاد، ناظم آباد کراچی
 (۱۰) حضرت مولانا مفتی عزیز الرحمن صاحب دارالعلوم کراچی
 (۱۱) حضرت مولانا مفتی محمود اشرف صاحب دارالعلوم کراچی
 (۱۲) حضرت مولانا مفتی اصغر علی صاحب ربانی دارالعلوم کراچی
 (۱۳) حضرت مولانا مفتی عبدالرؤف صاحب دارالعلوم کراچی
 (۱۴) حضرت مولانا مفتی محمد عبداللہ صاحب دارالعلوم کراچی
 (۱۵) حضرت مولانا مفتی محمد عبدالمنان صاحب دارالعلوم کراچی
 (۱۶) حضرت مولانا مفتی محمد کمال الدین صاحب دارالعلوم کراچی
 (۱۷) حضرت مولانا مفتی محمد خالد صاحب دارالعلوم کراچی
 (۱۸) حضرت مولانا محمد اشرف صاحب دارالعلوم کراچی
 (۱۹) حضرت مولانا مفتی مسیح اللہ صاحب دارالعلوم کراچی

اشکالات حضرت مولانا مفتی عبدالواحد صاحب

۱ - نکتہ (۱۰) باتجویز ذیل متفق نیستم زیرا شرط مذکور خلاف مقتضای عقد است اگر کہ در هر دو صورت شرکت عنان است اما هر دو عقد های جداگانه اند کہ در ابتدای امر عقد شرکت نموده شده بود کہ دو شریک داشت کمپنی وبانک سرمایہ هر دو نیز متعین شده بود ونفع هر دو نیز اما بانک ۷۵٪ فیصد شرح منافع را برای عمیل کمپنی تعیین نمود کہ در این صورت ۲۵٪ فیصد منافع بانک شد پس در نظر میرسد کہ بانک از ۷۵٪ فیصد سرمایہ به خویش حصہ های جدید کمپنی را ایجاد نمود نہ چنین کہ بانک حصص موجود را خریده است.

کمپنی کاملاً یک شخص persoon است بہ این اعتبار بانک ۷۵٪ فیصد رسد پس راس المال یک شریک ۲۵٪ فیصد ورأس المال کمپنی یعنی شریک دوم با ۷۵٪ فیصد منظم شده اضافه شد کہ اینطریق در شرح نفع تبدیلی آید پس در تبدیلی راس المال هر دو شریک ودر تبدیلی شرح نفع عقد شرکت جدید تشکیل شد.

شرکت دوم اینکہ با کمپنی دیگر حصہ داران باشند این شرکت اجارہ را متضمن است کہ با این طریقہ منتظمین بانک داکتر را آوردند کہ اورا مانند دیگر دائر کتران ان تنخواہ ALLOWANCES حاصل میکند کہ با چنین شرط یک شرکت بر دو شرکت های مختلف تبدیل میشود وبہ شکل شرکت سابق باقی نمی ماند ازینجا بانک بر نقطہ (۲) اکتفاء کند یا بانک و کمپنی شرط نهند کہ در صورت نبودن منافع بانک یک نمائندہ را حق عمل دہد در تصرفات کمپنی دخیل گردد.

ازینجا بانک شرح منافع خویش را اضافہ تعین کند جہت دخل در عمل در شرح منافع تبدیلی نباید واز جانب کمپنی بہ نمائندہ بانک کدام معاش دادہ نشود.

(۲) نکتہ (۱۴) تحت نکتہ مذکورہ در حاشیہ تحریر شدہ است .

(۳) نکتہ (۱۸) آن نیز تحت حاشیہ تحریر شدہ است .

ضمیمہ

طرق متبادل پروژہ های سودی

((تقدیم کنندہ))

تجویز تقدیم شدہ از کمیٹہ فور اسلام ایزیشن آف اکنامی

سوال : در عصر جدید ممالک مترقی و غیر مترقی در وقت اعلان بودیجہ تکمیل آنرا توسط قرض گرفتن از ممالک ہمسایہ واز افراد داخلی مملکت قرض میگیرد اما این قرض بشکل سود گرفته میشود.

بدون شک طریقہ کار مثال آن اینست کہ اخراجات در دائرہ وسائل میباشد وضرورت نباید بہ قرض گرفتن کہ در آن تعیش سادگی واجتناب ورزیدن از تعیشات شرط لازمی است اما ہمہ ماہرین معاشیات متفق اند بر اینکہ اگر اخراجات مسرفانہ تاحد معقول کم نمودہ شود باز ہم یک ملک ترقی پذیر نیاز مند بہ قرض میباشد با مخصوص از طریق کومک عوام در بودیجہ خسارہ تکمیل میگردد.

در نظام موجود حکومت جہت این غرض پروژہ های سیونک مختلف راجاری نمودہ مثلاً سند نیشنل دفینس، ردپات مند خاص سند قرعہ اندازی انعامی وغیرہ کہ با این بودیجہ ها

حکومت اخراجات خویش را تکمیل کنند و عوض آن بہ عوام سود بدهند چنین پروژہ ہا در ہر مملکت اسلامی جاری شدہ است .

پس سوال اینجا است کہ آیا بعد از خاتمہ سود این پروژہ ہائی سیونگ بہ شکل موجودہ خویش باقی نماند لذا حکومت توسط قرض گرفتن از عوام خسارہ بودیجہ را تکمیل میکند چونکہ بہ این مردم جہت پروژہ ہا کد ام پول اضافہ دادہ نمیشود پس آنہا در این پروژہ ہا سہم نمیگیرند بالخصوص در صورتیکہ قیمت پول روز بہ روز نازل میگردد در چنین حالات جہت متبادل این پروژہ ہا تجاویز مختلف تقدیم نمودہ شدہ کہ بعضی از آنہا تقریباً بی غبار است مثلاً حکومت در کار از عوام پول بگیرد و آنہا را در نفع و نقصان شریک کند اما کار ہائی نفع بخش حکومت خیلی کم است کہ بہ آن طریق ہمہ ضروریات حکومت کہ توسط پروژہ ہای سودی تکمیل میشد تکمیل نمیشود .

لذا چند صورتہای متبادل تجویز شود کہ از نقطہ نظر فقہی فکر در آن ضروری است تجاویز قرار دہند .

(۱) پروژہ پس انداز نہ حصہ داران را وعدہ عائدات اضافی رادہد ونہ از سابق وعدہ کند پس نفع کیف ما اتفق را بر مشارکین تقسیم کند این است طرز العمل حکومت ملیشیاء .
پس اگر در این صورت کہ با انہا ہیچ وعدہ نفع اضافی نشدہ اگر وقتاً فوقتاً بہ انہا انعامات دادہ شود و این انعامات معمول گردد پس طبق قاعدہ المعروف کالمشروط سود باشد یا خیر ؟ و یا جہت حق نداشتن مقرضین این در حسن قضاء داخل باشد ؟ و یا قانون معروف بحسن القضاء را باید اینجا مدنظر گیریم ؟

(۲) حکومت طبق صوابدید در صورت اضافہ شدن عائدات ہمہ مقرضین را انعام میدہد و اگر اضافہ نشود و یا عائدات قومی کم شود در این صورت انعامات بہ عوام ندهد .
باید این تجویز مدنظر گرفتہ شود باوجودیکہ حکومت با عوام وعدہ نکرده اما بالواسطہ بہ شکل اجتماعی از پول انہا عوائد حکومتی اضافہ شدہ اگر بدون شرط قانونی بہ آنہا انعام دہد در آن حرج نباشد .

(۳) حکومت باید بہ مقروضین دستاویز دہد کہ در آن قیمت اشیاء اضافہ حساب شود مثلاً فی الحال صد روپیہ باشد شش ماہ بعد قیمت آن دہ فیصد اضافہ باشد پس جہت زیادت

قیمت در دستاویز نیز زیادت می آید که در بازار به همان قیمت فروخته میشود.

(۴) حکومت عوض قرض گرفتن از عوام با آنها حکم بیع سلم را جاری میکند که در آخر در یک تاریخ معین تضمین فراهم نمودن بعض اشیاء را به آنها بدهد و به یک سلم نیز به آنان بدهد که آورنده سند از مخزن معین آن اشیاء را تسلیم کند در وقت بیع سلم نرخ آن اشیاء نازل تر از بازار محسوب شود پس در صورت حصول اشیاء در وقت معین مالک سند آنرا بر قیمت اضافه تریه فروش برساند.

اگر حامل سند واقعه این اشیاء را تسلیم شود و به فروش برساند پس در آن شرعاً اشکال نباشد بشرطیکه دیگر شرایط سلم موجود باشد اما باید دانست که حامل سند حق دارد که عوض گرفتن آن مواد از مخزن پول را از بانک یا محزن و یا از محزن به نرخ بازار بگیرد. به ظاهر بیع مسلم فیہ قبل از قبضه جواز ندارد اما ایا صورتی موجود است که در آن مخالفت قانونی شرعی لازم نیاید؟

(۵) حکومت از عوام قرض میگیرد توسط تمسکات حکومتی غیر سودی قرض را گرفته و بر حاملین آن تمسکات باج نهاده میشود. آیا این مسئله باج در (کل قرض چرنفعاً) داخل است یا خیر؟

(۶) حکومت در حصه اداره بودیجه های شخصی و اداره های بودیجه های تقاعد قانون مینهد که باید همه این بودیجه ها نزد حکومت باشد پس وقتی که به کدام مامور پول آن داده میشود حکومت همان مقدار پول را بطور عطیه در بودیجه او داخل میکند این تجاوز زیر مشاورت (کمیته فور اسلام آنزیشن آف اکنامی) صورت میگیرد به نظر ما باید در این حصه مشاورت مقتداران اهل فتوی ملک گرفته شود. تا علماء در این حصه لائحہ عمل درست رابنمایند از شمایان التجاداریم که بر امور فوق نظر نموده و در این مورد ابراز نظر دارید.

الجواب باسم ملهم الصواب : (۱) بیہبہا خمسۃ فروق :

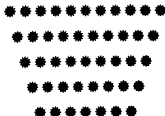
(۱) بعد از حسن معامله در مقیس علیہ رغبت اقراض است و در مقیس قبل از معامله اعلان گردد.

(۲) در مقیس علیہ وعده شفوی یا ترغیب نیست تنها حسن معامله موجود است و در مقیس تحریر زبانی اعلان شده است.

- (۳) در مقیس علیہ قرض متعین نیست بلکه اصل قرض در خطر است و قتیکہ در مقیس نفع متعین باشد .
- (۴) در مقیس ہمہ مقرضین رانفع مساوی باشد و معیار کمی و زیادت ہمہ را یکسان است
- (۵) مقیس علیہ معاملہ یک شخص می باشد و مقیس بر سطح عالمی است .
- (۲) ہذا والاول سواء .
- (۳) لا وجه لاصحیۃ .
- (۴) صحیح بلہر ائط المعبر للسلطہ ولکن اما برای مجوز کفایت الخ .
- (۵) باج های جائز و ناجائز حکومتی ہر نوع کہ است اسقاط باج ناجائز از مقرض بلا شبہہ جائز است و اسقاط باج جائز نیز ہنظر می رسد .
- (۶) کیف جوزوہ و هو عین الربا . واللہ سبحانہ و تعالی اعلم .

رشید احمد

۲۶ / جمادی الثانیہ سنہ ۱۴۱۵ ہجری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ تُحِبُّونَ ۖ فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ ۖ﴾ — (القرآن)

بشارة اللظى لآكل الربوا

الاضافات : فقيه العصر حضرت اقدس مفتی رشید احمد صاحب لدهیانوی دامت برکاتہم
تقریر : حضرت مفتی محمد ابراہیم صاحب

بشارة اللظى لآكل الربوا

- ✽ خلاصہ بحث :
- ✽ نظام معشیت در اسلام
- ✽ معنای لغوی ربا
- ✽ معنای شرعی ربا
- ✽ حرمت ربا
- ✽ آیات بینات
- ✽ احادیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم
- ✽ وعید شدید برگیرنده و دهنده سود
- ✽ اعلان جنگ از جانب خداوند تعالی و رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم او
- ✽ لعنت خدا بر سود گیرنده سود دهنده کاتب و شاهد آن

- یک درهم سود بدتر باشد از سی وشش مرتبہ زنا
- گناہ سود شدید باشد از ہفتاد مرتبہ زنا یا مادرش
- سود خور داخل بہشت نشود.
- تباہی سود
- تلبیسات سود خوران ملچند
- وعیدات مزید بر حرام خوری

نظام معشیت اسلام

خداوند تعالی امت مسلمہ را تمغہ (امت وسطی) دادہ نیز در ایمان، عقاید عبادات اعمال تمدن و معاشرت اقتصاد و معشیت بلکہ در تمام شعبہ ہای زندگی شان اعتدال و توازن را بخشیدہ کہ با آن امتیاز دارند از دیگر امت ہا کہ نظام معشیت انہا جدا است از نظام ہای رائج الوقت کہ یک نظام پاکی فطری است. در نظام سرمایہ دارانہ معدود چند افراد بر تمام وسائل ثروت بلا شرکت غیر قابض اند کہ بہت حصول زندگی بدون تفاوت جائز و ناجائز طریقہ ہا را اختیار نمودند کہ بنام بانک انشورنس کمپنی ہا و امداد باہمی تنظیم ہا و پروژہ ہای مختلف کہ ظاہراً تعاون با عوام و کمک با آنہا معرفی شدہ اند اما در حقیقت طریقہ حصول زر است کہ با طریقہ ہای سابق فرق زیادی ندارد، البتہ اینقدر فرق است کہ :

«شکاری سابق شبکہ جدید»

مطمح نظر این گروہ تنها مال وزر است ہمدردی مساکین و خدا ترسی نزد آنہا مہمل والفاظ بی معنی است فقراء اگر خاک الودہ شوند بر آنہا باکی ندارد این بندگان ہو او ہوس و ماہرین مکر و فریب کسی را چیزی نمیدہند تنها طریقہ گرفتن آرزوی آنہاست. این ہمہ وسائل را املاک حکومتی قرار میدہند کہ در آن دو نظریہ ممکن نباشد. کہ مدار ترقی و افزونی نظام اقتصادی محنت فرد باشد کہ اورا موقع دادہ شود در بر آوردن آرزوی جائز خویش اما نظام اشتراکی حق جائز حصہ فرد را سلب کند و او را مکلف میسازد کہ مانند برزہ ہای ماشینی بی جان در کار باشد کہ نتیجہ لازم آن اضطراب و قہر است .

عوام کہ بالاخرہ در صورت فتنہ و بغاوت ظاہر شود.

نظام اشتراکی ظاہراً نظام سرمایہ داری را از بین میبرد اما در تہداب ہر دو یک نوع اند در نظام سرمایہ دارانہ سرمایہ داران کوچک معیشت تمام ملک را از بین میبرند و استحصال جمہوریت را میکنند و در نظام اشتراکی سرمایہ داران کوچک را از بین میبرد عوض آنها سرمایہ داران بزرگ را جابجا میکنند کہ نسبت بہ آنها ظالم ویی رحم باشند. خلاف بنیادی ہر دو نظام مبنی بر اصول فطرت است.

بر عکس آن نظام اسلامی پاک از افراط و تفریط یک نظام معاشی متوسط و عادلانہ است کہ ملکیت و اختیار فرد را کاملاً تسلیم نمودہ بالاضافہ عائدات و قیودات مناسب نیز بر آن وضع نمودہ تمام وسائل دولت را در یکجا منحصر ننمودہ کہ تا چار چوب اجتماعی معیشت را نقصان دہد :

از جانب دیگر در اختیارات حکومت نیز حد بندی نمودہ تا در ملکیت فرد دخل اندازی نکنند. در این نظام کامل عوض جنگ انداختن فرد و جماعت مفادات ہر دو را بایکدیگر ارتباط دادہ خوشی یکی بر استراحت دوم موقوف میباشد کہ در نتیجہ عوض عداوت و رقابت جدید تعاون باہمی و توافق پیدا میشود پس عبارت این نظام معیشت را دایم جہت استوار داشتن اسلام قوانین محکم وضع نمودہ و برخلاف کنندگان سزا عائد نمودہ جہت سد باب ارتکاز دولت مالداران را وقتاً فوقتاً بر انفاق ترغیب دادہ و فضائل انفاق را بیان نمودہ و مذمت بخل را شرح نمودہ ہر صاحب نصاب و صدقات واجبہ را مکلف نمودہ کہ اگر صاحب دولت در ادائیگی صدقات واجبہ و زکات رخنہ اندازی و انکار کند دولت او خود بخود ختم شود.

در جانب دوم در کمائی مال ہم اسلام مردم را بی مہار نہ نہادہ و در اکستاب مال آن طریق را مجاز ندادہ کہ بہ ضرر فرد یا جماعت تمام شود بر سود رشوت، غصب، سرقت، خیانت و قمار بازی و نقصان نمودن در تول و پیمانہ قیود شدید وارد نمودہ فہرست طویل عفو باطلہ و فاسدہ بر آن مستزاد است بر سود کہ جرم مہلک و خوف ناک است آنقدر وعید شدید وارد نمودہ کہ اگر انسان با احساس از گرسنگی ہمیر باز ہم سود نمیگیرد.

تفسیر ربا

ربا در لغت زیادت و اضافہ شدن چیزی را میگوید و در اصطلاح شریعت آن زیادت

خاص کہ بدون عوض مالی حاصل شود پس اضافه مال علاوہ سرمایہ قرض نیز در آن داخل میباشد کہ آنرا رباالنسیئہ گفتہ میشود اگر قرض را برای کار نفع دادہ باشد یا برای ضرورت وقتی کہ مانند زمانہ جاہلیت در عصر حاضر نیز رائج است و تمام صورتنہای بیع کہ در آن فضل بلا عوض میباشد در آن داخل است کہ آنرا (ربا الفضل) میگویند۔
این قسم در زمانہ جاہلیت رائج نبود اما رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم توسط وحی فرمودند کہ این نیز یک نوع رباست۔

عن عباد بن الصامت رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ ﷺ: الذهب بالذهب والفضة بالفضة والبر بالبر والشعير بالشعير والتمر بالتمر والملح بالملح مالا يحل عمل سواهما سواهما يدا بيد فإذا اختلفت هذه الأصناف فبيعوا كيف شئتم إذا كان يدا بيد (صحیح مسلم ج ۱ ص ۷۰ وعامة الكتب)

زر عوض زر نقرہ عوض نقرہ گندم جو عوض جو خرما عوض خرما نمک عوض نمک برابر برابر یکسان ودست بدست لازم باشد اما وقتیکہ این اقسام باہم مختلف شوند پس مساوی یا با کمی و بیشی فروخت بفروشد بشرطیکہ دست بدست باشد۔

عن ابی سعید الخدری رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ ﷺ: الذهب بالذهب والفضة بالفضة والبر بالبر والشعير بالشعير والتمر بالتمر والملح بالملح مالا يحل عمل يدا بيد فمن زاد واستراد فقد اربى الا حله والمحل فيه سواهما (حوالہ الملالہ)

زر عوض زر نقرہ عوض نقرہ گندم جو عوض جو خرما عوض خرما نمک عوض نمک مساوی دست بدست کسی کہ زیاد دہد یا زیاد گیرد جرم سود را گرفت دہندہ و گیرندہ در گناہ مساوی باشند۔

این ارشاد نبوت این مسئلہ را روشن ساخت کہ ربا تنها در آن صورت محدود نیست کہ کسی را قرض دہی تنها عوض میعاد زیادت را وصول کند بلکہ دیگر صورت های متعدد دارد کہ مرتکب آن نیز مرتکب ربا میباشد ومصادق وعیدات قرآنی است اگر کدام منکر حدیث از آن انکار ورزد اما هیچگاہ محل تدبید مسلمان نباشد البتہ در تفصیلات این نوع ربا اختلاف است کہ آیا این حکم در اشیاء ستہ منحصر است یا سرایت میکند بہ اشیاء دیگر۔ اگر اشیاء دیگر را شامل باشد پس تحت کدام قانون ؟

نزدانمہ اربعہ این اشیاء ستہ تخصیص ندارد بلکہ مراد از حدیث یک قاعدہ است کہ

اشیاء ستم توضیح آنرا میکند که در آن ضابطه آراء مجتهدین مختلف است که در اینجا بیان آن ممکن نیست.

خلاصه اینکه نزد احناف شرط تحقق ربا اتحاد قدر و اتحاد جنس است یعنی در تبادلہ اشیاء کیلی و وزنی باید از هر دو جانب مساوات باشد و معامله دست بدست باشد در غیر آن این جرم ربا است اگر تنها اتحاد قدر باشد و یا تنها اتحاد جنس پس مساوات شرط نیست اما دست بدست بودن ضرور است.

نزد مالیکه علت حرمت زر و نقره ثمنیت است و در اشیاء متباقی علت حرمت نسیئه و قرض طعم یعنی در تمام اشیاء خوردنی قرض حرام و موجب ربا است و علت حرمت فضل (کمی و بیشی) اقیات (غذائیت) است و ادخار یعنی چیزیکه غذای انسانی میگردد و ذخیره شود و بدبوی نمیشود پس در مبادلہ آن مساوات شرط است.

نزد شافعیہ در زر و نقره علت حرمت نقدیه یا ثمنیه است که این همه اشیاء ثمن باشد و در چهار اشیاء متباقی علت حرمت طعم است یعنی در اشیاء خوردنی در تبادلہ مساوات و مبادلہ دست بدست بودن ضروری است در غیر آن ربا میگردد. نزد حنابلہ در روایت مشهور طبق مذهب حنفیہ علت ربا اتحاد جنس مع الوزن یا اتحاد جنس مع الکیل است در روایت دوم مانند شوافع و در روایت سوم علاوه زر و نقره در اشیاء متباقی علت حرمت طعم و کیل و وزن است یعنی در اشیاء خورد و نوش باتول و پیمانه فروخته میشود تنها در این اشیاء حکم ربا جاری میگردد.

اصحاب ظواهر که منکر قیاس اند پس نزد آنان این حکم تنها بر اشیاء ستم منحصر است - الفقه الاسلامی وادلته ص: ۶۷۶ ج ۴.

حالا آیات و احادیث متعلق حرمت ربا تقدیم میشود :
آیات :

(۱) ﴿الَّذِينَ يَأْكُلُونَ الرِّبَا لَا يَقُومُونَ إِلَّا كَمَا يَقُومُ الَّذِي يَتَخَبَّطُهُ الشَّيْطَانُ مِنَ الْمَسِّ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا وَأَحَلَّ اللَّهُ الْبَيْعَ وَحَرَّمَ الرِّبَا فَمَنْ جَاءَهُ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّهِ فَانْتَهَى فَلَهُ مَا سَلَفَ وَأَمْرُهُ إِلَى اللَّهِ وَمَنْ عَادَ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ النَّارِ هُمْ فِيهَا خَالِدُونَ ﴿۳۷﴾﴾ (۲: ۲۷۵)

ترجمہ : کسانی که می خورند سود را بر نمیخیزند در قیامت مگر بر میخیزد مانند

کسیکه خراب ساخته حواس او را شیطان به سبب آسیب رسانیدن این به آن سبب است ی سود خواران گفتند بیشک که سوداگری مانند سود گرفتن است و حلال کرده است خدا سودا گری را و حرام ساخته است سود را. پس کسیکه آمد به وی پند از طرف پروردگارش پس باز آمد پس اوراست آنچه گذشته و کار او سپرده شده است به خدا و کسیکه برگشت به سود خواری پس آن گروه باشندگان دوزخ اند، ایشان در آنجا جاوید اند.

در این آیات انجام عبرتناک سود خوران بیان شده که آسیب زده برخیزند از قبر چونک اینها در دنیا در مال سود به مرض جنون مبتلا بودند که در آن بر آنها بین بیع و بوا امتیاز خلط گردیده بود پس در روز حشر خداوند تعالی آنها را در کیفیت خبط و جنون پراکنیزه علی رؤس الاشهاد طبقیکه مومنان جبین کشاده بالاشوند پس سود خوران ذلیل و خوار باشند. **لَقَدْ اَخْرَجَ الطَّيْرَ اَنْيَافًا بِرِيسَالِ رَسُولٍ لَّهِ** : يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَذِهِ السُّبُلَ **فَنُفِخَ فِي الصُّورِ** (نوح المعانی ص ۴۲ ج ۳، مجمع الزوائد ص ۱۹۹، ج ۴)

قَالَ اللَّهُمَّ : يَوْمَئِذٍ هُوَ الْحَسَنُ بْنُ عَبْدِ الْأُولَى وَهُوَ ضَعِيفٌ

رسول الله علیه السلام ارشاد فرموده خود داری کنید از جرم های ناقابل معافی منجمله از آن سرقت نمودن است از مال غنیمت کسی که چیزی را از غنیمت سرقت کند روز حشر با آن حاضر شود و سود خور کسی که سود می گیرد روز حشر مجنون و خبطی بر آنگیخته میشود پس استشهاداً رسول الله علیه السلام آیات ذیل را تلاوت نمود.

علت سزای سود خور این قول آنهاست که میگفتند انما البیع مثل الربو از یک سوار تکاب حرام قطعی را نمودند. صریحاً خلاف نمود از قانون الهی اما بر علاوه گفتند بیع نیز مانند سود است در پاداش بغاوت این جرم همزم دوزخ گردیدند.

چونکه استدلال بیهوده آنها دلیل غبارتر جهالت آنهاست لذا قرآن کریم نیز جواب این جهالت را به انداز حاکمانه عوض انداز عالمانه ارایه نمود : **﴿وَأَسْأَلُ اللَّهَ أَنْ يَنْجِيَّ وَحَرَّمَ الْبُيُوعَ﴾** در غیر آن فرق بیع و ربا را احق ترین انسان نیز میدانند بنیاد تجارت بر نفع باهمی و تعاون است بایع و مشتری قوت جسمانی صلاحیت ذهنی و وقت خویش را صرف نموده و با تبادل باهمی به یکدیگر نفع برسانند.

برعکس بنیاد سود بر خود غرضی مفاد پرستی و کسب زر است سود خور سرمایہ را بہ فرض میدہد نشستہ سود مقررہ را کاری ندارد اگر مدیون با آن پول نفع حاصل کند و یا زیان شرح منافع سود را ہر آئنہ اداء کند ولو بہ خون جان باشد.

علاوہ از آن معاملہ بائع و مشتری با یکبار خاتمہ یابد با گرفتن منفعت کم یا بیش بائع اما بہ سود خور منافع بہ مہلت دادہ شود و مسلسل منفعت اگر مدیون از سرمایہ آن فایدہ ہدست آرد یا خیر؟

مثلاً کسی برای دفع حاجت قرض گرفت کہ آن پول از مدیون بہ سرقت بردہ شد کہ تو ان مسترد کردن آنرا نداشت سود خور با او هیچ نوع تخفیف و رعایت نمیکند بلکہ یاید در ہر صورت پول او را اداء کند ولو کہ با فروختن لباس تن خویش ہم باشد کہ در یک نوع تجارت ہم چنین بہیمیت موجود نیست.

(۲) ﴿يَمْحُ اللَّهُ الرِّبَا وَيُزِيلُ الْفَكْرَ وَأَلَهُ لَا يُحِبُّ كُلَّ كَفَّارٍ أَثِيمٍ﴾ (۲: ۲۷۶)
توجہ : خداوند تعالی سود را محوہ میکند و صدقات را اضافہ میکند و خداوند پسند ندارد کفر کنندہ و گناہگاران را.

مال سود اگر ہر قدر اضافہ شد بالاخرہ منجر بہ زوال میگردد چنین مال نہ در دنیا بقا دارد ونہ در آخرت ہار آور باشد.

عن ابن مسعود رضی اللہ عنہ قال: الربا وان كثرة ان عاقبته تصير الى قل (مسند احمد ص ۱۰۳ ج ۱)
ماجہ ص ۱۰۳ حاکم ص ۲۰۰ ج ۱

قال الحاکم رضی اللہ عنہ: هذا حديث صحيح الإسناد ولم يخرجاهوا إقراره اللهم صلى الله عليه وسلم.

رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم فرمود : مال سود اگر کہ اضافہ شود اما انجام آن (ہمیشہ بی برکتی) و کمبودی است .

این کمبودی مال خبیث سود مسئلہ نظر یا نی نیست بلکہ با مشاہدہ دیدہ میشود کہ مال سود خور روز بروز اضافہ میشود حتی بعض مشاہدہ کنندگان بگویند: يَا لَيْسَ عَلَيْنَا وَمِثْلُ مَا أَوْفَى. اما همان شخص دیدہ شدہ کہ در چند یوم از کرور پتی بہ لک پتی واز لک پتی بہ ہزار پتی نازل شدہ حتی چند یوم بعد عصا بدست نیاز مند سوال گردیدہ خود میگوید.

بنگرید من را بنظر عبرت بنگرید اما باز ہم بنگرید این مال حرام سود عوض راہ های

حلال طعمہ سارقان، شرابیان، غارتگران محکمہ ہا و پولس گردد یا در ایام انتخابات بہ صدها ہزار و بیہ در مصرف اسراف استعمال شود و مصداق آن مثل گردد کہ گویند «مال حرام بود بجای حرام رفت»۔

اگر احیاناً مال حرام سودی نزد کسی محفوظ باشد در انصورت نیز سود خور سنگ دل، تنگ دل، ہز دل و مجنون حرص و ہوس و خست و دناء ت گردیدہ در صورت دیگر نتائج ار واگذار شود۔

این بود حال مال سود در دنیا بی سود و بی بہبود گردیدن آن در آخرت کاملاً عیان است کمانی سود خور در گردش طوق لعنت و برسرش وبال باشد خیر و خیرات حج و جہاد وصلہ رحمی او غارت و کارت گردد۔

عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ ﷺ: ایما العاس ان لله طیب لا یقبل الاطیبا۔ (صحیح مسلم ص ۳۰۳ ج ۲)

ترجمہ: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ اند: ای مردم آگاہ باشید کہ ذات الہی پاکیزہ است و در بارگاہ او چیز پاکیزہ بہ شرف قبول برسد۔

اما برعکس سود مال صدقہ را خداوند تعالیٰ در دنیا و آخرت اضافہ سازد:

عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ ان النبی ﷺ قال یما من یوم یصبح العباد فیہ الاملکین یلاان فیقول احدهما اللهم اعط مدیناً خلواً ویقول الاخر اللهم اعط مسکاتلفاً (صحیح بخاری ص ۳۰۳ ج ۲، صحیح مسلم ص ۳۰۳ ج ۲)

ترجمہ: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمود: ہر بامداد و شامگاہ دو فرشتہ نازل میشوند یکی آنها میگوید: باری الہا! خرج کنندہ را عوض عطا فرما! دومی میگوید: باری الہا! مال منع کنندہ یعنی بغیل را ہلاک نما!

عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ ﷺ: من تصدق بعدل تمراً من کسب طیب ولا یقبل لله الا الطیب فان لله یقبلها بیمنہ ثم یربھا الصاحبہ کما یربی احدکم فلوا حق تکنون مغل الجہل (صحیح بخاری ص ۳۰۳ ج ۲، صحیح مسلم ص ۳۰۳ ج ۲)

ترجمہ: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمودہ کسی کہ از مال حرام بہ مقدار خستہ آنہ خرما صدقہ دہد و خداوند تعالیٰ مال حلال را می پذیرد خداوند تعالیٰ آنرا بدست راست خود می پذیرد و آنرا بہ مالک آن مینافزاید مانندیکہ یکی شما چوچہ اسب را

مہرورید حتی کہ آن صدقہ اضافہ شدہ مانند کوه میگرد
مانند هلاکت مال حرام و برعکس تباهی مال حرام، برکت و زیادت مال حلال یک حقیقت
مشاهده شدہ است اولاً چنین مال در جای خطا ضایع نمیشود، دوم طہیکہ دیگران مال
و دولت را در ہر جای مصرف میکنند شلخص صالح و متدین برعکس مال حلال را در جای
ہای نیک بہ مصرف میرساند.

درس عبرت

اضافہ شدن مال عوض صدقہ و زکوٰۃ و منحوسیت مال باز دارنده از صدقہ و زکوٰۃ یک
حقیقت روشن است کہ کافر منصف مزاج نیز آنرا تسلیم میکند اما متأسفانہ کہ مسلمان
امروز جہت رنگ و بوی ظلمت از این حقیقت انکار میکند عدہء مسلمانان کہ تارک
فریضہ زکوٰۃ اند آنها یک بر چہل مال خود را در زکوٰۃ نمیدہند اما از جانب دیگر در
افات حوادث و مصارف ناجائز اضافہ از نصف مال آنها از دست ایشان برآید اما دیوانہ
ہای دنیا این را نمیدانند.

ذیلاً واقعہ یک انگلیس و دشمن اسلام بیان میشود تا کدام مسلمان غافل چشم عبرت را
باز کند :

حضرت مولانا زکریا کاندھلوی رحمہ اللہ فرمودہ است : در طفولیت از پدر بزرگوارم واز
چند اشخاص دیگر این واقعہ را شنیدہ بودم کہ در سہانپور در یک قریہ بالخصوص قریہ
کہ در آنجا مرقد اعلیٰ حضرت نور اللہ مرقدہ است نزدیک آن کوتی ہای انگلیس ہا بود کہ
یک خادم مسلمان داشتند آن انگریز در شہر دہلی دودیدگر شہرہای بزرگ سکونت میکردا
احیاناً میامدر کارش را مراقبت میکرد یک بارد ران جنگل آتش افروختہ شد کہ گاہ گاہ
چنین میشد باغات و جنگلات را آفروخت و نزدیک و قرب وجوار آن ہمہ حریق گردید ملازم
یک قصر بسوی دہلوی فرار نمودہ واقعہ را بہ سمع آقای خود رساند کہ جہت تعریق جنگل
ہمہ کو تہیا بہ شمول کوتی شما طعہ حریق گردید در این دوران انگلیس چیزی را تحریر
نمینود، آنرا با اطمینان کامل نمود و هیچ التفاتی بہ ملازم نکرد .

خادم بار دوم بہ صدای بلند گفت ہمہ چیزها طعہ حریق گردید انگلس بار دوم
جہت لاپرواہی در جواب گفت کہ قصر و کوتی من تحریق نگردیدہ و تحریر خویش را

ادامہ داد اما وقتی کہ بار سوم خادم همان جملہ را تکرار کرد انگلس گفت من بہ طریقہ مسلمانان زکوٰۃ ال خویش را اداء مینمایم لذا مال من را اسیبی نمیرسد خادم باشنید این جواب آقا دویده دویده پس آمد دید کہ ہمہ کوتی ہا طعمہ حریق گریزند بہ استثناء قصر و کوتی آن انگلس.

فائدہ : خداوند تعالیٰ غیر مسلم را نیز فائدہ میدہد در صورت عمل بر احکام اسلام و مایان توسط زکوٰۃ ندانستہ مال خویش را قصداً نقصان میدہیم و مواجہ بہ آفات میسازیم.

(آپ بیتی ص ۸۸ ج ۶)

(۳۰۴) ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اتَّقُوا اللَّهَ وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ ﴿۳۰۴﴾ إِن لَّمْ تَقَمَلُوا فَادْعُوا يَحْرَبَ مِنَ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَلَئِنْ تَبَيَّنَتْ فَلَكُمْ رُءُوسٌ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَلَا تُظْلَمُونَ ﴿۳۰۵﴾﴾ (۲۷۸ - ۲۷۹ : ۲)

ترجمہ : ای مؤمنان! بترسید از خدا و ترک کنید آنچه ماندہ است از سود اگرہستید از اہل ایمان. (پس) اگر ترک نکردید (پس) آمادہ باشید بہ جنگی از طرف خدا و رسولش و اگر توبہ کردید پس شمار است اصل مالہای شما، نہ شما ظلم کنید ونہ بر شما ظلم کنند . مفسرین کرام در شان نزول این در آیات مینویسند قرض شخص قبیلہ ثقیف عمرو بن عمری مخزومی بہ دوش خانو دادہ بنو مغیرہ از مال سود ادامہ داشت و قتیکہ آنہا بعد حرمت ربوا مطالبہ قرض مع سود را نمودند بنو مغیرہ در جواب گفتند کہ مایان بعد از مسلمان شدن از کمائی زمانہ اسلام سود را اداء نمیکم فیصلہ ہر دو قبیلہ بہ حضرت عتاب بن اسیدؓ والی مکہ رسید او آن قضیہ را بہ خدمت رسول اللہ ﷺ فرستاد در این وقت آیاتہا ذیل نازل شد کہ رسول اللہ ﷺ ہر دو آیات را تحریر نمود نزد عتاب فرستاد با شنیدن این اعلان قرآنی مردم قبیلہ بنو ثقیف گفتند مایان بہ درگاہ خداوند تعالیٰ توبہ کردیم و بقیہ سود را گذاشتیم پس چیزی را از سود اصول نکردند ابن کثیر ص ۱۷۳۰ در دو ایاتہائی فوق و عید شید در حصہ سود خور نازل شدہ و عید اول اخراج آنہا از زمرہ مسلمین.

﴿وَذَرُوا مَا بَقِيَ مِنَ الرِّبَا إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾

در مقام دوم چنین ارشاد فرمودہ :

﴿وَأَطِيعُوا اللَّهَ وَرَسُولَهُ إِن كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ﴾ (۸ : ۱)

﴿قَالَ لَمْ يَأْتِ أَنْ تَقْسُوهُ لَنْ كَثُرَ تَقْوَمَتُ﴾ (۹:۱۳)

خلاصہ وعید اگر مومن تقاضای ایمان را تکمیل کنید ازین جرم باز گردید و غیر آن دعوی ایمان شما هیچ حقیقت ندارد. وعید دوم شدید و آخری تنبیہ اعلان جنگ حضرت ابن عباس رضی اللہ عنہ میفرماید روز حشر سود خور را گفته میشود تجهیزات را آماده کن و آمادگی بگیر برای جنگ خداوند و رسول او پس تلاوت نمود فان لم تفعلوا (ابن کثیر ۲۳۰/۱) و از او روایت آمده باید حاکم مسلمان بار اول سود خور را باز دارد در صورت باز نگریدن گردنش را بزند (حوالہ بالا) بعد از شوکت وعید شدید در مورد سود خوران نازل شده کہ دارنده جزوی ترین ایمان از آن باز گردد سود نہ تنها قبیح شرعی باشد بلکہ جرم مہلک معاشی، تمدنی، اخلاقی، و انسانی نیز باشد سود خور در حقیقت درندہ آدم خور است درندہ گان نیز جنس خویش را نمیخورند و سود خود این عمل را انجام میدہد امام قرطبی رحمہ اللہ میفرماید تحت (فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْزَنُوا بِمَرْبٍ مِنْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ) کہ نزد امام مالک آمد و گفت کسی را بر شراب نوشی دیدم و گفتم اگر جرم بدتر از شراب باشد زوجہ من بر من طلاق باشد امام مالک رحمہ اللہ تعالیٰ فرصت خواست تا فکر کند روز سوم پاسخ داد جرم بزرگتر از شراب سود است چرا خداوند باسود خور اعلان جنگ نمودہ لہذا خانم بر تو طلاق نشدہ الجامع لاحکام القرآن ۳/۳۶۲.

(۵۶) ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ الَّتِي بَيْنَ يَدَيْكُمْ مَصْرَفًا وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ﴾ (۳:۱۳۱)

ترجمہ: ای مؤمنان! نخورید سود دوچند بردوچند و بترسید از خدا تا بیهودی بایید (کامیاب شوید). و بہر ہبزیذ از آتشیکہ آمادہ کردہ شدہ برای کافران .

در آیات اول تلقین بہ تقویٰ شدہ کہ از خوف الہی سود را بگذارید در زمانہ جاہلیت دستور بود و قتیکہ شخص کسی را قرض میداد بعد از تکمیل میعاد در صورت نہ ادا نمودن قرض او آن قرض دو برابر اضافہ میشد سال سوم جہت نہ ادا کردن سہ برابر اضافہ میشد پس خداوند تعالیٰ مسلمانان را ازین عمل انسان کش باز گردانید.

پس معنای اضافہ مضاعفہ این نیست کہ تنها دوچند سود حرام است این قید احترازی نہ بلکہ قید واقعی است کہ مذمت سود طریقہ جاہلیت آمدہ در غیر آن تمام طریقہ های سود

حرام است حرکت سود اهسته آهسته به درجه اضافا مضاعفه میرسد .

بلکه در صورتیکه اصل سرمایه سود خور مانده وفائده او اضافه میشود، پس رفته رفته سود اضافامضاعفه میگردد پس یک روبیه سود نیز ممنوع است.
در این آیات نیز مانند آیات سابق وعید عذاب مبهم آمده و این انش برای کفار آماده شده اما انجام سود خو با کفار باشد.

امام قرطبی رحمه الله میفرماید مصداق اصلی این وعید آن کفار اند که ربا را حلال دانسته میگیرند اما بعض مفسیرین می فرماید که خود داری کنید ازین گناه بد که انجام آن سلب ایمان میباشد که برای دایم هیزم دوزخ میگردید اعمال بدی که در وقت موت سبب سلب ایمان میگردد یکی از آن نافرمنی والدین قطع تعلق بارشته داران، سود خوری، خیانت در امانت و ظلم بر بندهای خداوند است. (الجامع لاحکام القرآن ج ۴ ص ۲۰۲)
این شش آیات ازنصوص قطعی است درحرمت ربا علاوه از آن آیات های دیگر نیز عبارة ویا اشاره بر حرمت ربا دلیل است.

﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ﴾ ..... (۲ : ۱۸۸)

﴿يَكَايُهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ﴾ ..... (۴ : ۲۹)

﴿وَأَخْذِهِمُ الرِّبَا وَقَدْ نُهُوا عَنْهُ﴾ (۴: ۱۶۱)

﴿سَتَجِدُونَ لِلْكَذِبِ أَجْرًا لَّسْتُمْ بِأَعْيُنٍ﴾ (۵: ۴۲)

﴿وَمَا ءَاتَيْتُم مِّن رِّبَا لِّرَبِّوٓا۟ فِي أَمْوَالِ النَّاسِ فَلَا يَرْبُوٓا۟ عِنْدَ ٱللَّهِ﴾ (۳: ۳۹)

بخاطر اختصار در تشریح این چند احادیث در ذیل درج میکنیم :

احادیث :

عن ابی هریره رضی الله عنه عن العقی رضی الله عنه قال : اجتمعوا السبع الموبقات قالوا یا رسول الله و ما هن قال
الهرک بالله والسعر و قتل النفس التي حرم الله الا بالحق و اکل الربوا و اکل مال الیتیم و التولی يوم
الزحف و قذف المحصنات المؤمنات الغافلات (صحیح بخاری ص ۸۸ ج ۱، صحیح مسلم ص ۱۰ ج ۱)
واللفظ للبخاری

ترجمه : رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم ارشاد فرمود : خود داری کنید از هفت

گناہای مہلک، پرسیدند کدام اند یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم؟ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ارشاد فرمودند: در ذات و صفات کسی را با خداوند تعالی شریک نمودن، جادو نمودن و قتل نمودن کسی به ناحق کہ خداوند تعالی قتل او را حرام گردانیدہ باشد مگر بہ حق (حکم شرع) سود گرفتن، خوردن مال یتیم، عقب زدن بہ دشمن اللہ و تہمت زدن بر دوشیزہ گان پارسا۔

۲۔ عن سمرۃ بن جندب رضی اللہ عنہ قال قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم رایب اللیلۃ رجلین اتیانی فأخرجانی الی ارض البقیعۃ فانطلقا حتی اتینا حل مہر من ہمر فیہ رجل قائم و علی وسط النہر و فی رواۃ علی شط النہر رجل ین یمنیہ حمارۃ فأقبل الرجل الذی فی النہر فأذا اراد الرجل ان یمخرج رمی الرجل بحجر فی فیہ فردۃ حیث کان لم یعمل کلما جاء لیخرج رمی فی فیہ بحجر فیرجع کما کان فقلت من ہذا فقال الذی رایبۃ فی النہر اکل الربوا (صحیح بخاری ص ۳۳، ص ۳۳۰، ج ۳، مؤخرہا من مواضع علیہ)

ترجمہ: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمودند در شب در خواب دیدم کہ دو تن نزد من آمدند و من را بہ زمین پاک انتقال دادند رفتن تا آنکہ بر جوی خون وارد شدیم کہ در آن یک شخص ایستاد بود و برکنارہ جوی کسی بود در روی او سنگ ہا بود شخص در داخل جوی او را با سنگ می زد و قتیکہ نزدیک کنارہ دریاب می شد او را با سنگ زدہ بس بہ جای خود می رساند پرسیدم کہ اینہا کہ اند؟ او گفت داخل جوی کہ سنگ باران میشود سود خور است۔

۳۔ عن جابر رضی اللہ عنہ قال لعن رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اکل الربا و موکلہ و كاتبہ و شادیہ و قال ہم سواء (صحیح مسلم ص ۲۲، ج ۱) و مقلعہ عن ابن مسعود رضی اللہ تعالی عنہ (سان ابی داؤد ص ۱۱۴، ج ۲، جامع الترمذی ص ۲۲۲) ترجمہ: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم سود گیرندہ سود دہندہ تحریر کنندہ سود و شادہ بر سود را مورد لعنت قرار دادہ فرمودہ این ہمہ مساوی اند در گناہ۔

۴۔ عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم: اربعۃ حق علی ان لا ینذغلہم ولا ینذغلہم نعیبہا من النہر و اکل الربا و اکل مال الیتیم و یغیر حق و العاق لوالدینہ (المستدرک ص ۲۰، ج ۲) قال المحاکم رحمہ اللہ: ہذا حدیث صحیح الاسناد ولم یخرجاہ و قد اتفقا علی عفیہ و قال الذہبی رحمہ اللہ: قلت ابراہیم قال النسائی متروک۔

ترجمہ: رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ارشاد فرمودہ اند خداوند تعالی تضمین نمودہ کہ

چهار تن را داخل بهشت نکند و نه جسد آنها را ذوق بهشت را : (۱) دایم شراب خور (۲) سود خور (۳) غیر حق خورنده مال یتیم (۴) نافرمان والدین

۵- عن عبدالله بن مسعود رضی الله عنه قال: الربا ثلاثة وسبعون باباً المبرها مغل ان يملك الرجل امه وان اربى الربا عرض الرجل السلم (المستدرك ص ۲۰ ج ۱) قال الحاکم رحمته الله هذا حديث صحيح على شرط الشيخين ولم يخرجاه في الاثرين رحمته الله.

توجهه : رسول الله صلی الله علیه وسلم میفرماید سود هفتاد و سه درجه گناه دارد اندکی ترین گناه آن زنا نمودن انسان است یا مادرش و سود بد ابروریزی مسلمان است.

۶- عن عطاء الخراسانی ان عبدالله بن سلام رضی الله عنه قال: الربا اثنان وسبعون حوباً صغرها حوباً كمن الى امه في الاسلام و درهم من الربا اشد من بضع وثلاثين زنية قال: و لو كان لله بالقيام للبر والفاجر يوم القيامة الا لاكل الربا فانه لا يقوم الا كما يقوم الذي يعضطه الشيطان من المس (مصنف عبدالرزاق ص ۳۰ ج ۱) مشعب الایمان للمذهبي ص ۳۰ ج ۱) قال الهیثمی رحمته الله وعطاء الخراسانی لم يسمع من ابن سلام (مجمع الزوائد ص ۳۰ ج ۲)

توجهه : حضرت عبدالله بن سلام رضی الله تعالی عنه میفرماید سود هفتاد و دو گناه دارد ادنی گناه آن اینست که انسان در حالت اسلام یا مادرش زنا کند یک درهم سود بد تراست از سی و سه بار زنا نمودن و فرمود که خداوند تعالی روز قیامت هر نیک و بد را حکم میکند به مستقیم ایستاد شدن علاوه سود خور که مانند خبط شده شیطان ایستاد میشود و بیفتد.

۷- عن ابن عباس رضی الله عنه قال قال رسول الله صلی الله علیه وسلم من اعان ظالماً باطل لم يدر حتى يبطله حقا فقد بر من ذمة الله عز وجل وذمة رسوله صلی الله علیه وسلم ومن اكل درهما من ربا فهو مغل ثلاثاً وثلاثين زنية ومن لبس لحمة من صبيح فالنار اول به (المعجم الصغير للطبرانی ص ۳۰ ج ۱) والاوسط مشعب الایمان للمذهبي ص ۳۰ ج ۲) مجمع الزوائد ص ۳۰ ج ۲) قال الهیثمی رحمته الله فيه (ای) اسناد الطبرانی (سعد بن روحه) وهو ضعيف توجهه : رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود کسی که غیر حق اعانت کند ظالم را تا که حق کسی را مانع شود پس از تضمین خداوند تعالی و رسول الله صلی الله علیه وسلم او خارج شود یعنی خدا و رسول الله او از او ببزار باشد و کسی که یک درهم سود را بگیرد مانند یک سی و سه مرتبه زنا کرده باشد و کسی که گوشت و پوست او از حرام نمو کند زیاد حقدار آتش دوزخ باشد.

۸ - عن عبد الله بن حنظلة غسيل الملائكة عليه السلام قال قال رسول الله ﷺ: درهم ربا يأكل الرجل وهو يعلم اشد من ستة و ثلاثين زنية (مسند احمد ص ۳۰۰ ج ۳، مجمع الزوائد ص ۳۰ ج ۴)، قال الهيثمي رحمته الله: رواه احمد والطبراني في الكبير والاسطوخودوس رجال احمد رجال الصحيح.
توجهه: رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم فرموده: يك درهم سود كه آنرا دانسته استعمال كند بدتر باشد از سی وشش بار زنا.

۹ - عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه عن النبي ﷺ قال: ما ظهر في قوم الربا والربا الا اكلوا بانفسهم عقاب الله (مسند ابی یعلی ص ۳۰۰ ج ۳، مجمع الزوائد ص ۳۰۰ ج ۴)، قال الهيثمي رحمته الله: رواه ابو يعلى واسناده جيد.
وقال البغوي رحمته الله: رواه الطبراني في الكبير بأسناد جيد (الترغيب والترهيب ص ۳۰۰ ج ۴).
توجهه: رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم فرموده در قوميكه زنا وربا ظهور كند آن قوم هر آنكه عذاب خداوند تعالى را بر خود نازل نموده اند.

۱۰ - عن ابی هريرة رضي الله عنه قال قال رسول الله ﷺ: ليلة اسرى ليلى انهبنا الى السماء السابعة فنظرت فوق قال عفان فوق فانا ابر غد وبرق وصواعق قال فاتيتم على قوم بطونهم كالحيوت فيها الحيات ترى من خارج بطونهم قلت من هؤلاء يا جبريل قال هؤلاء اكلة الربا الحديث (مسند احمد ص ۳۰۰ ج ۳، سنن ابن ماجه ص ۳۰۰ ج ۳، مجمع الزوائد ص ۳۰۰ ج ۴، تفسير ابن كثير ص ۳۰۰ ج ۴)، قال الهيثمي رحمته الله: وفيه علي بن زيد وفيه كلامو الغالب عليه الضعف.

توجهه: رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم ارشاد فرمود وقتيكه در شب معراج از هفت اسماها گذر نموديم بالا دیدیم رعد وبرق را دیدم رسول الله ﷺ فرمود بر قومی گذر نمودم شك های ایشان مانند خانه های بزرگ بود كه پُر بود از ماران كه كاملاً از بیرون بنظر می رسیدند. پرسیدم ای جبرائیل علیه السلام اینها كه اند؟ گفت اینها سود خوران اند.

۱۱ - قال ﷺ في خطبة حجة الوداع: الاكل شيء من امر الجاهلية تحت قدمي موضوع وحماء الجاهلية موضوعة وان اول دم اضع من دمائنا دم ابن ربيعة بن الحارث كان مسترضعاً في بني سعد فقتلته هلبل و ربا الجاهلية موضوعة و اقل ربا اضع ربنا ربا عباس بن عبد المطلب فانه موضوع كله الحديث (صحيح مسلم ص ۳۰۰ ج ۳، مسند احمد ص ۳۰۰ ج ۴، وغيرهما).

توجهه: رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم در خطبه طويل حجة الوداع ارشاد فرمود آگاه باشید تمام رسوم زمانه جاهليت را تحت قدم نمود وخون (ديت وقصاص) زمانه جاهليت

راتحت قدم نمودم قتل اول از همه قتل ربیعہ بن حارث را از خانواده خوش فہوہ نمودم کی
رضیع قبیلہ بنی سعد بود کہ قبیلہ ہذیل او را بہ قتل رسانیدہ بودند و تمام سود ہای زمان
جاهلیت را زیر قدم کردم قبل از ہمہ سود عموم عباس بن عبدالمطلب را ہدر نمودم .

۱۲ - و کتب رسول اللہ ﷺ لاهل نجران بسم اللہ الرحمن الرحیم ہذا ما کتب محمد بن عبد اللہ رسول اللہ
لنجران (الی قولہ) ولنجران وحاشیہا جوار للہ و ذمۃ محمد بن عبد اللہ علی انفسہم و ملعہم و ارضہم و
اموالہم و غائبہم و شامہم و عفرہم و بیعہم و ان لا یغروا عما کانوا علیہ ولا یغیر حق من
حقوقہم ولا ملعہم (الی) ومن اکل ربا من ذی قبل فذمعی منہ بریۃ . (دلائل النبوة للہی ص ۳۰۳ ج
مزا المعاد ص ۳۰۳ ج ۲)

ترجمہ : رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم بہ اہل نجران تحریر نمود بسم اللہ الرحمن الرحیم
: اینست آن عہدی کہ محمد رسول اللہ انرا بہ اہل نجران تحریر نمودہ (الی قولہ) بہ اہل
نجران و ملحقات ان پناہ خداوند و حفاظت ذمہ داری رسول اوست جان انہا را مذهب آنہا را
اراضی، اموال حاضر و غائب آنہا را معبد ہای آنہا را و تضمین است کہ در دین و مذهب آنہا
ہیچ تغیر نیاید و کسیکہ از اہل ذمہ سود میگیرد از تمام تضمین ہای فوق الذکر محروم
باشد بر این جملات اکتفاء نمودیم .

نقصانات معاشی

بعد از وعیدات در حق سود خوران تباهی ہای روحانی و معاشی آنہا بیان شود تا چشم
بصیرت این کوران بینا شود و عبرت گیرند تا بدانند کہ این مار منقش بہ کدام اندازہ
خطیر است .

(۱) ہمہ میدانند کہ بنیاد سود بر خود غرضی مفاد پرستی و زر طلبی است کہ در آن نفع
چند تن معدود و مضرت ہمہ معاشرہ است کہ خون انسانیت را می آشامند کہ مفاد آن متعلق
موت تمام معاشرہ است کہ فلاح و بہبود معاشرہ را ضربہ زند اگر افراد منسلک نظام عوض
سغاوت شرافت و جوہر انسانیت ماتحت نظام سودی قرار گیرند پس رفتہ رفتہ ہمہ
انسانیت در معاشرہ دنیا طلب و بیزار از آخرت گردند . پس معاشرہ چنین میگرد کہ :

نمی روید از خم ہد بار نیک

ع :

(۲) تقاضای فطرت انسانی و اصول معاشی این است کہ شریکان کار باید در نفع و نقصان نیز شریک باشند کہ نفع و خسارہ ہمہ یکسان باشد اما معاملہ سود خوران برعکس آن است کہ قرض دہندہ در خانہ خویش نشستہ اند اگر خسارہ شود ہمہ بدوش عامل میباشد و در صورت نفع حق اولیت سود خور را باشد۔ خلاصہ اُنیکہ اگر تمام مال قرضدار با خاک یکسان شود سود خور را غرض و پاک نباشد او در ہر صورت اگر عامل بمیرد و یا خاک آلود باشد سود خود را بر دارد اینست عمل شقی و قسّی القلب۔

(۳) چونکہ در مزاج سود خوران طمع خود غرضی و دنیا طلبی است پس بہ کسانی قرض میدہند کہ از انہا امید سود زیاد را داشتہ باشند۔ بہ شخص مسکین و مفلس قرض حسن در کنار بلکہ قرض سودی نیز نمی دہند نیز در امور عامہ کم بودن شرح سود بر ہمین عقیدہ مبنی است کہ توسط ذہنیت این سنگ، لان سرمایہ عوضی جاہای مناسب در مکانات غیر مناسب مصرف میگردد، کہ از یکسو توازن معاشی بمضلل میشود و از جانب دیگر قرض گیرندگان بر سود داخل این لعنت گردند کہ جائز و ناجائز را تمیز نمیکنند اگر این معاملہ سطح ملکی گردد پس خباثت سود در تمام ملک نشر شود و مساکین مجبوراً از ممالک دیگر بہ گرفتن سود نیاز مند شوند۔ پس انہا قدرت ادای قرض را نداشتہ باشند چہ حائیکہ بر علاوہ آن سود را نیز تادیب کنند کہ سال بہ سال بر او افزودہ شود و چارہ نجات از آن مصیبت را ندارد علاوہ اینکہ بر عوام نکس های گوناگون را عائد کنند اسعار را بلند برند و ہر نوع حربہ را روی کار کنند بہ صد ہا ہزار پول را از جیب عوام بگیرند۔

خلاصہ اینکہ سود چنین لعنت است کہ معیشت عوام را غارتگر و اقدار انسانی را زہر قاتل باشد۔

(۴) تا بنوک اشخاص مسکین رسیدہ نتوانند سرمایہ داران و تجار قرض میگیرند کہ دہ اضعاف زیاد قرض گرفتہ می توانند چندہنگ ہا بزرگ بر تمام سرمایہ قوم قابض میگردند معیشت آنہا را تباه میکند اسعار اشیاء در اختیار انہا باشد اگر اسعار را بالا برند و یا نازل کنند عوام اختیار ندارند۔ ہمہ میدانند کہ با این عمل چقدر نقصان و ضربہ بر معیشت می افتد۔

(۵) وقتیکہ دولت از ہر گوشہ در چند دست بیفتد پس آنہا بر آبرو عزت مال و منال فقراء احاطہ کنند آنہا را غلام گردانند با عزت انہا بازی کنند کہ ہمہ انہا بدانند کہ عائد

ہمہ روزہ آنها به آنها تکافو نمیکند نفقه آنها را. پس اگر آن عوام مواجه یا خود کشی فافه کشی حتی با سرقت و چپاولگری شوند قرین قیاس باشد. پس باید فکر شود وقتیکه مساکین و طبقه متوسط حصہ اکثر معاشرہ را تشکیل میکند پس جذبہ عمل آنها سرد شود و معیشت قومی متاثر گردد بہ صدها ہزار تن با افلاس بی روزگاری و مفلوج بودن صنعت ملکی، تجارت و زراعت گردند و اگر در این نظام غیر فطری فائدہ است تنها چند تن سود خوران راست و دیگران را پیام موت باشد کہ عزت حیا ناموس و اخلاق آنها با موت و ہلاک مواجه شود.

(۶) در کار سودی سرمایہ نباشد یا با عدم مساوی باشد و وقتیکہ بر آن مال آفت سماوی بیفتد در آن برسود خور نقصی نباشد سود خور منفعت خویش را ہر آنہ میبرد و تمام خسارہ را عائد دوش قوم میکند. ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا هَٰؤُلَاءِ فَسَيَكُنَ دُشْمَانًا بَيْنَهُمْ﴾

این بود یک معلومات سرسری اگر بہ نظر عمیق در این مورد قرآن و حدیث مطالعہ شود دانستہ می شود کہ جرم بزرگ کہ مورد وعیدات زیاد قرار دار فقط و فقط سوداست.

من را با دیدہ عبرت نگاہ کنید

چند واقعات تباہی سود خوران در تکمیل این مضمون نامکمل برای عبرت دیگران است کہ دلیل واضح این ارشاد الہی است : ﴿يَمْحُ اللَّهُ الرِّبَا﴾

واقعہ ہای ذیل را یک راوی ثقہ برای بندہ بیان نمود ہر دو واقعہ چشم دید اوست.

(۱) سمسار بزرگ شہر..... کہ بزبان ہر کسی نامش گرفته میشد از ہندوہا سود میگرفت اولاد مذکر نداشت دو دختر داشت کہ ہر دو را عاروسی کردہ بود داماد بزرگ او نیز شرابی، قمار باز و او باش بود نصف دارائی او بدست آن افتید روزی او ہم در حالت خمار بودن زیر عرادہ شدہ داعی اجل را لبیک گفت دارائی او بہ داماد دوم او ماند سمسار صاحب بالاخرہ ہر دو خانہ ہا را سودا کردہ خالی بیرون از شہر در یک جای دور پناہ گرفت بالاخرہ در همانجا بحالت زار جان داد روزی بود کہ بلبان اسم او را می گرفتند اما نام او امروز باقی نماند.

(۲) پیشہ اوشخص دوم کہ کار خانہ بزرگ داشت در حدود بست وسہ تن اجیران در آنجا مصروف کار بودند او ہم در لعنت سود ملوث بود بالاخرہ از مردم قرضدار شد تا حدود باخسرانی مواجه شد کہ تمام دکانات مکانات و اراضی را نیلام نمود باز ہم قرض مردم را

نکافو نکرد بالاخره دست به خودکشی زد در آن ہم ناکام شد از مردم کناره در محافل شرکت نمی نمود بالاخره با اهل وھیال خویش در ملک دوم همسایه پناه گرفته وخاموش شده است کسی از او تا امروز نام نمی برد .

(۳) یک رفیق صمیمی ام میگوید تضمین قرض کسی را کردم هماناکه به دعوه اش حاضر نشد او را در کراچی یافتم معذرت خواست وعده داد چند یوم بعد می آیم هماناکه بعد از چند یوم او را در لاهور یافتم بالاخره صد هزار روپہ قرض مردم بدوش من افتید مردم ملامت کردند کسی از رفیقانش گفت بالاخره در تتبع شدم شخص سوم یراہم گفت او ظالم سود میگرفت کارش را از سود آغاز کرده بود ای بنده های خداوند تعالی محتاط باشید در معاملات دنیوی .

(۴) انجام تاج کمپنی به همه معلوم است .

انتہای بھیمیت

سود خور در بر آوردن مراد سودی خود پاک ندارد اگر هر کسی را زیر قدم کرد یا مال او را تلف کرد ویا مال وعزت او را پایمان نمود چند واقعات قرار ذیل است کہ بھیمت او را ترجمانی میکند .

(۱) شخص مسکین از سود خوری پنج هزار روپہ قرض گرفت در صورت عدم تادیب او سود خور او را غلام گرفت واولاد هایش را کنیز همانا کہ سود به شصت هزار روپہ بالغ شد بعد از تادیب شصت هزار روپہ اولاد هایش را از چنگ غلامی او نجات داد کسی دیگر قرض گرفت ومفلس شد بالاخره غلام او گردید هماناکه با فروختن یک دست خود بر او از قید او رهایی یافت .

(۲) شخص سوم پانچ هزار قرض گرفت وچند ماه بعد با تادیب پانزدہ هزار روپہ رهایی یافت این سه واقعات را شخصی بیان نموده کہ هنوز در قید حیات وعالم بزرگ است .

(۴) در سنہ ۱۹۳۷م علامہ شاہ انور شاہ کشمیری رحمۃ اللہ علیہ در جلسہ بزرگ پشاور باخطا بہ بلیغ کہ بہت وحشت موضوعات را در بر داشتہ وھمہ را در روشنی قرآن وحدیث شرح نمود من جملہ موضوع سود نیز در آن بود، فرمود مردم در مراسم عاروسی ها فاتحہ خوانی وغیرہ سود گرفته کہ در آن مرتکب چندین جرم ها میشوند پسر بزرگوارش حضرت مولانا

انظرشاه صاحب خطبه بلیغ شیخ صاحب را ملخص نمود در دوام نقش او که این قرض به سود گرفته شود که بالاخره با هلاک دنیا و آخرت منجر میگردد.

سود گرفته شود که بالاخره با هدایت دین و سرپرستی
 شاه صاحب فرمود سود حیثیت مرض جذام را دارد که می افزاید و کم نمی شود ازینجا
 ست که رسول الله علیه وسلم در مورد سود بر سود گیرنده، سود دهنده، شاهد سود کاتب
 سود بر همه گناه سود را مساوی تقسیم نموده که در دنیا جذام روحانی و اخلاقی و در آخرت
 موجب دوزخ گردد.

بلکه شاه صاحب تمثیل داد که ریاست های بزرگ اسلامی جهت لعنت سود نصارای و در صورت عدم ادانیگی ریاست ها از تسلط آنها بر آمده ۲۳۷.

مولانا صاحب اضافه نمود متأسفانه که امت محمدی طبقه مجاهدین یک مملکت سفید دستاران، لنگی داران، ریش داران واصحاب رسوخ داخل هندوستان شده در آنجا مردم را به سود قرض دادند وهدایات پیامبر بزرگوار اسلام را مدنظر نگرفتند باوجودیکه در فریضه جهاد نیز سهم میگیرند. (۲۳۷)

در حاشیه می افزاید این واقعات سودی مجاهدین جقدر تشدد پسند واقع میگرفتند یک راوی ثقة افسانه میکند که مجاهدی بر کسی قرض داشت هماناکه او فوت شد جنازه اش بدوش مردم بود که مجاهد اطلاع یافت گفت جنازه را توقف کنید بر این شخص قرض دارم مردم عذر ومنت نمودند وقتیکه او فوت شده پس او را عفو کن مجاهد چارپارئی جنازه را توقف داد وگفت قبل از وصول قرضم کسی حق بردن جنازه را ندارد هماناکه مردم از جانب خویش قرض این میت را اداء نمودند. نگاه کنید این مجاهد به کدام اندازه شقی القلب بود.

اللَّهُمَّ احْفَظْنَا مِنْ هَذِهِ الْقِسَا وَقَوِّعُوا لَنَا مِنَ الشَّقَا وَقَوِّمْنَا مِنَ التَّجَاوِزِ عَلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ

شاه صاحب در سفر لاهور بود و تئیکه مسئله جواز سود در جوش و خروش بود علماء و زعماء دانست که سخن بر عکس است با شمول صاحب اخبار زمیندار مولانا ظفر علی شاه صاحب گردهم آمده بودند و عقیده داشتند که سود خوری مسلمان را سود مند باشد اما و تئیکه از زبان شاه صاحب جواب منفی را شنید که در هیچ صورت معامله سود جواز ندارد یک و نیم ساعت بر آن بیان نمود پس مولانا ظفر علی شاه صاحب طرز سوال را تبدیل کرد و گفت پس نظریه شما چیست شاه صاحب گفت شما را خوب آگاه ساختم گردن من را

جبر نگیرید برای دوزخ سلسلہ سود طریقہ وصل بدوزخ است.

علامہ رشید رضا صاحب در (المنار) یک واقعہ با عبرت دیار خویش را بیان نموده.

یک مصری ذائد متمول از دولت خویش بہ مساکین کمک میکرد قرض میداد بدون تحریر و وثیقہ مقروض با توجہ پس قرض اورا اداء میکرد و تحریر میکرد متمول میگفت قرض دارم بر شما منت نمی گذارم در ہر صورت من را نفع باشد پس با تحریر چرا ثواب خویش را کم نمی کنم حالات تبدیل شد و مزاج گشت از قسمت بد سود گرفتن را شروع کرد پسرش را نیز سوگند می داد کہ کسی را بدون سود قرض ندهی در ہندوستان ہزاران تن را سود بہ ہلاک رسانند.

کسی کہ بر یک شخص دہ ہزار داشت کہ سود آن بہ پنجہزار ہزار روپیہ بالغ شد در شہر دیگر کسی پنجصد روپیہ مقروض بود کہ بعد از پانزدہ سال آن بہ سی و شش ہزار روپیہ رسید .

در فابریکہ ہا و قتیکہ مامورین و ملازمین گرفتار سود و مہاجن شود یک روپیہ تنخوا را بہ خانہ بردہ نتواند ہمہ پول تسلیم فابریکہ شود.

در شہر (جاسنالہ) ملازمین در کان ذغال بانک کار میکردند کہ ہمہ غرق شدند و قتیکہ حکومت با کان کمک میکرد کمک را تنها بزرگان فابریکہ تسلیم میشدند ملازمین باوجودیکہ ہلاک شدہ بودند بہ آنها از آن چیزی نرسید.

ازین واقعات مہلک دانستہ میشود کہ نظام مہاجنی و سود طرز مہلک است انسانہا را پس اگر در معاشرہ آہ و نالہ مظلومان را حکومت بشنود باید شرح سود را کم کند و یا این پیشہ ملعون را خاتمہ دہد تنها دین اسلام است کہ سود را خاتمہ میدہد اما فابریکہ ہا و موسسات ازین فوائد اسلام استفادہ نمی کنند و پروژہ ہائی سودی را بند نمی کنند . (ص ۲۳۷ تا ص ۲۳۹)

در اینجا آن اشتباہات را متذکر رشویم کہ جہت آن مردم سود را جواز میدہند خداوند تعالی آنها را ہدایت کند و معاوشما دا از رسوائی دنیا و آخرت نجات دہد.

تبلیس های ملحدین سود خوران

(۱) ارشاد حضرت عمر رضی اللہ تعالی عنہ است : ثلاث و دعت ان رسول اللہ ﷺ عہد الیہا

فیہن عہدائے معنی الیہ الحمد والکلالۃ وایواب من ایواب الربا۔ (تفسیرین کبیر ص ۳۷ ج ۲)

در حصہ سہ چیز تأسف میکنم کہ باید در آن حصہ از رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم می پرسیدم تا مطمئن میشدم مسئلہ میراث مسئلہ جد وکلالہ وچند باب از ایواب ربا ازین جملہ بعضی ملحدین افواہ نمودہ اند کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم قبل از بیان شافی ربا از دنیا رحلت نمود پس ملحدین می گویند تعریف و تعیین احکامات بیان شدہ ربوا ایجادات فقہ است کہ آنرا فقہاء از خود اجتہاد نمودہ اند نہ از حکم قرآن۔

در حقیقت این تلبیس ابلیس شیطانی ملحدان است واین جملات حضرت عمر فاروق رضی اللہ تعالیٰ عنہ اشارہ است بہ قسم دوم ربا (ربا الفضل) کہ متعلق است با بعض جزئیہ نہ با نفس ربا طریقہ مروجہ ربا در وقت نزول قرآن رائج بود مبہم نبود وحتیکہ در آن حصہ آیات نازل شدہ مخالف و موافق مفہوم آنرا درک نمودند بدون سوال از ماہیت و حقیقت ربا ہمہ صحابہ کرام یکبارگی سود را ترک گفتند اما کفار بد سرشت با قیاس شیطانی آنرا جواز قرار دادند : ﴿قَالُوا إِنَّمَا الْبَيْعُ مِثْلُ الرِّبَا﴾ ملحدین باید فکر کنند کہ باکہا بسازند ؟

مسئلہ ربوا از روز اول تا امروز کاملاً بی غبارست (ہیان را چہ حاجت بہ بیان، البتہ در بعض جزئیات آن بین فقہاء کرام اختلاف است کہ آن اختلاف در حق امت باعث رحمت است اشکال حضرت عمر رضی اللہ عنہ ہم از ہمین باب بود والا در حقیقت یک شخص عام فہم ہم اشکال واجمال نداشت چہ جانیکہ مانند حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ شخصیت علم واجتہاد و در ارشاد او بیان جد وکلالہ نیز آمدہ در حالیکہ در میراث انها هیچ ابہام باقی نماندہ مسئلہ کلالہ در قرآن کریم و مسئلہ جد در احادیث مذکور است۔

البتہ در تفصیلات او جزئی اختلاف است کہ بہ مانند حضرت عمر فاروق رضی اللہ عنہ ہر فقیہ ومجتہد را موجب فکر وتشویش میباشد حضرت عمر رضی اللہ عنہ خواہشمند ازالہ آن گردید۔

علاوہ ازین در حصہ ربا ارشاد خاص او موجود است : عن القاسم بن عبد الرحمن قال قال عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ انکم تزعمون ان لا تعلم ایواب ولان اکون اعلمہا احب الی من ان یکون لی مغل معرو کورہا ومن الامور لا یکن یخفی علی احدہا ان یتباع الذہب بالورق لیسعاً وان یتباع الفیروا وحی

معصوم قالہ تطبیح ان لیسعاً (مصدق ص ۱۱۱ ج ۳ ص ۳۷)

حضرت عمر بن الخطاب رضی اللہ تعالیٰ عنہ ارشاد فرمود شما فکر میکنید کہ ما یان حکم ربا را نمی دانیم اگر من تمام مسائل را درک کنم برایم عزیز باشد از مصر و سلطنت مصر (پس باوجود این اشکال جزئی) اکثر مسائل ربا چنین است کہ بر کسی ہم پوشیده نیست و او اینکه عوض زر و نقره قرض فروخته شود میوه خام عوض میشود با میوه پخته و در حیوان بیع سلم نموده شود با این ارشاد فاروقی کاملاً روشن شد کہ در ربا هیچ نوع ابہام باقی نمانده است تنها در بعض جزئیات ربوا اشکال و ابہام است پس بہانہ گیری از اختلاف ضمنی انکار از ربای صریح انکار صریح است از آیات و حدیث باید منکرین بدانند کہ چنین نوع اختلاف تنها در ربانیست بلکہ جزوی اختلاف در صوم، صلوة زکوٰۃ و تمام احکام اساسی اسلام است شیخ الحدیث مولانا محمد ذکریا قدس سرہ می نویسد بین صحابہ کرام ہزار ہا مسائل مختلف فیہا بود و مسئلہ نیست کہ بین فقہاء مختلف فیہا نباشد از ابتدای نیت بستن چہار رکعت نماز تا بہ سالم در دوصد مسئلہ بین ائمہ اربعہ اختلاف است کہ از نظرم گذشتہ. (فضائل تبلیغ ص ۳۵)

اگر مردم بہانہ گیری کنند پس نماز را ترک گفتہ بلکہ آہستہ آہستہ تمام احکامات اسلام را ترک کنند.

(۲) دلیل دوم را بر جواز سود می آرند.

در قرآن کریم بہ طریقہ باطل از خوردن مال مردم منع آمدہ و می فرماید: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ وَالْبَاطِلِ﴾ مصداق این آیات آن عوائد است کہ بدون رضایت مالک مردم آنرا بدست آرند مثلاً بہ سرقت، غصب خیانت وغیرہ اما معاملہ سود چونکہ بہ رضایت مردم صورت می گیرد بلکہ عموماً بنا بر تحریک قرضدار صورت می گیرد لذا هیچ دلیل عقلی در عدم جواز آن بہ نظر نمیرسد.

جواب: اولاً این تفسیر اکل بالباطل خطاست طبق تفسیر ہمہ مفسرین تمام طریقہ های نا جائز وصول مال حرام در اکل بالباطل داخل اند عام از آن کہ رضایت فریقین در آن باشد یا خیر.

قال الامام القرطبي رحمه الله: من اخذ مال غيره لاعل وجه اذن الشرع فقد اكله بالباطل (الجامع الاحكام القرآن ص ۳۳۳ ج ۱)

وقال المهوى رحمه الله: (بالمأطل) بالكراه يصى بالربا والقمار والعصب والسرقة والخيانة ونحوها
(معالم العارفين ج ۳)

در آیت دوم آمده: ﴿إِلَّا أَنْ تَكُونَ يَكْفُرَةً عَنْ تَرَاهٍ وَمَنْكُمْ﴾

مال یکدیگر را به شکل حرام نخورید اما اگر کدام تجارت باشد با رضایت جانبین پس جواز دارد اگر تنها رضایت جانبین کافی می بود تجارت را چرا شرط نمود ؟ چرا نه فرمود. الا عن تراض منكم ؟ پس دانسته شد که نفع و زیادتیکه حاصل شود بدون عوض مالی حرام باشد با وجودیکه بار ضایت جانبین حاصل شود

سوم تنها سود که در صورت ضرورت شخصی به کسی قرض داده شود و سود بگیرد که شخصاً آن اشخاص نیز حرام می خورند در حالیکه این معامله نیز با رضایت باهمی صورت میگیرد پس آن قرض سودی چگونه حلال باشد ؟ و در صورت تجارت از بانک ها سود گرفته شود و در صورت خساره جبران بر قوم انداخته میشود آیا هر فرد قوم بر آن سود رضایت دارد ؟

وقتیکه معامله جهت نقصان یک شخص ناجائز میباشد پس در صورت نقصان قوم چگونه جواز پیدا کند جوابات علی سبیل التنزل داده شود در غیر آن حرمت سود بر کسی هم پوشیده نیست .

نه کدام شخص عاقل بران فریب میخورد و اگر تنها رضامندی دلیل جواز باشد پس مراکز زنا، قمار بازی رشوت وغیره تمام با رضایت صورت میگیرد باید همه آن جائز پنداشته شود.

(۳) دلیل دیگری را میگیرند :

وقتیکه کسی خانه دکان مرکب وغیره را به کراء می دهد و اجوره معقول را عوض آن میگیرد پس اگر شخص دیگر سرمایه نقد میدهد چرا کرای انرا نگیرد ؟ در حالیکه این چیز برای مردم نفع مند نیز است از اشیای ضرورت :

جواب : این جواب را شخص عامی نیز میداند که چیز کرایه کاملاً در اختیار کرایه دار میباشد در دوران استعمال میده شود پوشیده شود ضعیف شود جهت استعمال قینست آن کم شود و پول نقد مانند مکان و دوکان و مرکب بجای خود چیز استعمال نیست بلکه وسیله

حصول اشیای استعمال است تا کہ مصرف نشود چیزی بدست نیاید اگر باقی ماند از آن نفع گرفته نشود پس قیاس نمودن آن بر ایشای استعمال بی معنی باشد سود خور چیزی را کہ بنام کراء می دهد همان چیز را در اصطلاح قرآن کریم ربوا گفته شده است .

(۴) یک دلیل دیگری را می گیرند : کسی سرمایہ محفوظ خویش را بہ یک شخص قرض میدہد پول خویش را در خطر می اندازد صاحب سرمایہ نیز از آن نفع می گرفت اما او ایثار نمود نفع شخص دوم را بر نفع خود ترجیح دادہ ، شخص دوم از آن کمائی کند پس مالک سرمایہ چرا حقدار منافع نباشد ؟ و یک حصہ کم را از قرضدار وصول نکند ؟

جواب : بدون شک قرض دادن بہ کسی نیکی بزرگ است اما کدام محکمہ فیصلہ نمود

کہ باید عوض ہر نیکی باید اجورہ نقد باشد ؟

تقاضای ایثار اینست : نیکی بکن درد ریا بینداز، اما با احسان نمودن مصداق «بِکسی برہاد گنہ لازم» میگردد و فرضیکہ بنام وصول سود دادہ شود کدام منطق آنرا ایثار می گوید ایثار نیکی بی مزدوی و معاوضہ را میگوید قرض دادن ہر آننہ ایثار است اما فرض یا واجب نیست اگر کسی بہ نیت ہمدردی چنین میکند بکند در غیر آن سرمایہ خویش را نزد خویش نگاہ ہدارد اما حق ندارد کہ عوض نیکی اندک مرتکب لعنت سود گردد .

خطر ہلاک مال درست است اما طریقہ آن اینست کہ عوض قرض از مدیون چیزی را رهن بگیرد یا کسی را از اوضاعمن و کفیل بگیرد تا در صورت ہلاک مال او آن شخص ضامن باشد .

(۵) بر جواب فوق یک اشکال وارد میشود شما گفتید یا قرض حسنہ بدهید و یا سرمایہ خویش را محفوظ ہدارد در عصر حاضر در ہزار یک تن کسی را بدون غرض قرض حسنہ میدہد در حالیکہ تمام ضروریات ہمہ روزہ افراد واجتماع شخصی و ملکی با قرض تکمیل میشود کہ در این صورت ضروریات معاشی مفلوج میگردد .

جواب : بدون شک این زندگی مسرفانہ بدون قرض بسر نمی رود بلکہ جز لازمی آن گردیدہ و قرض بی سود ہم موجود نیست بالخصوص در قرض طویل المیعاد واضافہ تر کہ بنیاد ہمہ بازار گرم سود است این لعنت را در ممالک اسلامی و غیر اسلامی تحفظ دادہ شدہ اما قرض با سود در اسلام مجاز ندارد در قرن اول اسلام نیز چنین ضروریات و مشکلات بود

اما افراد مخیر اسلام آنقدر عطیات و تبرعات میدادند کہ سود خوران عصر حاضر توان آنرا با سود ندارند پس باید عوض بازار گرم لعنت سود از تبرعات و عطیات اهل خیر کار گرفت شود تا اداره های شخص و ملکی با قرض های غیر سودی پیش روند. (حیة الصحابه ۱۴۳ ج ۳ باب انفاق الصحابه فی سبیل الله) مطالعه شود پس اگر کسی در جنگل سود گرفتار شد، راه اخراج آن نیست (خود کرده را علاجی نیست) این صورت حال مانند رشوت است کہ یک کار جائز هم بدون رشوت بر آورده نمیشود احیانا یک رئیس جهت رشوت از عہدہ اش معزول میشود اما بس توسط رشوت خود را مقرر میسازد پس در این صورت کدام ہشیار دلیل جواز رشوت را بدهید ؟

نظام متبادل سود نظام مضاربت است در اسلام کہ سرمایہ از یکی و محنت از شخص دوم میباشد در این نظام رب المال را نفع مال آن و مضارب را اجورہ عمل او میرسد و اگر خسارہ وارد شود پس سرمایہ رب المال و عمل مضارب در آن میرود در حالیکہ در نظام سودہمہ خسارہ بدوش عامل میباشد از اینجا بنا بر ضرورت و افادیت نظام بانکی ہم کسی منکر نیست اما نجاست و گندگی سود ہر نفع آنرا بر خسارہ تبدیل نموده اگر در بانک ہم عوض سود عمل مضاربت آغاز شود پس افضل تر ثابت خواهد شد در حق ملک و رعیت، والحمدلہ اولاً و آخراً.

محمد ابراہیم - ۵ محرم ۱۴۱۵ ہجری

وعیدات دیگر بر حرام خوری

(۱) حرام خور ہیزم دوزخ می باشد .

عن عن جابر رضی اللہ عنہ قال قال رسول اللہ ﷺ: لا يدخل الجنة لحم لہب من السحت و کل لحم لہب من السحت کانت النار اول بہ. (احمد دارمی بیہقی)

(۲) حرام خور داخل بہشت نمیشود .

عن ابی ہریرہ رضی اللہ عنہ ان رسول اللہ ﷺ قال: لا يدخل الجنة لحم غلی بالحرمان. (شعب الایمان للبیہقی) ،

(۳) در صورتیکہ حصہ دہم لباس حرام باشد با آن نماز قبول نمیشود.

عن ابن عمر رضی اللہ عنہ رفعہ: من اشتری ثوباً بعشر قادراہم و فیہا درہم حرام لم یقبل اللہ تعالیٰ لہ صلواتہا

دام علیہ (احمد)

(۴) صدقه از مال حرام قبول نمیشود در حرام برکت نمیباشد اگر مال حرام را از پشت گذاشت پس همه سامان دوزخ می باشد.

عن عبد الله بن مسعود رضي الله عنه عن رسول الله ﷺ قال: لا يكسب عبد مالا من حرام فيتصدق منه طفيل منه ولا ينفق منه طمبارا لعله عليه ولا يتركه خلف ظهره الا كان زادة الى النار، الحديث (احمد)

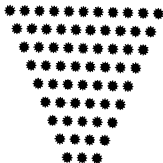
(۵) در صدقه مال حرام عوض ثواب عذاب میباشد.

ابو الطفيل رضي الله عنه رفعه: من كسب مالا من حرام فاعتق منه ووصل منه رحمه كان ذلك اصرا، للكبير بضع (جميع الزوائد)

(۶) دعای حرام خور پذیرفته نمی شود.

عن ابی هريرة رضي الله عنه في حديث: ثم ذكر الرجل يطيل السفر أشعث أغبر يمد يديه الى السماء يارب يارب ومطعمه مرأوم مشربه حرام وملبسه حرام وغذي بالحرام فاني استجاب لذلك (مسلم)

یک شخص با سفر طولانی پراکنده موعبار آلود بسوی آسمان دست دراز نموده یارب یارب گفته خلاصه اینکه یا تمام اسباب اجابت دعا باز هم دعای او قبول نشود زیرا از حرام نمی پرهیزد.

بابُ القرض والدين

استقراض مكيلات وموزونات جواز دارد

سوال : آیا استقراض مكيلات وموزونات جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا
الجواب ومنه الصدق والصواب : استقراض مكيلات، موزونات و عددی متقارب جواز دارد علاوه آن در چیز دیگر جواز ندارد.
قال في التنوير في فصل في القرض : وضح في مثل لا في غيره.

وفي الشامية : (قوله في مثل) كالمكيل والموزون والمعدود المتقارب كالجوز والمبش وحاصله ان المثل ما لا تتفاوت احادة تفاوتاً مختلف به القيمة فان نحو الجوز تتفاوت احادة تفاوتاً يسيراً (رد المحتار ص ۱۹۱ ج ۳) والله سبحانه وتعالى اعلم.
 ۳۰ / ذی القعدة سنه ۱۲۷۲ هجری

حيله جواز صلح عن الدين در تخارج

سوال : آیا تمليك الدين من غير من عليه الدين بالتوكيل جواز دارد در هدایه در كتاب الكفالة آمده : لانه (الكفيل) ملك الدين بالأداء فنزل منزلة الطالب كما اذا ملكه بالهبة (هداية ص ۱۱۸ ج ۳)

از اینجا معلوم شد که در هبه چونکه توکیل موهوب له ضمنی میباشد از اینجا جواز بنظر می رسد. نیز در كتاب الوكالة آمده : كان هذا تملك الدين من غير من عليه الدين من غير ان يوكله بقبضه ذلك لا يجوز (هداية ص ۱۸۹ ج ۳)

از اینجا نیز معلوم میشود که تمليك بالتوكيل جواز دارد اما بعد از این جزئیة متصل این نیز است که : كما اذا اشترى بدين من غير المشتري.

در اینجا اعتراض وارد میشود که باید این صورت جائز شود چرا در آن بائع را ضمناً وکیل بالقبض گفته شده است لذا با تحقیق شافی مایان را ممنون سازید. بینوا توجروا.

الجواب باسم ملهم الصواب : تمليك بالتوكيل ضمنی جواز دارد مانندیکه در كفالة است.
قال الامام ابن الهمام رحمه الله تعالى : والوجه ان يقال بعقد الكفالة سلطة على قبضه عدد الاداء (فتح القدير ص ۲۰۹ ج ۵)

این چنین در همه الدین للمعین نیز جهت این توکیل ضمنی جواز دارد طبقه که در هدایه نصریح آمده اما برای غیرمعین همه الدین درست نیست چرا که توکیل غیرمعین درست نیست قال الامام المرحوم علیه رحمه الله تعالى: ويكون امره بغير مال لا يملكه الا بالقبض قبله، وذلك باطل كما اذا قال اعط ما لي عليك من شئكم. (هداية ص ۱۸۶ ج ۳)

البته بر فقیر غیر معین صدقه دین درست است :

بمخلاف: ما اذا امره بالتصدق لانه جعل المال لله تعالى وهو معلوم. (هداية ص ۱۸۶ ج ۳)

اما اینکه تمليك الدين بالعوض للمعین بالتوکیل ضمنی چگونه جواز ندارد ؟ طبقه که در هدایه در جزئیة مذکور فی السؤال آمده : كما اذا اشترى - الخ. آنرا جوابات مختلف است.

قال العلامة المأثور رحمه الله تعالى : واجيب عن الاعتراض المذكور في بعض الشروح بوجه أمرها وهو ان المائع لو صار وكيلا قائما يصير وكيلا في ضمن المبايعة ولا بد من ان يشتب المشتب المتضمن والمبايعة لم تشتب لها فيه من تمليك الدين من غير من عليه الدين فلا يشتب المتضمن بخلاف ما نحن فيه لان التوكيل بالقص يشتب فيه بأمر الأمروا انه يسبق الشراء وبخلاف ما اذا وهب الدين من غير من عليه الدين حيث تصح الهبة ويشتب الامر من الواهب للموهوب له بالقبض في ضمن الهبة لان الملك يتوقف الى زمان القبض فيكون التوكيل بالقبض سابقا على التمليك معنى (تكملة فتح القدير ص ۸۰ ج ۶) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۰ / ربيع الاول سنة ۸۶ هجری

زیور طلا را به قرض دادن و قیمت آنرا پس گرفتن

سوال : یک شخص از سمسار طلا باب را گرفت به قرض چندی بعد سمسار گفت که عوض طلا قیمت آنرا اداء کن سوال اینجا ست که آیا قیمت روز خرید را اداء کند و یا قیمت امروز را و آیا این جواز دارد یا خیر ؟ بعضی علماء بنا بر سود بودن آنرا ناجائز قرار داده اند و آیا بین ربو نسیه و قرض فرق است یا خیر ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : عوض زیور در گرفتن قیمت آن هیچ شائبه ربو نباشد.

قال العلامة رحمه الله تعالى: (و صح) بیع من علیه عشر دراهم (دین من می له) ای من دائنه فصح بیعه منه دینار ایها اتفاقا وتقع المقاصة بنفس العقد اذا رباوا في دين سقط.

وقال ابن عابدین رحمه الله تعالى: (قوله وتقع المقاصة بنفس العقد) ای بلا توقف علی ارادة مبالغها بخلاف المسألة الأیة ووجه الجواز انه جعل ثمنه دراهم لا یجب قبضها ولا تعینها بالقبض، وذلك جائز

اجماع اعلان التعمین للاحتراز عن الربو ای ربو النسیء ولا ربو الی ذین سلق اما الربو الی ذین یقع الخطر
فی عاقبہ ولذا لو تصارفا دراهم دینا بدینا یدیم صح لغوا مع الخطر (رد المحتار ص ۲۱۶ ج ۳)

البته اگر عوض زیور زیور میگیرد پس در این صورت مبادله الجنس بالجنس گفته
مغالطه ربو است اما در حقیقت این صورت نیز ربو نیست بلکه قرض است.

ربو نسیه در آن صورت میباشد و قتیکه مبادله الجنس بغير الجنس باشد یا مبادله الجنس
بالجنس باشد اما در آن لفظ مبادله، بیع یا معاوضه استعمال شده باشد اگر جنس را بدهد
و همان جنس را پس بگیرد اما الفاظ بیع، مبادله یا معاوضه در آن استعمال نشود پس این
قرض است اگر لفظ قرض استعمال شود یا خیر او بلا شبه جواز دارد. والله سبحانه وتعالی اعلم
۲۶ / محرم سنه ۸۴ هجری

تدبیر وصول نمودن قرض

سوال : از یک خانم بیوه پدرش صد روپیه قرض گرفته که پس قرضش را اداء نمی کند
نی اراده ادای آنرا دارد پدرش تجار روغن است روغن را در خانه دخترش می نهد اگر
دخترش اندک اندک روغن را خفیه خفیه گرفته قرضش را تکمیل کند بالاخره پدرش را
اطلاع دهد باوجودیکه پدرش ممکن آزرده شود آیا این طریقہ جواز دارد یا خیر ؟
نا گفته نماند دختر بیوه و غریب است و پدرش دارنده و غنی ؟ بینوا توجروا -

الجواب باسم ملهم الصواب : این طریقہ جواز دارد اما باید احتیاط نموده شود که اضافه
از حق خویش نگیرد اطلاع دادن پدر ضروری نیست بالخصوص در صورتیکه آزرده نیز میشود.
قال فی العلائق : لیس الذی الحق ان یأخذ غیر جنس حقه وجوزۃ الشافی رحمہ للہ تعالیٰ وهو
الاوسع. وقال ابن عابدین رحمہ للہ تعالیٰ : (قوله وجوزۃ الشافی) لیمعنی فی کتاب المهر ان عدم المهور
کان فی ما بہم اما الیوم فالفتویٰ علی المہول (رد المحتار ص ۳۰۰ ج ۳) والله سبحانه وتعالیٰ اعلم.

۶ / شوال سنه ۸۶ هجری

بعد از قرض دادن سکہ (پول) تبدیل گردید

سوال : کسی زمین خویش را بست سال قبل عوض صد درہم رهن نمود بعد از بست سال
سکہ پاکستانی عوض پول نقرہ ای با پول کاغذی تبدیل گردید بعد از انتہای رهن مالک

پول دراهم نقرہ یا قیمت آنرا می خواهد و رهن کننده پول رائج الوقت را می دهد در این حصہ فیصلہ چگونه در کارست ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این معاملہ قرض است در قرض تادیہ مثل مقروض واجب است نقرہ چونکہ خلقتاً ثمن است لذا با ترک با تعامل نیز ثمنیت آن کاسد نمیگردد لذا مثل آن یعنی باید صد درہم از نقرہ را اداء کند . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۱۰ / ذی قعدہ ۸۹ ہجری

بشرط کمیشن در حیوان قرض دادن بہ قصاب

سوال : بکر قصاب است زید او را بہ این شرط یک ہزار روپیہ قرض داد کہ فی حیوان پنج روپیہ بہ زید کمیشن میدہد یعنی اگر در پنج روز دہ حیوان را ذبح نمود و گوشت آنرا فروخت پس پنجا روپیہ بہ زید بدہد آیا این معاملہ شرعاً جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا.

الجواب باسم ملہم الصواب : ای معاملہ حرام است بر ہر حیوان گرفتن رقم معین سود است البتہ اگر در منافع بہ نصفہ کاری یا ربیع وغیرہ شریک شود پس آن در عقد مضاربت داخل شدہ جائز باشد . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم

۲۷ / ربیع الاول سنہ ۹۶ ہجری

دین را بہ قیمت کم بہ دست غیر مدیون بہ فروش رسانیدن

سوال : کسی از در یور موتر و یا مالک آن کہ از حصہ های مختلف مملکت بہ کراچی مال میآرد و آنرا بلتی میکند پس این شخص فرضاً قیمت بلتی دہزار روپیہ میشود مالک یا در یور رابست کم دہزار روپیہ میدہد آیا این طریقہ جائز است اگرنا جائز باشد طریقہ جواز آن چگونه است تاوقت در یور نیز ضائع نگردد . بینوا توجروا .

الجواب باسم ملہم الصواب : این معاملہ بناء بر دو علت حرام است اول اینکه این بیع الدین من غیر من علیہ الدین است جواز ندارد. دوم اینکه در این رقم زیادت و کمی سود است کہ حرام است طریقہ درست این است کہ مالک موتر جهت وصول نمودن کرایہ کسی را وکیل بگیرد او را بہ شکل اجورہ بست روپیہ بدہد پس مساوی آن از بلتی قرض بگیرد و او را بگوید کہ قرض من را وصول کن عوض آن قرض کہ من گرفتہ بودم آنرا بگیر مگر

اگر در این صورت وکیل قرض را وصول نکرد پس از موزل حق مطالبه قرض را دارد برای صحت این صورت شرط است که برای توکیل شرط اقراض را وضع نکند اگر بدون گرفتن قرض درپور کسی را وکیل نگرفت پس برایش جواز ندارد که وکیل نفع استجاره را از قرض بگیرد زیرا آن سود است از اینجا صورت درست این است که مالک موثر فی الحال پول را نگیرد بلکه کسی را بر موکل نموده اجوره وکیل را بگیرد تا آن شخص اجوره را وصول کرده و آنرا تسلیم مالک کند. والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۳ / ربيع الثاني ۱۳۰۰ هجری

در قرض تأجیل باطل است

سوال : در صورتهای ذیل حکم شرع چیست ؟

(۱) کسی تا یک ماه از کدام شخص قرض گرفت آیا قبل از تکمیل مدت قرضخواه حق مطالبه را دارد ؟

(۲) اگر بعد از تکمیل مدت معین مقروض تنگدست باشد آیا قرضخواه در حصه وصول قرض خویش حق جبر را دارد یا خیر ؟ بینوا تیجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : (۱) قرضخواه قبل از تکمیل مدت معینه حق طلب را دارد البته بلا ضرورت طلب نمودن قرض جرم وعده خلافی است .

قال الامام الحیرتقی رحمه الله تعالى : ولزم تأجیل کل ذین الا القرض .

وقال العلامة ابن عابدین رحمه الله تعالى : (قوله فلا يلزم تأجيله) ای انه یصح تأجيله مع كونه غير لازم للمقرض الرجوع عنه لكن قال في الهداية فان تأجيله لا یصح لانه اعارة وصلة في الابتداء حتى یصح بلفظة الاعارة ولا یملكه من لا یملك العبرع كالموصی والصی ومعاوضة في الانهاء فعل اعتبار الابتداء لا يلزم التأجيل فيه كما في الاعارة الا لاجبر في العبرع وعلی اعتبار الانهاء لا یصح لانه یصير بيع الدارهم بالدارهم لسیء ما هو رباة ومقتضاه ان قوله لا یصح علی حقيقة لانه اذا وجد فيه مقتضى عدم اللزوم ومقتضى عدم الصحة وكان الاول لا ینال الثاني لان ما لا یصح لا یلزم وجب اعتبار عدم الصحة ولهذا علل في الفتح لعدم الصحة ایضا بقوله ولانه لولزم كان العبرع ملزما علی المتبرع ثم

للمفل المبرحود حکم العین کأنه ردالعین والاکان مملک دراهم بدراهم بلا قبض فی المجلس والعاجیل فی الاعیان لا یصح الا ملغصا ویؤیدہ ما فی الدر عن القیمۃ العاجیل فی العرج باطل۔ (ردالمحتار ص ۳۷۰ ج ۳)

(۲) در حالت افلاس مقروض جبر نمودن بر او جواز ندارد.

قال سبحانه وتعالى: ﴿وَلِنْ كَانَتْ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ اِلٰى مَیْسَرَةٍ اَنْ تَصَدَّقُوا خَیْرًا کَثُرًا

کُنْتُمْ تَصَلُّوْنَ ﴿۱۵﴾ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔ ۲۰/ شعبان سنہ ۱۴۱۵ ہجری

﴿مَنْ ذَا الَّذِیْ یُقْرِضُ اِلٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فِیْضُوْفُهُ لَهٗ اَضْعَافًا کَثِیْرَةً وَاللّٰهُ یَقْبِضُ وَیَبْسُطُ

وَالْهُوَ زَیُّوْمٌ ﴿۱۶﴾﴾ (۲۴۵)

﴿مَنْ ذَا الَّذِیْ یُقْرِضُ اِلٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فِیْضُوْفُهُ لَهٗ وَلَهُ اُجْرٌ کَرِیْمٌ ﴿۱۱﴾﴾ (۱۱۵۷)

﴿لِنْ تُقْرِضُوْا اِلٰهَ قَرْضًا حَسَنًا فِیْضُوْفُهُ لَکُمْ وَیَفْوِرْ لَکُمْ وَاللّٰهُ شَکُوْرٌ حَلِیْمٌ ﴿۱۷﴾﴾ (۱۷۶۴)

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾

الحَطّ من المؤجل بشرط ادائه المعجل

«عنوان نمودن یک حصه دین مؤجل به این شرط که حصه متباقی آنرا فی الحال آداء نماید جواز ندارد»
«ازالہ اشتباه جواز از بعض عبارات ظہری»

اسقاط حصه دین به شرط تعجیل

سوال : کسی بر یک شخص دین مؤجل دارد مدیون یک حصه دین را برای داین غفر نمود بدین شرط که دائن دین متباقی را فی الحال آداء نماید آیا شرعاً این عمل جواز دارد ؟
یک مولوی صاحب توسط عبارت تنویر و شامیه جواز آنرا ثابت نموده در تنویر آمده :
قال اقالی خمساً غداً من الف لی علیک علی انک بری من الباقی فقلل برء وان لم یؤد ذلك فی الغد عادیقه (ردالمحتار ص ۴۳۳ ج ۲)

و عبارت شامیه چنین است : لو قال ابرأتک عن الخمسة علی ان تدفع الخمسة حالة ان کانت العشرة حالة صح الابرأ لان اداء الخمسة یجب علیه حالاً فلا یكون هذا تعلیق الابرأ بشرط تعجیل الخمسة ولو مؤجلة بطل الابرأ اذا لم یعطه الخمسة (ردالمحتار ص ۴۳۳ ج ۲)
شمایان در این باره تحقیق نموده و ما را مطلع سازید، بینوا توجروا.

الجواب باسم ملهم الصواب : این معامله جواز ندارد قاعده این است اگر از طرف جانبین احسان باشد طبقه در صورت مسؤله از طرف دائن در ترک حصه دین و از طرف مدیون در اسقاط اجل باشد پس این معاوضه است جهت موجب بودن ربوا جواز ندارد اگر احسان از جانب واحد باشد آنرا ابراء گفته میشود نه معاوضه که جواز دارد.

قال فی التنویر ولا یصح (الصلح) عن دراهم علی ثانی مؤجلة او عن الف مؤجل علی نصفه حالاً او عن الف سود علی نصفه بیضاً.

ولی الفرح والاصل ان الاحسان ان وجه من الدائن فاسقاط وان منهما معاوضة.

ولی الشامیه (قوله لمعاوضة) ای و یجری فیہ حکمها فان تحقق الربا او شبهة فسدعا والاصح ط. قال

ط ان الاحسان ان يوجد من الدائن بان صالح على شيء هو ادون من حقه قدر او وصفاً او وقتاً. وان منبها اى من الدائن والمبدهون بان دخل في الصلح مالا يستحقه الدائن من وصف كالمبعض بدل السود او ما هو في معنى الوصف كتجهيل المؤجل او عن جنس بخلاف جنسه . (رد المحتار ص ۵۳۳ ج ۲)

قدورى رحمه الله تعالى ابن اصل را با الفاظ ديگر بيان نموده :

قال (القدورى) وكل شيء وقع عليه الصلح وهو مستحق بعقد المداينة لم يحمل على المعاوضة وانما يحمل على انه استوفى بعض حقه واسقط باقيه (الى قوله) ولو كان له الف مؤجلة فصالحه على محسبته حالة لم يجر. قال العلامة المرحوم انى رحمه الله تعالى لان المعجل غير من المؤجل وهو غير مستحق بالعقد فيكون بائناً ما سطه وولئك اعتياض عن الاجل وهو حرام (هداية ص ۲۵۱ ج ۲)

قريب با آن جزئيه مذكوره بالائى شاميه عن الطحاوى است :

بان دخل في الصلح مالا يستحقه الدائن الخ

وجزئيه تنوير : الصلح الواقع على بعض جنس ماله عليه اخل ببعض حقه وحطه لهاقيه.

جزئيه مذكوره تنوير در مورد فى السؤال الف حاله است در آنجا احسان از طرف دائن است واز طرف مديون هيچ احسان نيست يا به الفاظ ديگر دائن يك چيزى غير مستحق بالعقد را مثلاً تاجيل وغيره را در صلح شرط نه نموده بود زيرا تعجيل از ابتداء بود از اينجا اين صورت به قاعده مذكوره جواز دارد غير آن الف مؤجل را گرفته جواز هيچ صورت ندارد زيرا علت عدم جواز در جزئيه مذكوره است آن علت در اينجا موجود است.

علاوه از اين جزئيات ذيل تصريح شده بر معجل كردن .

قال العلامة الهامى رحمه الله تعالى ومن له على آخر الف درهم حالة الخ (عناية على هامش الفتح ص ۲۲ ج ۲)

وقال الامام الزيلعي رحمه الله تعالى (قوله ومن على آخر الف الخ) اى ان له يؤدونها النصف وهو

محسباً لا يبرأ وهذا عند ابى حنيفة ومحمد رحمهما الله تعالى

وقال ابو يوسف رحمه الله تعالى يبرأ وان لم يؤد ولا تعود اليه المائة الساقطة ابداً لان اشتراط

الاداء ضائع لان العقد واجب عليه في كل زمان يطالبه هو فيه اذا لم يال عليه حال الخ . (تبيين

الحقائق ص ۳۳ ج ۲)

وقال العلامة الهامى رحمه الله تعالى في حاشية على التبيين (قوله في المتن ومن له على آخر الف الخ)

قال الاتفاقى وصورها في الجامع الصغير محمد بن يعقوب عن ابى حنيفة رحمه الله تعالى في رجل يكون له

على رجل الف درهم حالة الخ (تبيين الحقائق ص ۳۳ ج ۲)

کنز مطبع صفدری بمبئی ص ۲۹۲ برومن له علی آخر الف در ذیل بین السطور این حاشیه است.
ای الف حرمه حاله کذا فی شرح الجامع للمزدودی وقاضیهان والمحبوبی.

علاوه این نصوص ظاهر است که الف حالی مراد است چرا که این اصل است در معاملات تاجیل امر عارضی است که شرطاً ثابت شود و در قرض با ورود شرط نیز تاجیل ثابت نمیشود جزئیة شامیه که آنرا از جامع الفصولین نقل نموده این استدلال درست نیست زیرا که در آن مقصود بالذات تحقیق صحت مقید است در صورت عشره حاله جهت غیر مقید بودن تقیید درست نیست و در صورت عشره موجه تقیید جهت مقید بودن درست است پس تقاضای صحت تقیید است که در صورت عدم اعطاء الخمسة ابراء باطل است علاوه از اینکه در صورت اعطاء خمسة جهت مانع دیگر ابراء درست نمیباشد و هو الاحسان من الجانبین الموجب للبراء اگر اینمحمل جزیه فرق حسن قرار داده نشود پس این جزیه بنا بر خلاف اصول تصریحی شامیه و دیگرست قابل قبول نباشد.

فائده : تعلیق بالشرط ابراء مبطل ابراء است و تقیید بالشرط درست است در شامیه تعلیق بالشرط المتاخره را جائز قرار داده.

قال فی التنویر ولو علی بصریح الشرط کان ادیت الی او اذا اوعی لایصح. ولی الشامیه (قوله بصریح الشرط) قال القهستانی وفيه اشعار بالوقوع الجزاء صح فی الظهیریة لو قال حططت عندك النصف ان نقدت الی نصفها فانه حط عندهم وان لم یبق نصفاً محالاً (رد المحتار ص ۴۳۲ ج ۴)

اما این درست نیست تعلیق الابراء بالشرط به هر کیف مبطل است اگر جزاء مقدم باشد یا موخر ابراء در هر صورت درست نیست.

قال العلامة الراعی رحمه الله تعالی ولا یظهر وجه لصحة الحط نقد اولاً والصواب ما نقله السندی عن الظهیریة انه لا یصح الحط نقد اوله یقصد فی هذه المسئلة (الصبری المختار ص ۲۳۹ ج ۲)

در حصه تقیید بالشرط در تنویر و علانیة آمده که تقیید با وجودیکه مبطل ابراء نیست اما وقتیکه تقیید درست باشد شرط مقدم باشد اگر شرط مؤخر ذکر شود این تقیید درست نباشد لذا بهر صورت بری است البته اگر تصریح کند که بانصد را اداء کن از متباقی بری باشی بشرطیکه همه باقی اداء گردد و اگر اداء نگردد بری نباشی این تقیید درست است اگر شرط موجب نشد بری است والا فلا.

قال فی التنویر قال اقالی محسباً لا غداً من الف لی علیک علی انک بری من الهائی فقبل بره وان لم یؤد

فذلك في الدين عا دحيده وان لم يوقم له يحدو كذا لو صالحه من حديه على نصفه يدفعه اليه غدا وهو برء مما فعل على انه ان لم يدفعه غدا فالكل عليه كأن الامر كما قال وان ابراء عن نصفه على ان يعطيه ما بقي غدا فهو برء ادى الباقي الغدا ولا (ردالمحتار ص ۵۳۳ ج ۳)

اما درست اينست كه مطلقاً ابراء مقيد است . اگر اداء را مقدم ذكر كند و يا ابراء را مقدم طبيقه علامه مرغيناني مي فرمايد كه لفظ ابراء اولاً مطلق است و لفظ على براي معاوضه و شرط استعمال ميشود در صورت معاوضه ابراء مقيد نباشد و بتقدير شرط مقيد باشد لذا با شك تقيد ثابت نميشود .

اين دليل مخدوش است زيرا در اينجا گرفتن على براي معاوضه جواز ندارد چرا كه اداء را عوض قرار دادن درست نباشد زير اداء قبلاً واجب بود پس على براي شرط متعين گردد .
نيز در تكملة فتح القدير ۳۵/۷ بين هر دو صورت فرق مذكور است علاوه از آن بر اين جزيه تنوير علامه شامي رحمه الله تعالى عنه مي فرمايد :

(قوله ما بقي غدا) لو قال ابراءك عن الخمسة على ان تدفع الخمسة حالاً ان كانت العشرة حالة صح
الابراء لان اداء الخمسة يوجب عليه حالاً فلا يكون هذا تعليقاً^(۱) . الا براء بشرط تعجيل الخمسة ولو معجلة
بطل الابراء اذا لم يعطه الخمسة جامع الفصولين كذا في الهامش (ردالمحتار ص ۵۳۳ ج ۳)

لان اداء الخمسة تعليق دال است در تقديم حالت ابراء نيز تقيد بقيد مقيد درست است
و در ولو مؤجلة الخ در آن كاملاً تصريح آمده .

خلاصه اينكه تعليق بالشرط به هر كيف مبطل ابراء است و تعليق بالشرط بهر صورت
درست است و بهر صورت ابراء مقيد وجود شرط است .

اين اختلاف روايات مبني بر لفظ على است كه در آن احتمال معاوضه و شرط هر دو است
لذا اگر لفظ شرط را صراحة استعمال نمود بالاتفاق بهر كيف ابراء مقيد باشد اگر شرط
مقدم باشد و يا مؤخر . فقط والله سبحانه و تعالى اعلم . ۵/ صفر سنه ۱۷۰۰ هجري

۱ - استعمال لهذا لفظ التعليق موضع التقيد كما قال في موضع آخر من الشامية والمراد من التعليق المذكور
التعبد بالشرط بقريضة الامفلة المذكورة (ردالمحتار ص ۵۸۱ ج ۳ كتاب الموع) وايضاً فيما لعله اراد بالتعليق
التعبد بالشرط في ائتمار بطولون عليه لفظ التعليق (ردالمحتار ص ۲۰۰ ج ۳ تبيل باب الصرف) ۱۲ منه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾

اداء القرض من الحرام

اداء قرض از مال حرام درست نیست

الفاظہ : حضرت حفصہ العصر دامت برکاتہم

تحریر : حضرت مفتی عبدالرحیم صاحب مدظلہ

اداء القرض من الحرام

در مردم معروف است کسی کہ نزدش مال حرام باشد از غیر مسلم قرض گیرد آنرا مصرف کند سپس از مال حرام قرض او را اداء کند.

در این رسالہ :

تصریح است کہ در ادای قرض تادیہ مال حرام جواز ندارد ونہ مقروض با آن بری الذمہ میگردد .

✽ نشادادن بر عبارات بعضی فتاویٰ جهت وقوع تسامح

✽ تلقیح، ترجیح، توجیہ وتطبیق عبارات فقہاء کرام رحمہم اللہ .

اداء القرض من الحرام

(۱) سوال : در فتاویٰ عزیزی طبع مجیدی کانپور ص ۲۸ مرقوم است :

سوال : اگر کسی بہ شکل جائز قرض بگیرد ومسجد تیار کند پس بہ رشوت وغیرہ آن

قرض را اداء کند آیا تعمیر چنین مسجد شرعاً درست است یا خیر؟

جواب : تعمیر این مسجد جائز و باعث ثواب است بر آن حکم مسجد نموده شود و امید ثواب در آن است با وجودیکہ تادیہ قرض را با مال خبیث نموده است اما وقتیکہ قرض را اداء کرد این خبث بہ قرض اول سرایت نمیکنند . واللہ سبحانہ و تعالی اعلم .

و در مجموعۃ الفتاوی مولانا عبدالحی لکھنوی صاحب قرار ذیل درج نموده .

سوال : اگر مغنیہ و یا زانیہ قرض بگیری و بہ آن مسجد راتیار کند و با پول حرام خویش

آن قرض را تادیہ کند حکم چنین مسجد چیست ؟

جواب : این مسجد را ہم مسجد گفته میشود و قرض نیز اداء گردید در سراجیہ آمدہ :

المسجد اذا ائتمن کسبها اجبر الطالب علی الاخذ .

سوال : اینجا ست کہ آیا فتوی شاہ عبدالعزیز صاحب دہلوی و فتوی مولانا عبدالحی

درست است یا خیر اگر درست نیست پس چہ باید کرد . باید بہ کدام فتوی عمل نموده شود ؟ بینوا توجروا .

(۲) دوم اینکہ مقدار زیاد وقف را در بانک داخل نمود نیت واقف سود گرفتن نبود اما نزد کسی کہ نزدش نہادہ شد او یک مقدار زیاد سود را در بانک گرفت سوال اینجا ست اگر از کدام کافر قرض گرفته شود و با آن مسجد یا مدرسہ تیار شود و قرض آن کافر از مال سود اداء گردد یا از دارالحرب مثلاً روسیہ یا ملک دیگر و با آن پول سود مال خریداری شود و آن سامان را در مصارف وقف صرف کند یا عوض تکس حکومتی آنرا در خزانہ حکومت داخل کند .

در روشنی فتاوی حضرت تھانوی و حضرت لکنوی در این مورد جواب شما چیست ؟ در فتاوی مولانا عبدالحی صاحب ج ۲ ص ۱۹۰ ص چنین آمدہ :

ل ملقط العاصری اکل الرنوا او کسب حرام اھدی الیہ او اضافہ وغالب مالہ حرام لا یقبل ولا یأکل مالہ میزان فذلک المال حلال ورثہ او استقرضہ وان کان غالب مالہ حلالاً لا بأس بقبول منہ والاکل منہ .

ازین جزئیہ معلوم میشود کہ صاحب مال حرام قرض بگیری و در قرض مال حرام را اداء کند و با آن مال قرض اگر آنرا صدقہ کند اورا ثواب دادہ شود دادن آن در نذر و تحفہ نیز درست است .

در حفظ الاصفريين آمده : في الخلاصة قال في شرح حيل الخصاص همس الامعة ان الشيخ ابا القاسم
 كان من يأخذ جائزة السلطان وكان يستقرض جميع حوائجه ويقضي دينه مما يأخذ من الجائزة .
 اميدواريم كه با مشاهدہ فتوى مذکور اصل مسئلہ را نقاب کشانى نمائيد . بينوا توجروا
 عبدالرشيد نعمانى - جامعة العلوم الاسلاميه - بنورى تاؤن كراچى
الجواب باسم ملهم الصواب : الربوا والرشوة واجرة الزنا واجرة الغناء كل ذلك حرام مصحح
 يخرج من ملك صاحبه فلا يجوز تأدية القرض به ولو اعطاه لم يتأد لانه مال الغير فلا يملكه المقرض
 لان المحرام لا يحمل بتبدل اليد كما سيوضح من التفصيل الا ترى
الكلام على ما في الفتاوى العزيزية : تذكر اول انواع المال الخبيث واحكامها ثم نتكلم
 على جواب الفتاوى العزيزية فنقول وبالله التوفيق وبعبارة ازمة التحقيق :
 اعلم ان الخبيث في المال عيبان : الاول : عيب عدم الملك كالغصب (رد المحتار ص ٢٠ ج
 ١) وكالرشوة (شامية ص ٣٠ ج ١) . وحكم هذا النوع ان هذا المال حرام مصحح يلتقل حرمة من ذمته الى
 ذمته ولو تبدل الى ايدي يبيعها لا يبيع ملكا ما للمشتري وكذا الاقراض (رد المحتار ص ٣٢ ج ١)
 الثاني : عيب فساد الملك ثم هو قسبان : الاول : ما ثبت عليه الملك بعد من العقود كالبيع الفاسد
 وحكمه انه لا يطيب للعائد ويجب رده بفسخ العقد ويكره هراوة للمسلمين واستقرضه ايضا
 لكونه مانعا للرد لكنه يطيب للمشتري والمستقرض لزوال المانع (رد المحتار ص ٣٠ ج ١)
 والى هذا النوع يصح ما تكرره ذكره في كلام الفقهاء ^{في غير} من ان تبدل الملك بوجوب تبدل العين
 الثاني : ما ثبت من دون عقد ما كخلف مال الغير بمال الغير او بمال نفسه بحيث لا يتميز فان مقل
 هذا الخلط اسهل من وجوب للملك للمعاط في اصل الامر ^{بوجوب}
 وفي حكم هذا المخلوط ثلاث روايات :
 الرواية الاولى : يجوز الانتفاع للمعاط بنفس الخلط .
 ولا يخفى ان هذه الرواية يروها القران والسنة والاجماع والقياس فلا عبرة بها .
 الرواية الثانية : لا يحمل بأداء الضمان ايضاً بل يجب تصدقه بكل حال
 وله مرجوحه ايضاً اذ لا وجه لقول الحرمة بعد أداء الضمان وارضاء المالك باعتباره
 الرواية الثالثة : يحمل بأداء الضمان او اختياره ليدونه لا يحمل له الانتفاع ولا يجوز هراوة ولا
 استقراره ولا اسعدها لكونه يملكه الاخذ ملكا خبيثا كما كان للمأخوذ منه فلا يطيب له ماله بـ

بذلك او يختار الضمان في الصحيح من المذهب (رد المحتار ص ۴۰۳ ج ۲)

انما تحقق هذا فلم يتعلق لك بالضرورة ان ما في الفتاوى العزيرية من ان الذنن يتأدى عمال عبيط لا يصح على الاطلاق كما قد عرفنا في احكام انواع الخبيث ولا يمكن حمله على الاول من نوع فساد الملك لان السؤال عن اداء الذنن عمال الرشوة ولا على المال المخلوط حتى يحمل على رواية ضعيفة.

فلا اقرب انه مبني على ما نقل عن بعض الحنفية ان الحرام لا يتعدى الى فتمتتين

قال في العلائق: الحرام يرتقل (الى) وفي سطر الاشياء: الحرمة تتعدد مع العلم بها الخ

وفي الهامية: (قوله الحرمة الخ) نقل الحموي (الى) وما نقل عن بعض الحنفية من ان الحرام لا يتعدى فتمتتين سألته عنه الشهاب بن الشلي فقال: هو محمول على ما اذا لم يعلم بذلك اما لو راى المكس مغلا فاعلم من احديهما من المكس ثم يعطيه اخر ثم يأخذ من ذلك الاخر اخر فهو حرام اه (شامية ص ۳ ج ۲) الكلام علي مجموعة الفتاوى :

احتج العلامة رحمته بما في السراجية حيث اباح اجرة المغنية ثم قاس عليها اجرة الزانية.

لكن الحق ان اجرة المغنية حرام ولا عبرة بقول الحل قال العلامة رحمته:

ولا تصح الاجارة لعسب التيس وهو نزوة على الانثى ولا لاجل المعاصي مثل الغناء والنوح والبلام ولو اخل بها شرط يباح

(قوله يباح) كذا في المحيط وفي المنتقى: امر ان نأخذ او صاحبة طبل او زمرا اكتسبت مالا رذته على اربابه ان علموا ولا تتصدق بهما من غير شرط فهو لها.

قال الامام الاستاذ لا يطيب والمعروف كالمشر وطاه

فلمص هذا مما يتعين الاخل به في زماننا لعلهم انهم لا يذهبون الا باجر البهتة ط (رد المحتار ص ۳ ج ۲)

فلمص قياسي اجرة الزانية على اجرة المغنية بناء على الفاسد على الفاسد

وما نسب الى الامام رحمته من ان الاجارة على الزنا فاسدة والاجرة في الفاسد منها محل اخلها وملكها الا اخل هو باطل للموجودة الاتية:

۱ - مخالف للقرآن كما هو ظاهر لمن اعطاه الله مسكة من فهم.

۲ - قال رسول الله ﷺ المهر البهي عبيط

۳ - عقدا الاجارة على العمل الحرام باطل بنص الفقهاء قاطبة رحمته

۴ - يرد على العقل رداشديدا.

۵ - فتح لا يواب الفواحش

فلما حمله بعضهم على ما اذا استأجر لعمل مشروع كالطبخ مغلما مع شرط الزنا والحق ان هذه الرواية غير ثابتة عن الامام عليه السلام كما نقل العلامة الرافعي رحمته الله عن الحموي رحمته الله ونصه:
ثم رايه السندى قال نقلا عن الحموي ما ذكره شرح المجمع عن المحيط ان ما تأخذ الزانية بعد الاجارة حلال عندنا فيه وبعيد عن الامام المعروف بالورع فتح هذا الباب. (التصريح بالمعيار ص ۳۳ ج ۱)

وصل هذا فلا يجوز اداء القرض من الربوا لانه مال الغير فيكون معطيا مال الغير.
وما في المبيعة عن الملتقط فليس فيه الاستقراض اكل الربوا وكسب الحرام وهو خارج عما نحن فيه لان الكلام في اداء القرض من الحرام والاستقراض لا يلزمه نفس الاداء فضلا عن اللزوم عمال معينين وما في شرح الحميل فيعبر على ما اذا لم يعلم ان غالب مال السلطان حلال او حرام او على ما اذا يعلم ان غالبه مال حلال

وفي هاتين الصورتين يجوز الاخذ وكان الشيخ المذکور يعمل ما يعمل لامكان ان يكون المأخوذ من الحرام الغير المعلوم او من الحرام القليل ولما لم يعتبر الشرع هذا الامكان في الجواز حمل عمله على الورع لا على اللزوم لامحالة والا فالتأثر لا يتخلوا ما حلال واما حرام ان حلالا فلا يصح الاستدلال اذا الكلام في الحرام وايضا فاي فائدة ج في حيلة الاستقراض وان كانت حراما فلا يحمل الاخذ ويعارض ايضا ما في الملتقط علان كتاب شرح الحميل ليس مما يحتاج به عند الفقهاء رحمته الله

والحاصل ان القرض لا يتأدى بكسب الزانية والمغنية والربوا لان الاجارة عليهما باطلة فلم يملك الزانية والمغنية ما اعطيتا من الاجرة فهو مال الغير ومال الغير لا يتأدى به القرض والحرام لا يحمل بتبدل اليد وكذا الربا هذا ما عدى بولاه تعالى اعلم.

عبد الرحيم - نائب مفتي دار الافتاء والارشاد

بَابُ الْكِفَالَةِ وَالْحَوَالَةِ وَالْوَكَاةِ

باید کفیل بالامر رجوع کند بر مکفول عنه و در صحت حواله رضایت محتال علیه شرط است
سوال : زید عم فاطمه است از زوج فاطمه مسمی بخالد مهر فاطمه را گرفت، بعده خالد
 فاطمه را گفت که مهرم را پس بده تا ترا طلاق دهم، فاطمه کسی را گفت از شخصی رقم
 گرفته بکفالت خود مرا بده تا از خالد خلاصی حاصل کنم، رقمیکه از کسی بکفالت خود
 خواهی گرفت از پسران زید وصول خواهی کرد، چراکه بذمه زید مهر من ست که آنها از
 خالد وصول کرده فوت شد، پس کفیل از عمرو رقم گرفته فاطمه را داد، بعده عمرو از کفیل
 مطالبه کرد و کفیل از پسران زید مطالبه کرد، مگر پسران زید می گویند که مایان متعلق

این حواله هیچ علم نیست، اکنون درین باب فیصله شریعت مطهره چیست ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : کسیکه برای عمرو کفالت را قبول کرده است برای عمل
 آن کفیل از جانب فاطمه است و برائی فاطمه بامرش قرض گرفته از عمرو، پس این کفیل را
 حق رجوع خواهد رسید بر مکفول عنها یعنی فاطمه اما فاطمه حواله کرده دین خود را بر
 پسران زید، و این حواله باطل ست، چراکه محتال علیهم یعنی پسران زید برین حواله راضی
 نشده اند و رضای محتال علیه برای صحت حواله شرط است. پس کفیل را بر پسران زید
 حق رجوع نیست، بر فاطمه رجوع کند و فاطمه بر پسران زید رجوع کند در ترکه زید،
 بشرطیکه زید بر مهر فاطمه بطور قرض قبض نموده است اما در صورت ثبوت هبه مهر از
 جانب فاطمه مرزید را بر پسران زید فاطمه راجع نیست.

قال في شرح التعنير: فان لزوم الكفيل لازمه اي لازم هو الاصيل ايضا حتى يخلصه واذا عهسه له عهسه
 هذا اذا كفل بالمرء ولم يكن على الكفيل للمطلوب دين مفله والا فلا ملازمة ولا حبس سراج (رد
 المحتار ص ۲۳ ج ۲)

و ايضا في كتاب الحوالة من التعنير شرط لصحتها رضا الكل بلا خلاف الا في الاول
 والاشامة (مسند قوله رضا الكل) واما رضا الثالوث هو المحتال عليه فلا يلزم الزام الدين ولا لزوم
 بالاعتراف (رد المحتار ص ۲۳ ج ۲) والله سبحانه وتعالى اعلم.
 ذي القعدة ۱۳۱۲ هجری

حکم حوالہ

سوال : عبدالله بر عبدالرحمن قرض داشت از عبدالرحمن مطالبه نمود عبد الرحمن برایش گفت قرض من کہ بدوش عبدالرحیم است آنرا وصول کن بہ عبدالرحیم ہم در حضور عبدالله گفت قرض من کہ بدوش توست آنرا تسلیم عبدالله کن تاهنوز عبدالرحیم آن قرض را تسلیم عبدالله نکرده .

سوال : اینجا ست آیا عبدالله حق مطالبه قرض خویش را از عبدالرحمن دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این حوالہ است وقتی کہ از محتال علیہ قرض وصول نشود پس بر اصل مقروض عود کنند لذا در این صورت عبدالله حق مطالبہ را از عبدالرحمن دارد واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .
۱۲ ذی القعدہ ۹۹۹ ہجری

حکم اجر مروج کفیل در معالک عربیہ

سوال : من ساکن (عمان) ہستم در آنجا یک ہوٹل دارم کہ در آن یک رفیق پاکستانی را با خود شریک نمودہ ام ہوٹل بنام من است خواستن اجیران بہ ویزہ نیز بدوش من است تقصیر ہمہ چیزها بدوش من است شریک من پاکستانی ازین چیزها میراست پس من برای او گفتم ہمہ عائدات ہوٹل از تو باشد با تادیہ اخراجات ومعاشات عاملین من را در ہر ماہ دو صد یا سیصد ریال عمانی بدہ حکم این معاملہ شرعاً چگونه است آیا جوازدارد یا سود است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این صورت جواز ندارد طریقہ درست آن اینست کہ ہوٹل را بہ کراہ بگیرد در تعمیرات آن اندک اضافہ نمائی با ساختن میز و چوکی وغیرہ وماہانہ کرای آن چیز را دو صد یا سیصد ریال تعین کنی کہ آنرا بہ رفیق خوش پاکستانی بہ کراہ دہی . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .
۳ رجب ۱۴۰۱ ہجری

وکیل نابالغ حق فروختن زمین را ندارد

سوال : زید نابالغ است وکیل او زمینش را با عمر و تبادله نمود برای توثیق امضای زید

را نیز گرفت بعد از بلوغ زید رضای سابق آن کافی است یا رضای دوهم جدید ضروری است ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : از وکیل زید وصی پدر یا پدر کلان اوست پس این مبادله درست است بشرطیکه زمین حاصل شده به زید دو برابر قیمت زمین باشد اگر کم از آن باشد درست نیست و اگر آن وکیل پدر یا جد زید را وکیل نگرفته باشد پس در هیچ صورت باید زمین زید فروخته نشود و این مبادله کالعدم گردانیده شود.

فی شرح التدویر: و جائز یبعه (الوصی) عقار صغیر من اجنبی لا من نفسه بضعف قیمته (الی قوله) و هذا لو البائع وصیاً لا من قبل ام او اخ فانها لا یملک ان یبع العقار مطلقاً ولا شراً (رد المحتار ص ۵۰۲ ج ۵) والله سبحانه و تعالی اعلم.

۱۸۰ / رمضان المبارک سنہ ۹۴ ہجری

﴿لَا يَغُرُّكَ تَقَلُّبُ الَّذِينَ كَفَرُوا فِي الْبَلَدِ ﴿١٣﴾ مَتَّعٌ قَلِيلٌ ثُمَّ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ الْمِهَادُ ﴿١٤﴾ لَكِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا رَبَّهُمْ لَهُمْ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا نُزُلًا مِنْ عِنْدِ اللَّهِ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ لِّلْأَبْرَارِ ﴿١٥﴾﴾

(پارہ : ۳ ، آیات : ۱۹۶ - ۱۹۸)

کتاب القضاء والدعوى والشهادات

قضاء على الغائب بضرورت جائز باشد

این بحث در کتاب النکاح تحت عنوان (حکم غائب غیر مفقود) گذشته است .

حکم قضاء بشهادة الزور

این بحث در کتاب التفسیر والحديث گذشته است .

سوگند دادن به شاهد

سوال : زید با کسی نزاع نمود جهت تثبیت فیصله در حق خویش توسط چند شاهد تزویر و دروغ دعوی خویش را توثیق داد اندیشه است که این شاهد دروغ بعد از دانستن صورت حال مجبور نموده شود بر شاهی گفتن تا در محضر حاکم شاهی بگوید مایان شاهدان عینی واقعه در این معامله هستیم که در این صورت لازم است که حاکم آنها را سوگند بدهد ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر حاکم مناسب پنداشت شاهد را سوگند بدهد .

قال فی شرح التدویر: فلو امر قضاته بتحلیف الشهر و وجب علی العلماء ان ینصحوه و یقولوا له لا تکلف قضاتک الی امر یلزم منه مخطک او مخط الخالق تعالی

قال العلامة ابن عابدین رحمته الله: تحت قوله (مخطک) و نقل عن الصیرفیة جواز التحلیف وهو مفید عما اذا راه القاضی جائز ای بان کان ذا رای اما اذا لم یکن له رای فلاط عن ابی السعود والبراد بآرای الاجتهاد (ردالمحتار ص ۴۰۳ ج ۲)

و ایضاً فی شرح التدویر: و فی البحر عن العبدیة یحلف الشهود فی زماننا لتعلل التزکیة اذا المجهول لا یعرف المجهول و اقره المصنف ثم نقل عنه عن الصیرفیة تفویضه للقاضی فلیس ولا تنس ما مر عن الاشباه

و فی الحاشیة: ای قبیل التحکیم من ان الامام لو امر قضاته بتحلیف الشهود وجب علی العلماء ان ینصحوه و یقولوا له لا تخ (ردالمحتار ص ۴۰۳ ج ۲) ولله سبحانه و تعالی اعلم

مثل سوال بالا

در این ایام در محکمه ها سوگند به قرآن داده میشود که بدون این طریقه تمیز شهادت صدق و کذب درک نه شود حکم شرعى در این مورد چیست بنا بر ضرورت ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : جواز دارد . والله سبحانه وتعالى اعلم .

جمادى الاولى ۸۹ هجرى

باوجود موجودیت شاهدان مدعى فیصله حلف برداشتن بر مدعى علیه

سوال : زید به مکه مکرمه میرفت از عمرو سیزده صد روپیه مقروض بود زید شخصى را بنام کالاکان مسترى در تضمین داد کالاکان در محضر شاهدان اعتراف نمود اما بعد از رفتن زید به مکه کالاکان از تضمین پول منکر شد اهالى محله هم شاهدان عمرو را رد نمودند و در حق کالاکان فیصله نمودند که کالاکان سوگند بردارد که نه از زید مقروض و نه تضمین نادیه پول را نموده ام .

سوال : در اینجا ست در صورت موجودیت شاهدان مدعى آیا بر منکر قسم ضرورى است یا خیر ؟ و شرعاً فیصله اهالى محله درست است یا خیر و آیا زید حق مطالبه پول خویش را دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در صورتیکه نزد مدعى شواهد موجود باشد فیصله سوگند بر مدعى علیه خطا و خلاف شرع است اهل محله در صورتیکه شاهدی گواهان را قبول نکردند مجرم پنداشته شوند .

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الهيئة على المدعى واليمين على من انكر . والله سبحانه وتعالى اعلم .
 ۲۶ / ذى الحجه سنه ۹۸ هجرى

قضاء بعلم القاضى معتبر نیست

سوال : اگر قاضى بر راست گونى مدعى علم داشت آیا قاضى بدون شاهدان طبق علم خویش در حق مدعى حق فیصله را دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : جواز ندارد .

قال العلامة رحمه الله تعالى : (والكتابة بعلمه كالقضاء بعلمه) فى الصحيح بحر من جوزهها ومن لا

فلا الا ان المعتمد عدم حکمه بعلیه فی زمانها اشباه.

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ: تصدقوله (من جوز فجورها) وشرط جوازہ عند الامامین
 يعلم فی حال قطاً فی المصطلح الذي هو قاضيه بمعنى غير حد عالص لله تعالى من الرض او بيع او فسخ
 تطليق او قتل عمد او حد ذلك فلو علم قبل القضاء في حقوق العباد (الى قوله) لم يفت لا يقضي عليه
 ولا يقضي الخ (قوله الا ان المعتمد) اي عند المتأخرين لفساد قضاء الزمان وعبارة الاشباه الفتوى
 اليوم حل عدم العمل بعلم القاضي في زمانها كما في جامع الفصولين (وبعد سطرين) هذا موافق لما
 مر من الفتح من الفرق بين الحد العالي لله تعالى وبين غيره ففي الاول لا يقضي اتفاقاً بخلاف غيره
 فيجوز القضاء فيه بعلیه وهذا على قول المتقدمين وهو خلاف المفتي به كما علمت (رد المحتار ص ۳۷
 ج ۳) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۱۷ / رذی الحجه سنه ۱۳۰۳ هجری

فیصله بر حلف مدعی خطا است

سوال : از یک مولوی صاحب سرقت شد و کسی مال او را دزدید، مولوی صاحب بر
 کسی دعوہ نمود آن شخص گفت من سوگند می بر دارم مولوی صاحب گفت من نیز سوگند
 می بر دارم مولوی صاحب سوگند برداشت و از آن شخص پول سرقت شده را تسلیم شد در
 حالیکہ مدعی علیہ نیز آمادہ سوگند بود بر سوگند مولوی صاحب رضا مند نبود مگر مردم
 او را مجبور نمودند بر دادن پول .

الجواب باسم ملهم الصواب : این پول برای مولوی صاحب حلال نیست، زیرا (البیة
 للمدعی واليمين علی من الکر) والله سبحانه وتعالى اعلم . ۲۷ / سوال سنه ۱۷۰۱ هجری

گویند کوچک را با شهادت بزرگ ثابت نمودن حقیقه نمودن آن جواز ندارد

این مسئله در کتاب الاضحیة والعقیقه مذکور است.

دعوی خریداری از مورث

سوال : مسمی زید دو قطعه زمین را کہ باهم متصل بودند یک بند خشکابه بطور حد
 فاصل در میان اینها بود همین خشکا به کہ این وقت آباد، و آن دیگر با آب کاریز آباد شد،
 بود در آن وقت غیر آباد بود، مسمی زید کہ این وقت زمین بند خشکابه آباد بود بر مسمی
 عمرو فروخت ، بعد از وفات شدن زید مسمی عمرو بند زمین کاریزی مذکورات بالا در

تصرف خود کرد که کلهم زمین یک ست و بمن فروخت شده اند بیک عقد، پسر بائع درین مزاحمت کرد، پس درین دعوائ عمرو شرعاً بیک عقد قرار وثابت نه گردید. آیا اصل این بیع درست ست یا نه؟ بینوا بالحق والصواب

الجواب باسم ملهم الصواب : بیع این قطعه زمین که پسر بائع اقرار بیع آنرا می کند صحیح و درست ست، اما قطعه متنازعه فیها پس تا وقتی که عمرو مشتری با شهادت شرعیه خریدنش را ثابت نه کند دعوائ او مسوع نیست، اگر مشتری از آوردن شهادت عاجز گردید بر پسر بائع که مدعی علیه ست بشرط طلب مشتری حلف لازم خواهد شد که او را متعلق بیع اراضی معهوده هیچ علم نیست، اگر مدعی علیه از حلف انکار کند دعوائ مشتری ثابت حق خواهد شد.

قال فی شرح التنویر : واذا ادعی بکسر سبق المراد له علی فرازید ولا یبینه بمصلحة خصمه وهو بکسر علی العلم ای انه لا یعلم انه اشتراه قبله لیامر کما اذا ادعی حیداً أو عیماً علی وارث اذا علم القاضی کونه میراثاً أو اقر به المدعی او برهن الخصم علیه فلیحلف علی العلم (ردالمحتار کتاب الدعوی ج ۴) - والله جمانه و تعالی اعلم.

۲۷ / ص ۲۷۲ سنه ۷۲ هجری

طفل نابالغ را با شهادت بالغ تثبیت نمودن درست نباشد

این بحث در مسائل شتی آمده است.

در وقت تحمل شهادت بلوغ شرط نیست

سوال : کسی در سن ده دوازده سالگی واقعه را مشاهده نموده بود بعد از بلوغ بر آن شاهدی گفت آیا این شهادت درست است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در وقت تحمل شهادت بلوغ شرط نیست عقل ممیز کافی است لذا در صورت مذکور شهادت قبول است.

قال فی العلائیه : و شرائط العمل ثلاثة العقل الكامل وقبض العمل. ولی الشامیه: المراد ما یسهل العمل به لدلیل ماسبق فی الباب الألی (ردالمحتار ج ۴) و ایضاً فی العلائیه لا تقبل (الی قوله) و صهی و عقل و یجوزون الا فی حال حصة الا ان یتحصلا فی الرق و التمییز و احوال بعد الحریة و لولم یعتقه کما مر و بعد البلوغ (ردالمحتار ج ۴) - والله جمانه و تعالی اعلم.

۲ / ذی قعدة سنه ۷۲ هجری

قال في شرح التنوير : ومن شرائط عدم قرابة ولا ذوا زوجية او عداوة دنيوية او دفع مفرم او جرم مقدم كما سيظهر (رد المحتار ص ۵۱۳ ج ۲) والله سبحانه وتعالى اعلم.

فره ذی القعدة سنه ۷۳ هجری

شهادت دشمن قبول نیست

سوال : آیا شهادت دشمن در معاملات دنیوی جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : در معاملات دینیه شهادت خصم معتبر است اما در مخاصمت دنیوی قبول نیست .

في شرائط الشهادة من شرح التنوير : عدم قرابة ولا ذوا زوجية او عداوة دنيوية .
ولي الشامية : ان شهادة العدو على عدوه لا تقبل وان كان عدلا وصرح يعقوب بأشأن حاشية بعدم
نفاذ قضاء القاضي بشهادة العدو على عدوه (رد المحتار ج ۲) والله سبحانه وتعالى اعلم .

فره ذی القعدة سنه ۷۳ هجری

شهادت ریش تراش قبول نیست

سوال : آیا شرعاً شهادت ریش تراش قبول است یا خیر ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : ریش تراشی فسق و گناه بزرگ است که در محضر مردم
على الاعلان مرتکب آن جرم میگردد که این استخفاف شریعت است پس این شخص فاسق
میگردد شهادت فاسق قبول نیست .

قال في شرح التنوير : ويحرم على الرجل قطع لحية (رد المحتار كتاب الحظر والاباحة ج ۵) وزيادة
التفصيل في كتاب الصوم من شرح التنوير ورد المحتار .

البته در صورت ضیاع حق که شهادت عادل موجود نباشد وریش تراش شخص صادق
باشد پس شهادت او در این صورت قابل قبول است . والتفصيل في الشامية . والله سبحانه وتعالى
اعلم .

فره ذی القعدة سنه ۷۳ هجری

شهادت فاسق

سوال : آیا شهادت فاسق قبول است یا خیر در صورتیکه در عصر حاضر شاهدان عادل
فیلی کم پیدا میشود؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در صورت نیافتن شاهدان عادل نزد متاخرین شہادت ناقص نیز معتبر است بلکہ احیاناً بر شہادت فاسق فیصلہ نمودن ضروری است مثلاً در صورت ضیاع حقوق .

قال الامام علامہ الدین ابو الحسن الغزالی رحمۃ اللہ علیہ : (مسألة) قال الغزالی فی باب السياسة نص بعض العلماء علی انما ازالہم فی جهة الاغیر عدول النعا اصلحهم واقبلہم لہمور اللہاء علیہم ویلزم ذلک فی القضاء وغیرہم لئلا تضیع المصالح قال وما اظن احدا یخالف فی هذا فان التعکلیف شرط فی الامکان وهذا کله للضرورة لئلا یهدد الاموال تضیع الحقوق قال بعض واذا کان الناس فاسقا الا القلیل العادر فلیست شہادة بعضهم علی بعض ویحکم بشہادة الامثل فالامثل من الفاسق هذا هو الصواب الذی علیہ العمل وان اکره کثیر من الفقہاء بالستہم و کذلک العمل علی صحتہ کون الفاسق ولیا فی النکاح ووصیا فی المال وهذا یتوہد ما نقلہ الغزالی واذا غلب علی الظن صدق الفاسق فلیست شہادة وحکم بها والله تعالیٰ لہ الامر یرد غیر الفاسق فلا یجوز ردہ مطلقا بل یثبت فیہ حتی یتبین صدقہ من کذبہ فیعمل علی ما تبین وفلسفہ علیہ (معین المحکم ص ۷۷) والله سبحانہ وتعالیٰ اعلم .

۲۶ / شعبان ۹۷۷ ہجری

بعد از طلاق خانم بر شوہر دعویٰ متاع را نمود

سوال : بعد از طلاق خانم بر شوہر دعویٰ متاع را کرد پدر شوہر گفت بعد از فسادات پنجاب با شمول مال خانم ہمہ مال مایان بہ غارت بردہ شدہ است آیا در این صورت بر شوہر مال خانم واجب است یا خیر؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملہم الصواب : خانم با شہادت تثبیت کند کہ مالش نزد شوہر موجود است در این صورت خانم حقدار مال است اما اگر مال ضائع شدہ باشد در آن صورت خانم را چیزی نرسد . والله سبحانہ وتعالیٰ اعلم .

۶ / ذی القعدہ سنہ ۱۲۷۳ ہجری

در وقت شہادت در حضور قاضی ارشادہ نمودن بہ مدعی

و مدعی علیہ ضروری است

سوال : اگر شاہد جہت خوف مدعی علیہ وقاضی در غیاب ہر دو شاہدی بگوید آیا این شہادت قابل مدار است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در شهادت حضور در مجلس قاضی و روبروی مدعی و مدعی علیه اگر حاضر باشد شهادی گفتن شرط است لذا در صورت مسؤله شهادت قابل مدار نیست .

قال فی شرح العنوی : وهی ان علی حاضر یحتاج الشاهد الی الاشارة الی ثلاثة مواضع اعنی الخصم والمهود به لوعیداً لادیناً وان علی غائب کما فی نقل الشهادۃ او میضاً فلا یدل القبولها من لیسۃ الی حدی الخ (رد المحتار ج ۴) والله سبحانه وتعالی اعلم .
 ۱۲ / ذی الحجه سنه ۱۳۷۳ هجری

با دو شتر ماده یک چوجه هست، صاحب هر شتر بر آن دعوه دارد

سوال : دوتن در جنگل شتر چرانی میکردند به یک وقت هر دو شتر زانید که یک چوجه را گرگ برد و چوجه دوم شیر هر دو شتر رامی نوشید و پستان هردو را میگیرد مالک هر شتر دعوه دارد که این چوجه شتر من است در این مورد حکم شرع چیست نزدیکی هم شاهد نیست ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : و تئیکه نزدیکی هم شاهد نیست و چوجه شیر هر دو شتر را می نوشد این چوجه در قبضه هر دو مالک است پس بین هر دو مشترک باشد .

قال فی العنوی : ولو برهما علی نجاج دابة وارعا قضی لمن وافق منها تأریه فلولو امریورعا قضی بهما لئلی الیدولهما ان فی ایدیها اونی ید ثالثه وان لمریورافقهما فلهما ان کانت فی ایدیها او کانتا خارجین فان فی ید احدیها قضی بهما . وقال فی الشرح : هو الاصح .

و فی الغامیة : (قوله ول برهما) یمتصرون هذا بأن رای الشاهد ان انه ارتفع من لئلی انفی کانت فی ملکه و اخر ان رایا ارتفع من انفی فی ملک اخر فصل الشهادۃ للفریقین الخ (قوله لئلی الید) هذا قید لما اذا ادعی کل منهما العتاج فقط اذ لو ادعی الخارج الفعل فی الید کأنصب والا حارج العاریۃ فیهۃ الخارج اولی لایها اکثر اثباتاً لاثباتها الفعل علی ذی الید الخ (رد المحتار ج ۴) والله سبحانه وتعالی اعلم .

۲۰ / ذی الحجه سنه ۱۳۷۳ هجری

دعوه زوجین بر متاع

سوال : در متاعی که مختص به احد الزوجین نباشد در صورت دعوه زوجین کدام را ترجیح داده شود در آن ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در این صورت قول زوج معتبر است لذا آن مال زوج است قال الامام العلاء رحمته الله : وان اختلف الزوجان في معامع البهيم فالقول لكل واحد منهما فيما يصلح له مع يمينه الا اذا كان كل منهما يفعل او يبيع ما يصلح للاخر فالقول له لتعارض الظاهرين حرر وغيرها والقول له في الصالح لهما وما في يدها في يده والقول للذي اليد بخلاف ما يختص به لان ظاهرها اظهر من ظاهرها وهو يدل الاستعمال

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله : قال في الشرع لبلالية قوله الا اذا كان كل منهما يفعل او يبيع ما يصلح للاخر ليس على ظاهرة في عمومه فلي قول احدهما يفعل او يبيع الاخر ما يصلح له لان المرأة اذا كانت تبيع ثياب الرجال او ما يصلح لهما كالانثى والذهب والفضة والامتعة والعقار فهو للرجل لان البراءة وما في يدها للزوج والقول في الدعوى لصاحب اليد بخلاف ما يختص به لانه عارض يد الزوج القوي منها وهو الاختصاص بالاستعمال كما في العداية (رد المحتار ج ۲ ص ۲۸۸) ولله سبحانه وتعالى اعلم
 ۱۷ / جمادى الاولى سنة ۸۷ هجرى

دعوى قرض بر میت

سوال : عموم فوت شد عده زیاد مردم مدعى قرض بر او شدند اما نزد کسی هم گواه موجود نیست نه عموم وصیت تحریری نموده ونه وصیت شفهی کرده بود ورثه عموم باوجود اظهار لاعلمی در فکر تادیبه قرض اند اما در استدعای ثبوت شرعی اند نزد مدعی ها نیز شواهد نیست در این صورت چه باید کرد ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر قرضخواهان شهادت شرعیه نداشته باشند پس ورثه را بر لاعلمی سوگند داده شود.

قال في التنوير : واذا ادعى سبق الشراء يخلف خصمه على العلم، كذا اذا ادعى ديناً او عيناً على وارث اذا علم القاضي كونه ميراثاً او اقر به المدعى او برهن المخصم عليه (رد المحتار ج ۲ ص ۲۸۸) - ولله سبحانه وتعالى اعلم.
 ۲۸ / صفر سنة ۹۱ هجرى

بوقت عقد زیورات تسلیم شده به خانم ملکیت از که میباشد ؟

سوال : زید مامور حکومتی بود که وفات یافت خانم پسر صغیر و برادرانش از او وارث مانند زیوراتیکه از طرف خسران و غیره اقارب به خانم در وقت عقد داده شده بود آیا این

مال از خانم باشد یا آن نیز بین ورثه تقسیم شود و یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: در زیورات داده شده از طرف خسران تفصیل چنین است. اگر در وقت دادن خسران آنان توضیح نموده باشند طبق توضیح آنان عمل نموده شود در غیر آن فیصله بر مدار عرف نموده شود اگر بین خانواده آن یا بین اهالی آن شهر زیورات بشکل ملکیت داده میشد خانم مالک آن است در غیر آن مالک آن نیست. اما اشیاء داده شده از طرف دیگر اقارب همه در ملکیت خانم داخل است. والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۳/ صفر سنه ۹۵ هجری

بحث مفصل در حصه دعوه نسب ومدت سماع

سوال: پدرم فوت شد من را با برادرانم ورثه از ترکه پدرم محروم نمودند ادعا میکنند که پدرم با مادرم نکاح نکرده بود پس تو با برادران و همشیره هایت ثابت النسب نیستی من بر اثبات نسبت وورثه بر عدم نکاح شاهد آوردم گواهان کدام گروه قبول شود ناگفته نماند. پدر مرحوم من از خانم سابق یک پسر داشت که اهالی قریه تمام جائیدات پدرش را بنام او کردند و قتیکه بست و سه سال بعد مسئله ترکه شروع شد این اولاد خانم دهم نیز دعوه دار وراثت شدند و گفتند باید مایان نیز ورثه حقیقی مرحوم گردانیده شویم پس از نظر شرع در این مورد وارث حقیقی میت کدام گروه اند؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: در شریعت بینه جهت اثبات دعوی میباشد نه جهت رد آن لذا در صورت مسأله بر عدم نکاح تثبیت شواهد را اعتبار نباشد بالخصوص و قتیکه حتی الامکان جانب نسب را ترجیح باشد و فعل مسلمان حتی الامکان بر صلاح محمول گردانیده شود.

قال العلامة ابن عابدین رحمته الله:

تنبيه: لا تسمع بینه ولا بینه ورثه على تاريخ نكاحها بما يطابق قوله لا يثبتها على النفي معني فلا تقبل والنسب محال لا ثبوت له ميبأمكن والأمكن هذا يسبق التزوج بها سرا جبريس و جهرها كثر سمعة ويقع ذلك كغيره وهذا جوابي لحادثة فليست له سر لئلا (رد المحتار ص ۶۸۱ ج ۲)

اما اینکه در مدت بست و سه سال ورثه میت با مشاهده نمودن تصرفات پسرش خاموش بودند آیا حق ایشان ساقط شد یا خیر در این حصه اولاً عبارات فقهاء را تقدیم میکنیم.

قال العلامة ابن عابدین رحمته الله: (قوله باع عقارا) وكذا لو وهب او تصدق وسلم او هب لم يسمع اذ لو اجر

اورهن او اعار ثم ادعى المأهر تسع اذ ليس من لوازم ذلك الخروج عن الملك وقد يرضى المخص بالانقطاع عن ملكه ولا يرضى بالخروج من ملكه ولانه في البيع نحوه على خلاف القياس فلا يقاس عليه غيره ولم ار من نهى عليه فليعامل على القول ومقتل البيع الوقف كما افق به الشهاب الشلي ووافقه على ذلك ثلاثة عشر عالماً من اعيان الحنفية في عصرة كتب اسماهم وخطوطهم بموافقة في امر كتاب الدعوى من فتاواه المشهوره فرأجعتها ثم اعلم ان التقييد بالبيع مما يظهر بالنسبة الى القريب اما بالنسبة الى الاجنبى فلا لبا في جامع الفتاوى اول كتاب الدعوى عن الخلاصة رجل تعرف في ارض زمانا ورجل اخر يرى تصرفه فيها ثم مات المتصرف ولم يدع الرجل حال حيوته لا تسع دعواه بعد وفاته اه ولى الحامدية عن الولو النجيه رجل تعرف زمانا في ارض ورجل اخر يرى الارض والتصرف ولم يدع ومات على ذلك لم تسع بعد ذلك دعوى ولده فتعرك على يد المتصرف اه والظاهر ان الموت غير قيد بذليل اهم لم يقيدها به هنا وبه علم ان مجرد السكوت عند الاطلاع على التصرف مانع وان لم يسبقه بيع واما السكوت عند البيع فلا يمنع الادعى القريب ثم اعلم انه نقل العلامة ابن الغرس في الفواكه الهندية عن المبسوط اذا ترك الدعوى ثلاثاً وثلاثين سنة ولم يكن مانع من الدعوى ثم ادعى لا تسع دعواه لان ترك الدعوى مع التمكن يدل على عدم الحق فظاهر اه ومثله في البحر وفي جامع الفتاوى وقال المتأخرون من اهل الفتوى لا تسع الدعوى بعد سبع وثلاثين سنة الا ان يكون المدعى غائبا او صبيها او مجنونا ليس لها ولي او المدعى عليه اميرا جائرا يخاف منه كذا في الفتاوى العتابية اه والظاهر ان عدم سماعها بعد هذا المدة اعم من كونه مع الاطلاع على التصرف او بدونه لان عدم سماعها مع الاطلاع على التصرف لم يقيدها هنا عندنا فلا منافاة بين كلامهم تأمل ثم اعلم ان عدم سماعها ليس مبنيا على بطلان الحق حتى يرد ان هذا قول مهجور لانه ليس ذلك حكم ببطلان الحق واما هو امتناع من القضاء عن سماعها خوفا من التزوير ولذلالة الحال كما دل عليه التعليل والا فقد قالوا ان الحق لا يسقط بالتقادم كما في قضاء الاشياء فلا تسع الدعوى في هذه المسائل مع بقاء الحق للاخره قولنا لو اقر به الخصم يلزمه كما في مسألة عدم سماع الدعوى بعد مضي خمس عشرة سنة اذا مهي السلطان عن سماعها كما تقدم قبيل باب التصحيح فاعتد هذا التصريح المفرد (رحالمحتار ص ٢٢٧ ج ٥)

ونقل ط عن الخلاصة لا تسع بعد ثلاثين سنة اه (رحالمحتار ص ٢٢٧ ج ٥)

(تنبهات): الاول قد استفيد من كلام الشارح ان عدم سماع الدعوى بعد هذه المدة مما هو للنهي عنه من السلطان فيكون القاضي معزولا عن سماعها لما علبس من ان القضاء يتعصص قلنا قال الا

بہمراے فاذا امر بسماعها بعد هذه المدّة تسع وسبب البهي قطع الحمل والتزوير فلا يقال ما في الاشهاد
وغيرها من ان الحق لا يسقط بتقادم الزمان اهلونا قال في الاشهاد ايضا ويجب عليه سماعها اهاى يجب
حل السلطان الذى يبنى قضايته عن سماع الدعوى بعد هذه المدّة ان يسمعها بنفسه او يأمّر بسماعها كي لا
يضيع حق المدعى والظاهر ان هذا حيث لم يظهر من المدعى امارّة التزوير (وبعد صفحه) السادس
استفتاء مال اليتيم مقيد بما اذا لم يتركها بعد بلوغه هذا المدّة وما اذا لم يكن له ولي كما يأتى
(ردالمحتار ص ۳۰۳ ج ۳)

از عبارات فوق امور ذیل ثابت شد :

(۱) توسط اطلاع على التصرف بلا قيد مدت دعوى ساقط میگردد.

(۲) با علم ببيع تنها حق قریب ساقط گردد حق اجنبی ساقط نمیگردد.

(۳) مدت عدم سماع پانزده سال است که بعد از این مدت حاکم به قاضی اجازه نمی دهد

پس باید در این صورت حاکم دعوی را به دقت بشنود یا کسی را به سماع دعوه مقرر کند.

(۴) بعد از سی یا سی و سه و سی و شش سال حق دعوی ساقط میشود قول مفتی به سی

و شش سال است

(۵) اگر مدعی نابالغ باشد یا بنا بر کدام عذر دعوه نکرده باشد. پس این مدت بعد از بلوغ

وبعد از زوال عذر محسوب میشود .

(۶) بعد از این مدت دعوی عدم سماع مبنی بر خوف تزویر است پس در جائیکه خوف

تزویر نباشد چنین که قاضی با قرائن یقین کند صدق مدعی را یا شخصاً مدعی علیه مقرر
باشد پس بعد از آن مدت نیز سماع دعوی درست است.

(۷) بعد از این مدت متعینه دعوی عدم سماع قضاء است در غیر آن عندالله حق صاحب

حق را کسی ساقط نکند در این تمام صورت ها سقوط دعوی بنا بر خوف تزویر است .

طبقیکه از عبارت علامه ابن عابدین فهمیده میشود (خوفاً من التزوير) و عبارت علامه

حصکفی رحمه الله : وجعل سکوتہ کلا فصاح قطعاً للتزوير والحمل (ردالمحتار ج ۳ ص ۳۰۴)

ودر مسئله مذکوره خوف تزویر نیست چراکه اولاد خانم اول اعتراف میکند که ماحق

وراثت اورا نمی دهیم چراکه آنها اولاد خانم دهم را از پدرش ثابت النسب نمی پندارند قبلاً

گفته شد که ثابت النسب باشد از پدر ایشان لذا حق وراثت را داشته باشند. والله سبحانه

وتعالى اعلم .

قانون عدم سماع دعوی بعد از سه سال خلاف شرع است

سوال : قبل از سه سال کسی باتبدیلی اسم و ولدش در محکمہ بر جائیداد کسی دعویہ نمود حاکم در حق او فیصلہ نمود بعد از سه سال ورثہ حقیقی میت از جعل سازی این شخص مطلع شدند عرض نمودند اما چونکہ در محکمہ قانون است کہ بعد از سه سال عریضہ کسی قبول نمیشود پس محکمہ عرض او را قبول نکرد در این صورت چہ باید کرد؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : شرعاً در حصہ عدم سماع دعوی تحدید سه سال نیامدہ بعد از سه سال نیز دعوی مدعی شنیدہ میشود البتہ فقہاء در صورت عذرسی وشش سال را تحدید نمودند تا این مدت خاموشی مدعی دلیل کذب آن است و در صورت عذر اگر دانستہ شد کہ مدعی واقعاً بر حق است بعد از سی وشش سال نیز حق دعوی را دارد.

قال فی الایہام: ان الحق لا یسقط بتمام الزمان. والله سبحانه وتعالى اعلم.

۱ / صفر سنہ ۹۸ ہجری

شہادت شاہد وعدہ معاف مردود است

سوال : عمرو خلاف زید دعویہ نمود کہ زید چہارتن را بر قتل او مامور ساختہ بود کہ انہا عوض من پدرم را بہ قتل رساندند پس انتریکی از آن چہار تن شاہد وعدہ معاف گردید کہ با شہادت او سه تن دیگر دستگیر شدند.

سوال اینجاست کہ حیثیت شاہد وعدہ معاف چگونہ است؟ نیز گناہ قتل آیا بر آمر سیاشد و یا بر قاتلین مامور شدہ؟ و بر اینہا آیا دیت مقتول یعنی کسی را کہ بہ قتل رساندند واجب میگردد و یا قصاص آن؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : امر قتل گناہ کبیرہ است اگر بر آن حکم قتل مرتب شود و باقی مامورین کہ مرتکب قتل شدند شدید مجرم و مرتکب گناہ کبیرہ اند.

قال فی الدعوی و شرحہ: والغالط عطا و هو نوعان لانه اما عطا لی ظن الفاعل کان یرمی خصما ظنہ صیدا او حربیا او مرتدا فاذا هو مسلم او عطا لی نفس الفعل کان یرمی غربیا او صیدا فاصاب ادمیا او یرمی غربیا فاصابہ ثم رجع عہ او تجاوز عہ الی ما وراء فاصاب رجلا او قصدر جلا فاصاب غیرہ الخ

وشهادت فاسق مردود میباشد، البته نزد متاخرین شهادت فاسق مقبول است بشرطیکه قاضی بر صدق او مطمئن باشد ظاهر است که در حصه چنین مجرم اظهار اطمینان مشکل میباشد دوم اینکه در چنین شهادت منفعت شخصی شاهد میباشد. فرد شهادت داده کافه شهادت القربا الولاد، ولله سبحانه و تعالی اعلم.

در شهادت علی القول اختلاف زمان و مکان مضر نیست

سوال: زید بر طلاق اقرار میدارد در این حصه دوتن شاهد نیز اند یکی میگوید زید در وزخانم خویش را در حضور من طلاق کرد دوم میگوید امروز خانم خویش را در حضور من طلاق نمود پس در نتیجه این شهادت متضاد حکم شرع چیست آیا با این شهادت ظاهراً زید طلاق میشود یا خیر؟ در صورتیکه شهادتها متضاد اند. بینوا توجروا *

الجواب باسم ملهم الصواب: باوجود اختلاف مکان و زمان این نصاب شهادت را اعتبار باشد زیرا با اختلاف زمان و مکان کلام مختلف نمیشود.

قال العلامة ابن نجيم رحمته الله: قال لامرأته ان كلمت فلانة فانت طالق فشهد احدهما انها كلمت غدوة والاخر عشية طلقت (وبعد صفحه) ولو شهد شاهدان اوصى اليه يوم الخميس واخره اوصى اليه يوم الجمعة جازت لانها كلام لا يختلف بزمان ومكان كذا في وصايا الولو الحمية (المحرر الراعي ص ۳۰۰ ج ۱) ولله سبحانه و تعالی اعلم.

۲۵ / صفر سنه ۹۹ هجری

قسم نمودن بر فعل غیر

سوال: بر زید سوگند لازم گردید اما جهت عدم اعتقاد بر او گفتند باید عوض او پدرش سوگند بردارد آیا چنین سوگند بر داشتن بر فعل غیر جائز است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: سوگند نمودن بر فعل غیر جواز ندارد البته سوگند بر لا علمی جواز دارد یعنی چنین گفتن حلفیه که فلان این کار را نکرده جواز ندارد اما چنین گفتن که من علم ندارم جواز دارد.

قال في التنوير وشرحه: والتحليف على فعل غيره يكون على العلم اي انه لا يعلم انه كذلك لعنه عليه بما فعل غيره ظاهراً (رد المحتار ص ۳۰۰ ج ۲) ولله سبحانه و تعالی اعلم.

۷ / رمضان سنه ۱۳۰۰ هجری

بنا بر کاغذات سابق حکومتی قبضه دیوینہ حجت نیست

سوال : بریک قطعہ زمین دو فریق دعویہ دارند با مطالعہ تفصیل با جواب نوازش فرمائید، عبدالوحید و برادران او مدعی اند و مدعی علیہ اللہ و سایا و دیگر افراد اند، میگویند این زمین پدر کلان من است حاجی اللہ دو مالک زمین نور محمد بود بعد از او شش پسران او بر آن قابض بودند محمد خان شاه محمد احمد خان بہادر پنجل و بہاول الدین قبضہ نیز درست مانست و مدعی میگوید صد سال قبل در کاغذات حکومتی این زمین سرکاری بود کہ پدر کلانم باپک ہندو آنرا از حکومت تصرف نمود کہ بعداً از ہند و نیز آنرا پدر کلانم خرید در این صورت سہ پسران او نور محمد ، رسول بخش و محمد اسحاق بر آن قابض بودند بعداً رسول بخش قبل از عاروسی فوت شد و این زمین پشت در پشت نزد ماست قبالہ زمین ہم بدست من است در صورتیکہ قبضہ زمین در دست مدعی است پس شرعاً فیصلہ این زمین در حق کدام فریق نمودہ شود در حالیکہ در این حصہ سلسلہ مدت دراز گذشتہ است. بینوا توجروا .

الجواب باسم ملہم الصواب : از مشاہدہ نمودن کاغذات حکومتی درک و فہمیدہ شد کہ زمین در ملکیت مدعی است امام سرخسی، امام قاضی خان و علامہ ہزازی رحمہم اللہ کاغذات سرکاری را بلا شہود نیز حجت گردانیدہ اند.

کما صرح به العلامة ابن عابدین فی رسالۃ لشر العرف فی ہناء بعض الاحکام علی العرف ونصہ :
وحاصلہ ان ما مر من قولہم لا یعتمد علی الخط ولا یعمل بہ مہی علی اصل المنقول فی الملہب قبل حدوث العرف ولما حدث العرف فی الاعتماد علی الخط والعمل بہ فی مثل ہذہ المواضع افتوا بہ .

و ذکر العلامة المحقق الشیخ ھبہ اللہ البعلی رحمہ اللہ تعالیٰ فی شرحہ علی الاشباہ ما نصہ (تنبیہ)
مثل البراءات السلطانیۃ الدفتر الخاف فی المعنون بالطرقۃ السلطانیۃ فانہ یعمل بہ وللعلامة الشیخ علام الدین المحصکفی رحمہ اللہ تعالیٰ شارح التذویر والملقی رسالۃ فی ثلک حاصلہا بعد ان نقل ما ہما من البہم عمل بکتاب الامان ونقل جزرہ ابن الشحنہ وابن وہبان بالعمل بدفتر الصراف والمیاع والسمسار لعلۃ امن التزویر کما جزرہ بہ الہزازی والسرخسی وقاضی خان وان ہذہ العلة فی الدفاتر السلطانیۃ اولی کما یعرفہ من شہاد احوال اہالیہا حین نقلہا اذ لا تحرر او لا یأذن السلطان ثم بعد اتفاق الجمع الغفیر علی نقل ما فیہا من غیر تساہل بزیادۃ او نقصان تعرض علی المعین لذلك فیضع خطہ علیہا ثم تعرض علی المولی لحفظہا المسمی بدفتر امینی فیکتب علیہا ثم تعاد اصولہا الی امکنعہا المحفوظۃ بالخطم

والامن من التکویر مقطوع به وبذلك كله يعلم جميع اهل الہ والکتبة فلو وجد في الدفاتر ان المبکی
الغلانی وقف على المدرسة الغلانیة معلاً يعمل به من غیر بیعة وبذلك یفنی مباح الاسلام كما هو
مصرح فی بیعة صیدلہ افندی وغیرہا فلیحفظ النعمی ما نقله من شرح الصیغ ھمة لله المعلن
(رسائل ابن عابدین ج ۲ ص ۱۳۲)

یک دلیل قبضہ ناجائز مدعی علیہ این ہم است کہ تمام مطالبات زمین مالیہ وغیرہ آن
به اسم مدعی درج شدہ است اگر مدعی علیہ صادق می بود پس باید قبائله وغیرہ را بنام خود
تبدیل می کرد . قبضہ دیرینہ در مقابل کاغذات سرکاری هیچ حیثیت ندارد . والله سبحانه
وتعالی اعلم .

۲۶/ ص ۱۳۰۷ھ

شہادت کسیکہ پردہ شرعی را مراعت نمیکنند مردود است

سوال : کسی کہ خانم ودخترانش از غیر محرم مثلاً یازنہ پسر کاکا پسر ماما پسر خاله
وغیرہ پردہ نمی کنند احیاناً با انها خلوت نیز میکند در حالیکہ این شخص بر باز داشتن آنان
نیز قادر است آیا شہادت او قبول است یا خیر؟ نیز شرح نمایند کہ از کدام اشخاص پردہ
در کارست؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : چنین شخص را در شرع دیوث میگوید کہ دیوث فاسق
بزرگ است در حصہ آن در حدیث وعیدات شدید آمدہ کہ داخل بہشت شدہ نمی تواند
وشہادت فاسق مردود است .

علاوہ از آن چنین شخص کاملاً بی حیاست باک نمی داند بر خانم خویش کہ کجا میرود
وچہ میکند . در حدیث آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم حیاء را با ایمان لازم گردانیدہ است
وقتیکہ یکی آن زائل شود . دوم نیز زائل میشود چقدر وغید شدید است بی پردہ گی فسق
وفجور چندین درجہ اضافہ تر باشد از جرم های دیگر مثلاً :

(۱) این فسق متعدی است یعنی توسط بی پردگی درعامہ مردم بد نظری میلان خواہش
جنسی وبدکاری خلق میشود جرم وگناہ ھمہ ملوثان ومرتکبان این جرم بدوش کسی باشد
کہ حجاب شرعی را مراعت نمی کند . ولیحملن اللھم والاعلام اللھم

(۲) این فسق وفجور بغاوت علانیہ است است از خداوند تعالی . خداوند جل جلالہ اعلان
نمودہ جرم های است را کاملاً عفوہ کنیم علاوہ جرم باغی علانیہ کہ هیچگاه آنها را عفوہ نمیکنم .

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: كل امعى معافى الا البهايرين. (رواه البخارى رحمه الله تعالى).

(۳) کسانی که برده نمی کنند پس آنان این حکم قطعی الهی را بدمیپندارند که کفر است. پس شهادت چنین فاسق، بی حیاء دیوث و باغی ظاهر خداوند تعالی و رسول او مردود است. البته در وقت ضرورت با مراعت داشتن سه شرایط شهادت فاسق قبول میشود.

(۱) وقتی که شاهد عادل میسر نشود.

(۲) وقتی که اندیشه حق تلفی مدعی باشد.

(۳) فاسق چنین صاحب مروت باشد که بر صدق او ظن غالب باشد.

عن عمار بن یاسر رضی الله عنه رفعه ثلاثاً لا يدخلون الجنة ابداً الديوث والرجلة من النساء ومدمن الخمر قالوا يا الديوث قال الذي لا يبالى من دخل على اهله رواه الطبرانی في الكبير.

عن ابن عمر رضی الله عنه ان رسول الله ﷺ قال ثلاثة قد حرم الله عليهم الجنة مدمن الخمر والعاق والديوث الذي يقر في اهله الخبث رواه احمد والنسائي (مشکوٰۃ ص ۳۰۳ ج ۲)

عن ابن عمر رضی الله عنه ان النبي ﷺ قال ان الحياء والايمان قرناء جميعاً فاذا رفع احدهما رفع الاخر وفي رواية ابن عباس رضی الله عنه هذا سلب احدهما تبعه الاخر رواه الهيثمي في شعب الايمان (مشکوٰۃ ص ۳۰۳ ج ۲).

قال العلامة المحصلي رحمته الله في باب قبول الشهادة وعدمه: تقبل من اهل الاهواء اي اصحاب بدع الى ان قال يوم من مرتكب صغيرة بلا اصرار ان اجتنب الكبائر كلها وغلب صوابه على صفائره درر وغيرها قال فهو معي العدالة وفي الخلاصة: كل فعل يرفض المروءة والكرام كبيز قواقره ابن كمال قال ومعنى ارتكب كبيز تسقط عدالته.

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله: معزياً الى الفتاوى الصغرى: العدل من يجتنب الكبائر كلها حتى لو ارتكب كبيز تسقط عدالته وفي الصفائير العبر للعلامة او الاصرار على الصغيرة فتصير كبيزاً ولذا قال و غلب صوابه اه قال في الهامش: لا تقبل شهادة من مجلس مجلس الفجور والمجانة والشرب وان لم يضر بمكان في المحيط فتاوى هندية وفيها والفاسق اذا تاب لا تقبل شهادته ما لم يرض عليه زمان يظهر عليه اثر التوبة والصحيح ان ذلك مفهوض الى راء القاضى اه

(قوله كبيزاً) الجمع ايها كل ما كان شليعاً بين المسلمين وفيه هتك حرمة الدين كما بسطه القهستاني وغيره كذا في شرح شرح الملتقى

وقال في الفتح: وما في الفتاوى الصغرى العدل من يجتنب الكبائر كلها حتى لو ارتكب كبيزاً تسقط

عند الحصول على الصفات الغير للعلية لتعصير كبيره حسن (درالمختار ص ۲۰ ج ۱۰).

قال العلامة علاء الدين ابوالحسن رحمته: (مسألة) قال القرائى فى باب السياسة نص بعض العلماء على انما لم يجد فى جهة الا غير العدول ائماً اصلحهم و اقلهم ثوراً للشهادة عليهم ويلزم لذلك القضاء وغيرهم لئلا تضيق المصالح قال وما اظن احداً يخالف فى هذا فان التكليف شرط فى الامتنع ونحاً كله للمروءة لئلا يهدر الاموال وتضيق الحقوق قال بعضهم و اذا كان الناس فساقاً الا القليل العادر قبلت شهادتهم بعضهم على بعض ويحكم بشهادة الامثل فالامثل من الفساق هذا هو الصواب الذى عليه العمل وان انكر كثير من الفقهاء باستنبههم وكذلك العمل على صحة كون الفاسق ولها العكاح و وصيا فى المال هذا بعيد ما نقله القرائى و اذا غلب على الظن صدق الفاسق قبلت شهادته حكم بها و لئلا يعالى ثم يأمر برده غير الفاسق فلا يجوز ردة مطلقاً بل يشهد فيه حتى يتبين صدقه من كذبه فيعمل ما يبينه ففسقه عليه (معين الحكم الباب الثاوى والعشرون ص ۷۸)

وقال العلامة المحصلى رحمته: (والفاسق اهلها فيكون اهله لكنه لا يقلد) وجوباً ويأثم مقلده كقابل شهادته به يفتى وقيدة فى القاعدة عما اذا غلب على ظنه صدقه فليحفظ حرر واستغنى الغالى الفاسق ذا الجاه والمروءة فانه يجب قبول شهادته بزازية قال فى النهر و عليه فلا يأثم ايضاً بتولية القضاء حيث كان كذلك الا ان يفرق بينهما انتهى.

قلت: سيحى تضعيفه فراجع.

وقال العلامة ابن عابدين رحمته: (قوله لكنه لا يقلد وجوباً) الخ قال فى البحر وفى غير موضع ذكر الاولوية يعنى الاول ان لا تقبل شهادته وان قبل جاز وفى الفتح ومقتضى الدليل ان لا يحمل ان يقضى بها فان قضى جاز ونقل اهـ ومقتضاها الاثم وظاهر قوله تعالى ان جاءكم فاسق بنبأ فتبينوا ان لا تحمل قبولها قبل تعرف حاله وقولهم بوجوب السؤال عن الشاهد سرا وعلانية طعن المخصم او لا لى سائر الحقوق على قولها المقتضى به يقتضى الاثم بتركه لانه للتعرف عن حاله حتى لا يقبل الفاسق وصرح ابن الكمال بان من قلده فاسقاً يأثم و اذا قبل القاضى القاضى شهادة يأثم اهـ (قوله به يفتى) راجع لما فى المتن فقد علمت التصريح بتصحيحه وبانه مظاهر المذهب واما كون عدم تقليده واجهاً ففيه كلام كما علمت فالقلم (قوله وقيدة) اى قيد قبول شهادة الفاسق المبهوم من قابل اهـ وعبارة الدور حتى لو قبلها القاضى وحكم بها كان ائماً لكنه ينفذ وفى الفتاوى القاعدة هذا اذا غلب على ظنه صدقه وهو مما يحفظ اهـ

فلمجدد الظاهر انه لا ياتهم ايضاً حصول العبدین المأمور به فی النص تأمل قال طاقان لم يهلب على ظن القاضي صدقه بل غلب كلبه عنده وتساوراً فلا يقبلها اي لا يصح قبلوها اصلاً هذا ما يعطيه المقام اه
(رد المحتار ص ۳۳ ج ۲)

قال الامام المحسني رحمته الله : والعدالة لوجوبه لا لصحته خلافاً للشافعي رحمته الله : فلو قضى به شاهد فاسق لعدو له فتح الا ان يجمع منه اي من القضاء به شاهد الفاسق الامام فلا ينفذ (الى قوله) وما في القضية والحق من قبول ذي البروة الصادق فقول الثاني بحر وضعفه الكمال بأنه تحليل في مقابلة النص فلا يهل بالقول المصنف

قال العلامة ابن عابدین رحمته الله : (قوله به شاهد فاسق نفذ) قال في جامع الفتاوى واما شهادة الفاسق فان تجرى القاضى الصديق في شهادة تقبل والا فلا اه فقال وفي الفتاوى القاعدية هذا اذا غلب على ظنه صدقه وهو مما يحفظ درر اول كتاب القضاء وظاهر قوله وهو مما يحفظ اعتداه اه (قوله النص) وهو قوله تعالى واشهدوا ذوى عدل معكم واجمعاً عنه اول القضاء (رد المحتار ص ۳۴ ج ۲).

آن رشته داران قریبی که پرده نمودن از آنها فرضی است :

(۱) پسر کا کا (۲) پسر عمه (۳) پسر ماما (۴) پسر خاله (۵) ایور (۶) جیتہ (۷) سنو (۸) زن برادر (۹) زن کا کا (۱۰) خالو (۱۱) شہور کا بہنچا (۱۲) شوہر کا بہانجا (۱۳) شور کا چچا (۱۴) شوہر کا مامو (۱۵) شوہر کا بہوپہا (۱۶) شوہر کا خالو

نسبت بہ اغیار پرده نمودن از رشته دار غیر محرم شدید تر است زیرا کہ جهت کثرت آمد و رفت و اختلاط بی حجابانہ خوف فتنہ و خطر در آنها زیاد است .

ازینجا ست کہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمودہ : الحموموت .

تفصیل کامل اہمیت فرضیت پرده در رسالہ (ہدایہ المرتاب فی فرضیۃ الحجاب) ووعظ (پردہ شرعی) مطالعہ شود . واللہ سبحانہ و تعالی اعلم . ۱۵ / شعبان سنہ ۱۴۱۵ ہجری

شہادت تصویر گران مردود است

سوال: کسی کہ بلا ضرورت تصویر خود را می گیرد و یا تصویر دیگران را می کشد فیما نزدش درخانہ یا در دوکان تصویران می نہد آیا شہادت او شرعاً معتبر است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : بلا ضرورت عکس گیری و یا عکاسی و یا نگہداشتن آن حرام بزرگ و حرام است کہ بر آن وعیدات شدید آمدہ است کسی کہ بدون ضرورت

تذکره، کارت قومی پاسپورت وغیره عکس میگيرد يا عکاسی ميکنيد فاسق و مردود الشهادت است، تفصيل کامل در جواب سوال اول گذشت.

وعيدات بر تصوير

عن ابی طلحة رضی اللہ عنہ قال قال النبی ﷺ: لا تدخل الملائكة بيتا فيه كلب ولا تصاویر متفق عليه
عن ابن عباس رضی اللہ عنہ عن ميمونة رضي الله عنها ان رسول الله ﷺ اصبح يوماً واجماً وقال ان جبرئيل كنى وعدنى ان يلقاني الليلة فلم يلقني أم والله ما اخلقي ثم وقع في نفسه جرو و كلب تحت فسطاطه فأمر به فأخرج ثم اخذ بيده ماء فغضض مكانه فلما امسى لقيه جبرئيل فقال لقد كنت وعدتكى ان تلقاى المارحة قال اجل ولكنك لا تدخل بيتا فيه كلب ولا صورة فأصبح رسول الله ﷺ يومئذ فأمر بقتل الكلاب حتى انه يأمر بقتل كلب الحائط الصغير ويترك كلب الحائط الكبير رواه مسلم.

عن عائشة رضي الله عنها ان النبي ﷺ لم يكن يترك في بيته شيئاً فيه تصاليب الا نقضه رواه البخاري

وعنه رضي الله عنه عن النبي ﷺ قال: اشد الناس عذاباً يوم القيمة الذين يضاهون بخلق الله متفق عليه
عن ابی هريرة رضی اللہ عنہ قال سمعت رسول الله ﷺ يقول: قال الله تعالى ومن اظلم ممن ذهب بخلق كنهى فليخلقوا حبة او شعيرة متفق عليه.

عن عبد الله بن مسعود رضی اللہ عنہ قال سمعت رسول الله ﷺ يقول: اشد الناس عذاباً عند الله المصورون متفق عليه.

عن ابن عباس رضی اللہ عنہ قال سمعت رسول الله ﷺ يقول: كل مصور في النار يجعل له بكل صورة صورها نفسا فيعذب به في جهنم قال ابن عباس رضی اللہ عنہ فان كنت لا بد فاعلا فاصنع الشجر و ما لا روح فيه متفق عليه
وعنه رضی اللہ عنہ عن النبي ﷺ في حديث طويل في اخره ومن صور صورة عذب و كلف ان يدفع فيها وليس بها روح رواه البخاري

وعن ابی هريرة رضی اللہ عنہ قال قال رسول الله ﷺ: يخرج عني من الدار يوم القيمة لها عيدان تبصران واذا نأى سمعان ولسان ينطق يقول اني وكلت بثلاثة بكل جبار عبيد و كل من دعا مع الله الهاء اخر و بالمصورين رواه الترمذي (مشكوة ص ۸۷ و ۸۸)

والله سبحانه وتعالى اعلم

بر حرمت تصوير تفصيل بحث در رساله (النذير الهريان عن عذاب صورة الحيوان) مطالعه شد.

شهادت کسی که تلویزون را مشاهده میکند مردود باشد

سوال : کسی که در خانه اش تلویزون دارد او با اطفالش آنرا مشاهده میکند آیا شهادت او پذیرفته میشود یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : تلویزون منشاى بی حیائی، عربیانی، بی ادبی زناکاری سرقهت چپاولگری و بی مهار شدن اولاد و وبال گردیدن جان والدین و ناسور خطیر است لذا تمام وعیدات که در حصه عکس گیری و عکاسی آمده همه آن وعیدات در حصه مشاهده کننده تلویزون نیز منطبق است .

پس کسی که در این جرم ملوث باشد فاسق بزرگ و مجرم به گناه کبیره پنداشته می شود لذا شهادت چنین شخص مردود است . در حصه تلویزون رساله (تی وی مهلک تراز تی بی) مطالعه شود که علاوه هلاکت دنیوی جسمانی و دینی باعث هلاکت اخروی و قبر نیز گردد. والله سبحانه و تعالی اعلم . ۱۵ / شعبان سنه ۱۴۱۵ هجری

*****

*****

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿ قَدْ إِنْ كَانَ ءَابَاؤُكُمْ وَأَبْنَاؤُكُمْ وَإِخْوَانُكُمْ وَأَزْوَاجُكُمْ وَعَشِيرَتُكُمْ وَأَمْوَالٌ
اَقْرَبَتْكُمْ وَأَنْتُمْ تَخَشَوْنَ كَيْدَهُمَا وَمَسْئَلُكُمْ رِضْوَانَهُمَا أَحَبَّ إِلَيْكُمْ
مِنْ اللَّهِ وَرَسُولِهِ وَجِهَادٍ فِي سَبِيلِهِ فَتَرَبَّصُوا حَتَّى يَأْتِيَ اللَّهُ بِأَمْرِهِ وَاللَّهُ لَا
يَهْدِي الْقَوْمَ الْفَاسِقِينَ ﴾ (۱۱)

کتاب الصلح

در تفارج حبله جواز صلح عن الدین

سوال : در درمختار چهار حبله جواز صلح عن الدین مذکور است.
 ونصه : و صح لو شرطوا ابراء الغرماء منه ای من حصته لانه تملیک الدین ممن علیه فیسقط قدر نصیبه عن الغرماء او قطروا نصیب المصالح منه ای الدین تبرعاً منهم احوالهم بمحضته او اقرطوه قدر حصته منه وصالحوه عن غیره عما یصلح بدلاً و احوالهم بالقرض علی الغرماء و قبلوا الحوالة و هذه احسن الحیل ابن کمال والاوجه ان یمحوه کفا من حجر او نحوه بقدر الدین ثم یمیلهم علی الغرماء ابن ملک (در مختار، کتاب الصلح)

و فی الشامیة : (قوله احسن الحیل) لان فی الاولی ضرراً للورثة حیث لا یمکنهم الرجوع علی الغرماء بقدر نصیب المصالح و کذا فی الغالبیة لان القدر غیر من النسبة اتقانی (قوله والاوجه) لان فی الاخری لا یخلو عن ضرر التقدير فی وصول مال ابن مالک. (ردالمحتار ص ۳۰۸ ج ۲)

اشکال در اینجاست که ضرر حبله (النقدخیر من النسینة) در حبله ثانیه وثالثه در هر دو موجود است طبقه که عبارت فوق شامی بر آن تصریح شده پس حبله ثالثه چگونه احسن الحیل گردانیده شد؟ بینوا بیاناً شافیا توجروا اجرا و افیا.

الجواب باسم ملهم الصواب : در حبله ثانیه ضرر (النقد غیر من النسبة) مبنی بر این است که در این حبله حواله تسلیم میشود در حالیکه در آن قول حواله خلاف تحقیق است طبقه که در شامی آمده.

(قوله و احوالهم) لا محل لهذه الجملة فدا و هی موجودة فی صرح الوقایة لابن ملک و فی بعض النسخ و احوالهم (ردالمحتار ج ۲ ص ۳۰۸)

و فتبکیه بنای ضرر مذکور خلاف تحقیق است پس در حبله ثانیه قول بر این ضرر درست نباشد ابن ملک بر صاحب در رد نموده این جمله را افزود اما این اضافه درست نیست.

قال الطحاوی ^{رحمته} ذکره حاصلاً صاحب الدرر و تبعه المصنف حیث قال ولا یغنی ما فیہ ای هذا الوجه من الضرر ببقیة الورثة و لکنه لا یدفع لانه یرجع علیهم عما احوالهم به فیکون الضرر علیهم مرتین اه (طحاوی ص ۳۰۸ ج ۲)

از این عبارت این سخن نیز معلوم شد که اگر در حیلہ دوم حوالہ ہم تسلیم شود باز ہم در این حیلہ (العقد بخیر من النسبة) ضرر نیست، لهذا در حیلہ دوم درباره ضرر قول زلیلی بر حق است.

ونص: وان شرطوا ان يبرأ الغرماء منه اي من الدين صح لانه اسقاط او تمليك الدين من عليه الدين و كل ذلك جائز وقال صاحب الهداية وهذا حيلة الجواز واخرى اي حيلة اخرى ان يجعلوا قضاء نصيبه مدبرعين ثم قال في الوجهين ضرر بمقتبة الورثة والاوجه ان يقرضوا المصالح مقدار نصيبه وصالحوا عما ورا الدين و يحيلهم على استفتاء نصيبه من الغرماء وهذا في الوجهين ظاهر لا مهم اذا اعطوا المصالح شيئاً بمقدار الدين او قدر الدين ولم يحصل لهم الدين فقد حصل لهم ضرر دنيوي وليس في الصورة الثالثة مثل ذلك من الضرر لا مهم وان خرج منهم قدر الدين لكن حصل لهم الدين بمقابلته فأنقض عنهم الضرر الا ضرر العقد فان العين بخير من الدين اه (زلیلی ص ۱۰۵ ج ۵)

بعد از آن حیلہ رابعه را اوجه قرار داده خلاصه اینکه در حیلہ اولی عوض مصالح حصہ دین وعین عوض هر دو وصول شود دیگر ورثه عوض حصہ دین را بدهند اما حصہ دین به آنان نرسد لذا آنها را ضرر است و در حیلہ ثانیہ در مصالح صلح تنها عوض حصہ عین وصول شود و حصہ دین تبرعاً به ورثه داده شود و بر مقروض در این مصالح رجوع نکند در آن دیگر ورثه را ضرر باشد کہ حصہ دین را به مصالح بدهند اما از مقروض وصول نکند در حیلہ ثالثہ مصالح تنها از حصہ عین صلح نموده شود و حصہ دین به ورثه متباقی داده شود و آنرا از مقروض وصول کنند کہ در آن به فریقین ضرر نباشد پس این احسن الحیل است. البتہ در آن ضرر (النقد خیر من النسبة) به ورثه باشد اما این ضرر اھون تر دو ضرر اول است و در حیلہ رابعه این ضرر نیز نباشد در مصالح حصہ عین و دین صلح کنند عوض هر دو را وصول کنند مانند حیلہ اولی و حصہ دین را به باقی ورثه بدهند در مقابل آن حصہ دین وصول شود بہ حیلہ بیع در این ورثه را ضرری نباشد البتہ آنقدر باشد کہ عوض حصہ دین اول داده شدہ بعداً حصہ دین وصول گردد اما این ضرر اندک است از حیلہ ثالثہ چرا کہ در حصہ ثالث دین را وارث از مال خود میدہد و در رابعه از ترکہ دفعیہ این ضرر چنین ممکن است کہ از ترکہ عوض حصہ دین کم از مقدار حصہ دین داده شود بالخصوص و تکیہ مدار صلح بر تسامح باشد پس حیلہ رابعه اوجه است و در حیلہ ثانیہ ضرر (العقد بخیر من النسبة) نباشد در

ثانیہ باشد کہ ورثہ متباقی حصہ دین را اداء کنند اما از مقروض وصول نکنند از کسانی کہ ضرر (القدر غیر من النسبة) را در حیلہ ثانیہ تحریر نموده اند قول آنها خلاف تحقیق است همین را در کفایہ زیلعی و تکملہ فتح القدیر حق دانستہ اند. و گفته اند. اذ لانسیءة عند التبرع ومتعلق (القدر غیر من النسبة) در حاشیہ عنایہ آمدہ (القول فیہ بحسب). والله سبحانه وتعالی اعلم.

۱۵ رجب سنہ ۷۷۵ هجری

چهار مسائل اہم تخرج

سوال : کسی فوت شد کہ پنج پسر و شش دختر داشت و در ترکہ زمین، طلا باب و سامان آلات نیز داشت در این مورد یک وارث سیزدہ صد روپیہ مقروض نیز بود اموال او قیمت شد کہ بالغ گردید بہ چہارہ ہزار روپیہ حصہ ہر وارث تعیین شد دختران کہ عاقل و بالغ و عاروسی شدگی بودند از سہم ہای کامل دست بردار شدند منتهی یک دختر یک گاومیش را کہ یک ہزار قیمت داشت گرفت دومی ماشین خیاطی را کہ چہار صد روپیہ قیمت داشت و یک گاوارا کہ پنجم صد روپیہ قیمت داشت و گاو را سوم چند بسوہ زمین گرفتہ مال متباقی را بہ برادران بخشیدند بعد از پنج سال در این مورد یک مولوی صاحب فتوی داد کہ این مسئلہ تخرج از دو علت باطل است اول اینکه در ورثہ وارث غیر بالغ موجود است کہ در این صورت تقسیم تخرج باطل می باشد.

دوم اینکه دین از تخرج کشیدہ شود شما دین را کہ بر وارث بود از آن نکشیدید کہ باید با اموال منقول شامل میشد پس باید تخرج از سرنو نمودہ شود نظر شما در این مورد چیست عنایت فرمائید ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در اینجا چہار امور قابل تحقیق است :

(۱) آیا تخرج بغین فاحش درست است یا خیر ؟

(۲) در صورت موجودیت صغیر در ورثہ آیا تخرج درست است یا خیر ؟

(۳) آیا دین بر کدام وارث مانع تخرج می باشد یا خیر ؟

(۴) اگر از مصالح بعض ورثہ راحصہ دادہ شود و بعضی دیگران را دادہ نشود آیا این مانع

تخرج است یا خیر ؟

تحقیق امور اربعہ قرار ذیل است :

(۱) اگر در ترکہ منقولہ حصہ مدیون اضافہ از میراث باشد پس مانع تخارج میباشد در غیر آن نمیباشد چراکہ علت منع دین (تملیک الدین من غیر من علیہ الدین) است کہ در ترکہ منقولہ دین متجاوز از حصہ میراث موجود است کہ علاوہ مصالح مدیون دیگر ورثہ نیز مالک دین میگردد اما در ترکہ منقولہ در دین متجاوز این علت مفقود است کہ در ترکہ منقولہ قیمت آن گرفته شدہ تقسیم گردد کہ با تراضی ہمہ ورثہ دین در حصہ مدیون دادہ شود. فقہر تملیک الدین ممن علیہ الدین وهو جائز۔

در مسئلہ زیر بحث این صورت است لذا این دین مانع صحت تخارج نباشد.

(۲) اگر بدل صلح از ترکہ قرار نگیرد بلکہ مصالح را از خود اداء کند این تخارج مطلقاً درست باشد واگر از ترکہ بدل صلح قرار گیرد چونکہ در آن حق ہمہ ورثہ است پس رضایت ہمہ در آن شرط باشد.

قال العلانی رحمہ اللہ : ولو اخرجوا واحدا من الورثة لفصلته تقسم بين الباقي على السواء ان كان ما اعطوه من مالهم غير الميراث وان كان الميراث موقوف لغيره فله ميراثهم يقسم بينهم.

وقال ابن عابدین رحمہ اللہ : اذا دان احد الورثة اخاص بالبعث دون الباقي يصح وتكون حصته له فقط كذا الوصاح الموصى له كما في الانقروى سألحائي (رد المحتار ص ۳۳ ج ۲)

قلت: في مسائلنا وقع التعارض بتراضى الورثة فاندفع هذا الاشكال ايضا لكن بقي ريبا الصغير وسهال حكمه

(۳) بدل صلح اگر ہر قدر کم باشد تخارج در آن جواز دارد البتہ اگر با کسی فریبکاری شود کہ در وقت صلح قیمت درست چیزی آشکارا نشود بعداً غبن فاحش ظاہر شود پس توسط قاضی اختیار فسخ این صلح را دارد.

في شرح التعويذ: ولو ظهر غبن فاحش لا يدخل تحت التعويم في القسمة فان كانت بقضاء بطلت اتفاقا لان تصرف الفاضل مقيد بالعدل ولم يوجد ولو وقعت بالتراضي تبطل ايضا في الاصح لان شرط جوازها المعادلة ولم توجد فوجب نقضها خلافا لتصحيح الخلاصة قلت فلو قال كذا كذا ففسخ لكان أولى وتسمع دعوا هذه اي ما ذكر من الغبن الفاحش ان لم يقر بالاستيفاء وان اقر به لا.

وفي الحاشية: (ولو ظهر غبن فاحش في القسمة) اي في التعويم للقسمة بان قوم بالغ فظهر انه يساوي

مسمائے۔ و فیہا تصد (قوله قلب الخ) لمقتضاہا انما تصحیح الی الفسخ وان معنی تحطل و یطلعه ابطالہا و بہر قول الکذا تفسیح صحیحہ علی قیل تفسیح (رد المحتار ص ۳۸ ج ۲)

ازین مسئلہ علانیہ سوء تفہام شود کہ در صورت غبن فاحش تخارج باطل می باشد در حالیکہ از آنجا معلوم میشود کہ در آن صورت خیار فسخ می باشد و دعوی او مسموع می باشد غبن نقصان ظاہر شدہ بعد از عقد را گوید نقصان ظاہر شدہ در وقت عقد را غبن فاحش نگوید در تخارج بدل صلح مشروط کمیت نباشد معہذ جهت تسکین قلب چند امور تحریر شود.

(۱) در کتب مذهب آمدہ وقتی کہ بدل صلح زر یا نقرہ مکیل یا موزون باشد صحت تخارج را شرط باشد کہ بدل صلح در آن چیز اضافہ شود از حصہ مصالح کہ در اشیاء مذکورہ نباشد پس در آن کدام کمیت مشروط است .

(۲) تخارج بحکم بیع باشد و در بیع تراضی متعاقبین در تفاوت کثیرہ بدلیں جائز باشد.

(۳) قال ابن عابدین **مکمل**: اوصی رجل بثلث ماله ومات الموصی فصالح الوارث الموصی له من الثلث بالسدس جاز الصلح وذكر الامام المعروف بموافقة ان حق الموصی له وحق الوارث قبل القسمة غیر معاً کذا تمیل السقوط بالاسقاط (رد المحتار ص ۳۸ ج ۲)

در اینجا اسقاط بالصلح مراد است نہ مطلق اسقاط (کما حررت فی کتاب الوصیة والفرارض) تحت عنوان : حق وارث با اسقاط آن ساقط نمی گردد . مثال اسقاط بالصلح در عبارت مذکورہ در صلح من الثلث بالسدس مذکور است کہ در آن نسبت تضعیف و تنصیف باشد شخصاً علامہ ابن عابدین مثال غبن فاحش را در اینجا چنین بیان نموده با ہمین نسبت .
کہا من نصه : بأن قوم بالغ ظہرانہ یساوی مسمائے.

ازینجا معلوم شد با تفاوت فاحش تخارج جائز است .

(۴) اگر صغیر شخصاً عاقد باشد پس بیع و شراء و دیگر عقود مانند دائرہ بین النفع والضرر در عقد صلح نیز عاقل بودن صغیر شرط باشد بلوغ شرط نباشد.

عقد صغیر عاقل منعقد نمی شود و عقد عاقل غیر ماذون منعقد میشود اما موقوف است .
بر اذن بعد البلوغ یا بر اذن ولی ولی فی المال بالترتیب اینان اند .

پدر ، وصی پدر ، جد ، وصی جد ، قاضی

فی صلح شرح التعویذ: نو شرطه العقل لا البلوغ والحریة فصاح من صبی ما لئون ان عمری صلحه من ضرر بین (رد المحتار ص ۳۰۳ ج ۲)

وفی الهندیة: واما شرائط فانواع منها ان یکون المصالح عاقلًا فلا یصح صلح المجنون والصبی الذی لا یقبل حکمًا فی البدائع. (عالمگیری ص ۳۰۳ ج ۲)

وفی کتاب المأخوذ من شرح التعویذ: وتصرف الصبی والمعتوه الذی یعقل المبیع والشراء ان کان یلحقهما کلا سلام والاحباب صح بلا اذن وان کان هارًا کاطلاق والعقاق والصدقة والقرض لا وان الذی یملو لهما وما ترد من العقود بین نفع وضرر کالمبیع والشراء توقف علی الاذن حتی لو بلغ فی اجازة نقل فان اذن لهما الولی لهما فی امر او بیع کصدما لئون فی کل احکمه. (رد المحتار ص ۳۰۳ ج ۲)

واگر صبی شخصاً مباشر عقد نباشد بلکه کسی دیگر از طرف او عقد کند پس عاقل بودن صبی شرط نباشد و صلح منعقد میگردد. البته در حصه نفاذ شرط است که ولی صبی از طرف او عقد کند فی المال و اگر غیر وی عقد نمود منعقد است اما موقوف باشد بر اذن صبی بعد البلوغ یا بر اذن قاضی البته در تقسیم غیر دوروایت است. (۱) عام عقود مانند فضولی موقوف باشد. (۲) این تقسیم باطل است یعنی منعقد نمیگردد علت فرق را علامه رحمتی چنین بیان نموده که در انعقاد عقد فضولی وجود متعاقدين شرط است که در اینجا مفقود است. و سنذكر نصح عن الرافعی رحمه الله تعالى

قال ابن عابدين رحمته الله: قال فی المحيط فلو قسم بغیر قضاء لم تجز الا ان یحضر (الغائب) او یبلغ (الصغیر) لیهیز طوری و هذا ما قدمه الشارح (رد المحتار ص ۳۰۳ ج ۲)

ونص الشارح المتقدم: نوصف برهء الشرکاء الا اذا کان فیهما صغیر او مجنون لا نائب عنه او غائب لا وکیل عنه لعدم لزومها حیث ان الا باجازة القاضی او الغائب او الصبی اذا بلغ اولیه ولو شرکاء بطلت منية البقی وغیرها.

وقال ابن عابدين رحمته الله: (قوله اذا کان) استثناء منقطع کما یفیده قوله بعد لعدم لزومها او استثناء من محذوف ای و لزومها ط او اراد بالصفة اللزوم (قوله الا باجازة القاضی) الظاهر رجوعه للمستغنیات الثلاث (قوله او الغائب او الصبی اذا بلغ) ولوم نائب الغائب او الصبی فاجازة ورثته لثبوت عندهما خلاف لبعده منية البقی والاول استحسان والثانی قیاس و کما تعبیر الاجازة صریحاً بالقول تعبی دلالة بالفعل کالمبیع کما فی التاتر عانة. وفی المنع عن الجواهر: طفل و بالغ اقتسما شیئاً

ثم بلغ الطفل وتصرف في نصيبه وباع البعض يكون اجازة (قوله هذا) اي لزومها باجازة القاضى ونحوه
 كانوا كما في الميراث ولو شر كما في غيره تطل ومقتضاها انها لا تغني باجازة القاضى
 وعبارة المنية هكذا: اقتسم الورثة لا بأمر القاضى وفهم صغير او غائب لا تغني الا باجازة الغائب
 او ولي الصغير او يجوز اذا بلغ اقتسم الشر كما فيما بينهم وفهم صغير او غائب لا تصح القسمة فان امرهم
 القاضى بذلك صح

اقول: سيذكر المصنف تبعاً لسائر المتون ان القاضى لا يقسم لو كانوا مشترين وغائب احدهم
 فكيف تصح قسمة الشر كما بأمر القاضى اللهم الا ان يراد به الشر كما في الميراث فيمكن بمقتضى قول الشارح
 ولو شر كما بطلت محتاجاً الى نقل ونقل الزهدى في قضيته: قسمة بين الشر كما وفهم شر يك غائب فلها
 وقف عليها قال لا ارضى لغيب فيها ثم اذن بحراثته في راحة نصيبه لا يكون رطاً بعد ما رد فليحرر ولا
 تنس ما قدمه من ان للشر يك اخذ حصته من المثل بقيمة صاحبه وما نقله عن الحنفية فانه مخصص لها
 هذا. (رد المحتار ص ۳۰۰ ج ۱)

وقال الرافعي رحمته الله: (قوله الظاهر الرجوعه المستغنيات الثلاث) يدل له ما نقله في المنع عن
 السراج بقوله ولهم ان يقسموا لانفسهم اذا تراخوا الا ان يكون فيهم صغير لا ولي له او غائب لا وكيل
 عنه لم يثبت لا يجوز بالاصطلاح بل لا بد من القاضى لانه لا ولاية لهم على الصغير ولا على الغائب فان
 امر القاضى باجازة على الصغير والغائب لان له ولاية على الصغير ونظراً على الغائب وتصرفه يصح على
 الجميع (قوله لكن) بمقتضى قول الشارح ولو شر كما بطلت محتاجاً الى نقل علل البطلان الرحمي في هذه
 المسألة بأن كل واحد اجنبي في حق صاحبه فلم يوجد قابل عن الصغير ونحوه شرط عقد الفضولي وجود
 القابل عن المالك ولا يتوقف شرط العقد على غائب بخلاف مسألة الورثة لان بعضهم يصلح عصياً عن
 الباقي فيصح ان يكون بعضهم مقاسماً وبعضهم مقاسماً هو معلوم ان الشارح ثقة في العقل يعتمد
 عليه فيه حتى يوجد ما يخالفه (الصرير المختار ص ۳۰۰ ج ۱)

از تحقيق مذكوره ثابت شد كه در عبارات فقهاء درجانيكه وجود صغير را مانع صحت
 تقسيم تركه گردانیده اند يعنى در آنجا تقسيم لازم و نافذ نباشد بلكه موقوف باشد بر اذن
 ولى يا اذن ولى يا اذن بعد البلوغ ازين عبارات عدم انعقاد بعض اصاغر مبنى است بر سوء
 تفاهم در استدلال .

مسئله زیر بحث :

از تحقیق امور بالا مسئله زیر بحث روشن میشود که در آنجا غیرولی از جانب صغیر عقد نخارج نموده ازینجا عقد نخارج علی الارض موقوف است که بعد از اذن وارث یا قاضی نافذ میگردد یا انتظار شود تا اذن بعد بلوغ صبی اگر صبی قبل از بلوغ فوت شد اذن ورثه او نافذ باشد عقد نخارج علی العروض از ابتداء نافذ لازم است. لان للاموال الخ بیع الموقوف من مال الصغير لغير تجارها.

ومأراها حکم فسخ احد من الشرکاء تلك القسمة قبل الاذن والظاهر الجواز كما فی سائر العقود الموقوفة.

(۱) اختیار بیع ارض صغیر را ولی ندارد الا فی صور مخصوصه. اما ولی اختیار تقسیم عمار را دارد چرا که تقسیم من کل الوجوه بیع نباشد بلکه من وجه بیع ومن وجه افراز است .
(۲) پدر ووصی پدر جد ووصی جد وقاضی علاوه اینان کسی اختیار تقسم را ندارد نه اختیار تصرف را در مال صغیر دارد اختیار تجارت را در مال وزراعت را در زمین آن ندارند البته مادر برادر وعموی او حق حفاظت را دارند ومال منقول او را به قصد نفقه ولباس او به فروش برسانند به اجازه او بشرطیکه صغیر در پرورش آنان باشد البته اگر در ترکه طعام ولباس باشد در مصرف نمودن آن بر صغیر پرورش آنها شرط نباشد.
قال فی التنویر: واو اشتری الوارث الکبیر طعاماً او کسراً للصغیر من مال نفسه.
ولی الشرح: فانه یرجع ولا یکون متطوعاً.

ولی الحاشیه: کذا فی الخاتمة ونصها واو اشتری الوارث الکبیر طعاماً او کسراً للصغیر من مال نفسه لا یکون متطوعاً وکان له الرجوع فی مال المیت والترکه اه. اقول: ولم یشرط الاشهاد مع ان فی اتفاق الرضى خلافاً کما مر ویتمی جریانها بالاولی علی انه قد وقع الاختلاف فی اتفاقه علی الصغیر نصیبه من الترکه نفقه مثله فی انه یرصد امراً لاولاد حاکماً الزاهدی فی الحماوی ثم قال والمختار للفتوی ما فی وصایا المعیط بروایة ابن سماعه عن محمد بن حمزة لله تعالی مات عن ابنتین صغیر وکبیر والفخر هم فانفق علی الصغیر خمساً نفقة مثله فهو متطوع اذا لم یکن وصیاً ولو کان المشترک طعاماً او ثوباً واطعبه الکبیر الصغیر او الهسه فاستحسن ان لا یکون علی الکبیر همان اه.

ولی جامع الفتاوی ولو انفق الاخ الکبیر علی اخیه الصغیر من نصیبه من الترکه ان کان طعاماً لم

یضمین و ان کلن در اہم فللملک ان کلن فی حجرہ و فی غیر ذلک یضمین ان لم یکن وصیاً اہ و مغلہ فی العائر عانیۃ و قدیم المصنف فی فصل البیع من کتاب الکراہیۃ والاستحصان ان یجوز ہراء مالاً لہ للصغیر منہ و بیعہ لآخر و عمر و ام و ملقط ہو فی حجرہم و اجارۃ لہ فقط اہ و مغلہ فی الہادیۃ و علیہ فیمن حمل ما مر عن محمد رحمہ اللہ تعالیٰ علی ما اذا لم یکن فی حجرہ تأمل و علی کل لما فی الخانیۃ مغلک ان الملک یمن الکبیر و وصیاً علیہ تأمل (رد المحتار ص ۳۰۶ ج ۳)

خلاصہ اینکہ در واقعہ معہودہ باید مادر و برادر صغیر زمین او را تحویل حکومت کند.
(۳) تحقیق فوق در نفس مسئلہ است اگر برادران را ہمیشہ ہا جہت ناراضی آنان یا جہت عار و شرم در رواج بہ او بدهند باز ہم بہ ذمہ برادران حق شرعی آنان باقی باشد . والہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم .
۱۵ / ربیع الآخر سنہ ۱۴۰۰ ہجری

صلح فاسد

سوال : ہندہ یک نمرہ زمین داشت شوہرش را اجازہ تعمیر دو خانہ را داد اما شوہر جبراً در آن خانہ دو منزلہ تیار کرد کہ خانم برآن راضی نبود بالاخرہ پدر ہندہ فیصلہ نمود کہ زمین مع مکان ۴/۱ از ہندہ باشد و ۴/۳ از شوہر .
اگر منزل پائین را بہ کراء میدہند کراء آن ۲/۱ از ہندہ باشد و مصارف منزل بالا بین ہر دو نصف باشد مالہ سالانہ را مساوی اداہ کنند بعد از صلح بلا اذن شوہر در تعمیر اضافہ نمود .
آیا ہندہ حق فسخ را در آن دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : صلح عن مال بمال بہ تصریح فقہاء بیع باشد در مصالحت ۲/۱ مصارف برہندہ طی شد در حالیکہ حصہ او ۴/۱ می شود پس این شرط خلاف مقتضای عقد است و صلح مذکور فاسد است حسب سابق زمین ملکیت ہندہ و مکان ملکیت شوہر می باشد اگر چہ قبل از صلح بدون اذن ہندہ آنرا تعمیر نمودہ زیرا با صلح اذن متحقق گردید البتہ در تعمیر و تصرفات بعد الصلح اذن ثابت نشدہ پس حکم آن چنین است :

- (۱) اگر ہندہ می خواہد حکم کنگ زید را بر ہدم بناہ .
- (۲) اگر با ہدم زمین ہندہ را نقصان فاحش میرسد پس قیمت تعمیر را اداہ کند تا کاملاً مالک تعمیر گردد .
- (۳) اگر نقصان یسیر باشد تعمیر را ہدم کند ضمان نقصان زمین بر زید واجب باشد .

قال فی البدویہ: ومن ہی او غرس فی ارض غیرہ بغیر اذنہ امر بالقطع والردو للمالك ان یضمن له قيمة بناء او شجر امر بقلعه ان نقصت الارض.
 قال العلامة ابن عابدین **رحمہ اللہ**: (قوله ان نقصت الارض) ای نقصاً فاحشاً یفسدہا املاً لو نقصنا قليلاً لم یحذرہ و یقطع الاشجار و یضمن النقصان سألنا فی عن المقدسی (رد المحتار ص ۳۰ ج ۵) ولہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم.

۴/ محرم سنہ ۱۴۰۵ ہجری

جواب از جامعۃ الاسلامیہ بنوری قانون

وقتیکہ تعمیر توسط مال مشترک ہندہ وزید صورت گرفت و در صورت اختلاف ہر دو بر مصالحت پدر ہندہ راضی شدند کہ ہندہ هیچ نوع ناراضائی نداشت پس بعد از آن اختیار فسخ عقد را ندارند زیرا این مصالحت طبق قوانین شرع صورت گرفته بودہ تفصیل قرار ذیل است :

(۱) از جانب مصالح علیہ و مصالح عنہ از ہر دو جانب مال است از جانب ہندہ زمین و از جانب شوہر مال مصرف شدہ بر تعمیر.

(۲) بنا بر مصالحت ہندہ عوض $\frac{3}{4}$ زمین از پدر $\frac{1}{4}$ عمارت و منزلہ را حاصل نمود و زید عوض $\frac{1}{4}$ مکان از ہندہ $\frac{3}{4}$ را حاصل نمود.

(۳) بعد از مصالحت زید و ہندہ در تعمیر و منزلہ ہر یکی حسب تناسب شریک شدند.

(۴) چونکہ بہ حیثیت خانم و شوہر بدون مطالبہ تقسیم زوج زوجہ شریک شدند اما زید طبق مشورہ خانم تعمیر نکرد پس اثرات ذیل بر آن مرتب گردید.

الف : اگر ہندہ مطالبہ ترمیم و تبدیلی شدہ باشد پول مصرف شدہ در این حصہ بدوش شوہر باشد بدوش خانم نباشد خانم حق مطالبہ پول را ندارد.

ب : اگر زید با تعمیر اضافہ عمارت را نقصان دادہ باشد غرامت آن بر زید است بر ہندہ نیست را اگر زید و ہندہ این مکان مشترک را تقسیم می کنند دو صورت دارد.

(۱) یا $\frac{3}{4}$ زمین بہ ہندہ دادہ شود یا قیمت حصہ چہارم آن زمین و مکان بہ ہندہ دادہ شود چگونہ کہ توافق ممکن است.

نوت : جواب محترم المقام مفتی رشید احمد صاحب مدظلہم نزد مادرست نیست زیرا و در تحریر در تناسب کرا $\frac{1}{4}$ منزل دوم را در تقسیم شرط فاسد گردانیدہ و طبقیکہ با شرط فاسد

بیع فاسد میشود این چنین صلح عن مال جهت در حکم بیع بودن فاسد قرار داده شود.

در حالیکہ اولاً این شرط فاسد نیست زیرا بنا بر مصالحت در مکان دو منزلہ بہ زید ۴/۳ بہ ہندہ ۴/۱ متعین گردید و بر منزل بالا قبضہ شوہر است کہ ۴/۱ آن در اختیار خانم است و در منزل پائین ۴/۱ از ہندہ و ۴/۳ از زید باشد در صورت کرا در حصہ پائین کرای آن ۲/۱ از ہندہ مقرر شود زیرا ہندہ در منزل بالا ۴/۱ را در منزل بالا استعمال می کند کہ عوض آن بہ ہندہ در منزل پائین ۴/۱ مزید میسر شد کہ مجموعہ نصف منزل پائین گردید این شرط طبق قانون شرع است لذا این شرط فاسد نیست پس تحریر مصالحی کاملاً درست و صحیح است .

ثانیاً صلح حکماً و مالا ابتداءً بیع است برای مدعی (الی) دفع خصومت برای مدعی علیہ و معاملہ صلح مبنی است بر مسامحت زیرا بنیاد بیع بر ماسکت و مضایقت است لذا باید بر این فتوی نظر ثانی نمودہ شود. واللہ سبحانہ و تعالی اعلم. ۵/ محرم سنہ ۱۳۰۵ ہجری

(۱) در کرا ۲/۱ شرط فاسد نباشد الخ .

جواب : مبادلۃ المنافع بالمنافع جائز است علاوہ از آن منافع منزل پائین بصورت کرا بہ اولاً غیر متیقنہ ثانیاً غیر مقدورہ ثالثاً غیر متعینہ است .

(۲) صلح حکماً و مالا بیع باشد (الی) دفع خصومت برای مدعی علیہ.

جواب : وقتیکہ صلح بہ حکم بیع تسلیم شود پس برای صحت آن وجود شرایط بیع لازم میباشد کما صرحوابہ .

برای مدعی علیہ دفع خصومت بودن آنرا از حد بیع خارج نکند علاوہ از آن وقتیکہ دفع خصومت باشد کہ مدعی علیہ منکر است اگر او اقرار نمود بر حق مدعی پس در حق او نیز ابتداءً بیع است .

(۳) معاملہ صلح مبنی بر مسامحات است . الخ

جواب : در صلح مسامحہ در استیفاء ملک است و در اینجا اضافہ از ملکیت خویش گرفتن کراء شرط گردانیدہ شدہ کراء ملک نیست بلکہ منفعت است تناسب مشروط در استیفاء منافع طبق تناسب ملک نیست این شرط خلاف مقتضای ملک است این چنین با تفاوت ملک مساوات در مصارف نیز خلاف مقتضای ملک است. واللہ سبحانہ و تعالی اعلم.

۵/ ذی الحجہ سنہ ۱۳۰۵ ہجری

کتاب المضاربت

حکم مضاربت فاسده

سوال : زید تجارت می نمود همانکه در سنه ۱۹۵۲ پسرش عمرو از تعلیم فارغ شد او نیز بایدر شانه به شانه در کار پرداخت پدر با او معاهده نمود که ۳/۲ از پدر و ۳/۱ از پسرش باشد چهار سال بعد معاهده تغییر شد ۳/۳ از پدر ۳/۱ از پسر حالاً پسرش می خواهد که جد او مستقل شود پدرش در جواب گفت معاهده های تحریر شده همه فرضی بود سرمایه همه با منافع از من است عوض خدمت تو در تعلیم و از دواج بر تو مصارف شده پسرش قناعت ندارد و میگوید شب و روز کوشان بودم بر علاوه این معامله پول دیگری را هم با آن ضم نموده ام دعوه دارد که پدرش در سنه ۱۹۵۴ عهد را تجدید نمود که حصه سوم مال از پسرش باشد فبصله شرعی در این چیست سوالات ذیل را حل و شرح نمایند :

(۱) آیا شرعاً پسر ۳/۱ را در منافع حق دارد یا خیر ؟
(۲) آیا گفته زید که آن معاهده فرضی بود و قابل قبول نیست، آیا این قول پدر درست است در حالیکه شاهدان واقعه هم حیات اند .

(۳) آیا انحراف از معاهده تحریری جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : این عقد مضاربت است اما شرایط ذیل صحت مضاربت در اینجا مفقود است :

(۱) نقد بودن مال کاروبار جاری ضروری است اگر مال در شکل سامان و غیره باشد مضاربت درست نیست .

قال في التتوير: و شرطها كون رأس المال من الائتمان (رد المحتار ج ۲ ص ۵۴۱)
(۲) عمل را تنها مضارب کند اگر رب المال نیز عمل را شرط کند این مضاربت درست نیست .

قال في التتوير: و كونه مسلماً الى المضارب .
وقال العلامة ابن عابدین رحمه الله تعالى: (قوله مسلماً) فلو شرط رب المال ان يعمل مع المضارب (لهو المضاربة) (رد المحتار ج ۲ ص ۵۴۰)

(۳) مضارب تنها در نفع شریک است ضامن نقصان نیست اگر طی شود کہ در نقصان نیز شریک باشد این مضاربت نیست.

قال فی شرح العدویہ: ومن شروطها کون نصیب المضارب من الربح حق لو شرطه من رأس المال او مضمون الربح لمصلحة (رد المحتار ج ۲ ص ۴۰۰)

بنا بر مفقود دیت این شرایط مضاربت فاسد میگردد کہ در آن مآلاً اجارہ فاسد میگردد پس بہ مضارب اجرت مثل یعنی معاش اجبر داده میشود (چیزی کہ کم باشد از منافع مقررہ داده شود).

قال فی شرح العدویہ: واجارها فاسدا فان لمصلحة فلا ربح للمضارب حيث يدل له اجماع مثل علمه مطلقا ربحا ولا بلاريا داخل المصروط (رد المحتار ص ۴۰۰ ج ۲)

تحت تحریر مذکور جوابات سوالات مذکورہ قرار ذیل است.

(۱) بہ عمرو کم از اجرت مثل و منافع مقررہ داده شود.

(۲،۳) قول مذکور زید درست نیست معادہ تحریری را معادہ فرضی گفتن درست نیست مگر اینکه معادہ فرضی را باشواہد تثبیت کند در غیر آن از عمرو سوگند گرفته شود اما شہادت یا قسم باید در مجلس قاضی است. واللہ سبحانہ وتعالی اعلم.

۱۶ ربيع الآخر سنہ ۸۵ ہجری

مثل سوال بالا

سوال : زید از مدت چند سال برای حج داخلہ میکنند اما اسس نمی برآید آن پول حج را بہ یک تاجر داده و گفته در تصرف سہ چیز اختیار داری.

(۱) تقسیم نفع و نقصان بنا بر یک بر دو یعنی $\frac{۲}{۱}$ باشد

(۲) تقسیم نفع و نقصان بنا بر سہ بر دو یعنی $\frac{۳}{۲}$ باشد

(۳) تقسیم نفع و نقصان بنا بر پنج بر دو یعنی $\frac{۵}{۲}$ باشد

پس تاجر با اصل پول منافع زید را یکجا نمودہ تسلیم کرد اما در سال آنندہ نیز قرعہ زید نبر آمد زید پول را بار دوم بہ تاجر میدہد.

سوال در اینجا ست کہ: (۱) آیا معاملہ طی شدہ بین زید و تاجر مضاربت است ؟ آیا آن نفع بہ زید جائز است.

(۲) اگر آن نفع برای زید حرام باشد آیا آنرا پس تسلیم تاجر کند یا در جای دیگر صرف کند ؟

(۳) اگر این معامله بین زید و تاجر ناجائز باشد پس آیا آن پول نزد تاجر قرض باشد و یا امانت ؟ آیا زکوٰۃ آن بر زید واجب است یا خیر ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : ۱ - ۲ : بین فریقین در مضاربت منافع تعین نشده لذا این مضاربت فاسدہ است باید ہر دو جانب توبہ کنند منافع ہمہ از زید باشد تاجر را اجورہ عمل او دادہ شود (اجرت مثل) کہ اضافہ نباشد از صورت های تقسیم منافع .

قال في الهدية : ومعها ان يكون نصيب المضارب من الربح معلوماً على وجه لا تنقطع به الحركة في الربح كذا في المحيط (عالمگیری ص ۲۸۷ ج ۳)

قال في شرح التنوير : وأجارة فاسدة أن فسدت فلا ربح للمضارب حينئذ بل له أجر مثل عمله مطلقاً ولا بل لا يملكه على المصروط (رد المحتار ص ۵۳۹ ج ۳)

(۳) این پول نزد تاجر امانت است زکوٰۃ آن در ہر حالت بر زید است . واللہ سبحانہ و تعالی اعلم . ۲۳ رمضان سنہ ۱۴۰۲ ہجری

خروج وصول ثمن در مضاربت بر کہ ہا باشد

سوال : مضارب خرج آمد و رفت را خلف وصول ثمن دین را از کجا بگیرد ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : دین اگر در همین شہر باشد خرج آن بر مضارب است در غیر آن از مال مضاربت اگر خرج اضافہ از دین باشد مقدار زائد بر مضارب است .

قال الامام العلائي رحمه الله : افتراقاً وفي المال ديون و ربح بمجر المضارب على اقتضاء الديون اذا حصل له عمل بالأجر ولو الأربح لا جبراً لانه حينئذ متبرع ويؤمر بأن يוכל المال كتحريمه لانه غير العاقد

وقال العلامة ابن عابدين رحمه الله : (قوله بالأجر) ظاهرة ولو كان الربح قليلاً قال في شرح الملتقى و ملحقاً ان نفقة الطلب على المضارب وهذا لو الدين في المصر والا ففي المضاربة قال في الهدية وان طال سطر المضارب ومقامه حتى اتى النفقة في جميع الدين فان فضل على الدين حسب له النفقة مقدار الدين وما زاد على ذلك يكون على المضارب كذا في المحيط ط (رد المحتار ص ۵۴۰ ج ۳) . والله سبحانه وتعالى اعلم .

حکم نفقہ مضارب

سوال : آیا مصارف مضارب از مال مضاربت است یا از کجا ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : در دوران سفر مضاربت خورد و نوش و کراء و لباس طبر
 معمول تجار از مال مضاربت لازم باشد و اگر در شهر خویش عمل کند نفقہ او بدوش خودنی
 باشد اما مصارف علاج را در هر دو صورت از مال خود بگیرد .

قال العلامة المحسني رحمه الله: وإذا سافر ولو يوماً فطعامه وشرابه وكسوته وركوبه (ال) وكل ما
 يحتاجه عادة أي في عادة التجار بالمعروف في ماله الوصية لا فاسدة لانه أجير فلا نفقة له كمستبصر
 وكيل و شريك كالأوفي الا غير خلاف وان عمل في المصير سواء ولد فيه او اتخذ له دارا فنفقته في مال
 كدوائه على الظاهر (رد المحتار ص ۳۰ ج ۴) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۳ / ذی الحجہ ۱۲

هجری

تفصیل نقصان در مضاربت

سوال : زید دو هزار روپیہ را بہ مناصفہ مضاربت از بکر گرفته یک مقدار پول زید نیز
 در آن است آیا در صورت نقصان زید نیز در نقصان شریک است ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملہم الصواب : دو هزار روپیہ بکر با پول یکجا شدہ عمرو ہمہ راس
 المال محسوب میشود، نقصان از منافع تجارت اداء گردد. و قتیکہ تلفی نشود بقدر حصص
 از پول هر دو تاوان گرفته شود.

قال الامام المحسني رحمه الله تعالى: وما هلك من مال المضاربة بصرف الى الربح لانه تبع فان زاد
 الهالك على الربح لم يضمن ولو فاسدة من عمله لانه امين (رد المحتار ج ۴ ص ۳۸) والله سبحانه وتعالى
 اعلم.

۱۲ / رمضان ۸۷۷ هجری

مثل سوال بالا

سوال : زید بکر را زمین داد تا بکر با پولش در آنجا گیاه بفروشد و منافع بین هر دو
 مشترک باشد آیا این معاملہ جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : شرط شرکت تنها در نقصان باطل است باز ہم مضاربت

ابتداء نقصان را از منافع وضع کنند بعد از آن اگر وضع نشد نقصان متباقی را از مال رب المال وضع کنند.

قال العلامة المحکمی رحمته اللہ علیہ: وفي الجلالة كل شرط يوجب جهالة في الربح او يقطع الحركة فيه يفسدها و الا بطل الشرط و صح العقد اعتبارا بالوكالة.

وقال العلامة ابن عابدین رحمته اللہ علیہ: (قوله بطل الشرط) كشرط الخسران على المضارب س. (رد المحتار ص ۳۰ ج ۲)

قال في التنوير: وما هلك من مال المضاربة يصر ف الى الربح فان زاد الهالك على الربح لم يضمن وان قسم الربح و بقيت المضاربة ثم هلك و المال او بعضه تراد الربح لياخذ المالك راس المال و ما فضل بينهما وان نقص لم يضمن. (رد المحتار ص ۳۰ ج ۲)

وقال العلامة ابن نجيم رحمته اللہ علیہ: فكل شرط يؤدي الى جهالة الربح فهي فاسدة و ما لا فلا مغل ان يشترط ان تكون الوضعية على المضارب او عليهما فهي صحيحة و هو باطل. (المحرر الرائي ص ۳۰ ج ۲) والله سبحانه و تعالى اعلم.

۲/ ذی الحجة ۸۹ هجری

شرط عمل بر رب المال مفسد عقد می گردد

سوال: زيد مبلغ چهار هزار روبیه را قسم مضاربت به بكر و عمرو داد شخصاً زيد نیز بر ذمه خود يك عمل آنرا گرفت آیا این معامله مضاربت درست است یا خير ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: شرط نمودن عمل در مضاربت بر رب المال جواز ندارد و این مضاربت فاسد است.

قال في التنوير: واشترط عمل رب المال مع المضارب مفسد (رد المحتار ج ۲ ص ۳۳). والله سبحانه و تعالى اعلم.

۲۶/ ربيع الاول سنة ۹۱ هجری

تعیین نفع در مضاربت جواز ندارد

سوال: زيد يك مقدار پول را به عمر جهت عمل سرمایه داد اما شرط گذاشت كه ماهوار باید عمرو او را چهار صد درهم بدهد آیا این عمل درست است ؟ بینوا توجروا.

الجواب باسم ملهم الصواب: در مضاربت برای یک فریق تعیین نفع جواز ندارد چنین مضاربت فاسد است و وصول نمودن نفع معین برای رب المال سود و حرام است.

قال فی التعویذ: وكون الربح بينهما شائعاً (رد المحتار ج ۳ ص ۵۳۲) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۵ / ربيع الاول سنة ۹۳ هجرى

سپردن رأس المال به مضارب در مضاربت شرط است

سوال: صورت های ذیل مضاربت چه حکم دارد؟

(۱) زید با بکر مضاربت نمود اما پول را بدست خود گرفت و شخصاً در مضاربت نیز شرکت و رزید حکم این مضاربت چیست.

(۲) در وقت معامله مضاربت رب المال عوض یک مشت دادن پول مضاربت را اندک اندک تسلیم مضارب نمود آیا این صورت درست است؟

الجواب باسم ملهم الصواب: (۱) این صورت جواز ندارد باید در مضاربت همه پول تسلیم مضارب شود و عمل را نیز تنها مضارب انجام دهد رب المال دخل داشته نباشد در عمل مضارب.

(۲) به کدام مقدار پول که در مضاربت داده شود در همان مقدار پول مضاربت درست است بشرطیکه پول تسلیم مضارب گردد.

قال العلای رحمه الله تعالى: وكونه مسلماً الى المضارب لم یکنه التصرف بخلاف الشركة لان العمل فیها من الجانبین (رد المحتار ج ۳ ص ۵۳۰) والله سبحانه وتعالى اعلم. ۱۳ / رمضان ۹۵ هجرى

فیصدی منافع در مضاربت ضروری است

سوال: (الف) و (ب) سرمایه گذاری کار را مشترک ساختند (ج) نیز با آنان سرمایه گذاری کرد اگر یک مقدار نفع به ج بدهند در هر ماه درست است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: در مضاربت تعیین مقدار فیصدی نفع ضروری است لذا این معامله درست نیست. والله و تعالی اعلم. ۲۰ / شوال سنة ۹۵ هجرى

مخالفت نمودن از شرط مضاربت

سوال: الف مضاربت نمود با (ب) و رب المال شرط نهاد باید از کمپنی سروس بوت خریداری شود که او چهارده فیصد تخفیف دارد ده فیصد از شما و چهار فیصد از من باشد

باوجودیکہ اطلاع یافت خاموش ماند پول مضاربت را اندک اضافه نمود بالاخره مطالبه نفع خویش را طبق فیصدی کمپنی سروس طالب شد پس در این صورت منافع چگونه تقسیم شود؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در صورتیکہ رب المال از کمپنی دوم مال خرید بدان رضایت داشتند پس باید منافع طبق شرط تقسیم گردد.

اگر مضارب خلاف شرط رب المال خریداری کرد مال به ذمه او میباشد نقصان را هم متحمل شود ومنافع جهت خبث واجب التصدق میباشد چیزیکہ جهت حق غیر در آن خبث آمده باید پس تسلیم مالک اصلی گردد لذا باید کل منافع تسلیم رب المال گردد.

قال الامام المرعيني رحمه الله تعالى: فيكون سهيله التصديق في رواية ویردة عليه في رواية لان المحقق في هذه المسألة (هداية ص ۱۲۲ ج ۲ کتاب الکفالة)

اما چونکہ رب المال بر اسقاط حصه زائد راضی شده بود لذا از منافع به قدر حصه به او داده شود.

كما قالوا في الاجارة الفاسدة والله سبحانه وتعالى اعلم. ۱۵ / جمادى الاولى سنة ۹۷ هجرى

معامله نمودن مضارب با نفس خویش وبا اصول وفروع خویش

سوال : کسی زید را پول به مضاربت داد وگفت (اعمل ماشئت) پس مضارب دانسته یا ندانسته با اصول وفرع خویش یا با خویش عقد مضاربت را انجام داد شرعاً حکم آن چیست؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : مضارب وکیل رب المال است بنا بر تفصیل ذیل.

(۱) باید وکیل با نفس خویش وبا اصول وفروع خویش عقد نکند.

(۲) در صورت اختیار دادن به مضارب حق دارد کہ با اصول وفروع خویش عقد کند اما

با خویش واولاد صغار خویش حق عقد را ندارد.

(۳) اگر مؤکل در حصه عقد بالنفس والولد الصغير اجازه صریح داده باشد در آن حصه

قول جواز وعدم جواز هر دو مذکور است.

قال العلامة المحقق في الأصول: لا يعقد وكيل المبيع والشراء والاجارة والصرف والسلامة ونحوها مع من

لزمه اعادة له للمعينة وجواز العمل القيمة الامن عبدة ومكاتبه الا اذا اطلق له المؤكل كبح من شئت

فیجوز بیعہ لهم عقل القيمة اتفاقاً کما یجوز لعقدہ معهم بأكثر من القيمة اتفاقاً ای بیعہ لا ہر اید
 بأكثر منها اتفاقاً کما لو باع بائعاً منہا بدين فاحش لا یجوز اتفاقاً و کذا یفسر عندہما لهما ابن مقلہ
 وغیرہ ولی السراج لو صرح بہم جاز اجماعاً الا من نفسه و طفله و عیدہ غیر المدین
 قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: (قوله الا من نفسه) ولی السراج لو امر بالجميع من هؤلاء فانه یجوز
 اجماعاً الا ان بیعہ من نفسه او ولدہ الصغیر او عیدہ ولادین علیہ فلا یجوز قطعاً وان صرح بہ الموکلاہ
 مدح الوکیل بالجميع لا یملک ہر اید نفسه لان الواحد لا یكون مشترکاً و بالتبع فی بیعہ من غیرہ ثم یرتبه
 مدح وان امر الموکلاہ ان بیعہ من نفسه و اولادہ الصغار او من لا تقبل شہادۃ فیما عمنہم جاز الایۃ
 کذا فی المحرر ولا یخفى ما بیعہما من المبالغۃ و ذکر مثل ما فی السراج فی النہایۃ من المبسوط و مثل مال
 البرازیۃ فی الذمیرۃ عن الطحاوی و کان فی المسأله قولین خلافاً لمن ادعی انه لا مبالغۃ بیعہما
 (رد المحتار ص ۳۰۳ ج ۲) ولله سبحانه و تعالی اعلم.

۹/ ذی القعدہ سنہ ۱۳۰۰ ہجری

به کرا گرفتن مضارب دکان خویش را

سوال : زید و عمرو در دکان مملوکه زید کار تجارت را شروع کردند زید دو هزار
 و عمرو چهار هزار اند از نمودند دو هزار روپیہ بکر نیز آنان را به شکل مضاربت داد زید
 و عمرو سال دو صد کرای دکان را وضع نمودند در نفع متباقی ہر دو به مقدار مشقت خویش
 سهم می گرفتند و متباقی نصف نفع را طبق سرمایہ تقسیم مینمودند بکر این تقسیم را منظور
 نمود بعد از گذشت یک سال دو صد روپیہ کرای دکان چهار صد روپیہ نفع زید و عمرو
 چهار صد روپیہ دیگر نفع را با تناسب سرمایہ تقسیم نمودند یعنی ہمہ نفع یک ہزار روپیہ
 بود کہ در آن طبق سرمایہ زید و بکر را صد صد روپیہ و عمرو را دو صد روپیہ رسید آیا
 چنین تجارت با تفاوت فوق الذکر شرعاً جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : طبق یک قول به اجازه رب المال مضارب حق عقد را
 بانفس خویش دارد لذا دکان خویش را به کراہ گرفتن جواز دارد . والله سبحانه و تعالی اعلم

۶/ ذی الحجہ ۱۳۰۱ ہجری

کتاب الودیعة والعاریة والهبة والصدقة

نہادن ودیعت نزد نابالغ درست است و باترک حفظ آن ضمان لازم میگردد

سوال : اگر صبی مودع حفاظت را ترک کند آیا بر او ضمان لازم گردد یا خیر ؟ در درمختار آمده : کون المودع مکلفاً بشرط لوجوب الحفظ علیه ولو اودع صبیاً فاستهلكها لم یضمن . بینوا توجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : نہادن ودیعت نزد صبی ماذون درست است و بنا بر ترک حفظ بر او ضمان لازم گردد و مراد از صبی در جزیه درمختار صبی محجور است زیرا جزیه دوم درمختار چنین است .

فان كان الصبي والمعتوه مأذوناً لهما ثم ما تأقبل الملوغ والافاقه ضمناً
وجزئية شامية : ويستفتى من ايداع الصبي ما اذا اودع صبي محجور مثله وهي ملك غيرها فللمالك
تضمن الدافع والأخذ (رد المحتار ص ۵۵۱ ج ۳) که آن هم نیز بر همین دال است .
تعلیل رافعی نیز مشعر همین است :

حید قال : لان الصبي من عاداته تضييع الاموال فاذا سلمه اليه المودع عليه بهذه العادة فكانه رضى
بالتلاف (التعريض المختار ج ۲ ص ۲۲۵)
در عالمگیری کاملاً تصریح آمده :

ومنها عقل المودع فلا يصح قبول الوديعة من المجهنون والصبي الذي لا يعقل واما بلوغه فلم يمس
بشرط عندنا حتى يصح الايداع من الصبي المأذون (عالمگیری ص ۳۲۸ ج ۳) والله تعالى اعلم .
۹ / جمادی الاولی ۷۵ هجری

مستعار گرفتن حیوان برای شیر دوشیدن

سوال : آیا به عاریت گرفتن یا به اجاره گرفتن گاو شیر و یا گاو میش برای شیر جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : به عاریت گرفتن آن جواز دارد اما اجاره گرفتن آن جواز ندارد .
قال لشرح العنوبر : استأجر شاة لارهاع ولده او جدیه لم یز لعمد العرف .

وقال العلامة ابن عابدين رحمه الله تعالى: ولا يها وقصص على اتلاف العين (ردالمحتار ج ١ ص ١٤٠) والله سبحانه وتعالى اعلم.

دادن چیز مستعار به شخصی دیگر

سوال : زید چیزی را برای استعمال خود از کسی به عاریت گرفت آیا حق دارد ی آن را زید به کسی دیگر نیز به عاریت بدهد و یا در این حصه اجازه مالک ضروری است ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم طهیم الصواب : اعاره چهار صورت دارد :

(۱) دادن آن صراحة ممنوع است .

(۲) مستعمل تعین نموده شود.

(۳) سکوت شود.

(۴) تصریح شود بر اذن عام .

در صورت اول دادن آن به غیر جواز ندارد.

در صورت دوم تفصیل است اگر آن چیز به استعمال مستعمل متاثر شود جواز ندارد در غیر آن جواز دارد.

در صورت سوم دادن آن به غیر جواز دارد اما اگر متاثر میشود جواز ندارد و یا به شخص دوم بدهد شخصاً او استعمال نکند.

در صورت چهارم اذن عام است. (ردالمحتار ص ۵۶۲ ج ۵) والله سبحانه وتعالى اعلم .

۲ ربيع الاول سنه ۹۱ هجرى

حکم ضیاع امانت

سوال : من از شهر سکر سودا می آرم در وقت رفتن به آن شهر نردم پنجمصد روپیه بود کسی دیگر نیز برایم پنجمصد روپیه داد تا برایش سودا بیاورم پول او را با پول خویش در یک جیب ماندم و پول متباقی را در جیب دیگر در راه پول از جیبم گم شد ندانستم آیا کیسه بر کشید و یا گم شد آیا در این صورت وقتیکه پنجمصد روپیه من نیز ضائع شده است ضامن پنجمصد روپیه آن شخص میباشم یا خیر؟ بینواتوجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر پول آن را با پول خویش چنین یکجا نموده بودی که بین هردو تمیز نمی شد در این صورت ضامن میباشی و اگر چنین یکجا نهاده بودی که تمیز می شد ضامن نیستی البته اگر مالک گفته بود پول را با پول خویش یکجا بمان یا عرف عام چنین بود در این صورت نیز ضامن نیستی . والله سبحانه وتعالی اعلم .

۳/ شعبان سنه ۹۹ هجری

مثل سوال بالا

سوال : شخصی نزد کسی مال خویش را ودیعت نهاده بود اما او بنا بر اذن عام یا اذن صاحب آن مال را با مال خویش یکجا نمود همانا که مال از او ضائع شد آیا بر او ضمان است یا خیر ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر جهت اذن عام یا اذن خاص یکجا نموده بوده در این صورت ضامن نمی باشد .

قال في التدوير: وكذا لو غلط المودع بحاله بغير اذن المودع لا يتميز بينهما وان باذنه اشتركا كما لو اغلط بغير صناعه. قال العلامة ابن عابدین رحمه الله تعالى: (قوله بغير صناعه) فان هلك هلك من مالها جميعاً وقسم الباقي بينهما على قدر ما كان لكل واحد منهما كالمال المشترك (رد المحتار ج ۲ ص ۵۵۵) . والله سبحانه وتعالی اعلم .

۱۳/ شعبان سنه ۹۹ هجری

غفلت مستودع موجب ضمان است

سوال : کسی نزدیک شخص ۹۶۰۰ تومان ایرانی بطور امانت نهاد بعداً گفت چهار هزار رابه فلان یک هزار رابه فلان پنجصد را به فلان بده آن شخص کاهلی کرد پول را زود تسلیم نکرد همانا که حکومت اعلان کرد نوت های پنجصد تومانی بعد از ده یوم منسوخ است اما نتدار نمی دانست که در آن پول نوت های پنجصد تومانی است پول را تبدیل نکرد و میعاد گذشت آیا تضمین آن پول بر اما نتدار است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در این مسئله غفلت مستودع به نظر می رسد لذا مستوع ضامن است .

قال في الهدية: وأما حكمها فوجوب الحفظ على المودع وصيرورة المال أمانة في يده ووجوب

اداء عند طلب مالک کذا فی الشمی (عالمگیری ص ۳۳۸ ج ۳)

وقال فی شرح التنویر: ولو منعه الودیعة ظلماً بعد طلبه لردو دیعته فلو لحملها الیه لزم یضمن ابن ملک بنفسه ولو حکماً کو کملہ بخلاف رسولہ ولو بعلامۃ منہ علی الظاهر قادر علی تسلیمها فمن والی بأن کان عاجزاً او عاف علی نفسه او ماله بأن کان مدفوناً معها ابن ملک لایضمن کطلب الظالم (ردالمحتار ج ۴ ص ۵۵۲)

۲۳ / شوال سنہ ۱۳۰۰ ھجری

ہبۃ الصغیر جواز ندارد

سوال: طفل نابالغ بہ کسی چیزی را داد آیا قبول نمودن آن جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا.

الجواب باسم ملہم الصواب: نہ خیر! جواز ندارد. قال فی شرح التنویر: وھربطہ صغیراً الواهب العقل والبلوغ والملك فلا تصح ہبۃ صغیر و رقیق ولو مکاتبا. (ردالمحتار ص ۳۰۰ ج ۲) ولله سہانہ وتعالی اعلم.

۵ / رجب ۱۳۰۰ ھجری

ہبہ بدون قبض معتبر نباشد

سوال: کسی یک پسر و یک دختر داشت بنا بر اینکه پسرش با ہمیشہ خویش حسن سلوک کند یک خانہ خویش را بنام دخترش کرد و وثیقہ تحریر نمود چندی بعد فکرش تغیر شد خانہ را کہ بنام دخترش کردہ بود آنرا تسلیم پسر کرد و خانہ را کہ بنام پسر نمودہ بود و سند نیز تحریر نمود آنرا تسلیم دختر نمود آیا چنین تبدیلی بار دوم و رجوع برای پدر جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب: ہبہ بلا قبض هنوز تمام نشدہ است چونکہ پسر بر یک مکان قبضہ نمودہ بود خانہ دیگر کہ ہمیشہ در آن سکونت میکرد ہبہ آن درست نباشد لذا در حق پسر این ہبہ پدر درست وصحیح است البتہ اگر پسر بر ہر دو خانہ قابض می بود پس آن ہبہ تام باشد و در حق دختر ہبہ خانہ دوم درست نبود.

قال فی شرح التنویر: وتحم الہبۃ بالقبض الکامل ولو الموهوب شاغلاً لملك الواهب لا مشغولاً بہ (ردالمحتار ج ۳ ص ۵۱۱) ولله سہانہ وتعالی اعلم. ۲ / رجب ۱۳۰۲ ھجری

رجوع در هبه

سوال : کسی به پسرش زن گرفت و یک قطعه زمین را بنام او کرد اما قواله بنام پدر بود هشت سال بعد پدر در هبه خویش پس رجوع نمود و گفت نمی خواهم تا نواسه ها یم بی حصه بمانند آیا این رجوع پدر درست است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر پدر زمین را بنام پسر کرده باشد و پسر بر آن قابض شده باشد به هر صورت زمین از پسر باشد اگر که قباله زمین نزد پدر هم باشد اما اگر زمین را فقط برای منفعت برای پسر داده باشد و هبه نکرده باشد در این صورت پدر حق رجوع را دارد. والله سبحانه وتعالی اعلم .

۲۹ / ربیع الثانی ۱۴۰۰ هجری

مثل سوال بالا

سوال : در جواز رجوع در هبه تفصیل را بیان نمائید ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : جواز رجوع صورت های مختلف دارد با احکام مختلف.

(۱) با رضایت موهوب له در هر صورت رجوع جواز دارد.

(۲) با قضای قاضی رجوع درست است .

(۳) بعد از قبولیت هبه در صورت دادن عوض بذریعه قضاء رجوع درست است .

(۴) اگر موهوب له ذی رحم محرم باشد پس به قضای قاضی نیز رجوع درست نباشد مگر در صورتیکه او شخصاً راضی شود . والله سبحانه وتعالی اعلم .

۲۳ / ذی قعدة ۱۴۰۰ هجری

هبة المعنوه

سوال : آیا هبه معنوه از مالش جواز دارد ؟ و کدام تصرفات معنوه در مالش نافذ است و کدام تصرفات او غیر نافذ است ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : هبه معنوه درست نیست و در تصرفات او تفصیل است.

تصرفی که در آن نفع او باشد بلا اذن ولی درست است مثلاً قبول نمودن هبه و چیزیکه در آن نقص او نیامده باشد با اذن نیز نافذ نباشد مثلاً هبه دادن چیزیکه احتمال نفع و نقصان

اذن کافی نیست درغیاب پدر و جد حاکم مسلمان نائب است در صورت نبودن آن سفید ریشان قریه کسی را انتخاب کنند.

قال الامام المحمدي رحمته الله: وتعرف الصبي والمعتوه الذي يعقل المبيع والشراء ان كان نفعاً مما كلاسلام والامهات مع بلا اذن وان طاراً كالطلاق والعنق والصدقة والقرض لا وان اذن به ولهما وما ترد من العقود بين نفع وضرر كالبيع والشراء توقف على الاذن حتى لو بلغ فأجازة نفعاً فان اذن لهما الول فلهما الشراء وبمع كعدهما ذون في كل احكامه

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله: (قوله ووليه ابوه) اي الصبي وفي الهدية والمعتوه الذي يعقل المبيع ياذن له الاب والوصي والمحدثون الا مع والعمر وحكمه حكم الصبي. (رد المحتار ص ۱۷۱، ۱۷۲ ج ۵) ولله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۲ / محرم سنه ۸۷ هجری

هبة چیز مشترک

سوال: چند شریکان یک چیز مشترک خویش را هبه نمودند یک عالم فتوی داد که این هبه درست نیست شمایان در این مورد چه نظر دارید رهنمائی کنید؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: این صورت هبة المشاع درست است و هبة المشاع مانع صحت هبة آن شیء است که نزد موهوب له باشد.

ولا تصح الهبة للمشارك لانه لم يوجد الاقرار المشروط لتمام القبض. ولله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۵ / ذوال سنه ۸۷ هجری

تفاضل در هبه اولاد

سوال: حکم تفاضل را در هبه دادن به اولاد با تفصیل شرح ننمائید. والا جر علی الله الکریم

الجواب باسم ملهم الصواب:

(۱) اگر قصد او اضرار دیگران باشد مکروه تحریمی است که قضاء نافذ و دیانة واجب الرد می باشد.

(۲) اگر قصدش نه اضرار باشد و نه ترجیح دادن مکروه تنزیهی تسویه بین ذکور و اناث مستحب است.

(۳) در صورت دیانت داری، خدمت گذاری، در خدمات دینی مشغولیت و در صورت

احتیاج تفاضل مستحب است .

(۴) زیاد از قدر قوت ندادن به اولاد بی دین یا او را محروم نمودن و مال زائد را در امور دینی صرف نمودن مستحب است .

قال الامام المحصلي رحمته الله : وفي الخافية لا بأس بتفضيل بعض الاولاد في المحبة لا بما عمل القلب ، وكذا في العطايا ان لم يقصد به الاهوار وان قصده يسوي بينهم يعطى المثل كالأبن عند الغالي وعليه الفتوى ولو وهب في صحته كل المال للولد جاز واثم .

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله : (قوله و عليه الفتوى) ای علی قول ابی یوسف رحمته الله من ان التخصيص بين الذكور والاثنى افضل من التعليل الذي هو قول محمد رحمته الله رمي (رد المحتار ص ۳۰۲ ج ۲) وقال الامام طاهر بن عبد الرشيد رحمته الله : وفي الفتاوى رجل له ابن و بنت اراد ان يهب لهما شيئا فالأفضل ان يجعل للذكر مثل حظ الانثيين عند محمد رحمته الله وعند ابی یوسف رحمته الله بينهما سواء هو المختار لورود الاثر .

ولو وهب جميع ماله لابنه جاز في القضاء وهو اثم نص عن محمد رحمته الله هكذا في العيون ولو اعطى بعض ولدته شيئا دون البعض لزيادة شدة لا بأس به وان كانا سواء لا ينهي ان يفضل ولو كان ولدة فاسقا فاراد ان يصرف ماله الى وجوه الخیر و يحرره عن الميراث هذا خير من تركه لان فيه اعانة على المعصية .

ولو كان ولدة فاسقا لا يعطى له اكثر من قوته (خلاصة الفتاوى ص ۳۰۰ ج ۲)

و كذا نقله عنه العلامة ابن نجيم رحمته الله وقرره

ونقل ايضا عن المحيط : يكره تفضيل بعض الاولاد على البعض في الهبة حالة الصحة الا لزيادة فضل لعل الدين وان وهب ماله كله لواحد جاز قضاء وهو اثم (البحر الرائق ص ۳۰۰ ج ۲)

وقال العلامة الطحطاوى رحمته الله : (قوله و كذا في العطايا) ويكره ذلك عند تساويهم في الدرجة كما في المنح و الهندية اما عند عدم التساوى كما اذا كان احدهم مشغولا بالعلم لا بالكسب لا بأس ان يفضله على غيره كما في الملتقط اى ولا يكره وفي المنح روى عن الامام ان لا بأس به اذا كان التفضيل لزيادة فضل له في الدين وفي عزاة المبتعین ان كان في ولدة فاسق لا ينهي ان يعطيه اكثر من قوته كيلا يميز معيذ له في المعصية انعمى وفي الخلاصة ولو كان ولدة فاسقا فاراد ان يصرف ماله الى وجوه الخیر و يحرره عن الميراث هذا خير من تركه انعمى اى للولد و علته في البدالية بالعلة السابقة (قوله يسوى

بیہم) قال فی الیازیة الافضل فی ہبة المثلث والابن التعلیف کلمہ مراد و عبد العالی رحمہ اللہ العنصر
 هو المختار ولو وهب جمیع ماله من ابنہ جائز قضاء وهو اثم نص علیہ محمد رحمہ اللہ اہ فانت تری نص
 الیازیة عالیہا عن قصد الاضرار وقال فی الخانیة ولو وهب رجل شیئاً لا ولا حة فی الصحة و اراد تفہیل
 البعض عل البعض فی فلتک لا رواية لہذا فی الاصل عن اصحابنا و روى عن الامام رحمہ اللہ ان لا یسہ الا
 کان التفہیل لزیادۃ فضلہ فی الدین وان کان اسوا م یکرہ و روى المعقل عن ابی یوسف رحمہ اللہ انه لا یسہ
 ار الم یقصد بہ الاضرار وان قصد بہ الاضرار سوى بیہم یعطى الابنۃ ما یعطى الابن وقال محمد رحمہ اللہ
 یعطى للذکر نصف ما یعطى للانثی والفتویٰ علی قول ابی یوسف رحمہ اللہ (طحاوی علی البدن ص ۴۰۰ ج ۲) ولہ
 سجانہ و تعالیٰ اعلم۔

دادن صدقہ نفلی بہ ہاشمی جواز دارد

سوال : آیا ہاشمی حق گرفتن صدقہ نفلی را دارد یا خیر؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : ہاشمی حق گرفتن صدقہ واجبی را ندارد اما حق گرفتن صدقہ
 نفلی را دارد۔

قال الامام المرعشی رحمہ اللہ ولا تدفع الی ہاشمی لقولہ رحمہ اللہ ہاشمی ہاشم ان لله تعالیٰ حرم علیکم
 لمسالة الناس و اوساعہم و غوہکم مہا خمس النفس بخلاف التطوع لان المال ہذا کلماء یبدل
 لاسقاط الفرض اما التطوع ممازلة التبرد بالکمال (ہدایہ ص ۴۰۰ ج ۲) ولہ سجانہ و تعالیٰ اعلم۔

۲۷ / محرم ۹۳ ہجری

در صورت ہبہ دادن بہ نابالغ قبضہ پدرش کافی است

سوال : کسی طفلش را طلاء نقرہ یا نقدیات داد آیا قبضہ پدر در حصہ طفلش کافی است
 با قبضہ طفل لازمی است اگر قبضہ طفل لازمی باشد پس آیا پدر بہ شکل ولی کافی نیست
 آیا بر او صدقہ الفطر، زکوٰۃ و قربانی واجب است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : ہبہ دادن بہ اولاد نابالغ قبضہ پدر در ملک اولاد کافی است
 قال الامام المحصنی رحمہ اللہ تعالیٰ : و ہبہ من لہ ولایۃ علی الطفل فی الجملة و هو کل من یعولہ قد غل
 لائح و العمر عند عدم الاب لو فی عیالہم تحرم بال عقد۔

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ : (قوله بال عقد) ای الامجاب فقط کما یرید الیہ الخارج کما

فی الہامش وھذا اذا اعلیہ او اشہد علیہ والاشہاد للتصرع عن المجرور بعد موته والاعلام لازم
(ردالمحتار ج ۲ ص ۴۱۱)

بر نابالغ زکوۃ و قربانی واجب نیست

قال فی التنویر : وشرط افتراضها عقل وبلوغ واسلام وحرية (ردالمحتار ج ۲ ص ۲) ولی اخصیة
التنویر : وقیل لا .

ولی الشرح : صحہ فی الکافی (الی قولہ) وھو المعتمد (ردالمحتار ج ۲ ص ۲۲۲)

البتہ اگر نابالغ صاحب نصاب باشد بر او صدقۃ الفطر واجب است لذا باید در اینصورت
ولی او آنرا از مال این نابالغ اداء کند .

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ : حتی تجب علی الصبی والمجنون اذا کان لھما مال یمخرجھا
الی من مالھما (ردالمحتار ج ۲ ص ۴۱) وللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم . ۲۳ / محرم ۹۵ ہجری

ہبہ بالشرط

سوال : ما قولکم رحمکم اللہ فی الہبۃ بالشرط هل ہو جائز ام یصح ویبطل الشرط : ہینوا ووجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : ان کان الشرط ملأماً فیصح الشرط والعقد کلاھما والا فیصح
العقد ویبطل الشرط .

قال فی التنویر : وما لا یبطل بالشرط الفاسد القرض والہبۃ والصدقۃ الخ .
وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ : کوھبتک ہذہ المأۃ او تصدقت علیک بها علی ان تحمینی
سنۃ نہر فتصح ویبطل الشرط لانہ فاسد فی جامع الفصولین ویصح تعلیق الہبۃ بشرط ملائم
کوھبتک علی ان تعوضنی کذا ولو محالاً تصح الہبۃ لا الشرط (ردالمحتار ج ۲ ص ۲۵۲) وللہ سبحانہ
وتعالیٰ اعلم . ۳ / ذی الحجہ ۹۵ ہجری

مثل سوال بالا

سوال : در پوھنتون در حصہ یک ملازم شرط نہادہ شد اگر ملازم دو سال ملازمت نمود در
پوھنتون ودر این دوران تعلیم را ادامہ داد ماھوار سیصد روپیہ اضافہ برایش دادہ میشود اما
اگر قبل از تکمیل دو سال از پوھنتون رفت پول وصول کردہ را پس تسلیم پوھنتون کند آیا

الجواب باسم ملهم الصواب : این وظیفه هبه است که با شرط فاسد باطل نمیگردد و شرط باطل است لذا با مخالفت شرط پس گرفتن وظیفه ملازم جواز ندارد.

قال فی شرح التدویر: وحکمها انہا لا تبطل بالشرط الفاسد لہبة بعد علی ان یعتقہ تصح ویبطل الشرط (رد المحتار ج ۳ ص ۶۰۰) ولله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۲ / شہبان ۹۷۷ ہجری۔

در ہبہ بالعوض نیز شیوع مانع صحت است

سوال : وقتی کہ ہبہ بالعوض در حکم بیع است در آن شیوع مانع صحت ہبہ است و یا مانند بیع المشاع ہبہ آن نیز درست است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : این معاملہ انتہاء بیع است وابتداء ہبہ لذا بصورت شیوع درست نیست .

قال فی الہدئیۃ : فان كانت الہبۃ بشرط العوض شرط لها فرائط الہبۃ فی الابتداء حتی لا یصح فی المشاع بحمل القسۃ ولا یسقط بها الملك قبل القبض الخ (علامہ کبریۃ ج ۲ ص ۳۷) - ولله سبحانه وتعالى اعلم.

۳ / ذی الحجہ ۱۴۰۰ ہجری

با کلمہ (گذاشتیم) ہبہ درست نمیشود

سوال : کسی فوت کرد کہ یک خانم پنج پسر و یک دختر داشت در ترکہ مرحوم یک خانہ بود اولاد در وقت تقسیم جہت ختم نزاع گفتند ما سهم خود را برای والدہ گذاشتیم چندی بعد والدہ آنخانہ را برای مسجد وقف نمود در حالی کہ اولاد او در حالت غربت قرار دارند آیا این اقدام والدہ درست است یاخیر ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : بالفظ (گذاشتیم) ملکیت والدہ ثابت نشدہ است البتہ اگر اولاد گفتہ باشند ہبہ نمودیم یا دادیم پس این ہبہ است کہ در صورت تقسیم ورثہ اگر ہر حصہ دار را آنقدر سهم رسد کہ قابل انتفاع باشد ہبہ آن درست نباشد و اگر قابل انتفاع نباشد پس ہبہ مشترک درست باشد در صورت صحت ہبہ وقف درست و در صورت غیر صحت ہبہ وقف نا درست میباشد . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

آیا در هبة المشاع قبضه و تصرف مثبت ملک میباشد یا خیر ؟

سوال : کسی چیز خویش را بشکل مشترک به چند افراد هبه نمود موهوب لهم آنرا قبض نمودند و تصرف کردند و آن شخص مذکور فوت شد. سوال در اینجا است که :

(۱) آیا این هبه درست است یا خیر ؟

(۲) آیا بصورت عدم صحت رد علی الورثه واجب است یا خیر ؟

(۳) بصورت هلاک آیا بر موهوب لهم ضمان لازم است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: هبة المشاع درست نیست در حصه ثبوت ملک دو قول است :

(۱) راجح و مفتی به اینست که ملک ثابت نشده لذا رد علی الورثه واجب باشد و بصورت هلاک ضمان واجب باشد قبل از در آن ردنیر تصرف و اهب و بعد از موت تصرف ورثه او نافذ باشد و تصرف موهوب له نافذ نباشد.

اینست نظریه امام محمد و امام ابوحنیفه رحمهم الله.

(۲) ثبوت ملک میباشد اما این ملک خبیث و فاسد است لذا واجب الرد باشد و بصورت

هلاک ضمان لازم است.

والتفصیل فی الشامیه. والله سبحانه وتعالی اعلم. ۶/رمضان سنه ۱۴۰۴ هجری

حکم هبة المشاع بعد القسمة

سوال : در صورت هبة المشاع موهوب لهم شیء موهوب را تقسیم نمودند آیا این هبه درست است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر به اذن صریح و اهب تقسیم نموده باشند تقسیم درست است در غیر آن درست نیست.

قال فی التدویر: فان قسّمه وسلم صح.

وقال العلامة ابن عابدین رحمه الله تعالى : (قوله فان قسّمه) ای الواهب بنفسه او نائبه او امر الموهوب به بان یقسم مع هر یک که کل فلك تتحد به الهبة كما هو ظاهر لمن عنده احدی فله فله تأمل رمل، والصلیة فی الهبة الصحیحة قبض لای الفاسد جامع الفصولین. (رد المحتار ج ۳ ص ۵۰۰) والله سبحانه وتعالی اعلم.

تفصیل قبض الهبة

سوال : آیا در صحت هبه قبض موهوب له در مجلس شرط است و یا بعد از مجلس نیز درست است؟ بینوا توجروا.

الجواب باسم ملهم الصواب : بعد از مجلس بدین شرط قبض معتبر است که به اذن صریح و اهب شده باشد اگر اذن در وقت هبه باشد یا بعد از آن در داخل مجلس اذن صریح برای قبض شرط نیست بلکه تخلیه و تمکن من القبض کافی است.

قال الامام المحضی رحمته الله : (و) تصح (بقبض بلا اذن فی المجلس) فانه هنا كالقبول فاعتصم بالمجلس (و بعدة به) ای بعد المجلس بالاذن، و فی المحيط لو كان امره بالقبض حين وهبه لا يتقيد بالمجلس ويحوز القبض بعده (والتكمن من القبض كالقبض فلو وهب لرجل ثياباً في صندوق مقلل و دفع اليه الصندوق لم يكن قبضاً) لعدم تمكنه من القبض (و ان مفتوحاً كان قبضاً لتتمكن منه) فانه كالتغليية في البيع (اختيار وفي الدرر والمختار صحته بالتغليية في صحيح الهبة لا فاسدها) (ردالمحتار ص ۴۰۸ ج ۲)

وقال العلامة الطحطاوى رحمته الله : (قوله و بعدة به) لان الاذن ثبت نصاً والغائب نصاً ثابت من كل وجه فثبت في المجلس و بعد المجلس شلبي (قوله لا يتقيد بالمجلس) لما ذكر ان الاذن ثبت نصاً الخ (حاشية الطحطاوى ص ۲۰۲ ج ۲). وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله : (تحصّل قوله فان قسمه) والتغليية في الهبة الصحيحة قبض لا في الفاسدة جامع الفصولين (ردالمحتار ص ۴۰۸ ج ۲) والله سبحانه وتعالى اعلم

۳/هوال ۱۳۱۳ هجرى

به رعایت گرفتن چیز نابالغ جواز ندارد

سوال : آیا عاریة چیز طفل ناچیز خویش را والدین استعمال نموده میتوانند یا خیر؟ نیز چیز طفل عاقل مثلاً قلم، کتاب، دسمال و غیره عاریة استعمال آن برای استاد و غیره جواز دارد یا خیر در صورتیکه با رضایت آنان باشد؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اشیاء مملوکه نابالغ برای والدین استاد مرشد و غیره برای همه ناجائز است و گناه کبیره.

باید والدین اطفال خویش را مالک اشیاء عام استعمال نگردانند بلکه به قصد استعمال در قبضه آنان داخل کند کہ در این صورت والدین بنا بر ضرورت حق استعمال آن اشیاء را دارند وبه اجازہ والدین استاد ومرشد نیز حق استعمال آنرا دارند.

قال الامام العبر تلخیص رحمہ اللہ تعالیٰ: من مملک المباعع مہانا (ردالمحتار ج ۲ ص ۵۰۲)
ولقرض العامیة: قال فی الهدایة فان تأجیلہ لا یصح لانه اعارہ وصلۃ فی الابداء حتی یصح بلغة
الإعارة ولا یملکہ من لا یملک العبرع کالموصی والصبی (ردالمحتار ج ۲ ص ۱۴) - ولله سبحانه وتعالی
اعلم.

۱۹ / شعبان سنہ ۱۴۱۵ ہجری

﴿يَتَأْتِيهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَالًا لَّهُ إِذَا قِيلَ لَهُمُ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَتَأْتِيهِمْ إِلَى الْأَرْضِ
أَرْضُهُمْ وَالْحَيَاةُ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَّعَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلًا
﴿٥٥﴾ إِلَّا تَنْصُرُوا بِعِلَّةٍ نَكْتُمُ صَدَّائِمًا إِلَيْهَا وَيَسْتَدِلُّ قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَلَا تَنْصُرُوا شَيْئًا
وَاللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ ﴿٥٦﴾ إِلَّا تَنْصُرُوا فَقَدْ نَصَرَهُ اللَّهُ إِذْ أَخْرَجَهُ الَّذِينَ
كَفَرُوا ثَلَاثَ أَثْنِينَ إِذْ هُمْ فِي الْفَارِ إِذْ يَقُولُ لِصُحْبِهِمْ لَا تَنْصُرُنَا بِكُفَّهِ اللَّهِ
مَعَنَا فَنُزِّلَ اللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَيْهِ وَأَيَّدَهُ بِجُثُودٍ لَمْ تَرْوَقُوا وَجَعَلَ كُلَّمَا
الَّذِينَ كَفَرُوا الشُّغْلَ وَكَلِمَةً أَقْوَمَ الطُّبَا وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ ﴿٥٧﴾ انْفِرُوا
خِفَافًا وَثِقَالًا وَجَنُودًا بِأَمْوَالِكُمْ وَأَنْفُسِكُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ
تَعْلَمُونَ ﴿٥٨﴾﴾

کتاب الاجارہ

اجارہ را بدین شرط گرفتن کہ اگر قبل از اتمام کار رفت

حقدار اجورہ نمیباشد

سوال : با دھقان کسی بہ شکل اجیر کار میکرد و دھقان گفت اگر قبل از اتمام سال وظیفہ را ترک گفتمی حقدار اجورہ سال گذشتہ نباشی حکم این نوع عقد چگونہ است ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملہم الصواب : بدین شرط اجارہ فاسد میگردد پس اجیر حقدار اقل اجر مثل اجر مقرر میباشد .

قال فی الہندیۃ : وان تکارھا الی بغداد علی انہا ان ہلغتمہ بغداد فله اجر عشرۃ درہم والافلاشیہ فلاجارۃ فاسدۃ وعلیہ اجر مثلہا بقدر ما سار علیہا کذا فی المہسوط (عالمگیریہ ص ۳۳ ج ۲) وقال ایضاً : فالفاقد یجب فیہ اجر المثل ولا یزاد علی المسمی ان سُمی فی العقد ما لا معلوما وان لم یسم یجب اجر المثل بالغاً و فی الباطل لا یجب الاجر . (عالمگیریہ ص ۳۳ ج ۲) واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .
۱۳ جمادی الآخرہ سنہ ۷۷۲ ہجری

زمینکہ در آن درخت باشد اجارہ آن جواز ندارد

سوال : کسی زمین را بہ مقاطعہ داد در زمین جنگل موجود است آیا آن جنگل ملک زمیندار است یا ملک مقاطعہ دارد ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در این صورت مقاطعہ درست نیست جنگل ملکیت مالک زمین است وفتیکہ در دوران عقد تملیک جنگل را برای مقاطعہ دار شرط نکردہ باشد پس ظاہراً این جنگل ملکیت زمیندار میباشد .

تفصیل این ست در زمینیکہ درخت ہای میوہ دار زمیندار موجود است اگر در قطع نمودن نقصان باشد بہ مقاطعہ دادن آن زمین درست نباشد .

قال فی الشامیۃ : عن البزازیۃ (قولہ و یساق علی الشہارہا) استاجر ارضاً فیہا اشجار او اعلھا زراۃ و فیہا اشجار ان کان فی وسطہا لا یجوز الا اذا کان فی الوسط شہرتان صغیرتان معنی علیہما حول او

حولان لا کیرتلان و رقیها و ظلها یاخذ الارض و الصغار لا عروق لها و ان کان فی جانب من الارض
یکسنا قو المحدث اول یجوز لعدم الاخلال اھ (ردالمحتار ص ۷۰ ج ۱)

و فی التنویر و شرحہ ناخرها و هی مشغولة بزرع غیرہ ان کان الزرع بمق لا یجوز الاجارة لکن لو حصده
وسلبها انقلب مع جائزہ .

و فی الشامیة: (قوله بزرع غیرہ) ای غیر المستاجر فلو کان الزرع له لا یجمع صحبها و الغیر یشمل
المؤجر و الاجنبی الخ (ردالمحتار ص ۷۰ ج ۱)

اما اگر با قطع نمودن درخت ضرری وارد نشود به اجاره دادن چنین زمین جواز دارد اما
باید زمیندار زمین را خالی از درختان به مقاطعه دار سپارد از وقت قطع درخت ابتداء
مدت شروع میشود.

قال فی شرح التنویر: اجرها و هی مشغولة بزرع غیرہ (الی قوله) ما لم یستحصد الزرع فیجوز و یؤمر
بالصدا و التسلیح به یعنی بزازیة.

و ایضا فیہ عن الوهبانیة: تصح اجارة الدار مشغولة یعنی و یؤمر بالتفریغ و ابتداء المدۃ من حیث
تسليمها و لی الاشباہ استاجر مشغولا و فارغا صحیح فی الفارغ فقط و سبب فی المتفرقات.

و فی الشامیة: (قوله و سبب فی المتفرقات) ای متفرقات کتاب الاجارة و سبب فی ایضا حمل ما فی
الاشباہ علی ما لو استاجر عینا بعضها فارغ و بعضها مشغول یعنی و فی تفریغ المشغول حرر فلا ینافی ما
لی الوهبانیة (ردالمحتار ص ۷۰ ج ۱)

اگر در اجاره این سخن طی شده بود که اجاره دار مستحق درختان باشد، باز هم اجاره
صحیح نمیشود.

قال فی الشامیة تحصیلة قوله فی استاجر ارضه الخالیة و انما لا یصح استیجار الا شجار ایضا لما مر
انها علیک منفعة فلو وقع علی استهلاك العین قصدا فیہی باطلۃ الخ (ص ۷۰ ج ۱)

و ایضا فیہا فی بیان جواز استیجار الفطر: (قوله بخلاف بقیة الحیوانات) بخلاف استیجارها للارباع
و لی الثیارات غائیة استاجر بقرة للشراب اللبن او کرما و شجر الی اکل ثمرة او ارض الیو علی عبیه القصیل او
شاة لیجز صوفها فهو فاسد کله و علیہ قیمة الثمرة و الصوف و القصیل لانه ملک الاجر و قد استوفاه
بطلان فاسد بخلاف ما اذا استاجر ارضه لیرعی الکلا (ردالمحتار ص ۷۰ ج ۱)

قال الراعی مؤلفه: (قوله بخلاف ما اذا استاجر ارضه لیرعی الکلا) فانه لا یجب قیمة الکلا لعدم ملکة و ان

کانت الاجارۃ فاسدۃ (التحریر المحتار ص ۳۸ ج ۲)

اگر ضرورت بہ اجارہ دادن زمین بادرختان افتد پس باید اول درخت را بر مقاطعہ دار بہ فروش برساند و اگر درخت میوہ دار باشد پس آنرا بہ مسافات بہ مقاطعہ دار بدهد بعد از آن زمین را بہ او اجارہ بدهد.

قال فی الشامیۃ تحصۃ (قوله بزرع غیره) فلو کان للموحرای رب الارض فالحملة ان یتبع الزرع منه بفین معلوم ویقتابضاً ثم یوجره الارض کما فی الخلاصۃ عن الاصل وکذا لو ساقاۃ علیہ قبل الاجارۃ لایعدها کما قدمنا (رد المحتار ج ۲ ص ۲۰) ولله سبحانه وتعالی اعلم.

۱۱ رجب سنہ ۱۲۷۲ھ

حیلہ بہ مقاطعہ دادن باغ

سوال : در عصر جدید باغات بہ تیکہ داری داده میشود آیا صورت جواز آن موجود است یا خیر؟ بینوا توجروا.

الجواب باسم ملهم الصواب : اولاً باغ را بر مسافات یعنی حصہ معینہ بدهد پس از آن زمین باغ را بہ مقاطعہ بدهد و کدام حصہ را کہ در میوہ باغ مالک نہاد برای مقاطعہ دار آنرا مباح گرداند.

فی شرح التعویذ :- فیستاجر ارضہ الخالیۃ من الاشجار بمبلغ کثیر و یساقی علی اشجارها بسهم من الف سهم.

و فی الشامیۃ : (قوله مبلغ کثیر) ای مقدار ما یساوی اجرة الارض و فین الثمار (قوله و یساقی اشجارها) یعنی قبل عقد الاجارۃ و الا کانت الاجارۃ ارض مشغولۃ فلا تصح کما سئال (رد المحتار ص ۲۰ ج ۲)

و ایضاً فیما تحصۃ (قوله بالاولی) بونی فتاوی الحانوقی التخصیص فی الاجارۃ علی بیاض الارض لایبطل الصحة حیث تقدم عقد الاجارۃ علی عقد المساقاۃ اما اذا تقدم عقد المساقاۃ بقر وطه کانت الاجارۃ صحیحة کما صرح بہ فی البزازیۃ (رد المحتار ص ۲۰ ج ۲)

وقال الرافعی رحمہ اللہ : (قوله فلا تصح کما سئال) الذی ذکرہ الحموی امر السابع عشر من فن الحیل نقلاً عن المعیط الرضوی استیجار الاشجار لایجوز و حیثہ ان یواجر الارض بالمختار الی یصلح للزراعة فیما بین الاشجار بأجر مغلها ولی یأخذ قیمة الثمار ثم یدفع رب الارض الاشجار معاملۃ الیہ علی

ان يكون لرب الارض جزء من الف جزء وبأمره ان يضع ذلك الجزء حيث اراد لان مقصود رب الارض ان يحصل له زيادة اجر المثل بقيمة الثمار و مقصود المستأجر ان يحصل له ثمار الاثمار مع الارض وقد حصل مقصودهما بذلك فهو اهد (الصريح المختار ص ۴۰۰ ج ۲)

ظاهراً بین دو جزیه فوق تعارض بنظر می رسد از جزیه شامیه معلوم میشود که تقدیم نمودن عقد مساقات بر عقد اجاره ضروری است، امام رافعی شرط نکرده بلکه تصریح نموده اگر عقد مساقات بعد از عقد اجاره نموده شود نیز درست است تطبیق اینست که اجاره اگر که قبل المساقات درست نباشد اما بعد از مساقات اجاره سابق درست است .

چرا که علت عدم صحت اجاره شغل زمین است بملک الموجر و در درمختار و ردالمحتار تصریح اجاره سابق درست است لذا در اینجا نیز اگر که اجاره فاسد بود اما وقتی که با عقد مساقات اشجار نیز سپرد مستاجر گردید پس اجاره صحت یافت و اگر هر دو جزیات بر اختلاف روایات محمول شود باز هم ترجیح روایت ثابت از دلیل توجیه فوق معلوم میشود البته احتیاط در این است که عقد مساقات مقدم گردانیده شود. والله سبحانه وتعالى اعلم .

۱۲ رجب سنه ۱۳۷۳ هجری

مقاطعہ بدین شرط کہ مقاطعہ دار زمین را ہموار کند فاسد است

سوال : کسی زمین را بدین شرط بہ مقاطعہ داد کہ مقاطعہ دار زمین را ہموار کند آیا این شرط بر مقاطعہ دار لازم است یا خیر ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : مقاطعہ بدین شرط فاسد است .

قال في التنوير و شرحه : تفسد الاجارة بالشرط المغالطة لمقتضى العقد (ال قوله) و بشرط طعمام عبد و غلب حابة و مرمة الدار الخ. (رد المحتار ص ۳۷ ج ۵)

و ايضاً فيه : او ارضا بشرط ان يثديها اي يجرها او يكرى انهارها العظام او يسرقها لبقاء الثروة
الافعال لرب الارض فلوله تبق لم تفسد

وفي الشامية عن المنح تحت (قوله بشرط ان يثديها) بان كان الثروة يلقى بعد انتهائها العقد يفسد لان
لهم منفعة لرب الارض والا فلا اهد (رد المحتار ص ۳۷ ج ۵)

اگر مقاطعہ دار در اجاره فاسدہ قطعاً زراعت نکرده بود پس زمیندار حقدار پول اجاره نباشد و اگر زراعت نموده بود تنها در اجر مثل زمین کاشت کرده و ابر مقررہ اقل آنرا مستحق باشد .

قال في التنوير وشرحه: واعلم ان الاجر لا يلزم بالعقد فلا يجب تسليمه به (الى قوله) (او الاستيفاء للمنفعة او تمككه منه (الى قوله) فيجب الاجر لدار قبضه ولم تسكن لوجود تمككه من الانتفاع وهذا اذا كانت الاجارة صحيحة اما في الفاسد فلا يجب الاجر الا بحقيقة الانتفاع الخ (رد المحتار ص ۳ ج ۱) وايضا فيه: وتفسد بهالة المسمى كله او بعضه كتسمية ثوب او دابة او مائة درهم على ان يرميها المستأجر لصيرورة المبرمة من الاجر فليصير الاجر مجهولا وتفسد بعدم التسمية (الى قوله) فان تفسد بالآخرين بهالة المسمى وعدم التسمية وجب اجر المثل (الى قوله) لا بالتمكن بل بالاستيفاء المنفعة حقيقة كما مر بالغ ما بلغ لعدم ما يرجع اليه (الى ان قال) (ولا تفسد بهما بل بغيره ولو الشروع مع العلم بالمسمى لم يزد اجر المثل على المسمى لرضاهما به وينقص عنه لفساد التسمية الخ (رد المحتار ص ۳ ج ۱) ولله سبحانه وتعالى اعلم.

۱۲ رجب سنة ۱۳ هجری

بر زمین گرفته شده برای زراعت تیار نمودن داشت خشت

سوال: کسی زمین زراعت را برای مقاطعه گرفت اما بدون اجازه زمیندار بتی خشت و خشت مالی، در آن تیار کرد آیا حقدار منافع داشت خشت زمیندار میباشد یا مقاطعه دار؟ و وقتی که هموار نمودن زمین برای خشت در کار است آن به ذمه که هاباشد؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: در حقدار زمین که مقاطعه دار خشت تیار کند اجوره، آنقدر زمین به زمیندار داده نشود بلکه توسط داش و خشت مالی و خشت در قیمت زمین تنقیص می آید تضمین آن بر مقاطعه دار است زمین متباقی خالی از خشت مالی و داش اجوره آن به زمیندار داده شود و مالک نفع و نقصان خشت مالی مقاطعه دار باشد عائدات داش خشت برایش جائز است که تمام مصارف را از داش خشت بیرون کند عائدات متباقی را به زمیندار بدهد.

قال في شرح التنويرك ولو فعل ماليس له لزوم الاجر وان اهدم به الماء همه ولا اجر له بها لا يجمعان.

وفي الهامية: (قوله ولا اجر) اي فيها همه نهاية واما الساحة فيلحق الاجر فيها كلها في الذميرة سألنا (رد المحتار ص ۳ ج ۱)

وايضا في التنوير وشرحه: وهن يزرع رطبة وامر بالذم ما نقص من الارض لان الرطبة اهدر من البرد لا اجر لانه غاصب الخ المراد من الغصب اتلاف المنفعة لان حقيقة الغصب لا تهمي في العقار ص ۱

و فی الشامیة : (قوله لانه غاصب) ای لما عالف صار غاصباً واستولى المنفعة بالغصب ولا یجب الاجر له فیلین (رد المحتار ص ۳۰ ج ۱)

و ایضاً فیما فی باب فسخ الاجارة (قوله فهو متبرع) بمی بلا امر (الی قوله) یملو کان المدام من لبن اقل من تراب الدار فلم یستأجر رفع المدام و یغرم لقیمة التراب لما لکه الخ (رد المحتار ص ۳۰ ج ۱)
وقال الرافعی ^{رحمته} : ای ان کان له قیمة (التحریر المختار ص ۳۰ ج ۱)

و فی کتاب الغصب من شرح التنویر : و اذا نقص العقار یسکنها فوزر اعته ضمن العیسان بالاجماع
و فی الشامیة : (قوله ضمن العیسان بالاجماع) لانه اتلاف وقد یضمن بالاتلاف ما لا یضمن بالغصب اصله المهر اتقانی و اختلفوا فی تفسیر العیسان قال نصیر بن یحیی انه ینظر بکرم تستاجر هذه الارض قبل الاستعمال و بعدة فیضمن ما تفاوت بهما من العیسان و قال محمد بن مسلمة یعتبر ذلك بالشراء یعنی انه ینظر بکرم تماع قبل الاستعمال و بکرم تماع بعدة فلفقاصها ما تفاوت من ذلك فیضمنه و هو الاکس قال المحلوی هو الاقرب الی الصواب و به یفتی کما فی الکبری لان العبرة لقیمة العین لا المنفعة لمریض الغاصب براس ماله و هو المذموم و ما غرم من العیسان و ما نفق علی الزرع و یتصدق (الصحيح فی الارباح الفاسدة الرد علی المالك وان لم یعلم فمسبيله التصدیق و زیادة التفصیل مر فی باب الربا) منه
بلفضل عند الامام و محمد رحمهما الله تعالی فلو غصب ارضاً فزرعها کرین فاعرجها فمملوثة و لحقه من المونة قدر کر و نقصها قدر کر فانه یاخذ اربعة اکرار و یتصدق بالباقی و قال ابو یوسف ^{رحمته} : لا یتصدق بشئ موبیانه فی التبعیین قال فی الدر المنطقی و اذا دانه لا یصرفه حاجته الا اذا کان فقیراً کالغنی لو تعرف تصدی عمله و لو ادى لما لکه حل له العناول لزوال الخبث و لا یصور حلاً بتکرار العقود و تناول الاسئلة ذکره الفهستائی (رد المحتار کتاب الغصب ص ۳۰ ج ۱)

سوار نمودن دیوار زمین را داش تیار کند باز هم اجوره تیار نمودن زمین و بریدن دیوار های زمین بر مقاطعه دار میباشد.

قال فی التنویر و شرحه : و تصح اجارة ارض للمدام والغرس و سائر الانتفاعات کطبخ اجر و حرق (الی قوله) فان مضت المدة قلعهما و سلیمها فأرثه.

و فی الشامیة : (قوله و سلیمها فأرثه) و علیه تسوية الارض لانه هو المبرع لهاط عن المحوی (رد المحتار ج ۲ ص ۲۰) و فی سبانه و تعالی اعلم.

بیع زمینیکہ دادہ شدہ باشد بر مقاطعہ موقوف است

سوال : کسی زمین را برای چند سال بر مقاطعہ حاصل نمود قبل از انتہای مدت مقاطعہ مالک آن زمین را بہ فروش رساند آیا این بیع شرعاً درست است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این بیع موقوف باشد تا انتہاء مدت اجارہ.

فی بیوع الشامیۃ فی بیان انواع شرائط البیعک واما الغالی و هو شرائط النفاذ فالثان الملک والولایۃ وان لا یكون فی المبیع حق لغير البائع (الی قولہ) ولا ینفذ بیع مرہون و مستاجر و للمبشری فسخہ ان لم یعلم للمرہن و مستاجر (ردالمحتار ص ۲ ج ۲)

وفي التذویر و شرحہ فی باب فسخ الاجارۃ: وبخلاف بیع ما اجرہ فانہ ایضاً لیس بعذر بدون حقوق دین کما مر و یوقف بیعہ الی انقضاء مدعہا ہو المختار (الی قولہ) لو باع الاجر المستاجر فاراد المستاجر ان یفسخ بیعہ لا یملکہ هو الصحیح ولو باع الراهن المرہن فسخہ.

وفي الشامیۃ: (قولہ للمرہن فسخہ) قال الشرع لہلال فی شرح الوہابیۃ والمختار انہ موقوف لیکفی بأن بیع المستاجر والمرہن صحیح لکنہ غیر نافذ ولا یملکان فسخہ فی الصحیح و علیہ الفتوی الخ (ردالمحتار ص ۲ ج ۲) وللہ جہانہ وتعالیٰ اعلم.

۲۹ رجب سنہ ۷۳ ہجری

اجرت دلال جواز دارد

سوال : آیا اجورہ دلال در حق جانبین جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا.

الجواب باسم ملہم الصواب : بلہ ! جواز دارد بشرطیکہ واضحاً اجورہ تعیین گردد.

قال فی الشامیۃ عن الیذالیۃ: اجارۃ السمسار والہنادی والحمامی والصکاک وما لا یقدر فیہ الوقت لا العمل تجوز لما کان للناس بہ حاجۃ و یطیب الاجر الباعوذ لو قدر اجر المثل (ردالمحتار اول باب الاجارۃ ص ۲ ج ۲)

وايضاً فیما بعد اوراق: (تعمۃ) قال فی التاتارخانیۃ وفي الدلال والسمسار یجب اجر المثل وما تواضعوا علیہ ان فی کل عشرۃ حدانیر کذا لذلک حرام علیہم وفي الحاوی سئل محمد بن سلیمۃ عن اجارۃ السمسار فقال ارجوانہ لا بأس بہ وان کان فی الاصل فاسد اکثرۃ التعامل و کثیر من ہذا غیر جائز لہو و لحاجۃ الناس الیہ کدخول الحمام امہ (ردالمحتار ص ۲ ج ۲) مطلب فی اجارۃ الدلال

وايضاً فی بیوع الفرح: واما الدلال فان باع العین بنفسہ بأن ربہا فاجر تہ علی البائع وان سعی

بہنہا و باع المالك بنفسه يعتبر العرف.

ولی الشافعیہ: فصحب الدلالة علی المائع او المشتري او عليهما بحسب العرف جامع الفصولین (در المختار ص ۳۰ ج ۲) ولله سبحانه وتعالى اعلم ۳۰/ ذی الحجہ سنہ ۷۳۰ هجری

سوال مثل بالا

سوال: آیا اجورہ دلال یک فیصد یا زیات و کم طبق معمول جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب: در حصہ اجورہ دلال فقہاء احناف اختلاف دارند اما حاجۃ الناس را مدنظر گرفته قول جواز مختار و مفتی بہ است اما تعین اجورہ ضروری است یک فیصد نیز صورت تعین است.

قال فی التتارخانیۃ: ولی الدلال والسمسار یجب اجر البذل وما تواضعا علیه ان فی کل عشرۃ دنانیر کذا فلذلک حرام علیہم ولی المحتاوی سئل محمد بن سلمۃ عن اجرة السمسار فقال ار جوالہ لا یأس بہ وان کان فی الاصل فاسدًا لکثرة التعامل و کثیر من هذا غیر جائز لہو و لہ حاجۃ الناس الیہ کدخول الحمام (در المختار ص ۳۰ ج ۲)

اجارۃ السمسار و المنادی و الحماہی و الصکاک و ما لا یقدر فیہ الوقت و لا العمل تجوز لہا کأن للناس بہ حاجۃ الخ. (در المختار ص ۳۰ ج ۲). ولله سبحانه وتعالى اعلم

۲۸/ ربیع الاول سنہ ۷۶۰ هجری

تعین اجورہ دلالی ضروری است

سوال: زید بکر را گفت گاوه میش توراً بر جعفر میفروشم اما سیصد و پنجاه روپیہ آن از تو اضافه آن از من باشد پس گاومیش را در حضور بکر بر جعفر بہ سیصد و هفتاد و پنج روپیہ فروخت کہ بیست و پنج روپیہ آن را دلال گرفت آیا این صورت جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: این معاملہ جواز ندارد البتہ اگر پول دلالی را تعین کند یا نسبت بہ قیمت گاومیش فیصدی را تعین کند مثلاً بگوید پنج فیصد را در دلالی میگیرم بہ عرف نیست کہ گاومیش را فروختم این جواز دارد؟ واللہ سبحانہ و تعالی اعلم.

جواب اشکال بر اجورہ دلال

سوال : شمایان بر جواز کمیشن فتویٰ داده اید بظاہر اشتباه می آید کہ دو توجیہ عدم جواز کہ در مسئلہ قفیز طحان است در اینجا نیز موجود است مثلاً زید عمرو را گفت این ماشین را بفروش کہ ترا صد روپیہ میدہم در اینجا نیز اجرت من العمل است و عمرو قادر بقدرۃ الغیر نیز است تاکہ کسی خریداری نکند عمرو بر فروختن قادر نیست . توضیح ماہ الفرق مطلوب است بینوا توجروا .

الجواب باسم ملہم الصواب : جواز کمیشن خلاف قیاس است .

قال فی التنبیہ و شرحہ : فکل ما افسد البیع مما یرفسدھا کجھالۃ ما جورا و اجرة او مدۃ او عمل و کسر طعام عبد و علف حبابۃ الخ و قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ : (قوله او مدۃ) الا فیما استثنی قال فی البزایۃ اجارة السمسار و المبادی و المحامی و الصکاک و ما لا یقدر فیہ الوقف و لا العمل تجوز لہا کان للداس بہ حاجۃ و یطیب الاجر الماعوذ لو قدر اجر المثل و ذکر اصلا یتخرج منہ کثیر من المسائل فراجعہ فی نوع المتفرقات و الاجرة علی المعامی (رد المحتار ص ۳۰ ج ۲) وللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم .

۱۲ / ربیع الاول سنہ ۹۸ ہجری

حوض را جہت گرفتن ماہی بہ مقاطعہ دادن

سوال : در زمین کسی توسط سیلاب یک تالاب تیار شد پس او ہم جہت ماہی گیری آن تالاب را بہ اجورہ وبہ تیکہ داری داد آیا این فعل شرعاً جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا **الجواب باسم ملہم الصواب :** این طریقہ جواز ندارد .

قال فی شرح التنبیہ : ولم تجز اجارۃ ہر کۃ لیصاد منہا السمک .

فی الشامیۃ : لان الاجارۃ واقعة علی اسہلات العین و سہاکی التصرخ بانہ لا یصح اجارۃ المراعی و ہذا کذلک وللماہز م المقدس بعدم الصحة الخ (رد المحتار ج ۲ ص ۱۱۹) وللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم .

۱۳ / جمادی الاولیٰ سنہ ۷۵ ہجری

زمین گرفتہ شدہ بر مقاطعہ غرق شد

سوال : کسی زمین را برای پنج سال بہ اجارہ گرفت در سال پنجم سیلاب آمد حاصلات

زمین را غرق کرد آیا اجاره این سال نیز بر مستاجر لازم است یا خیر؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : اگر بعد از خشک شدن آب تا انتهای مدت اجاره کدام
 نوع کاشتکاری در آن ممکن باشد اجاره معاف نمیشود در غیر آن معاف میشود.

قال فی شرح التنویر قبل یل فسخ الاجارة: الاجارة للارض کالخراج علی المعتقد فاذا استأجرها
 للزراعة فاصطلم الزرع آفة وجب منه لما قبل الاصطلام و سقط ما بعده قلعاً و هو ما اعتدیه فی
 الولو الحیة لکن جزم فی الخانیة بروایة عدم سقوط هیء حیث قال اصاب الزرع الزرع آفة فهلك او غرق
 ولم یبطل لزم الاجر لانه قد زرع ولو غرق قبل ان یزرع فلا اجر علیه

و فی الشامیة: (قوله و سقط ما بعده) لکن هذا اذا بقى بعد هلاك الارض مدة لا یتمكن من اعادة
 الزراعة فان یمکن من اعادته مثل الاول او دونه فی الضرر یمجب الاجر قال فی البزازیة عن المحیط و علیه
 الفتوی و مثله فی الذخیرة و الخانیة و الخلاصة و التتارخانیة و الظاهر ان التعلیل باعادة مثل الاول او
 دونه مفروض فیها اذا استأجرها علی ان یزرع نوعاً خاصاً اما لو قال علی ان ازرع فیها ما شاء فلا یتعلیل
 فان تعمیم صحیح کما مر (قوله لکن جزم الخانیة الخ) ما ذکره فی الخانیة ذکره فی الولو الحیة ایضاً و اعتد
 غلاله کما سمعت علی انه فی الخانیة ذکر التفصیل البار و قال و هو المختار للفتوی فکیف یمکن جاز ما
 یخالفه و قد علمت التصریح بان علیه الفتوی عن عدة کتب. (رد المحتار ص ۱۰ ج ۴)

و ایضاً فیجاء فی اوائل کتاب الاجارة تحت (قوله و لو غصب فی بعض المدة فبحسابه) و یسقط الاجر
 بغرق الارض قبل زرعها و ان اصطلمه آفة سماویة لزمه الاجر تأماً فی روایة عن محمد بن یونس لانه قد زرعها
 و الفتوی علی انه یلزمه اجر ما مضی فقط ان لم یمکن من زرع مثله فی الضرر الخ (رد المحتار ص ۱۰ ج ۴)
 والله سبحانه و تعالی اعلم.

۲۷ / محرم سنه ۷۶ هجری

فراهم نمودن چانده با کمیشن جواز ندارد

سوال : در بعض مدرسه ها سفیران بر حصه چهارم یا سوم یا پنج کار میکنند یعنی بدین
 طریقه برای مدرسه چنده جمع میکنند آیا این طریقه درست است و جواز دارد یا خیر ؟
 بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : این معامله بنا بر دو توجیه جواز ندارد.

(۱) ازینجا که اجرت من العمل است.

قال فی التنویر و شرحه : و لو دفع غزلاً لأجر له تسجیه له بنصفه ای بنصف الغزل او استأجر

بغلا لیحمل طعامہ بھضہ او ثور المطن برہ بھضہ فلیقلہ فسد علی کل لالہ استاجرہ مجزوم من عملہ والاصل فی ذلک بھضہ علیہ وسلم عن قفیز الطحان (ردالمحتار ج ۵ ص ۴۷) .

تصحیح آن چنین نموده شود کہ ذکر اجرت من العمل بطور شرط نیست بلکه تنها برای تعیین و تحدید است . کہ این مفسد نیست یعنی اگر در قفیز طحان این شرط نباشد پس از طحین دادن جواز دارد .

(۲) اجیر بنفسہ بر آن عمل قادر نیست قادر بقدرۃ الغیر است عمل او بر عمل چندہ دہندگان موقوف است وقادر بقدرۃ الغیر در حکم عاجز است کہ در صحت اجارہ قدرت بنفسہ شرط است ہمین است علت فساد قفیز الطحان کہ مستاجر قادر علی الاجرہ بقدرۃ العامل است بنفسہ قادر نیست .

حسب تصریح فقہا بوقت عقد قادر علی العمل بودن اجیر وقادر علی تسلیم الاجرہ بودن مستاجر برای صحت عقد شرط است .

در معاملہ مذکور فساد اضافہ از قفیز الطحان موجود است چرا در قفیز الطحان اجرت کہ حق اجیر است بر عمل ہمین اجیر موقوف است کہ توسط عمل بر وصول اجرت قادر است اما در مسئلہ زیر بحث اجیر بر عمل ہیچ نوع قدرت ندارد محتاج غیر است قفیز الطحان اجارہ فاسدہ است وبر کمیشن چندہ اجارہ باطلہ است بصورت حصہ مقررہ اجورہ او حرام است باید مہتمم وسفیر ہر دو توبہ کنند واجیر را در جر مسمی واجر مثل اقل آن را بدہد .
واللہ سبحانہ وتعالی اعلم . ۱۰ / ذی القعدۃ ۱۳۷۲ ہجری

سوال مثل بالا

سوال : یک مؤذن است کہ معاش میگیرد اگر برای مسجد چندہ جمع کند وماہوار فرضا دہ یا پنج فیصد از آن معاش بگیرد آیا برای مؤذن جواز دارد ؟ اگر جواز ندارد عمل ایام سابق او چگونه شود وپولی را کہ بدین طریق بدست آورده حکم آن چیست؟ بینواتوجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : بعد از تعیین معاش حصہ معینہ در چندہ نیز اجرت است کہ از جملہ چندہ دادن این اجرت جواز ندارد بہ مؤذن یا بہ کسی دیگر اگر معاش مؤذن تعیین شدہ باشد یا نباشد چندہ از این مسجد باشد یا چندہ مسجد دیگر بہر صورت جواز ندارد . این اجارہ از دو علت درست نیست :

(۱) اجرت من العمل

(۲) عجز عن العمل اجیر بر وصول نمودن چندہ قدرت ندارد تا کسی او را ندهد او وصول نکند و قدرت بقدرت غیر در حکم عجز است .

این اجارہ باطلہ است پس چندہ جمع کنندہ را اجورہ بصورت حصہ مقررہ جواز ندارد .
 قال فی التتویر و شرحہ: الفاسد من العقود ما کان مشروعاً بأصلہ دون وصفہ والباطل ما لیس مشروعاً اصلاً بأصلہ ولا بوصفہ وحکم الاول وهو الفاسد وجوب اجر البطل بالاستعمال لو المسمی معلوماً ان کمال بخلاف الثانی وهو الباطل فانہ لا اجر فیہ بالاستعمال حقاً .
 وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: (قوله والباطل) کان استاجر عمیۃ او دم او استاجر طیباً لیشہ او شاة لیتبعہا غنمہ او لحلاً لیانزوا و رجلاً لینحط لہ صباط (ردالمحتار ص ۱۰ ج ۱) والله سبحانه وتعالی اعلم .
 ۱۹ / ربیع الثانی سنہ ۸۶ ہجری

بر جمع نمودن پوست قربانی گرفتن کمیشن جواز ندارد

سوال : امام مسجد ما چرم قربانی را از مردم برای یک مدرسه فراهم میکند امام صاحب بست و پنج فیصد کمیشن از آن میگیرد آیا چنین نمودن برای این امام جواز دارد یا خیر آیا خلف او ادای نماز درست است ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : بر اصول چرم قربانی اجورہ و کمیشن گرفتن بنا بر اینکه قدرت بقدرۃ الغیر است جواز ندارد زیرا این در حکم عجز است باید امام مسجد ازین جرم توجہ کند در غیر آن باید منتظمین مسجد او را عزل کنند و نماز خلف او جواز ندارد . والله سبحانه وتعالی اعلم .
 ۳ / ذی القعدہ ۹۹ ہجری

گرفتن تنخوا عوض چند نماز

سوال : در صورتیکہ در نمازہای پنجگاہ امام سہ یا چہار نماز را بہ مردم اداء کند آیا مستحق معاش کامل است یا خیر ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : اگر بر او تادیبہ پنج نماز شرط گذاشتہ شدہ باشد پس مستحق معاش کامل نمی باشد . والله تعالی اعلم .
 ۲۵ / جمادی الآخرہ سنہ ۸۷ ہجری

معاش گرفتن پر خدمات دینی

سوال : آپا گرفتن معاش برای امام، موذن و مدرس مدرسه دینی جواز دارد یا خیر ؟ بعضی ها میفرمایند که این تحت مصداق (اشعرواہ لثمناللیل) و تحت وعید شدید حدیث در مورد تعلیم قرآن به اجرت بالخصوص حدیث قوس کہ معروف و مشہور تر است داخل است در این مورد معلومات علمی فراہم ننمائید. بینواتوجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : معاش گرفتن بر امامت، اذان و درس کتب دینی جواز دارد خلفای راشدین در دور خویش امامان و موذنین را معاش دادہ اند پس عمل آنان برای ما دلیل است .

قال : علیکم بسنی و سنة الخلفاء الراشدین

قال الامام الزیلعی رحمہ اللہ : وقد روی عن عمر بن الخطاب ؓ انہ کان یوزق المعلمین ثم اسئل عن ابراهیم بن سعد عن ابیہ ان عمر بن الخطاب ؓ کتب الی بعض عمالہ ان اعط العاس علی تعلیم القرآن انصبی کلامہ (تصب الرایۃ ص ۳۰ ج ۲)

وقال الامام النووی رحمہ اللہ : (قوله ؓ علوا منهم و اخرجوا الی ہسہم معکم) ہذا تصریح بجواز اخذ الاجرة علی الرقبة بالفتح و الذکر و انہ حلال لا کراہیۃ فیہا و کذا الاجرة علی تعلیم القرآن و ہذا مذهب الشافعی و مالک و احمد و اصحابی و ابی ثور و اخرین من السلف و من بعدهم و منعہا ابو حنیفہ رحمہ اللہ فی تعلیم القرآن و اجازہا فی الرقبة (شرح مسلم للنووی ص ۳۰ ج ۲)

وقال الامام ابن العربی المالکی رحمہ اللہ : الصبیح جواز اخذ الاجرة علی الاذان و الصلوة و القضاء و جمع الاعمال الدینیۃ فان الخلیفۃ یاخذ اجرته علی ہذا کلمہ و فی کل واحد منها یاخذ النائب اجرة کما یاخذ المستندہب و الاصل فی ذلک قوله ؓ (ما ترک بعد نفقة نسائی و مؤنة عاملی فهو صدقة) ام (نیل الاوطار ص ۳۰ ج ۲)

وقال الامام ابو یوسف رحمہ اللہ : و لم یزل الخلفاء یجری للقضاة الارزاق من بیت مال المسلمین . (کتاب الخراج لابن یوسف ص ۱۸۷)

امام نووی رحمہ اللہ تعالی و دیگر فقہاء کرام بہ نقل امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ تعالی معاش گرفتن را بر تعلیم قرآن و درس و تدریس مکروہ و ممنوع نقل نمودہ اند. این ممانعت چندین توجیہ دارد ؟

(۱) بنا بر کمال ورع وتقوی اجرت گرفتن را بر امور دینیّه ممنوع قرار داده.

(۲) برای دولتمندان آنرا مکروه گفته اند.

(۳) کسانی که در امور دینی اجوره را مقصود بالذات میپندارند در حق آنان آنرا این علماء مکروه قرار داده اند.

(۴) در صورتیکه به خدام مفلس در خیر القرون وظیفه و معاش از بیت المال داده میشد پس مستقل معاش گرفتن او را مکروه گفته اند.

اما وقتیکه چنین انتظامات بیت المال از بین رفته پس علمای متاخرین احناف نیز مانند ائمّه ثلاثه آنرا جائز قرار داده اند تصریح آن قرار ذیل است.

۱ - قال الامام قاضی محمد بن یحیی: وان استأجر رجلاً لتعليم القرآن لا تصح الاجارة عند المتقدمين ولا اجر له بين الملك وقتاً اولم يدين ومشاخ بلخ بفتح جوزوا هذه الاجارة حتى حكى عن محمد بن سلام رحمته الله انه قال اقصى بتسيير باب الوالد باجره المعلم وقال الشيخ الامام ابو بكر محمد بن فضل رحمته الله اما كره المتقدمون الاستئجار لتعليم القرآن و كرهوا اخذ الاجر على ذلك لانه كان للمعلمين عطيا على بعض المال في ذلك الزمان وكان لهم زيادة رغبة في امر الدين واقامة الحسبة وفي زماننا انقطع عطياهم وانقصت رغائب الناس في امر الاخر بفتح فلو اشتغلوا بالتعليم مع الحاجة الى مصالح المعاش لا غفل معاشهم فقلنا بصحة الاجارة ووجوب الاجر للمعلم بمبعض ما دفعه الوالد عن اعطاء الاجر حبس فيه (الخاتمة على هامش العالم الكبرى ص ۳۰ ج ۲)

۲ - وقال العلامة ابن نجيم رحمته الله: اما المختار للفتوى في زماننا فيجوز اخذ الاجر للامام والمؤذن والمعلم والمفتي كما صرحوا به في كتاب الاجارة عند (البحر الرائق ص ۳۳ ج ۲)

آیاتها واحادیثیکه از آن بر ممنوعیت اجوره بر آذان وامامت و تعلیم القرآن استدلال میکنند بنا بر وجوه ذیل بر ممانعت صریح و متعین المعنی نیست.

(۱) اگر ممانعت صریح می بود پس فقهاء متاخرین احناف و ائمّه ثلاثه هیچگاه خلاف آن بر جواز فتوی نمی دادند.

(۲) ممانعت در آنصورت است که درس و تدریس را پیشه کمائی و کسب بگیرد اما اگر مقصد او اشاعت دین و تبلیغ باشد پس در آن صورت ممانعت نیست.

در این حصّه حضرت حکیم الامت رحمه الله تعالی فرموده: بعض مردم با دین دنیا را

بناء میکنند و بعضی ها با دنیا دین را پس کسانیکه مقصد تدریس و تعلیم آنان حصول مال باشد اینان دین را توہین میکنند زیرا کہ آنرا ذریعہ کمائی مال گرفتند و کسانیکہ معاش را بہ این منظور میگیرند تا کاملاً بہ خاطر جمعی خدمت دینی را انجام دهند چرا اگر برای کمائی دنیا برآیند خدمت دینی از آنان بماند.

(۳) این معاوضہ تعلیم و تدریس نیست بلکہ این معاوضہ اوقات است کہ جواز دارد.
قال العلامة ابن نجيم رحمہ اللہ: (و رزق القاضی) یعنی و حل رزق القاضی من بیت المال لان بہد المال اعد لمصالح المسلمين و رزق القاضی منهم لانه حبس نفسه لدفع المسلمين و فرض النبی ﷺ علیہ لما بعثہ الی الیمن و کذا الخلفاء من بعدہ هذا اذا کان بہد المال جمع من حل فان جمع من حرامہ باطل لہ محل لانه مال الغیر یجب ردہ علی اربابہ ثم اذا کان القاضی محتاجاً لہ ان یاخذ لیتوصل الی اقامة حقوق المسلمين لانه لو اشتغل بالکسب لما تفرغ لذلك وان کان غنیاً لہ ان یاخذ و هو الاصح لما ذکرنا من العلة و نظر الیمن یأتی بعدہ من المحتاجین و لان رزق القاضی اذا قطع فی زمان یقطع الولاء بعد ذلك لمن یعول بعدہ (تکملة البحر الرائق ص ۲۰۰ ج ۸)

(۴) آن احادیث اکثراً ضعیف است و اگر روایات صحیح ہم باشد پس باز ہم در آن تاویل نمودہ شود.

قال العلامة الزیلعی رحمہ اللہ تصح حدیث ابی بن کعب رضی اللہ عنہ قال علمت رجلاً القرآن فاهدی الی قوسا فذکرت ذلک للنبی ﷺ فقال ان اخذها اخذت قوساً من نار قال فردعها قال المہدی فی المعرفة فی کتاب النکاح هذا حدیث اختلف فیہ علی عبادۃ بن نسی قیل عدہ عن جنداب بن ابی امیہ عن عبادۃ بن الصامی عن قیل عدہ عن الاسود بن ثعلبہ عن عبادۃ بن قیل عن عطیہ بن قیس عن ابی بن کعب ثم ان ظاہرہ متروک عندنا و عندهم فانه لو قیل الهدیہ و کانت غیر مشروطہ لم یتحقق هذا الوعد و یشبه ان یکون منسوخاً بحدیث ابن عباس و حدیث الخدری رضی اللہ عنہما و ابو سعید الاصطخری من اصحابنا ذهب الی جواز الاخذ فیہ علی ما لا یتعین فرضہ علی معلبہ و منعه فیما یتعین علیہ تعلیمہ و حل علی ذلک اختلاف الآثار و قد روی عن عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ ان کان یوزق المعلمین ثم اسند عن ابراہیم بن سعد عن ابیہ ان عمر بن الخطاب رضی اللہ عنہ کتب الی بعض عمالہ ان اعط العاس علی تعلیم القرآن انہی کلامہ (نصب الراية ص ۳۰ ج ۲) . ولله سبحانه و تعالی اعلم

حکم مختلف معاشات مدرسین

سوال : جوابات سوالات ذیل در حصہ معاشات مدرسین مطلوب است.

(۱) یک مدرس در ماه شوال مقرر شد درس های مدرسه از تاریخ یازده شوال شروع میشود آیا تنخواہ و معاش این مدرس از اول شوال جاری شود و یا از تاریخ یازدهم شوال ؟

(۲) یک مدرس از سال گذشتہ مقرر شدہ بود ادارہ مدرسہ اورا در تعطیلات مدرسہ منفک ساخت آیا این مدرس حقدار معاش ماہ رمضان میباشد یا خیر ؟

(۳) در سوال دوم اگر اطلاع منفکی سال آئندہ برای او در وسط ماہ رمضان دادہ شود حکم آن چیست آیا حقدار معاش ماہ کامل رمضان است یا خیر ؟

(۴) حکم آن مدرس چیست کہ در وسط سال مقرر شدہ سہس در تعطیلات سالانہ یا در وسط رمضان ہر طرف شود آیا حقدار معاش ماہ رمضان میباشد یا خیر ؟

(۵) یک مدرس مستقل کہ سال آئندہ نیز قصد پائیدن را در مدرسہ دارد در ماہ شعبان یا رمضان وفات شد آیا حقدار معاش این دو ماہ میباشد یا خیر ؟ بینواتوجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : با مدرسہ عقد اجارہ مسانہہ میباشد لذا در ہر صورت مدرس از روز ابتداء تقرر تا انتہاء رمضان حقدار معاش میباشد، باید منتظمین مدرسہ او را بر منفک ساختن او در آخر ماہ رجب اطلاع دہند اگر در اطلاع دادن تا خیر نمودند طبق سوال سوم ہس گنہگار و مجرم میباشد باید توبہ کنند و استغفار گویند. واللہ سبحانہ و تعالی اعلم.

۲۳ ذی الحجہ سنہ ۸۷۷ھ ہجری

رخصتی چند سالہ را جمع نمودن و در آخر ہر آن مطالبہ

اجورہ آنرا نمودن

سوال : در مدارس عربیہ ملازمین حقدار چند یوم تعطیل در طول سال میباشد ہس اگر کدام ملازم ازین تعطیلات چند سالہ استفادہ نکند آیا بعد از چند سال وقتیکہ آن ایام بالغ با یک یا دو ماہ تعطیل شود آیا این ملازم حقدار معاش آن ایام تعطیل شدہ میتوانند یا خیر ؟ بینواتوجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : برگزشتن سال حق او ختم میشود لذا حقدار رخصتی سال

ہای گذشتہ نمیشد و دو بارہ حقدار معاش نیز نمیشد و اگر اضافہ از ایام متعینہ رخصتی کند حقدار معاش آن ایام نمیشد۔

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ: بخلاف ما اذا لم یقدر لکل یوم مبلغاً فانه یحمل لہ الاخذ لوان لم یدرس فیہا للعرف بخلاف غیرہا من ایام الاسبوع حیث لا یحمل لہ اخذ الاجر عن یوم لم یدرس فیہ مطلقاً سواء قدر لہ الاجر لکل یوم اولاً (رد المحتار ج ۳ ص ۲۹۱)۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

۱۲ / محرم سنہ ۹۰ ہجری

معاش روزهای مریضی

سوال : طبق معمول درس های مدرسه بتاريخ يازدهم شوال آغاز میشود یک مدرس بتاريخ چهاردهم آمد وعقد نموده گفت من بتاريخ شانزدهم درس ها را شروع میکنم دو يوم درس گفت پس مریض شد و بتاريخ ۲۹ شوال آمد ودرس را شروع کرد آیا این مدرس حقدار معاش ماه شوال میباشد یا خیر ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملہم الصواب : حقدار معاشات ایام رخصتی است و حقدار معاش دیگر ایام نیست فیصلہ معاش ایام مریضی طبق قرار داد او نموده شود اگر کدام فیصلہ واضح در حصہ ایام مریضی نشده باشد پس طبق عرف مدارس عمل نموده شود در عرف مدارس معاش چنین ایام داده میشود پس او حقدار معاش ایام مریضی است۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم

۱۳ / جمادی الاولیٰ سنہ ۹۲ ہجری

در صورت ترک ملازمت قبل از تکمیل ایام اجارہ

آیا حقدار معاش ماه گذشتہ میباشد ؟

سوال : بایک مدرس عقد یک سال درس شد چند يوم تدریس نمود و مدرسه را ترک گفت کہ رفتن او ضربه شدید بر مدرسه وارد نمود پس او طالب معاش این چند يوم است آیا این مدرس حقدار معاش آن چند يوم میباشد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : بر آن ملازم حسب وعده تکمیل سال لازم است بلا عذر شرعی ترک وظیفہ جرم بزرگ است اما اگر وظیفہ را ترک کرد باز ہم حقدار معاش آن چند يوم میباشد۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

۱۴ / صفر سنہ ۹۳ ہجری

حکم اجوره ایام غیر حاضری

سوال : در حصه ایام غیر حاضری چند روز عفوہ میباشد آیا ائمه وملازمین ومدرسین مقدار اجوره ایام غیر حاضری میباشد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : مدار ایام غیر حاضری بر عرف است چند روزیکه در عرف عفوہ باشد همون ایام عفوہ متباقی عفوہ نمیشد.

قال العلامة ابن عابدین رحمته الله : وفي القمية من باب الامامة امام يترك الاجامه لزيادة اقربائه في الرسايق اسبوعاً او نحوه او لمصيبة او لاستراحة لابس به ومفله عفو في العادة والشرع اهو هذا مبني على القول بأن خروجه اقل من خمسة عشر يوماً بلا عذر شرعي لا يسقط معلومه وقد ذكر في الاشباه في قاعدة العادة محكية عبارة القمية هذه حملها على انه يسامح اسبوعاً في كل شهر واعتراضه بعض محبيه بأن قوله في كل شهر ليس في عبارة القمية ما يدل عليه قلعه والاظهر ما في اخر شرح منية المصل للعلوي ان الظاهر ان المراد في كل سنة (ردالمحتار ص ۳۰۰ ج ۲) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۳/ جمادى الآخرة سنة ۹۳ هجرى

آيا حقدار معاش اصل میباشد ويا نائب

سوال : در صورتیکه امام یا مدرس نائب بگیرد آیا حقدار اجوره آن ایام اصل میباشد ويا نائب آن؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : در امامت وتدریس نائب گرفتن جواز دارد اما حقدار اجوره اصل میباشد البته اگر با نائب قرار داد نموده باشد آن مقدار را به او بدهد در غیر آن نائب حقدار اجر مثل میباشد.

قال العلامة ابن عابدین رحمته الله : قال في البحر وحاصل ما في القمية ان النائب لا يستحق شيئاً من الولف لان الاستحقاق بالتقرير ولهم يوجد ويستحق الاصيل الكل ان عمل اكثر السنة وسكت عما يخبره الاصيل للنائب كل شهر في مقابلة عمله والظاهر انه يستحقه لامها اجارة ودفن في العمل بناء على قول المتأخرين المفعي به من جواز الاستئجار على الامامة والتدريس وتعليم القرآن (ردالمحتار ج ۲ ص ۲۲۱) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۳/ جمادى الآخرة سنة ۹۳ هجرى

معزول شدہ بنا بر نا اہلیت حقدار اجورہ ایام متباقی نیست

سوال : مہتمم مدرسہ کہ عقد نمودہ بود اگر کدام مدرس را در وسط سال معزول نمود حقدار معاش یک ماہ می باشد اما بنا بر نا اہلیت یک مدرس را مہتمم در آخر سال درسی معزول نمود آیا این مدرس حقدار معاش ماہ شعبان می باشد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر واقعہ بنا بر نا اہلیت مدرس معزول شدہ باشد پس در این صورت حقدار معاش ماہ شعبان نیست . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۲۶ / رجب سنہ ۹۳ ہجری

عقد اجارہ مدارس دینیہ مسانہہ است

سوال : در یک مدرسہ دستور نیست کہ معاش ماہ رمضان بہ مدرسین دادہ شود پس اگر ناظم مدرسہ چنین کند کہ معاش ماہ رمضان را بہ کدام مدرس بدهد آیا معاش دادن او و گرفتن مدرس جواز دارد ؟ اگر جواز ندارد ضمان آن بدوش کہ ہا لازم میگردد ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : مسانہہ بودن این معاملہ چونکہ معروف است لذا در صورت عدم اشتراط نیز مدرس حقدار معاش ماہ رمضان می باشد . لان المعروف کالمشروط البتہ اگر گفتہ شدہ باشد کہ این عقد تا بہ آخر ماہ شعبان باشد پس حقدار معاش ماہ رمضان نمی باشد . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۲۶ / رجب سنہ ۹۳ ہجری

حکم معاش ماہ رمضان در مدارس دینیہ

سوال : در مدارس قانون است اگر ادارہ مدرسہ مدرس را رخصت داد پس مدرس حقدار معاش ماہ رمضان می باشد و اما در صورتیکہ خود مدرس شخصاً استعفاء دادہ نباشد این قانون شرعاً چگونہ است ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : عمل مدرسین عوض اجارہ عمل اجارہ وقت است لذا شرط عدم استحقاق معاش رمضان شرط فاسد است ، لانہ مخالف لمقتضی العقد وفيہ نفع لاحد المتعاقدين . لذا مدرس حقدار اقل اجر مثل واجر مقررہ می باشد ، وضع چنین شرط در تعاقد جواز ندارد . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۲۶ / رجب سنہ ۹۳ ہجری

سوال : در مدارس دینیہ اگر کدام مدرس از ماه شعبان استعفاء بدهد حقدار اجورہ نبیاشد اما اگر از طرف ادارہ منفک شود حقدار اجورہ میباید حکم شرعی این عقد چگونه است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : طبق عرف مدارس این عقد مسانہ است شرط عدم استحقاق معاش رمضان خلاف مقتضای عقد است لذا این عقد فاسد و مدرس حقدار معاش تمام سال نمی باشد شرط موجودہ در تعاقد جواز ندارد بر آن اہل علم چند اشکالات وارد نموده اند.

(۱) در این عقد تدریس سال آئندہ شرط نگردیدہ بلکہ جانبین را در اختتام سال اختیار دادہ شدہ معاہدہ در صورت استحقاق اجرت نمودہ شدہ .

(۲) در آن جہالۃ مفضیۃ الی النزاع نیست لانہا ترفع بعمل الاجیر .

(۳) اگر فساد عقد تسلیم شود این تنها متعلق ماہ رمضان است عقد یازدہ ماہ قبلی درست است چرا شرط عدم استحقاق اجرت تنها در حصہ رمضان است .

جواب اشکال اول : تعلیق استحقاق الاجر بہ شرط یکون محالۃ الشرط لایمہا عبارتہ عن معنی واحد علی ان الشرط المفسد هو عدم استحقاق الاجر لہ بعض التقادیر فانہ مخالف لمقتضی العقد و لہ نفع للمستاجر فان المقتضی هو الاستحقاق بأیفاء العمل علی کل تقدیر.

جواب اشکال ثانی : در بیع با خیار تعیین و در اجارہ با عمل اعتبار دادن ارتفاع جہالت خلاف قیاس است ، لذا بر مسئلہ زیر بحث قیاس نمودن درست نیست و در آن بنا بر دو علت مستقیماً نیز داخل نیست.

(۱) ارتفاع الجہالۃ بالعمل یعنی در آن : (ان صیغۃ بعضہم فہو ہم وان صیغۃ ہر عطران لہم ہمین وامعالہم) در احد الشقین اجرت کاملاً معدوم نیست بلکہ تقلیل ان است و در مسئلہ تدریس اجورہ یک ماہ کاملاً معدوم است.

(۲) در امثلہ مذکورہ در ہر دو شق ہا عمل معقود علیہ موجود است و در مسئلہ تدریس از معقود علیہ مدرسین سال آئندہ کاملاً اخراج گردیدہ.

بلت عدم خوف نزاع الحاق نیز درست نیست چرا کہ در مسئلہ تدریس تنها خوف نزاع

نیست بلکه وقوع نزاع است که در آن مورد از مدارس متعدد استفتاء آمده.

علاوه از آن گفته شد که به نص فقهاء در اینجا در اصل خلاف قیاس است. در حقیقت در این مواضع نیز عدم جواز در کار بود چرا که بوقت عقد جهت جهالت عقد فاسد می شود که بعد از ارتفاع جهالت درست نمیشود در صحت عقد در وقت تعاقد عدم جهالت شرط است بعد از آن ارتفاع جهالت قابل مدار نمیباشد مع هذا در موضع مذکور جهت حاجت عام خلاف قیاس اجازه داده شده. فلا یصح القیاس علیه

بفرض دخول فساد علت دوم اجازه هر آئینه در آن موجود است. ای الشرط المانع لقتضی العقد و فیہ نفع لاحد المتعاقدين.

جواب اشکال ثالث : العقد واحد من ابتداء السنة الى تمامها لانها مسأبة فالفساد يقع في تلك المدة الكاملة لا في جزء منها.

قال العلامة الراعي رحمته الله: (قوله ولو قال اجرتك سنة بثلث كل شهر عانة الخ) و ذكرها في الخاتمة ايضاً وقال فيها نوع اشكال وهو انه لو جعل فسحا للاول و ابتداء اجارته يثبت ان يجوز في الشهر الاول ثم تصدح بمجيء كل شهر ويكون لكل واحد الخيار عند تجديد كل شهر اهـ و يقال المراد انها فسح في حق الاجرة فلا المدة فانها لا فسح فيها بل هي سنة (تقريرات الراعي ص ٣٠)

مزید برین در تعدد عقود گردانیدن او دو فساد میباشد :

(۱) باعقد هر ماه عقود دیگر ماه ها مشروط نمی باشد بر جانبین ایفاء بر آن لازم نمی باشد و اگر مشروط باشد پس صفة فی صفة بل فی صفقات می باشد.

(۲) عقد هر ماه آئنده عقد اجاره مضافه می باشد که طبق قول مفتی به اگر که صحیح است اما لازم نیست.

قال في التوضيح وهر چه: و يعلم النفع بهي ان المدة كالسكنى والزراعة مدة كل اى مدة كالبناء و طالحت ولو مصداقة كأجر تكها غدا وللمو جربيعها اليوم وتبطل الاجاره به يفتى عاتية.

وقال العلامة ابن عابدين رحمه الله تعالى: (قوله وللمو جربيعها اليوم) أي قبل مجيئ وقتها ابتداء من ان المضافة متعقبة ولكنها غير لازمة وهو احد تصحيحين و ايد عدم اللزوم بأن عليه الفتوى سألني المتفرقات في البرازية فان جاء غدا والمو جر عادالي ملكه بسبب مستقل لا تعود الاجاره وان رد بها بقضاء او رجع في الهبة عاذا ان قبل مجيئ المدة (رد المحتار ص ٣٠ ج ٢)

بہت فساد عقد در طول سال اجارہ فاسد می باشد لذا در طول سال مدرس حقدار اقل اجر مثل واجر مقرر می باشد.

بہمدالله اصحاب اشکالات با جوابات مذکورہ مطمئن شدند.

جواب یک سوال را مولانا خلیل احمد سہانپوری رحمہ اللہ تعالیٰ فرمود :

مدرس اجیر خاص است کہ پابند وقت می باشد لذا زمانہ تعطیلات نیز زمانہ ملازمت باشد اما در حصہ معاش رمضان شرط شدہ اگر بہ تدریس در ماہ شوال حاضر شد حقدار معاش می باشد این شرط فاسد است لذا بنا بر این مدرس حقدار معاش نہ بلکہ حقدار اجر مثل می باشد و آنرا شرط فی العقد قرار دادہ نشود بلکہ خارج عقد قرار دادہ شود یا شرط معروف قرار دادہ شود در تمام این صورت ہا مدرس در واقعہ متنازع فیہ مستحق معاش کامل می باشد.

واحتتمالات واختلاف حکم تنها در مورد ماہ رمضان است اما معاش ماہ شوال در آن هیچ اشکالی نیست زیرا مدرس وظیفہ خویش را انجام دادہ و حقدار معاش است .

(فتاویٰ علیہ ص ۲۳۷).

توضیح تحریر مذکور

(۱) قولہ احتمالات واختلافات تنها در مورد رمضان است الخ از سیاق آن واز ایام سوال درک شود کہ اختصاص در مقابل سال آئندہ را بیان فرمود نفی شیوع فساد در سال گذشتہ مقصود او نبود بصورت تسلیم خلاف آن بر دلائل شیوع فساد جواب در اشکال ثالث گذشتہ است .

(۲) قولہ : مستحق اجر مثل می باشد .

(۳) قولہ : آن را شرط فی العقد قرار نندہ الخ.

اما تا ام زمان قواعد مطابق مدارس این شرط در صلب عقد می باشد لذا مفسد عقد می باشد.

(۴) قولہ : شرط معروف قرار دادہ شود.

در نظر بندہ شرط مفسد عقد را بعد العرف مفسد ندانستن کلیہ نیست بلکہ در آن تفصیل است کہ پیش نظر آن بر اشتراط آلات العمل علی الاجیر قیاس اشتراط عدم استحقاق الاجرہ درست معلوم نمی شود فلیتامل.

بفرض صحت قیاس در این اجارہ چنین عرف نیست بہر صورت تا الحال اجارہ فاسد جاری شدہ است .

صورت تصحیح : طریقہ ختم این فساد اینست کہ مدرس مستحق معاش ماہ رمضان بگردد و از ابتدای سال با این مدرس یازدہ ما عقد نمودہ شود از ماہ شوال تا انتہای ماہ شال و سال آئندہ از ابتدای رمضان تا انتہای شعبان تعاقد دوازدہ ماہ صورت بگیرد .

پس در این صورت اگر مدرس بنا بر ترک عقد اول درس را ترک گفت در آخر شعبان حقدار معاش ماہ رمضان نمیباشد ، لان مدۃ الاجارۃ قد مضت بالشعبان و اگر سال آئندہ باقی ماند پس بنا بر عقد ثانی مستحق معاش ماہ رمضان میباشد لان ابتداء من ابتداء رمضان . اما اگر مدرس از طرف مدرسہ منفک شد حقدار معاش ماہ رمضان است .

چراکہ مہتمم این وعدہ را بطور التزام تبرعاً نمودہ است کہ بر او ایفای آن لازم است در صورت عدم ایفاء گنہگار میباشد ، اما اگر مدرس مطالبہ نکند اگر مہتمم از طرف متولی و منتظمین مختار عام باشد در تصرفات از خزانہ مدرسہ تبرع کند در غیر آن از جیب خویش بدہد .

و شکل حل التعاقد من ابتداء رمضان نص الفقہاء **یُتِمُّ عَلَى ان الاجور لا يستحق الاجر بالتعادل قبل التسليم فلا مخلص بدون الحاق رمضان بالسنة الماہیة و ایجاب اجرتہ** بعد از اعطای معاش چند روپیہ اضافہ بنام حسن کاو کردگی دادہ میشود .

بعد از عقدہ اجارہ یازدہ ماہ کہ معاش قسط وار ماہانہ دادہ میشود معاش ماہ رمضان نیز جز اجورہ و معاش میباشد .

مانند جی پی فند حکومتی کہ از معاش ملازم قطع میشود در آخر برایش آن پس دادہ میشود کہ در حقیقت این اضافہ نیز داخل اجورہ عمل ماضی میباشد . بہ این تاویل در ملحق نمودن رمضان با سال آئندہ باشد چنین کہ معاش یازدہ ماہ اندک حصہ قبل ابتداء عمل دادہ شود .

اما جہت عرف عام بعد از مدت عمل الحاق ایام در عرف آمدہ اما عرف الحاق ایام قبیلہ نیامدہ . البتہ در مدارس اسلامیہ این عرف است یا در وقت تعاقد وضاحت نمودہ شود پس الحاق بالمستقبل درست شود . واللہ سبحانہ و تعالی اعلم .

سوال متعلق بالا

سوال : ہندہ در حصہ فتویٰ شما در حصہ استحقاق معاش رمضان اشکال دارم۔ شرط نمودن اگر سال آئندہ شرکت نکردی مقدار معاش نباشی خلاف مقتضیات عقد نباشد۔ زیرا در رمضان عوض عمل و درس تعطیلات باشد تا برای سال آئندہ تیاری گرفته استراحت کند پس فائدہ و ثمرہ آن تعطیل بہ مدرسہ دیگر برسد باید معاش را نیز از مدرسہ دوم وصول کند زیرا کہ او ازین ثمرہ منتفع گردیدہ در شامی آمدہ ۔

القاضی یستحق الکفایۃ من بیۃ المال فی یوم البطالة فی الاحم والی الوہابیۃ انہ اظهر فیہ فی ان یکون كذلك فی المدرس لان یوم البطالة للاستراحة والی الحقیقۃ تكون للبطالة والصحریر عندلوی الہیۃ (رد المحتار ج ۳ ص ۲۱۹)

و ظاہر است کہ مطالعہ و تحریر را برای سال آئندہ برای اسباق کند پس در حقیقت شرط است از طرف مہتمم اگر سال آئندہ تو را منفک ساختم مقدار معاش ماہ رمضان ہستی پس در این صورت باید مہتمم عوض بودیجہ مدرسہ از جیب شخصی خویش معاش او را اداء کند۔ الا ان یکون مختاراً علی فی العصر فمن جهة متولی المدرسۃ۔

الجواب باسم ملہم الصواب : در تعطیلات مع المشاہرہ عموماً سہ اقسام عام مروج است :

(۱) قبل از ابتدای عمل مانند ابتدای شوال۔

(۲) بعد از اختتام عمل مانند آخر شعبان۔

(۳) در اثناء عمل مانند تعطیلات در وسط سال مانند جمعہ و عید اضحیٰ وغیرہ۔

در جزئیہ شامیہ تنہا قسم ثالث بیان شدہ۔ البتہ دو قسم اول در آن عصر وجود نہداشت ازینجا آنرا ذکر نکردہ ظاہراً این جزئیہ طبق علت حکم و نص خویش با قسم ثالث مخصوص است اجبر این نوع مقدار رعایت خاصی باشد بچرا کہ در ماضی و مستقبل ہر دو عمل برای یک مستاجر است ۔

نافع بودن ایام تعطیل در مستقبل بنا بر این است کہ او دافع ضرر ماضی باشد۔ بدون این تعطیلات عامل کار نمودہ نمیتواند لذا تعلق استحقاق اجورہ باماضی است لذا دستور تعطیل مع الشاہدہ بعد از اختتام عمل در تمام دنیا است بر عکس آن وجود قسم اول در مدارس اسلامیہ است در جای دیگر نیست۔

پس این جزیہ تنها در حصہ قسم ثالث است دو قسم دیگر با آن محلق باشند بنا بر عمل ماضی پس الحاق قسم ثانی اقوی است مانند تقاعد مامور کہ نظیر آنست۔
لذہ عوض تعلق رمضان با مستقبل باید باماضی تعلق داده شود ہمین عرف است در مدارس نیز طبق عمل مسانہہ اگر رمضان جدا ہنداشتہ شود از سال گذشتہ پس مسئلہ اجرت رمضان خلق نمیشود بنا بر اینکه بعد عقد اجارہ قبل از تسلیم نمودن معقود علیہ اجیر مستحق اجر نمیباشد۔

قال الامام الکسائی رحمہ اللہ تعالیٰ: ونعني بالتسليم الصلح والتمكين من الانتفاع برفع اموال على اجارة المعارل ونحوها وعميد الخدمة واجير واحد حق لو انقضت المدة من غير تسليم المستأجر الذي ذكرنا لا يستحق شيئاً من الاجر لان المستأجر لم يملك من المعقود عليه شيئاً فلا يملك هو ايضاً شيئاً من الاجر لانه معاوضة مطلقة ولو مضى بعد العقد مدة لم يسلم فلا اجر له فوجهما مضى لعدم التسليم فيه (المذائق ص ۱۴۹ ج ۳)

علت الحاق رمضان با سال گذشتہ اینست کہ تعاقب از ابتدای شوال تا آخر شعبان تا یازدہ ماہ میباشد ومعاش رمضان در اجرت مدت ماضیہ داخل میباشد . کما بینت فی التحریر السابق . والله سبحانه وتعالى اعلم .
۳/ رجب سنہ ۱۳۱۵ ہجری

فسخ اجارہ جهت نبودن طلاب

سوال : بین مدیر مدرسہ و یک مدرس نزاع است مدرس کہ سال گذشتہ مقرر شدہ بود چند ماہ تدریس نیز نمود در ۱۴ ماہ ربیع الاول مدیر مدرسہ گفت جهت کمبودی طلاب صنف شما را (شعبہ حفظ) را از بین بردیم لذا تومنفعک هستی مدرس استحقاق معاش را دعوی دارد و مدیر عدم استحقاق آن را . در نظر شما آیا مدرس مذکور مستحق معاش است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : عذر کم شدن طلاب قابل قبول نیست اگر مدیر بلا ضرورت مدرس را تعیین نموده باشد معاش یک سالہ او بدوش مدیر است زیرا عقد تدریس مسانہہ است .

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: مطلب من لم یدرس لعدم وجود الطلبة:

اجاب: ان فرغ نفسه للتدريس بأن حضر المدوسة المبيعة لتدريس استحق المعلوم لا يمكن التدريس لغير الطلبة المشروطين قال في شرح المنظومة: المقصود من المدرس يقوم بغير الطلبة بملايف الطالب فان المقصود لا يقوم بغيره اه وسهيا في قبيل الفروع ان لو درس في غيرها لتعدده فيها ينهي ان يستحق العلوقة في فتاوى الحانوتى يستحق المعلوم عند قيام المانع من العمل ولم يكن يتصور سواء كان ناظر او غيره كالجابي (در المختار ص ۲۰۰ ج ۲) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۳ / ربيع الاول سنة ۱۳۰۰ هجرى

حيثيت شرعى قوانين مختلف مدارس دينى

سوال : (۱) در مدارس قانون وضع نموده اند که مانند دفاتر حكومتى در صورت مريضى ملازم تصديق طبعى داکتر ضرورى است اين حکم از نگاه شرع چگونه است؟

(۲) قانون دوم تقاعد حكومتى که بعد از شصت و پنج سال تقاعد شود باوجودیکه باهوش و باصحت و داناتر باشد بر امور دفتري اين حکم از نگاه شرع چگونه است؟ بينوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : (۱) از نقطه نظر شريعت اين احکام قابل مذار نيست بالخصوص در اداره هاى دينى زيرا با شهادت فساق و يا با تاديه رشوت تصديق مريض داده بشود که با اهميت آن تذليل دين مى آيد .

(۲) تا زمانیکه ادای وظيفه ممکن باشد جواز دارد تحديد نمودن باشصت و پنج سال متاثر شدن است از قانون خطا و غلط غرب که خلاف غيرت اسلامى باشد. والله سبحانه وتعالى اعلم

۱۳ / رجب سنة ۹۹ هجرى

مخالفت نمودن ملازم از معاهده

سوال : در يك اداره قانون است که بايد ملازم در صورت ترک نمودن وظيفه يك ماه قبل اداره را اطلاع دهد در صورت ديگر بر او غرامت يك ماه معاش لازم باشد آيا اگر کدام ملازم بدون اطلاع وظيفه را ترک گفت جبران تاديه يك ماهه معاش بر او لازم است ياخير؟ بينوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : ملازم جهت عهد شکنى و زيان دادن اداره مجرم است . اما باز هم ضمان معاش بر او واجب نيست . والله تعالى اعلم .

۲۶ / رجب سنة ۹۳ هجرى

قرآن خوانی مروج جهت ایصال ثواب

سوال : در دیار ماعرف و رواج است کہ مردم بہ قصد ایصال ثواب اموات خویش ختم قرآن میکنند قاریان را پول و نان میدهند و یا تنها نان میدهند در بعض مناطق تعیین نان یا پول نیز میشود، حکم چنین ختم قرآن خوانی از نگاه شرع چیست؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اجرت گرفتن بر ایصال ثواب حرام است ختم قرآن بدون اجرت جواز دارد اگر عبارت زبانی باشد یا بدنی و یا مالی ثواب ہر نوع عبادت بہ نہت ارسال نمودن ثواب جواز دارد اما بدون قواعد ذیل بی فائدہ است.

- (۱) اینکہ میت مسلمان و راسخ العقیدہ باشد.
- (۲) ایصال کنندہ ثواب نیز مسلمان را سخ العقیدہ باشد.
- (۳) ریاکاری نموتشنیع طعن و شہرت در آن نباشد.
- (۴) مال صدقہ حلال و طیب باشد حرام و خبیث نباشد.
- (۵) در آن مال حق غائب یا نابالغان نباشد.
- (۶) بر تلاوت قرآن یا عبادت دیگری معاوضہ دادہ نشود.
- (۷) قیود ایام، کیفیات و اقسام طعام در آن نباشد.
- (۸) طعام بہ فقراء و مساکین دادہ شود نی بہ اغنیاء و قومی ہا. در قران خوانی مروج علاوہ شرایط فوق الذکر قباحت ذیل نیز وجود دارد.

(۱) نقدیات و طعام ہر آئنہ در آن لازم میباشد کہ حرام است در صورت عدم تعیین عوض علاوہ حرمت اصلیہ توسط جہالت اجر گناہ فساد اجارہ لازم میگردد.

(۲) دراین صورت مردم بدین مطمئن شوند کہ ترک معاصی را لازمی ندانستہ بہ امید ختم قرآن خلف اقارب خویش قرآنی خوانی کنند .

(۳) در قرآن خوانان افراد جاہل و نادان نیز موجود می باشند کہ عوض تلاوت درست مرتکب گناہ کبیرہ میگرددند.

(۴) این طریقہ مخصوص ایصال ثواب در شریعت اصل ندارد اما مردم آنرا ثابت کردہ مرتکب بدعت گردیدہ اند.

پس بہ وجوہ مذکورہ ختم های مروج درست نیست بلکہ این ختم باعث عذاب میت

میگردد. از اینجا علماء تحریر نموده اند بر میت فرض است تا توصیه کند که بعد از وفات من با طریقه های غیر شرعی از دنیاالم ایصال ثواب نکنید.

۱- قال الله تعالى: ان الذين ياكلون اموال الهمي ظلماً مما ياكلون في بطونهم ناراً وسيصلون سعيراً.

۲- وقال تعالى: لا تأكلوا اموالكم بينكم بالباطل

۳- وقال رسول الله ﷺ: لا تقبل صلوة لم يغير طهور ولا صدقة من غلول (سنن ترمذی ص ۴۰ ج ۱)

۴- قال العلامة ابن عابدین رحمته الله: وقال (ای فی الفتح) ایضاً ویکرة اتخاذ الضیافة من طعام من اهل المیتة لا یشرع فی السرور ولا فی الضرور و هی بدعة مستقبحة وروی الامام احمد و ابن ماجة رحمهما الله تعالی بأسناد صحیح عن جریر بن عریب بن عبد الله رحمته الله قال: کنا نعد الاجتماع الی اهل المیتة و صنعهم الطعام من النیاحة اهو فی البزالیة: ویکرة اتخاذ الطعام فی الیوم الاول و الثالث و بعد الاسبوع و نقل الطعام الی القبر فی المواسم و اتخاذ الدعوة لقراءة القرآن و جمع الصلحاء و القراء للعتمة او لقراءة سورة الانعام او الاخلاص

والمأصل ان اتخاذ الطعام عند قراءة القرآن لاجل الاکل یکرة و فیها من کتاب الاستحسان: و ان اتخذ طعاماً للمفقراء کان حسناً اهو اطال فی ذلك فی المعراج وقال: و هذه الافعال کلها للسمعة و الربا فیحترز عنها لانهم لا یریدون به وجه الله تعالی اهو یحیی هنا فی شرح المیتة عمارضة حدیث جریر رحمته الله البار بحدیث آخر فیه: انه علیه الصلوة والسلام دعت امرأة رجل میت لماً رجع من دفنه لمام و عی بال طعام.

القول: ^(۱) و فیه نظر، فانه واقعة حال لا عومر لها مع احتمال سبب خاص بخلاف ما فی حدیث جریر رحمته الله علی انه یحیی فی المنقول فی مذهبنا و مذهب غیرنا کالتشافعیة و المحدثیة استدلالاً بحدیث جریر رحمته الله المذكور علی الکراهة و لا سبباً اذا کان فی الورثة صفاراً او غائب مع قطر النظر عما یحصل عند ذلك غالباً من المنکرات الکثیرة کالتفاد الشیوع و القنادیل الیی توجد فی الافراخ و کدق الطبول و الغناء بالاصوات الحسنان و اجتماع النساء و المردان و اخذ الاجرة علی الذکر و قراءة القرآن و غیر ذلك مما هو مشاهد فی هذه الازمان و ما کان كذلك فلا شک فی حرمة و بطلان الوصیة به و لا حول و لا قوة الا بالله

^۱ - و القول: ان صاحب مشکوٰۃ نقل هذا الحدیث من سنن ابی داود فوقع الخطأ منه فی النقل او من بعده فی الكتابة لان فیها امر القهیدون الضمیر ثم نقل من مشکوٰۃ من بعدهم قبله امراته و مرأته بلهظ امر القهیدون الضمیر فوجب الرجوع الی الأصل "رهید احمد

العظیم. (ردالمحتار ص ۳۰ ج)

وقال العلامة بدر الدین العینی رحمته الله: قوله لا تأكلوا به ای بالقرآن مثل ان يستاجر الرجل ليقرا على راس قبر، قيل هذه القراءة لا يستحق بها الثواب لالتميعه ولا للقارى قاله تاج الشريعة رحمته الله (المباہة ص ۳۰ ج)، والله سبحانه وتعالى اعلم.

در کتاب الخطر والاباحة در جلد هشتم نیز آمده. والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۲ / محرم سنه ۹۳ هجرى

بطور رقيه قرائت قرآن با اجرت جواز دارد

سوال : آیا به قصد تبرک برای اشفاء مرض و یا نجات از مصیبت قرائت سورة فاتحه یا حصه دیگر قرآن جواز دارد ؟ نیز بدین مقصد ختم اجتماعى جواز دارد یا خیر ؟ و حکم اجوره گرفتن بر آن چگونه است ؟ بینواتوجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : قرائت کدام حصه قرآن بر بیمار یا تو مار و تعویذ دادن بدان و گرفتن اجرت بر آن جواز دارد.

در صحیح بخاری آمده : ان احق ما اخلتكم عليه اجر كتاب الله صحيح بخارى ص ۸۴ ج ۲ .
قال الامام النووى رحمه الله تعالى: (قوله صلى الله عليه وسلم هذا واممهم واهل بيوتهم معهم) هذا تصريح بجواز اخذ الاجرة على الرقية بالفاتحة والذكر وانها حلال لا كراهية فيها وكذا اجرة على تعليم القرآن وهذا مذهب الشافعى ومالك واحمد واسحق وابى ثور وأخريين من السلف ومن بعدهم ومنها ابو حنيفة في تعليم القرآن واجازها في الرقية. (شرح النووى على صحيح مسلم ص ۲۲۲ ج ۲)

البته به غرض رقيه در ختم های اجتماعى محظورات ذیل وجود دارد :

- (۱) این اجاره فاسده است چراکه عموماً اجوره در آن مجهول باشد.
- (۲) مردم عقیده بران داشته اتکاء نموده و از معاصى توبه نمیکند بگویند ختم کنید کار ایقان تکمیل شود.

(۳) جرئت اضافه شود بر ارتکاب معاصى و کبائر.

(۴) این طريقه مخصوص رقيه از سلف ثابت نیست اما عوام آنرا سنت گفته مرتکب بدعت میشوند .

(۵) اجاره بر تمام قرآن باشد که اکثراً و اغلباً کاملاً قرآن تلاوت نمیگردد.

(۶) در بین آنان افراد جاهل میباشند که عوض درست قرائت را غلط و خطا تلاوت میکنند.
 (۷) اکثراً در حجره هائیکه تلاوت قرآن میشود تصاویر جاندار والات ممنوعه ساز و سرور موجود باشد که در آن توهین و بی حرمتی قرآن می آید.

در این محظورات سبعة ممنوعه سه اول آن در حصه تعویذ و انفراداً در حصه تلاوت کدام صورت یا آیات نیز باشد. والله سبحانه وتعالى اعلم
 ۲۲ / محرم سنه ۹۳ هجری

اجرت گرفتن بر وعظ

سوال : آیا اجرت گرفتن واعظ بر وعظ جواز دارد یا خیر؟ طی نمودن و طی نه نمودن یعنی تعین یا عدم تعین در آن فرق دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر کسی خود را برای وعظ فارغ و مختص نموده باشد و یا از طرف حکومت مقرر شده باشد پس گرفتن اجرت برایش جواز دارد و اگر کسی در کدام موقع خاص برای وعظ بَرده شود اجرت گرفتن برایش جواز ندارد. والله سبحانه وتعالى اعلم
 ۹ / شعبان سنه ۹۹ هجری

در وقت ملازمت کار شخصی خویش را انجام دادن

سوال : زید مامور است که وظیفه او از ساعت هشت شروع میشود اگر او تا ساعت ده در خانه باشد یا در کدام کار شخصی دیگر خویش مصروف شود و ساعت ده بجه برود آیا جواز دارد؟ نیز در صورتیکه کار نباشد براه حاضری ساعت هشت لازم است یا خیر؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : در وقت دوام رسمی علاوه نماز فرض و سنت نفل نیز جواز ندارد. البته بعد از حاضری اگر بنا بر ضرورت به کدام کار برود جواز دارد.

قال في شرح العمود: وليس للمأص ان يعمل لفيرة ولو عمل نقص من اجرة بقدر ما عمل
 فتاوى المواصل

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله: (قوله وليس للمأص ان يعمل لفيرة) بل ولا ان يصل النافلة قال في التعاريف: وفي الفتاوى الفضل: واذا استأجر رجلاً يوماً يعمل كذا فعليه ان يعمل ذلك العمل الى تمام المدة وال يشتغل به في اخر سوى المكتوبة وفي فتاوى ميرقداد و قد قال بعض مشايخنا له ان يودي السنة ايضاً و اتفقوا انه لا يودي نفلاً وعليه الفتوى (در المختار ص ۴۸۰). والله سبحانه وتعالى اعلم

در طیارہ سیت خویش را به کسی دیگر دادن

سوال : در صورت انتقال غلہ، فروختن سیت خویش را بر دیگران فروختن به نفع جواز دارد یا خیر؟ بینواتوجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : نہ خیر! جواز ندارد.

قال فی الہدیۃ: الاصل عندنا ان استأجر شیئاً فان کان منقولاً فأنه کأجور له ان یؤجر قبل القبض وان کان غیر منقول فأراد ان یؤجر قبل القبض لعدد ای حیثۃ وای یوسف رحمہ اللہ تعالیٰ بجور وعدن محمد رحمہ اللہ تعالیٰ لاجور کما فی البیع وقیل انه فی الاجارۃ لاجور بالاتفاق ولی البیع اختلاف ہکذا فی شرح الطحاوی واذا استأجر دار او قبضها ثم أجزا فأنه بجور ان أجزا عطل ما استأجرها واول وان أجزاها بأكثر مما استأجرها لہی جائزۃ ایضاً الا ان کان فی الاجارۃ الغالبۃ من جلس الاجارۃ الاولی فان الریاضۃ لا تطیب لہ ویصدق بہا وان کان من خلاف جنسہا طاب لہ الریاضۃ ولوراد فی الدار ریاضۃ کما وتذیبہا او حفر فیہا بئر او طیبہا او اصلح ابوابہا او شیئاً من حوائطہا طاب لہ الریاضۃ (عالمگیری ص ۶۰ ج ۳) واللہ سبحانہ تعالیٰ اعلم.

۲۶ ربیع الثانی سنہ ۹۱ ہجری

جہالت مدت وعمل مفسد اجارہ است

سوال : زید در زمین عمرو ماشین تصفیہ گندم را نصب نمود بدین شرط کہ اجورہ تصفیہ نمودن گندم عمرو را نگیرد و عمرو از او کراء نگیرد بعداً مخالف شدند زید از قول خود گشت در این صورت چگونه فیصلہ نموده شود؟ بینواتوجروا.

الجواب باسم ملہم الصواب : این اجارہ فاسد است لذا زید حقدار اجورہ تصفیہ و عمرو حقدار اجر مثل باشد . واللہ تعالیٰ اعلم .

۲۵ ذوالسنہ ۹۱ ہجری

سرقلفی (پیشگی) گرفتن جواز ندارد

سوال : زید یک دکان را ماہ سی روپیہ بہ کراء گرفت چند سال بعد کراء دکانہا اضافہ شد اما کار دکانداری زید خراب شد زید دکان را بہ کسی دیگر بہ کراء داد و گفت مالک را ماہ سی روپیہ بدہ اما قبضہ دکان را در انصورت برایت میدہم کہ من را پنج ہزار روپیہ بدہی آیا این پول برای زید حلال است یا خیر؟ نیز بگوئید این عقد را بکدام نام یاد کنیم؟ بینواتوجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : گرفتن پول عوض قبضہ جواز ندارد بر جانبین توبہ نمودن و مسترد نمودن پول واجب است . واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم .

۳/ ص ۹۲ سنہ ۹۲ ہجری

بدون عمل اجورہ اضافہ کاری جواز ندارد

سوال : در یک ادارہ کہ از طرف حکومت اضافہ کاری ندارد اگر مدیر آن ادارہ آنان را اجورہ اضافہ کاری را میدہد در صورتیکہ مامورین نیز غیر بیکار اند و معاش آنان نیز نکافو نمی کند آیا این پول اضافہ کاری برایش جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر عوض اضافہ کاری از آنان کار گرفته شود پول اضافہ کاری برای آنان جائز است . اما اگر حیلہ بازی میکنند جواز ندارد یعنی اگر کار نمی کنند و اضافہ کاری میگیرند جواز ندارد . واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم . ۲۹/ ص ۹۲ سنہ ۹۲ ہجری

سود گرفتن بر معاش پیشکائی

سوال : زید در استیت بانک موظف است این بانک موظفین خویش را معاش سه سال را یکجا میدہد اما شرط می نهد کہ سه فیصد آنان را بانک میگرد و این پول را آنان در ظرف پانزدہ سال تادیہ کنند تا آن وقت خانہ را کہ بدین پول تیار میکنند نزد حکومت رهن مینهند ملازمین آن پارچہ را امضا میکنند شرعاً این عمل چہ حکم دارد ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در مسئلہ مذکورہ سه سخن قابل نظر است :

(۱) آیا زیادت فی المرہون درست است یا خیر ؟

(۲) آیا اصول نمودن دین رهن قسط وار جواز دارد یا خیر ؟

(۳) سه روپیہ فیصد کہ بنام سود وصول میشود آیا سود است یا خیر ؟

تحقیق : (۱) زیادت فی المرہون درست است .

قال العلامة المحقق رحمه الله تعالى : والزيادة في الرهن تصح (رد المحتار ص ۳۷۲ ج ۵)

(۲) قسط وار وصول نمودن دین رهن جواز دارد .

قال في الحدير وهو رهن : ولا يكلف من قضي بعض دينه او ابرأ بعضه تسليم بعض رهنه حتى يقضي

المبلغ من الدين (رد المحتار ص ۳۷۸ ج ۵)

(۳) سہ روپیہ فی صد بنام سود کم نمودن سود نیست بلکہ کم نمودن است از معاش مامور با تبدیلی اسم چیزی حقیقت آن چیز تبدیل نمیشود. واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم .
۲۸ / ربیع الثانی سنہ ۸۶ ہجری

سوال مثل بالا

سوال : در دوران ملازمت یک مقدار پول را جهت تیار نمودن خانہ یا خریداری موزن سایکل وغیرہ گرفتن از حکومت وادای سود بر آن جواز دارد یا خیر ؟ بینواتوجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : در حقیقت این قرض نیست بلکہ پیش خوری از معاش مامور است وپولی کہ بنام سود وصول میشود سود نیست بلکہ کم نمودن از معاش مامور است پس جواز دارد. واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم .
۲۲ / صفر سنہ ۹۹ ہجری

کرایہ وصول شدہ از مامور بہ شرکت بیمہ حرام است

سوال : (۱) زید در کمپنی بیمہ موظف است در صورتیکہ پول کمپنی بیمہ حرام است آیا زید حق دارد کہ با آن پول معاش ضروریات خویش را باکراہ خانہ ادا کند ؟
(۲) مالک دکان از ابتداء نمیدانست کہ کراہ نشین مامور دفتر بیمہ است در محکمہ وقتیکہ کرایہ دار اعتراف نمود کہ من در دفتر بیمہ مامور ہستم پس مالک خانہ در صورتیکہ ممکن پول بیمہ کار را دفتر بر دیگران تقسیم کند واورا سہ سال بعد دیگر پول بدهد آیا گرفتن آن پول برای مالک خانہ جواز دارد یا خیر ؟
(۳) اگر مالک خانہ آن پول را در ضروریات خویش صرف نکند بلکہ در مالہ ونکس حکومتی بدهد جواز دارد یا خیر ؟ بینواتوجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این پول حرام است در هیچ صورت استعمال آن جواز ندارد صدقہ نمودن آن بر مساکین واجب است. واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم .

۵ / رمضان سنہ ۸۶ ہجری

خانہ راجعت بیمہ یا بانک بہ کراہ دادن

سوال : آیا بہ کراہ دادن خانہ برای بانک یا انشورنس جواز دارد یا خیر ؟ اگر مدیر کمپنی وعدہ کند کہ ازالہ حلال کراہ میدہد آیا در این صورت جواز دارد یا خیر ؟ بینواتوجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : برای مسلمان دادن خانه و تعمیر را برای بیمہ و بانک مکروہ تحریمی است۔ البتہ دادن آن بہ کافر مکروہ تنزیہی است ۔

تفصیل را بندہ در رسالہ (القول المبرہن فی کراہۃ بیع الرادیو والفلویرون) تحریر داشتہ با شرط نمودن تادیبہ کراء از مال حلال در کراہت عقد اجارہ فرق نیاید البتہ در این صورت از حرام خوری نجات یابد تنها جرم عقد اجارہ بدوش او میباشد از کافر نیز وصول نمودن سود بیمہ اجورہ از عائدات سود و بیمہ حرام است ۔ واللہ سبحانہ و تعالی اعلم ۔

۲۲ جمادی الاولی ۱۳۷۷ھ

در مقاطعہ جانبین با وفات یکی فسخ لازم می آید

سوال : حاجی نور محمد یک قطعہ زمین را برای شش سال جہت مقاطعہ گرفت نصف پول مقاطعہ را از پسرش محمد صدیق گرفت و قتیکہ حاجی نور محمد وفات شد و هنوز دو سال مدت مقاطعہ باقی است آیا عائدات این زمین محمد صدیق تا دو سال محسوب شود؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر حاجی نور محمد زمین را بہ مقاطعہ گرفته باشد و از پسرش نصف پول آن را وصول نمودہ باشد بعد از وفات او مقاطعہ فسخ میشود پول پسرش از ترکہ حاجی نور محمد بلیذ اداء گردد و اگر حاجی نور محمد پسرش را با خود ذر مقاطعہ شریک نمودہ باشد پس در حصہ پسرش مقاطعہ باقی باشد و در حصہ پدرش فسخ لذا نصف عائدات را پسر بگیرد و نصف اجرت را اداء کند در عائدات متباقی در ورثہ پدر بقدر حصص تقسیم نمودہ شود و بر او اجرت نصف زمین لازم است ۔

قال فی التنبیہ و فرعہ: و یتفسخ ایضا بموت احد المستأجرین او موثرین فی حصۃ ای حصۃ المبیع لو عطا لنفسہ فقط و یقیم فی حصۃ المحی

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ : (قوله و یقیم فی حصۃ المحی) ولا یفرع الفیوع لانه طارء کیا
تقدم فی مجملہ (رد المحتار ص ۳۷۳)

وقال فی الہدیۃ: رجلان استأجرا من رجل ارضا ثم مات احد المستأجرین لا تبطل الاجارۃ فی حق المحی و تبطل علی حالها ولا تفسخ الا من علد و اما الربع الحاصل علی نصف الارض فهو للمستأجر و

عليه نصيبه من الاجرة والربع المحاصل على النصف الاخر فلورثة المستاجر وعليهم تسليم الاجرة من التركة (عالمگیری ص ۷۷ ج ۲) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۳/ جمادی الاولی سنه ۸۶ هجری

وظیفه اجرت در حصه وصول نمودن مال مسروقه

سوال : مال زید به سرقت برده شد بکر وعده نمود بر آوردن مال بدوش من باشد بشرطیکه حصه چهارم آن به من داده شود در صورت کمبودی اصل مال حصه چهارم مال موجوده به من داده شود و پول خرج شده بر آن علاوه از آن باشد زید این شرط را قبول نمود در این ایام یکی از سارقان مال سرقت شده را تسلیم زید نمود آیا بکر در این صورت حقدار حصه چهارم است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : این اجاره به وجوه ذیل فاسد است.

(۱) معقود علیه غیر مقدور التسليم است .

(۲) اشتراط الاجرة من العمل است .

(۳) كون الاجرة في حيز الخطر است .

در اجاره فاسده اقل اجر مسمى واجر مثل واجب است . والله سبحانه وتعالى اعلم .

۲۰/ ذی قعدة سنه ۸۶ هجری

حق کمیشن بر نشان دادن مبیعه

سوال : زید به بکر گفت اگر مواشی خریداری میکنی با تو نشان میدهم و یا همراهی تو میروم و برایت نشان دهم میکنم اما فی حیوان پنج روپیه کمیشن میگیرم آیا این نوع کمیشن کاری جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر مکان معین نباشد وزید با او برود و زید او را رهنمائی کند حقدار اجر مثل میگردد و اگر مکان معین باشد در این صورت اجرت مقرر لازم میگردد اما اگر شخصاً زید نرود حقدار اجوره نمیباشد .

قال في التلويح وهو رحمه: ان حطلي على كذا فله كذا فله فله اجرة مفلة ان مفلي لاجله

وقال ابن عابد بن مكي: (قوله ان حطلي الخ) عبارة الاشارة ان حطلي وفي الالة والولو الوجه رجل

جلہ لہ شیء فقال من حلی علی کذا فله کذا فهو علی وجهین ان قال فکلت علی سبیل العیوم بأن قال من حلی فی الاجارۃ باطلۃ لان الدلالۃ والاشارۃ المسمیۃ یعمل یتحق بہ الاجر وان قال علی سبیل الخصوص بأن قال لرجل بعینه ان طلت علی کذا فکلت کذا ان معنی لہ فیدلہ فله اجر المثل للمعنی لاجلہ لان فکلت عمل یتحق بعقد الاجارۃ الا ان غیر مقلد یقتد فیحجب اجر المثل و ان ظہر بغير معنی فهو والاوّل سواہما فی السیر الکبیر قال امیر السریۃ من حلنا علی موضع کذا فله کذا یصح و یتعین الاجر بالدلالۃ فیحجب الاجراہ

قال فی التنبیہ و شرحہ: من حلی علی کذا فله کذا فهو باطل ولا اجر لمن حلہ الا اذا عین الموضع. وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: (الا اذا عین الموضع) قال فی الاشباہ بعد کلام السیر الکبیر و ظاہر وجوب المسمی والظاہر وجوب اجر المثل اذا عقد اجارۃ ہذا و ہذا مخصص لمسألۃ الدلالۃ علی العیوم لکونہ بین الموضع اذ معنی انہ فی الدلالۃ علی العیوم تبطل الا اذا عین الموضع فہی مخصصۃ اعلا من کلام السیر لان قول الامیر علی موضع کذا فیہ تعینہ بخلاف من حل لہ شیء فقال من حلی علی کذا ای علی تلك الضالۃ فلا تصح لہ تعین الموضع الا اذا عرفہ بأسعہ ولم یعرفہ بعینہ فقال من حلی علی دابی علی موضع کذا فهو کمسألۃ الامیر.

وقال فی التنبیہ و شرحہ: وفي الاختیار من حلنا علی کذا جاز لان الاجر یتعین بدلالۃ. وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: (قوله من حلنا الخ) ہذا مسألۃ السیر الکبیر وقد علمت ان یجب فیہ المسمی لتعین الموضع والقابل للعقد بالمشور وان کان لفظ من عاماً وقولہ لان الاجر یتعین ای یلزم و یجب (ردالمحتار ص ۱۰۳ ج ۱). والله سبحانه وتعالی اعلم.

۱۳ / جمادی الآخرہ سنہ ۸۷۷ ہجری

بر گاؤجرانی دادن نصف اجرت

سوال: زید بکر را بہ نصفہ کاری یک عدد گاؤ داد و گفت بعد از زائیدن چوچہ آن از تو گاؤ از من باشد آیا چنین عمل شرعاً جواز دارد ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب: این اجارہ فاسد است زیرا اجرت و مبیعہ ہر دو مجهول است گاؤ چران حقدار اجر مثل است و چوچہ با مادرش از مالک آن باشد.
قال فی التنبیہ و شرحہ: فکل ما افسد البیع مما مر یفسدہا کھالۃ ما جور و اجارۃ و مدۃ او عمل و کفر طعمام عہد و علف خابۃ و مرۃ الدار الخ (ردالمحتار ص ۱۰۳ ج ۱)

وقال الامام المرغيناني رحمه الله: بخلاف دفع الغنم والدجاج وحوالقر معاملة بنصف الزوال لانه لا اثر هذا العمل في حصولها فلم يصطق بركته (هناية ص ۳۰ ج ۲)
وقال في الهنديه: ولا يجوز اجارة العجر على ان الغنم للمستاجر وكذلك لو استاجر بقرة او شاهة ليهكون اللين والولد له كذا في محيط السر عسى (عالم كبرى ۳ ج ۲) ولله سبحانه وتعالى اعلم.
۱۷ جمادى الآخرة سنة ۸۷۷ هجرى

اجوره تعمیر در مسال جواز دارد

سوال : آیا تعمیر یا ترمیم در مسال به اجوره برای کفار در حق گلکار مسلمان جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : بله ! تعمیر و ترمیم در مسال با اجوره برای مسلمان جواز دارد اما با کراحت.
قال المحقق رحمه الله تعالى: جاز تعمیر کنیسه.

وقال ابن عابدین رحمه الله تعالى: (قوله و جاز تعمیر کنیسه) قال فی الخانیة ولو اجر نفسه لیعمل فی الكنيسة ویعمرها لا بأس به لانه لا معصية فی عین العمل. (دالمختار ص ۲۷۷ ج ۲)
۹ رجب سنة ۸۷۷ هجرى

انتقال دادن سامان در عراده ریل بدون کراء

سوال : در ریل بدون کراء در حصه انتقال مال اضافه یا تسلیم نمودن مال اضافه به یک رفیق تا از مصرف و کراء نیز محفوظ ماند و در محاسبه حکام ریل نیز نیاید. این عمل شرعاً چگونه است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : انتقال دادن سامان زائد جواز ندارد البته قبل از سوار شدن تمام سامان را به دیگر سپردن جواز دارد. والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۷ ذی القعدة ۸۷۷ هجرى

با نمودن چیز عیب دار دلال محروم اجرت میگردد

سوال : زید یک رکشا را از بکر خرید دلال اجوره نمودن رکشا را پنجاه روپیه تعیین نمود بعد از عقد بیع یک پرزه رکشا معیبه بر آمد که بر مشتری جهت آن دو صد روپیه تاوان می

آید آیا در این صورت دلال حقدار آن پنجاه روپیہ اجرت است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : دلال در صورت درست تسلیم نمودن معقود علیہ حقدار اجورہ میگردد در این صورت خریدار بنا بر ضرر عیب رکشا را توسط دلال بر بائع مسترد میکند بشرطیکہ نزد مشتری در آن عیب جدید سر نزدہ باشد کہ در آن صورت عوض رد بیع رجوع بالنقصان کند از بائع. واللہ سبحانہ وتعالی اعلم . ۲۹ / محرم سنہ ۸۸ھ

کرایہ دار بعد از دو روز خانہ را ترک کرد

سوال : زید یک خانہ را بہ کسی فی ماہ بہ سی روپیہ کراء وده روپیہ سر قلفی گرفت بعد از دو روز زید خانہ را ترک گفت مالک خانہ از آن دہ روپیہ کرای دو روز را گرفته پول متباقی را پس تسلیم زید نمود آیا شرعاً چنین نمودن جواز دارد؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر آن شخص بنا بر عذر معقول خانہ را ترک گفتہ باشد پس مالک مکان از او کراء دو روز را بگیری و اگر بدون عذر خانہ را ترک کند ملزم باشد بر تادیبہ کراء ماہ کامل علاوہ از آن کہ در خانہ سکونت دارد یا ندارد؟ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم . ۷ / ربیع الاول سنہ ۸۸ھ

حکم آن مامور کہ رشوت دادن بہ او ضرورت افتد

سوال : کسی در چنین کمپنی مؤظف است کہ در کمپنی صادر و وارد می کند و بر دادن رشوت در چندین مراحل مکلف می شود آیا چنین ماموریت جواز دارد یا خیر؟ و آیا خوردن طعام نزد او جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : رشوت دادن و گرفتن ہر دو حرام است بر چنین ملازم لازم است کہ در جای دیگری وظیفہ بگیرد اما خوردن طعام او بہ ہر صورت جواز دارد تفصیل صورت های جائز و ناجائز رشوت را در جلد ہشتم ملاحظہ کنید. واللہ سبحانہ وتعالی اعلم . ۱۹ / شوال سنہ ۸۸ھ

اجرت وکالت

سوال : آیا عائدات وکیلان در صورتیکہ ہر آنہ دو سبہ های حرام و ناجائز را نیز پیش برند حلال است یا حرام در صورتیکہ دیگر ذریعہ معاش ندارند و یا این ذریعہ بر آنان

غالب است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : تعاون با ظالم حرام است لذا عائدات آنان ہم حرام است .
والہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم . ۳/ ذی قعدہ سنہ ۸۸ ہجری

در درویدن گندم اجورہ از گندم دادن

سوال : در دیار ما بلکہ عموماً در قریہ ہا و قشور مروج است کہ دروگر عوض پول از جنس عمل در گندم گندم میگیرد و در شالی شالی و این مسئلہ شکل عوم بلوی را اختیار نمودہ کہ در کتب فقہ از آن ممانعت وارد شدہ پس حل درست این مسئلہ چگونہ است؟
بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این صورت اجورہ از جنس عمل جواز ندارد دوم اینکہ دستہ گندم و جو و شالی فرق دارد لذا این اجرت مجهول است .

طریقہ جواز آن چنین است کہ باریسمان یک مقدار زمین را ذراع کند و بگوید این مقدار گندم یا شالی را در اجورہ برایتم میدہم در اجورہ از فصل در و شدہ شرط نہ نہد . والہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم .
۱۰/ صفر سنہ ۸۹ ہجری

در اجورہ نان پزی نان دادن

سوال : در پنجاب رائج است کہ در عوض بیران نمودن دانہ از همان دانہ یک مقدار بہ بیران کنندہ دادہ شود و در عوض پزیدن نان از خمیر و یا آرد یک مقدار خمیر یا آرد دادہ میشود اگر این صورت جائز نباشد پس طریقہ جائز آن چہ گونہ است ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : این معاملہ جواز دارد بظاہر در آن دو اشکال است .
(۱) اجرت از عمل است . (۲) اجرت مجهول است .

جواب اشکال اول : در صورت گرفتن دانہ خام و گرفتن آرد اجرت از جنس عمل نباشد البتہ نان و دانہ بیران را گرفتن از جنس عمل است اما چونکہ شرط نباشد کہ اجرت از آن باشد اگر عوض آن دانہ دیگر و یا آرد دیگر دادہ شود نیز اعتراض نباشد اجرت من العمل در صورت مشروط بودن حرام باشد در اینجا مشروط نیست پس جواز دارد .

جواب اشکال دوم : و قتیکہ جہالت اجرت مفضی الی النزاع نگردد مفسد اجارہ نباشد .
والہ تعالیٰ اعلم . ۳۰/ محرم ۹۸ ہجری

مصارف ترمیم مکان کرایہ چگونه است آیا وجوب ترمیم بر مالک است و یا بر کرایہ دار؟

سوال : کسی یک تعمیر داشت و یک غرفہ تیار نمود و آن را بہ کراء داد کراء دار اجازہ خواست و بام آنرا کہ اہنی بود چوبی تیار کرد آیا شرعاً این مصارف بر مالک لازم است کہ مصارف کرایہ دار را بدہد یا خیر در صورتیکہ در آخر غرفہ پس بہ مالک بماند ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر مالک مکان گفتہ باشد کہ آنرا از طرف من ترمیم کن مصارف بر مالک میباشد در غیر آن بر مالک نمی باشد در این صورت تعمیر ملکیت مالک است و آن شخص اشیاء مصروف نمودہ را پس بگیرد . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .
۲۰ / ربیع الاول ۹۳ ہجری

بعد از اضافہ در تعمیر حکم اضافہ نمودن کراء

سوال : بر مالک ترمیم فوق الذکر لازم بود بعد از ترمیم آیا حق اضافہ نمودن کراء را دارد یا خیر؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر مدت کرایہ تعیین شدہ باشد قبل از تکمیل مدت اضافہ نمودن کراء جواز ندارد و اگر طبق معمول در ابتداء کدام ماہ کراء را اضافہ کند پس باید کراء دار آنرا قبول کند و یا مکان را ترک کند . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۲۰ / ربیع الاول سنہ ۹۳ ہجری

علف حیوان کراء دادہ شدہ بر مالک میباشد

سوال : زید گادی را بہ زید بہ پانزدہ روپیہ یومی بہ کراء داد بشرطیکہ علف و گیاء اسب بر زید باشد در صورت دوم یومیہ پنج روپیہ بدہد بشرطیکہ علف و مصارف اسب بر کرایہ دار باشد آیا این دو صورت ہا جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : صورت اول اجارہ درست است و صورت دوم ناجائز و فاسد لہذا مصارف اسب در این صورت نیز بدوش مالک باشد .

لَالِ لِلتَّوْبَةِ وَ هَرَحَہ : (تفسد الاجارۃ بالشرط بالمخالفة لمقتضى العقد و كل ما افسد البهيح) مما

مر (بمسدھا) کبھالہ ماہور او اجرا او مدہ او عمل و کھرط طعام عہد و علف دابہ و مرمة الدار و مفارمھا و عشر او عراج او مؤنة اشہاء
 وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: (قوله و کھرط طعام عہد و علف دابہ) فی الظہیر استاجر عہدا و
 دابہ علی ان یکون علفھا علی المستاجر ذکر فی الکتاب انه لا یجوز (رد المحتار ص ۳۰ ج ۲) واللہ سبحانہ و
 تعالیٰ اعلم.

۸/ ذی قعدہ سنہ ۹۳ ہجری.

تعیین وقت و یا کار در اجارہ لازمی است

سوال : در دکان جلی ہی چند اجیران کار میکنند وقت حاضری آنها متعین است اما وقت رخصی آنها تعلق بہ کار دارد اگر کار زیاد باشد ناوقت و اگر کار کم باشد وقت تر رخصت میشوند آیا چنین اجارہ درست است یا خیر ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : تعین وقت یا کار ہر آئنے ضروری است در غیر آن اجارہ فاسد میباشد . واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم .
 ۲۳/ ربیع الثانی سنہ ۹۵ ہجری

اجرت جفتی حیوان حرام است

سوال : آیا عمل جفتی حیوان و انداختن نریر مادہ با اجورہ جواز دارد و یا اثر این فعل حرام بر گوشت و شیر حیوان شیر بیفتد یا خیر ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : اجورہ این فعل حرام است اما بر گوشت و شیر حیوان اثری از آن نیفتد ہر دو حلال و طیب باشند . واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم .
 ۳۰/ جمادی الآخرہ ۹۵ ہجری

جہت افزودی اسعار اضافہ آوردن در کرایہ دکان

سوال : (۱) زید یک دکان را از دہ سال بہ کراء گرفتہ کراء دکان های پهلوی آن اضافہ شد اما زید نہ کراء را اضافہ میکند ونہ دکان را خالی میکند حکم او چیست ؟
 (۲) کسانیکہ از سالہای سال در یک دکان کراء نشین اند و برد کاناہا قابض اند اما کراء را اضافہ نمی کنند حکم آنها چیست ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : (۱) اگر مدت کراء تعین شدہ باشد قبل از آن مالک

اختیار اضافه نمودن کراء و یا اخراج کرایه دار را ندارد و اگر تعیین نشده باشد در ابتدای هر ماه حق اضافه نمودن را و یا حق اخراج او را دارد که بعد از آن بر کرایه دار کرای اضافه واجب باشد.

قال العلامة ابن عابدین رحمته الله: وان طال به باجر امره وسكن بعده يلبي لزوم ذلك الاجر الذي طال به به كما سيظهر في المتفرقات عن الاشهاد (ردالمحتار ص ۵۰ ج ۲)

(۲) از مدت چند سال که کرایه دار قبضه ناجائز دارد از همان وقت ملزم است بر تادیه اجر مثل.

قال في شرح العنود: وفي الخاتمة استأجر داراً او حماماً او ارضاً شهراً فسكن شهرين هل يلزمه اجر الثأني ان معدلاً للاستغلال والا لا وبه يفتي وكذا الوقف ومال المتيهم (ردالمحتار ص ۵۰ ج ۲) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۸/ جمادی الآخره سنه ۹۵ هجری

یک تیکه دار چند رویه گرفت و دست بر دار شد

سوال: و تیکه داران کار را به شریک گرفتند سپس یک تیکه دار در حق دوم دست بر دار شد و یک مقدار پول از او گرفت آیا این پول در رشوت داخل است و ناجائز یا خیر؟
ببینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: جواز دارد گویا این تیکه دار حصه کار خویش را به اجرت داده است. والله سبحانه وتعالى اعلم.

۱۹/ رجب سنه ۹۵ هجری

ماموریت در سینما

سوال: آیا معاش ماموریت سینما حلال است و یا حرام؟ ببینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: بنا بر دو علت حرام است:

(۱) اگر بدوش او کدام وظیفه حرام باشد جرم آن در غیر آن تعاون علی الإثم حتمی باشد.

(۲) معاش برایش از عائدات حرام داده میشود که جواز ندارد. والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۳۰/ شعبان سنه ۹۵ هجری

تقاعد ملازمت ناجائز

سوال: کسی وظیفه ناجائز داشت از آن تقاعد شد آیا انتفاع از پول تقاعد آن به او و یا

بہ کسی دیگر جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این تقاعد جواز دارد بشرطیکہ ذرائع عائدات آن ادارہ از حلال باشد در غیر آن مانند اصل معاش این پول تقاعد نیز حرام است مانند تنخوا و پول تقاعد از ماموریت بانک کہ ہر دوازد سود دادہ می شود جواز ندارد . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .
۷/ربیع الاول سنہ ۹۶ ہجری

ترمیم تلویزون جواز ندارد

سوال : ترمیم نمودن رادیو، تلویزون و یاد گرفتن این کسب و ذریعہ عائد از آن چہ حکم دارد آیا حلال است و یا حرام ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : ترمیم تلویزون بہ ہر صورت حرام است زیر این تعاون علی الائم است البتہ در حصہ رادیو این تفصیل است اگر مالک آن ساز و سرور را رانی شہود ترمیم کاری آن جائز در غیر آن جواز ندارد تفصیل در رسالہ (القول المبرہن فی کراہۃ بیع الرادیو والتلویزن) مطالعہ شود . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۲۸/شوال سنہ ۹۶ ہجری

کتابچہ های کتابت (مسودہ) را بہ اجرت دادن

سوال : کسی یک کتاب را تالیف یا تصنیف نمود بعد از طباعت آن شخص دوم این کتاب را بار دوم طبع می نمود مصنف یا مولف بدین شرط کہ دو صد جلد کتاب را بہ قیمت خود برایش این تاجر بدهد و در آخر کتاب اشتہارات را نیز بہ اسم او شائع کند کاپی های کتاب را تسلیم او کرد آیا این طریقہ جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : چونکہ مالک کاپی های کتابت مؤلف است و اجارہ او در عرف عام نیز موجود است لذا حق دارد کہ عوض استعمال آن چند جلد کتاب از ویگیرد البتہ شرط نمودن اشتہارات جواز ندارد . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۸۰/محرم سنہ ۹۷ ہجری

بنا بر تاخیر در اجرت زیادت جواز ندارد

سوال : بایک ایجنت معاملہ دارم یک ونیم ہزار روپیہ را بر تکت و دیگر ضروریات

مصرف نمود پنجم صد روپیہ نقد دادم عوض دو ہزار بہ سعودی رسیدم وعدہ دادم کہ دو ماہ بعد ہشصد ریال برایش بدهم اما بنا بر مشکلات بعد از سہ ماہ ہشصد روپیہ دادم اما ایجنٹ دعوہ دار صد روپیہ دیگر لازم است جہت تعویق و تاخیر پول از دو ماہ تا سہ ماہ آیا آن پول برای او جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر باوجود استطاعت در ادای قرض تاخیر نمودہ باشی مجرم هستی اما ایجنٹ حقدار دعوہ صد روپیہ دیگر شدہ نمی تواند .

نیز معاملہ با پول پاکستانی طی شدہ و عوض شدن آن با ریال بیع الکالی بالکالی است کہ جواز ندارد لذا بہ ذمہ تو تادیبہ دو ہزار روپیہ پاکستانی است نہ دو ہزار ریال سعودی . واللہ سبحانہ و تعالی اعلم .

۱۶ / ربیع الثانی ۹۷ ہجری

جرمانہ مالی بر ترک وظیفہ قبل المیعاد

سوال : یک کمپنی تعینات میکند بہ مامورینش علاوہ معاش یک مقدار پول اضافہ میدہد اما شرط مینہد اگر مامور قبل از تکمیل پنج سال وظیفہ را ترک کرد کہ تا پنج سال مامور این پول را پس تسلیم کمپنی کند و اگر کمپنی او را منفک ساخت مکلف است کہ آن پول پنج سالہ را تسلیم او کند آیا برای مامورین و شرکت مسترد نمودن چنین پول جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : پول زائد نیز در معاش حساب میشود و شرط ترک نمودن وظیفہ قبل المیعاد شرط فاسد است (لأنه مخالفاً لمقتضى العقد ولیہ دفع الاحد المتعاقدين).

لذا بر جانبین توبہ نمودن و ترک این عقد لازم است ملازم در ایام وظیفہ حقدار اجر مثل میباشد بشرطیکہ اضافہ نباشد از تنخواہ مقررہ مع اضافہ . واللہ سبحانہ و تعالی اعلم .

۲۲ / شعبان سنہ ۹۷ ہجری

بدون طی نمودن اجارہ منعقد نمیگردد

سوال : زید کہ متأهل است و با پدرش در تجارت رخت کار میکند تکہ را از خارج صادر میکند اما اجورہ خود را از آن می گیرد خورد و نوش زید و خانم او با پدر در خانہ

مشترک است همه برادران زید به استثناء یکی نابالغ اند آیا این صورت جواز دارد یا خیر ؟
 وایادر تقسیم مال پدر در حیات او یا بعد از وفات در ترکہ این مقدار پول را کہ زید به خود
 گرفته داخل ترکہ و مال پدر میباشد ویا زید حقدار آن میباشد وبا برادران مساوی حق
 بگیرد، این مسئلہ را شرح نمایند ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : زید با پدرش عقد را طی نکرده بود کہ او با پدر با اجرت
 عمل میکند لذا آن پول گرفتگی زید نیز با برادران شریک میباشد وزید در عملش متبرع
 بود البتہ اگر والد محنت زید را مدنظر گرفته حق او را جدا کرده باشد جواز دارد . واللہ
 سبحانہ وتعالی اعلم . ۲۹۰/ ص ۶۸ سنہ ۹۸ ہجری

برکشت کاری کو کنار (افیون) اجورہ جواز دارد

سوال : آیا برکشت نمودن افیون اخذ اجورہ جواز دارد ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : چونکہ استعمال افیون در دوا کم از قدر مسکرجائز میباشد
 لذا کاشت کاری واجورہ بر آن جواز دارد . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .
 غرہ رجب سنہ ۹۹ ہجری

در زمین پول از یکی ومحنت از شخص دوم

سوال : بکر گفت یک زمین برایم بہ دہ ہزار میسر میشود نزد م پول نیست پول از تو
 وعمل از من وعائدات نصف بہ نصف شریک باشد آیا چنین شراکت جواز دارد یا خیر ؟
 بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این صورت جواز ندارد باید بہ پول دہندہ کدام حصہ
 عائدات زمین دادہ نشود صورت درست آن اینست کہ زید زمین را بہ تیکہ بگیرد وبہ بکر
 آنرا بصورت مزارعت بدهد . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم . ۱۱/ رجب سنہ ۹۸ ہجری

یک صورت مروج تیکہ تعمیر

سوال : یک طبقہ مروج تیکہ داری شخص معمار از مالک زمین یا دکان زمین آنرا بہ
 تیکہ میگیرد کہ آنرا با پول شخصی خویش تعمیر کند پس مکانات ودکان های آن را بہ
 کرایہ وسر قلفی بدهد تا آنکہ پول خود را با منافعہ غیر معینہ از آن تکمیل کند پس کرایہ

دار آن کراء را به مالک اصلی دکان یا مکان میدهد آما مالک حق ندارد که قبل از تادیه پول سر قفلی آن شخص را جواب کند آیا این طریقہ جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب: این معاملہ بنا بر وجوہ ذیل جواز ندارد.

(۱) جہالۃ الاجارۃ

(۲) شرط الاجارۃ علی غیر المستأجر مع جہالۃ.

(۳) کون الاجر غیر مقدور التسلیم.

(۴) الانتفاع بالقرض بقرضہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم.

۲ رمضان سنہ ۹۸۵ ہجری

شریک را ملازم گرفتن

سوال: بست تن مشترکاً یک شرکت را تیار نمودند وبا مقدار سرمایہ گذاری ہر یکی در آن حقدار اختیار می باشد مدیر آن را شخص با تجربہ تعین نمودند اختیار دادند کہ مامورین وموظفین را افراد با تجربہ تعین کنند واو کہ از شرکاء این شرکت نیز باشند آنرا نیز در شرکت مامور بگیرند، سوال اینجاست کہ آیا این شریک بر علاوہ نفع خویش حقدار معاش نیز شدہ میتواند یا خیر؟

بعض علماء بر عدم جواز فتویٰ دادہ اند بر علت صفقہ فی صفقہ آیا این درست است؟
 بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب: (۱) قال الامام المحسني رحمہ اللہ: ولو استأجره لحمل طعام مفترک بہیہا فلا اجر لہ لانہ لا یعمل شیئاً لشریکہ الا ویقع بعضہ لنفسہ فلا یستحق الاجر.

۲ - وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: فان قبل عدم استحقاقہ للاجر علی فعل نفسه لا یستلزم عدم بالنسبة الی ما وقع لغیرہ فالجواب انہ عامل لنفسہ فقط لانہ الاصل وعملہ لغیر مہمی علی امر مخالف للقیاس فاعتبر الاول ولانہ ما من جزء یحملہ الا و هو یکتفیہ فلا یصحق تسلیم المعلوم علیہ لانہ مع تسلیم العمل الی غیرہ فلا اجر عداۃ وتبیین ملخصاً (رد المحتار ص ۳۰ ج ۱)

۳ - وقال العلامة الطحطاوی رحمہ اللہ: (قوله لانہ لا یعمل شیئاً الا ویقع بعضہ لنفسہ) قال فی العداۃ القائل ان یقول (الی قوله) عدم استحقاقہ للاجر علی فعل نفسه لا یستلزم عدمہ بالنسبة الی ما وقع لغیرہ والجواب انہ عامل لنفسہ فقط لان عملہ لنفسہ اصل وموافق للقیاس وعملہ لغیرہ لیس بأصل بل بناء علی امر مخالف للقیاس للحاجة وھی تدفع بجملة عاملان لنفسہ لحصول مقصود المستأجر فاعتبر.

جہہ کو نہ عاملاً لنفسہ فقط فلم يستحق الاجرة اذ حلی وقوله و هي تدفع الخ لمل (حاشیہ الطحاوی علی الدوس ص ۳ ج ۲)

۴ - وقال العلامة قاضی زادہ رحمۃ اللہ علیہ: القول فی الجواب فی (الی لانه انما تدفع بمجمله عاملاً لنفسه حاجة المستاجر دون حاجة الاجير فان له حاجة الى الاجر كما ان للمستاجر حاجة الى المنة (الی) والظاهر ان عقد الاجارة لم يصرع حاجة المستاجر فقط بل انما صرع حاجة كل واحد من المتعاقدين (الی) فلم يتم الجواب (نتائج الافکار تکملة فتح القدير ص ۳ ج ۲)

۵ - وقال العلامة السعدی الجلی رحمۃ اللہ علیہ: (قوله و هي تدفع بمجمله عاملاً لنفسه لحصول مقصود المستاجر)

القول كيف يحصل مقصود الاجير اذا علم انه لا يعطى له الاجر لا يحمل نصيب المستاجر بل يقام ويحمل نصيب نفسه (حاشیة السعدی علی العناية بها مش تکملة الفتح ص ۳ ج ۲)

۶ - وقال الامام المرغینانی رحمۃ اللہ علیہ: استاجر فليحمل نصف طعامه بالنصف الاخر حيث لا يجهل الاجر لان المستاجر ملك الاجر في الحال بالتعجيل فصار مشتركاً بينهما ومن استاجر رجلاً لحمل طعام مشترك بينهما لا يجهل الاجر لانه ما من جزء بمجمله الا وهو عامل لنفسه وعامل لغيره فالحل الاجرة في مقابلة عمله لغيره (البنایة ص ۳ ج ۲)

۷ - وقال الحافظ العینی رحمۃ اللہ علیہ: وقيل ههنا نظر ان:

الاول في قوله حيث لا يجهل الاجر كيف يقول لا يجهل لانه قد وجب وقبض وهو نصف الطعام ثم يقول لان المستاجر ملك الاجر.

والثاني في قوله لان ما من جزء بمجمله الا وهو عامل لنفسه نظر فان هذا ممنوع (الی) ولكن الحق ان الجزء الذي لغيره ليس هو عاملاً فيه لنفسه بل لغيره فهو في الحقيقة عامل لنفسه وعامل لغيره فالحل الاجرة في مقابلة عمله لغيره (البنایة ص ۳ ج ۲)

۸ - وقال الامام الزیلعی رحمۃ اللہ علیہ: بخلاف ما اذا استاجر ليحمل نصف هذا الطعام بنصفه الاخر حيث لا يجهل له شيء من الاجر لان الاجر فيه ملك النصف في الحال بالتعجيل فصار الطعام مشتركاً بينهما في الحال ومن حمل طعاماً مشتركاً بينهما وبين غيره فلا يستحق الاجر لانه لا يعمل شيئاً لغيره الا ويقع بعضه لنفسه فلا يستحق الاجر هكذا قالوا وفيه اشكالان:

احدهما ان الاجارة فاسد فلو الاجرة فلا تملك بالصحة منها بل تعدى عدداً (الی) فكيف ملكه هنا من غير

تسلیم ومن غیر شرط التعصیل

والغالب انه قال ملكه في الحال وقوله لا يستحق الاجر يدعى الملك لانه لا يملكه اذا ملكه الا بطريق الاجرة فاذا لم يستحق شيئاً فكيف يصح ملكه وجب سبب ملكه و كان مشاع بلع والنسب يجوزون حمل الطعام ببعض المحصول بالبحر (فيمنع المحقق ص ۳۰ ج ۲)

۹ - وقال الامام المرحوم عليه السلام قال واذا كان الطعام بين رجلين فاستأجر احدهما صاحبه او حمار صاحبه حل ان يحمل نصيبه لحمل الطعام كله فلا اجر له وقال الشافعي له المسمى لان المنفعة عين عند بيع العين شائعاً جائزاً بخلافه كما اذا استأجر داراً مشتركة بيده وبين غيره لم يقطع فيها الطعام او عبداً مشتركاً لم يقطع له العيان بولنا انه استأجره ليعمل لا وجود له لان الحمل فعل حسي لا يتصور في الشائع (الهداية مع النهاية ص ۲۰ ج ۲)

۱۰ - وقال الحافظ العمري رحمته الله (قال) اي في الجماع الصغير (واذا كان الطعام بين رجلين فاستأجر احدهما صاحبه او حمار صاحبه حل ان يحمل نصيبه لحمل الطعام كله فلا اجر له) يعني لا المسمى ولا اجر المثل وحل قياس قول ابى حنيفة رحمته الله يملهي ان يجب اجر المثل كما في اجارة المشاع لكن الفرق ان فساد العقد هناك للعجز عن استيفاء المعقود عليه حل الوجه الذي اوجهه العقد لانعدام الاستيفاء اصلاً وهذا المطلق للعجز عن الاستيفاء اصلاً وبدون الاستيفاء لا يجب الاجر في العقد الفاسد وقال الكرمي في مختصره قال ابن سعادة عن محمد رحمته الله (الى قوله) ثم قال الكرمي قال محمد رحمته الله وكل شيء استأجره من صاحبه مما يكون عملاً فانه لا يجوز وان عمله فلا اجر له وكل شيء ليس يكون عملاً استأجره من صاحبه فهو جائز . (انه استأجره ليعمل لا وجود له) قيل هذا ممنوع بل ليعمله وجود (الى قوله) بوفيه نظر لان معنى قوله لا وجود له لا يتميز بوجوده

(لان الحمل فعل حسي لا يتصور في الشائع) اذا حمل يقع حل معين والشائع ليس معين (الى قوله) فان قلنا اذا حل الكل فقد حل البعض لا محالة فيجب الاجر قلنا حل الكل حل البعض ونصيبه ليس معين لهما وجن نصيبه (الهداية ص ۲۰ ج ۲)

۱۱ - وقال العلامة الباقري رحمته الله : فان قيل اذا حل الكل فقد حل البعض لا محالة فيجب الاجر ايهب بان حل الكل حل معين وهو ليس بمعقود عليه والاستأجر ليعمل لا وجود له لا يجوز لعدم المعقود عليه واذا لم يتصور تسليم المعقود عليه لا يجب الاجر اصلاً . (الهداية بها مش تكملة الفتح ص ۳ ج ۲)

١٢ - وقال العلامة السعدي رحمته الله: اقول في هذا الجواب تأمل فانه ظاهر ان النصيب الشائع غير خارج من الكل بل داخل فيه فاذا حمل الكل كان محمولا معه ويكون كاجارة المشاع فان اللازم هنا ايضا تعدد التسليم على الوجه الذي يقتضيه العقد فينبغي ان يحكم بأجر المثل (حاشية السعدي على العداية بهامش تكملة الفتح ص ٣٠٠ ج ١).

١٣ - وقال العلامة قاضي زاده رحمته الله: اقول في الجواب نظروا وان عذر كون حمل الكل معقودا عليه لا يبعد شيئا في دفع السؤال لان حاصل السؤال ان حمل الطعام واقع على معين قطعا فكل من وجدها وحمل الكل لا يتصور بدون حمل كل جزء منه فقد استلزم وجود حمل الكل وجود حمل كل جزء منه لا محالة ومن جملة الاجزاء نصيب المستأجر فلا بد ان يجب الاجر لحمل ذلك الجزء الذي هو المعقود عليه ولا شك ان عدم كون الكل معقودا عليه لا يبعد شيئا في دفع ذلك وانما يكون مفيدا لو كان المقصود من السؤال وجوب الاجر بحمل الكل وليس فليس (تكملة الفتح ص ٣٠٠ ج ١).

١٤ - وقال الامام قاضي خان رحمته الله: ولو دفع غزلا الى حائك لينسج له بالفلط او بالربيع ذكر في كتاب انه لا يجوز ومشاع بلع رحمته الله جوزا واذلك لمكان التعامل وبه اخذ الفقيه ابو الليث وخصص الامة الحلواني والقاضي الامام ابو علي النسفي رحمته الله. (الخاتمة بهامش الهندية ص ٣٠٠ ج ٢).

١٥ - وفي مفسدات الاجارة من التعوير: وبالشروع الا اذا اجر من شركه وفي الشرح: فيجوز جوزا بكل حال.

وفي الحاشية: (قوله فيجوز) اي في اظهر الروايتين بخاتمة (ردالمحتار ص ٣٠٠ ج ١).

١٦ - وقال العلامة معين الدين الهروي المعروف عملا مسكين: (وان استأجر لحمل طعام بينهما فلا اجر له) اي اذا كان الطعام مشتركا بين رجلين فان استأجر احدهما صاحبه او حمار صاحبه لحمل نصيبه منه الى مكان كذا لحمل الطعام كله فلا اجر له لا المسمى ولا اجر المثل وقال الشافعي رحمته الله له المسمى (شرح الكتلبيلا مسكين مع الحاشية فتح المعين ص ٢٠٠ ج ٢).

١٧ - وقال العلامة المفيد ابو السعود رحمته الله: (قوله وقال الشافعي رحمته الله له المسمى) وبه قال مالك و احمد جميعا رحمته الله تعالى عني (فتح المعين ص ٢٠٠ ج ٢).

١٨ - وقال الحافظ العمري رحمته الله: (وقال الشافعي رحمته الله له المسمى لان المنفعة عين عدة وبيع العين شائعا جائز) وبه قال احمد رحمته الله (فصار كما اذا استأجر دارا مشتركة بينهما وبين غيره للوضع فيها الطعام او عبدا مشتركا ليحيط له الغياب) حيث يجب الاجر. (المنهاية ص ٣٠٠ ج ١).

۱۹- وقال الامام المحمدي رحمہ اللہ: ولو استأجره ليحمل له نصف هذا الطعام بنصفه الاخر لا اجر له اصلا لصيرورته مريكا.

قال ابن عابدين رحمہ اللہ: قال في العيين ومفاتيح بلخ والنسفي يميزون حمل الطعام ببعض المحمول و ليج الغوب ببعض المنسوج لتعامل اهل بلادهم بذلك و من له بھوزة قاسه حل قفيز الطعان والقياس يترك بالتعارف ولئن قلنا انه ليس بطريق القياس بل النص يتدأوله دلالة فالنص يخص بالتعارف الا ترى ان الاستصناع ترك القياس فيه وعرض من القواعد الشرعية بالتعامل ومفاتيحنا رحمہ اللہ لم يميزوا هذا التصنيع لان ذلك تعامل اهل بلدة واحدة وبه لا يخص الاثر بخلاف الاستصناع بان التعامل به جرى في كل البلاد وعمله يترك القياس ويخص الاثر اه (رد المحتار ص ۳۸ ج ۲)

۲۰- وقال العلامة ابن عابدين رحمہ اللہ: وفي فتاوى احمد افندي يعني المهنداري سئل في مهرة صغيرة باع المالك الثمن منها شائعاً لزيد بيها صبيها بثمان معلوم وسلم اليه المهره وامره بترتيبها والقيام بعقلها من ماله على ان يكون له بذلك الحصه وهي الثمن الثاني تكملة الربع منها نظير الترية والعلف فتسليمها زيد ورباها وعقلها من ماله مدق (الى) بواجرة الترية لا يزداد على قيمة الثمن المجهول في مقابلته الجواب نعم اه (اقول) رايتم بها مشي الاصل بخط شيخ مشايخنا الشيخ ابراهيم السامحاني ما نصه قوله و اجرة الترية فيه نظر لانه الشريك لا اجر له اهل لكن رايتم في الخلاصة في الفصل الخامس من الاجارات ما نصه وفي فتاوى الفضل لو دفع الى نذاف قيام ليدفع عليه كذا من قطن نفسه بكذا من الدراهم ولم يدين الاجر من الثمن جاز اه و ذكر قبله وفي الاصل رجل دفع الى السكاف جلدا ليغزل له غنمين على ان يجعلها يفعل من عنده ويظنه و وصف له ذلك جاز وان كان هذا بيعا في اجارة فلتعامل اه قال في المحيط وهذا استحسان والقياس ان لا يميز بمأزلة ما لو دفع ثوبا الى غياط ليحيط جهة على ان يحشوه ويظنه من عنده باجر مسمى فان ذلك لا يميز قياسا واستحسانا فكل هذا لكن ترك القياس في الخف للتعامل وفي المنتقى عن محمد رحمہ اللہ دفع الى غياط ظهارة وقال بطنها من عندك فهو جائز قاسه على الخف فصار في المسألة روايتان و لو قال ظهارة من عندك فهو فاسد باتفاق الروايت لانه لا تعامل فيه اه و مفاد هذا ان المندار على التعارف فلو جرى التعارف جاز و الا فلا كما يشهد بذلك التعليل فتعامل و من ذلك ما ذكره في استئجار الكاتب لو شرط عليه الخبر جاز لا لو شرط عليه الورق ايضا (العقود الدورية ص ۳ ج ۲)

۲۱- وقال ايضا: الباب الثاني فيما اذا خالف العرف ما هو ظاهر الرواية فنقول اعلم ان المسائل

الفقه ما ان تكون ثابتة بصریح النص وهي الفصل الاول واما ان تكون ثابتة بهرب اجتهاد وراى كغير من مذهب يمينه المجتهد على ما كان في عرف زمانه (الى) لو بقى الحكم على ما كان عليه او لا للزم منه المصلحة والحرر بالندس ويخالف القواعد الشرعية المبنية على التصنيف والتحسير ودفع الحرر والفساد لبقاء العالم على اتم نظام واحسن احكام ولهذا ترى مشايخ المذهب مخالفوا ما نص عليه المجتهد بل مواضع كثيرة (رسائل ابن عابدین ص ۳۰ ج ۲)

۲۲ - وقال ايضاً: فهذا كله وامثله دلائل واضحة على ان المفتي ليس له الجهد على المنقول في كتب ظاهر الرواية من غير مراعاة الزمان واهله والا يضيع حقوقاً كثيرة ويكون حررة اعظم من نفعه. (رسائل ابن عابدین ص ۳۰ ج ۲)

۲۳ - وقال ايضاً: (فان قلنا) اذا كان على المفتي اتباع العرف وان خالف المنصوص عليه في كتب ظاهر الرواية فهل هنا فرق بين العرف العام والعرف الخاص كما في القسم الاول وهو ما خالف فيه العرف النص الشرعي (قلنا) لا فرق بينهما هنا الا من جهة ان العرف العام يقتضي به الحكم العام والعرف الخاص يقتضيه الحكم الخاص (رسائل ابن عابدین ص ۳۱ ج ۲)

۲۴ - وقال ايضاً: فهذه العقول ونحوها دالة على اعتبار العرف الخاص وان خالف المنصوص عليه في كتب المذهب ما لم يخالف النص الشرعي (الى) القول وما قررناه تبين لك ان ما تقدم عن الاشهاد من المذهب عدم اعتبار العرف الخاص انما هو فيما اذا عارض النص الشرعي (الى) واما العرف الخاص اذا عارض النص المذهبي المنقول عن صاحب المذهب فهو معتبر كما مضى عليه اصحاب المتون والشروح والفتاوى (الى) ليس للمفتي ولا للقاضي ان يحكما بظاهر الرواية ويتركا العرف (رسائل ابن عابدین ص ۳۲ ج ۲)

۲۵ - وقال ايضاً: والحاصل ان ما خالف فيه الاصحاب اما مهم الاعظم لا يخرج عن مذهبه اذا رجمه المشايخ المعتبرون وكل ما بدأه المشايخ على العرف الخاص لتغير الزمان او للضرورة (الى) ومثله تحريرات المشايخ بعض الاحكام من قواعد او بالقياس على قوله ومنه قولهم وعلى قياس قوله يكنا يكون كذا فهذا كله لا يقال فيه قال ابو حنيفة رحمته الله نعم يصح ان يسمى مذهبه بمعنى انه قول اهل مذهبه او مقتضى مذهبه (الى) وبالظاهر ان نسبة المسائل المخرجة الى مذهبه اقرب من نسبة المسائل التي قال بها ابو يوسف او محمد رحمتهما الله تعالى اليه لان المخرجة مبنية على قواعد و اصوله الخ. (رسائل ص ۳۳ ج ۲)

از نصوص مذکورہ امور ذیل ثابت شد :

(۱) عدم جواز اجیر گرفتن شریک از کدام نص شرعی ثبوت ندارد.

(۲) از امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ تعالیٰ در این مورد کدام روایتی نیامدہ . (۱۰)

(۳) این قول امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ است اما علت آنرا کسی از او نقل نکرده . (۱۰)

(۴) علل بیان نمودہ بعض مشائخ در نظر مشائخ دیگر مخدوش است.

(۳) (۴) (۵) (۷) (۸) (۱۲) (۱۳)

(۵) علامہ سعدی رحمہ اللہ تعالیٰ آنرا مانند اجارۃ المشاع قرار دادہ . (۱۲)

(۶) اجارۃ المشاع بہ اجماع ائمہ کرام جواز دارد البتہ امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ آنرا در

حصہ غیر شریک ناجائز قرار دادہ . (۱۵) (۱۸)

(۷) ائمہ ثلاثہ مانند اجارۃ المشاع بر جواز اجیر شدن شریک متفق اند . (۱۶) (۱۷) (۱۸)

(۸) باوجود نبوت حرمت قفیز طحان بانص شرعی بعض فقہاء بنا بر تعامل فتویٰ دادہ اند

بر جواز آن اما فقہاء دیگر آنرا رد نمودہ اند کہ این تعامل مخصوص میبایشد با بلاد آنها و یا

تعامل خاص ترک نص شرعی جواز ندارد . (۱۹)

(۹) برای ترک نص شرعی تعامل عام شرط است اما برای ترک نص مذهب تعامل

خاص نیز کافی میبایشد . (۲۴) (۲۱)

(۱۰) بنا بر مذهب حنفی بودن احکام مبنی بر تعامل طبق اقوال صاحبین مقدم است . (۲۵)

(۱۱) نص مذهب با تعامل خاص نیز ترک نمودہ شود واجیر بودن شریک در شرکت

تعامل عام است لذا در اینجا اتفاقاً نص مذهب متروک میبایشد بالخصوص و قتیکہ نص امام

اعظم نیز نباشد بلکہ قول امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ است کہ تعامل بر آن مقدم است علاوہ

ازین تائید آن از مضاربہ نیز بنظر می رسد مضارب از عمل مشترک نفع می بر دارد

برایش جواز دارد . واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم . ۳۰ / محرم سنہ ۱۳۹۹ ہجری

تاردوانی برق در ادارہ های سودی

سوال : چونکہ در عصر جدید ادارہ ها و شرکت ها بہ معاملات سود ادامہ دارند تیکہ دار

از ادارہ یا شرکت قرض گرفته کار را انجام میدہد بندہ لین دوانی برق انرا بہ تیکہ میگیریم

آیا برای من گرفتن آن پول سودی در اجورہ خویش و از آن مزد اجیران را دادن جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در کار تو کدام قہاحتی نیست اما کار گران سودی اتہا مجرم باشند اجورہ شما بلاشبہ جواز دارد بشرطیکہ اجورہ شما را از مال حلال تادیہ کنند باید در وقت عقد و قرار داد از آنہا تمہد بگیری کہ اجورہ شما را از مال حلال تادیہ کنند و اگر حلال و حرام عائدات شرکت مخلوط باشد اما حلال غالب باشد از آن اجرت گرفتن جواز دارد اما اگر حرام و حلال مساوی و یا حرام غالب باشد در این صورت گرفتن اجورہ جواز ندارد۔ واللہ سبحانہ و تعالی اعلم ۔

۱۳ / ربیع الاول سنہ ۹۹ھ ہجری

فسخ اجارہ بہ ضرورت

سوال : ضروریات یک مدرسہ کہ توسط چاندہ ادامہ دارد و وظیفہ چاندہ بدوش مہتم مدرسہ بود اما مہتم صاحب مریض شدہ داخل شفاخانہ است سلسلہ چاندہ منقطع گردید طلاب و مدرسین خانہ نشین شدند و مدرسہ بند شدہ یک مدرس تنخواہ یک سالہ را مطالبہ دارد آیا حق معاش را دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این بہ سبب عذر فسخ اجارہ است کہ جواز دارد لہذا مدرس حق مطالبہ معاش یک سال را ندارد۔ واللہ سبحانہ و تعالی اعلم ۔

۱۸ / ربیع الثانی سنہ ۹۹ھ ہجری

کتاب نامکمل و ناقص را جلد سازی نمودن

سوال : زید یک کتاب را طباعت نمود بعض نسخہ ہا نا تمام چاپ شدہ بود بندہ آنرا دوخت و تسلیم جلد ساز نمود جلد ساز کتابہای کامل و ناقص را جلد داد مالک کتاب میگوید من کتاب ہای ناقص را تسلیم نمی شوم نہ اجورہ جلد سازی آنہا را میدہم آیا اگر جلد ساز آن جلد ہای ناقص را بہ فروش برساند و اجورہ خویش را از آن وصول کند جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر مالک تصریح نکرده باشد ہر جلد سازی کتاب ہای ناقص پس جلد ساز حقدار اجورہ نباشد و اگر تصریح نمودہ باشد جلد ساز حقدار اجورہ

باشد اما اگر مالک از تادیبہ اجورہ انکار ورزد پس جلدہای ناقص بہ فروش رسانیدہ شود
بعد از وصول حق خویش پول متباقی را تسلیم مالک کند۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔
۳/ جمادی الاول سنہ ۹۹۹ ہجری

جلد ساز جلد ناقص را در کتاب استعمال نمود

سوال : کسی کتاب را بہ جلد ساز دادہ و ہدایت داد بر جلد قوی ونوع خاص اما جلد ساز
جلد ضعیف را در کتاب استعمال نمود آیا در این صورت جلد ساز حقدار اجورہ میباشد یا
خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر اندک فرق باشد باید اجورہ او را کامل بدہد اما اگر
زیاد فرق باشد جلد ساز حقدار اجورہ نیست وتضمین کتاب بر او میباشد اما اگر مالک
کتاب بر آن جلد راضی شد باید اجورہ کامل را اداء کند۔

قال فی التذویر وصرحہ: وضمن بصبغہ اصفر وقد امر بأحر قیمة ثوب ابیض وان شاء المالك اخذہ
واعطاه ما ارادہ الصبغ فیہ ولا اجر لہ ولو صبغ رخیماً ان لم یکن الصبغ فأحسلاً یضمن الصباغ وان کلب
فأحسأ عند اهل الفنہ یضمن قیمة ثوب ابیض خلاصۃ (رد المحتار ص ۲۰۶ ج ۵)۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔

۳/ ربیع الاول سنہ ۱۳۱۳ ہجری

در اجارہ چاہ کنی اجارہ مقدار عمق آن

سوال : زید بکر را گفت عوض سیصد روپیہ برایم چاہ بکش بکر میدانست کہ در سہ
متر آب می برآید اما زید فکر نمی کرد پس بکر راضی شد اما زید گفت بدین شرط کہ آب
بر آید آیا چنین اجارہ جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در آن منطقہ کہ در مقدار چند ذراع بر آمدن آب معروف است
نا آن مقدار کشیدن چاہ بر او واجب است ودر حصہ اضافہ از آن باید عقد تجدید نمودہ شود۔

قال فی الہندیۃ: لو استأجر لِحفر لہ بئر اوسر داہلاً بدان یبین الموضع طول البئر وعمقہ ودورہ و فی
السرداب یبین طولہ وعرضہ وعمقہ کذا فی الغیائیۃ ولو استأجر لِحفر البئر ان لم یبین الطول
والعرض والعقب جاز استحصاناً ویؤخذ بوسط ما یعملہ الناس کذا فی الوجیز للکر دی (عالمگیریہ ص
۳۳ ج ۵) واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔
۱/ ربیع الاوّل سنہ ۱۳۰۰ ہجری

با موت وکیل اجارہ، اجارہ فسخ نمیگردد

سوال : مہتمم مدرسہ دکانہا را تا پنج سال به کراء داده بود در این دوران مہتمم مدرسہ فوت شد منتظمین مدرسہ میگویند باید عقد تجدید شود کراء تغییر داده شود اما کرایہ داران میگویند باید پنج سال تکمیل شود حکم شرع در این مورد چیست ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر مہتمم قانوناً اختیارات کراء واجارہ را داشته باشد پس با انتقال او این اجارہ فسخ گردید و منتظمین و یا مہتمم جدید اختیار دارند کہ عقد را تجدید کنند اما اگر مہتمم کاملاً اختیار نداشته باشد بلکہ در این مورد منتظمین مدرسہ توافق میکند و مہتمم وکالہ کار مینمود پس با انتقال او عقد اجارہ به پایان نمیرسد ابقاء بر آن ضروری است باید بعد از انتہای مدت تجدید کراء نموده شود.

قال ابن عابدین رحمہ اللہ : قال السامحی فی البدائع ان الاجارۃ لا تبطل بموت الوکیل سواء کان من طرف الموہر او المستأجر اھ قلت ومثله فی القہستانی عن قاضیخان و فی العاتر خانیۃ کل من وقع له عقد الاجارۃ اذا مات تفسخ الاجارۃ بموتہ ومن لم یقع العقد لہ لا یتفسخ بموتہ وان کان عالداً یزید الوکیل والوصی و کلما المتولی فی الوقف (رد المحتار ص ۲۰ ج ۱) وللہ سبحانہ وتعالی اعلم.

۲/ جمادی الاولیٰ سنہ ۱۳۴۲ ہجری

ماموریت در کار شراب با کفار

سوال : آیا در کار شراب کفار ماموریت جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در خرید و فروخت شراب ماموریت جواز ندارد اما در دیگر امور این دفتر شراب کفار ماموریت جواز دارد اما اگر خطر دینی در آن باشد پس احتراز در کارست. واللہ سبحانہ وتعالی اعلم.

۲۲ ربیع الثانی سنہ ۱۴۰۳ ہجری

اجرت بر لیسنس در یوری

سوال : لیسنس در یوری یا لیسنس در یوری مکتب را با اجرت تیار نمودن تحت یکی از دو صورت ذیل جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

(۱) مردم مکتب اجورہ دوش و محنت خویش را می جویند.

(۲) مردم مکتب دلال اند اجورہ دلالی رامی جویند پس صورت درست جواز آن چگونه

است شرح نمائید؟ بینوا توجروا۔

الجواب باسم ملہم الصواب: صورت ثانیہ یعنی این معاملہ را دلالی گفتن درست نیست زیرا دلال دوکار دارد۔ (۱) تلاش بائع (۲) ارضاء علی البیع در این صورت ہر دو مفقود است زیرا بائع حکومت است کہ متعین است وقانوناً مکلف است بر اجرای لیسنس دریور لذارضاء علی البیع را نیز ضرورت نیست۔

صورت اول درست است در حصول لایسنس سہ نوع محنت را متحمل میشود۔

(۱) عریضہ دادن

(۲) منظوری گرفتن از حکومت

(۳) بعد از وصول نمودن از حکومت تا عارض آنرا رسانیدن۔

پس بر قسم اول وثالث گرفتن اجرت جواز دارد زیرا ہر دو در اختیار اجیر میباشد۔ اما قسم ثانی منظوری دادن و وصول نمودن آن در اختیار اجیر نمیباشد و قدرت بقدرۃ الغیر در حکم عجز است جواب اینست کہ محکمہ قانوناً مکلف است بر اعطاء لیسنس چراکہ این کار خارج نیست از قدرت اجیر در این جواب تامل است اما بنا بر قسم اول وثالث حقدار اجورہ میباشد۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔ ۵/شعبان سنہ ۱۴۱۱ ہجری

اجارہ برق

سوال: با محکمہ برق معاملہ بیع میباشد و یا معاملہ اجارہ؟ اگر معاملہ بیع باشد، بودن عین مفقود علیہ شرط است کہ در اینجا مفقود است و اگر اجارہ باشد پس با ابقاء اصل تحصیل منفعت می آید در حالیکہ اصل برق مصرف میشود پس این کدام نوع عقد است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب: این عقد اجارہ است اما نہ در حق برق بلکہ در حق پیداوار وآلات رسانندہ برق و عملہ آن اجارہ است۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔

۱۴/ربیع الاول سنہ ۱۴۱۳ ہجری

شرط نمودن پٹرول تکسی بر مستاجر

سوال: پٹرول تکسی مانند علف دابہ است اگر در کرایہ دابہ علف بر مستاجر شرط باشد

اجارہ فاسد^۴ است پس اگر پطروں پر مستاجر شرط شود باید این اجارہ نیز فاسد باشد و اگر جائز باشد پس در آن مابہ العرف چیست ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : بین تیکسی وداہہ بنا بر دو علت فرق است :

(۱) در داہہ علف مهم باشد برای بقای عین داہہ در حالیکہ برای بقاء عین تیکسی پطروں ضروری نیست.

بر چیزیکہ بقای مستاجر موقوف است آن بدوش مالک است و چیزیکہ موقوف علیہ بقاء نباشد بدوش مستعمل است .

(۲) اگر از داہہ انتفاع گرفته نشود نیز علف دادن برایش لازمی باشد اما اگر تکسی انتفاع گرفته نشود پطروں انداختن در آن ضروری نیست .

ازینجا علف بر مالک داہہ و پطروں بر مستعمل قرین قیاس است پس قیاس تیکسی بر داہہ درست نیست . واللہ سبحانہ و تعالی اعلم .

۱۸ ربیع الاول سنہ ۱۴۱۳ ہجری

کورت فیس ((یعنی فیس محکمہ قضاء))

سوال : چند سوالات جواب طلب است در حصہ کورت فیس :

(۱) آیا در وقت عریضہ دادن عدالت کدام نوع قیس می خواهد ؟

(۲) فیس گرفتن قاضی از متنازعین جواز ندارد تنخواہ گرفتن از حکومت جواز دارد آیا در حصہ عریضہ مدعی و مدعی علیہ عدالت از جانبین فیس میکیرد بنام اخراجات عدالت آیا این جواز دارد ؟

(۳) در عدالت های پاکستان فیس مقدمات عائلی عدالت حادثات کرایہ داری وفوجداری هیچ نوع فیس نیست در بعض مقدمات پانزدہ روپیہ میکیرد کہ با آن کاغذ وغیرہ را خریداری کنند و اگر مقدمات دیوانی کم از بیست و پنج ہزار باشد بر آن نیز فیس نباشد در زائد ہفت ونیم فیصد فیس میباشد کہ مسکین در آن نیز معاف میشود و اگر این فیس ختم شود تمکن مقدمہ بازی زیاد میشود آیا گرفتن فیس جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : حکومت مکلف است بر قیام امن وانصاف در حصہ رعیت لذا در حصہ ادای قرض حکومت حق فیس را ندارد در کورت فیس لفظ فیس اجرت ست کہ لفظ متبادل انگلیسی است لذا در حصہ سماع مقدمہ محکمہ کورت حق اخذ فیس را ندارد.

البتہ اگر حقیقہ ضرورت درست محکمہ باشد باید حکومت طبق قواعد فقہا بر دولتمندان نکس تعین کند در دولتمندان ہم تخصیص داده شو افراد تعلق داشته گان و ضرورت مندان در عدالت از افراد دولتمند با شرایط ذیل :

(۱) از افراد دولتمند تکس تنها برای اخراجات عدالتی اخذ شود اما آنرا حکومت ذریعہ عائدات نگرداند مستقل.

(۲) حکومت حق ندارد کہ این فیس را اضافہ کند از ضرورت حالی عدالت.

۱- قال الامام السرخسی رحمہ اللہ : ولا بأس بان یکلف القاضی الطالب صلیفۃ یکتب فیہا حجتہ و شہادۃ شہودہ لان منفعة ذلك له والذي یحق علی القاضی مباشرۃ القضاء فاما الکتابة لیست علیہ فلا یلزمہ انحاء الصحائف لذلك من مال نفسه ولكن لو کان فی بیت المال فلا بأس بذلك لانه یصل بعلمہ و کفایتہ فی مال بیت المالف فما یصل بہ لا بأس بان یجعل فی مال بیت المال و علی هذا اجر كاتب القاضی فانه ان جعل کفایتہ فی بیت المال لکفایة القاضی لیحتسب فی عملہ فهو حسن وان رای ان یجعل ذلك علی المخصوص فلا بأس بہ لانه یعمل لهم عملاً لا یستحق علی القاضی مباشرتہ و كذلك اجیر قاسم القاضی (المبسوط ص ۷ ج ۳)

۲- وقال ایضاً : ثم الاولی ان یجعل کفایة قاسم القاضی فی بیت المال ککفایة القاضی لان عملہ من نعمة ما انتصب القاضی لہ فان لم یقدر علی ذلك امر اللذن یریدون القسمة ان یستأجروہ بأجر معلوم و ذلك صحیح لانه یعمل لهم عملاً معلوماً و ذلك العیل غیر مستحق علیہ و لا علی القاضی فالقضاء یتهم بہ ان یصیب کل واحد من الشرکاء و القسمة عمل بعد ذلك فلا بأس بالاستعجار علیہ کالکتابة (المبسوط ص ۱۳ ج ۳)

۳- وقال الامام ظاہر بن عبد الرشید البخاری رحمہ اللہ : وفي المحيط و اذا اراد القاضی ان یکتب السجل و یأخذ علی ذلك اجر یاخذ منه مقدار ما یمیز اخلہ لغيرہ و کذا لو تولى القسمة بنفسہ بأجر لو اخذ الاجر فی مباشرۃ نکاح الصغار لیس لہ ذلك لانه واجب علیہ و ما لا یجب مباشرتہ جاز اخذ الاجر علیہ (خلاصة الفتاوی ص ۲ ج ۲)

۴- وقال الامام الکلباسی رحمہ اللہ : و معلوم انه لا یمکنہ القيام بما نصب لہ بنفسہ فیحتاج الی نائب یلوم مقامہ فی ذلك و هو القاضی و لہذا کان رسول اللہ صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم یحلف الی الافاق قضاء فیہ عسف سیداً معاً ذاکہ.

الى اليمين وبصرف عتاب بن اسيد عليه السلام الى مكة فكان نصب القاضى من طرف رابع نصب الامام فكان طرفها
وقدمه عليه السلام فريضة محكمة (بذائع الصنائع ص ٢٠٠ ج ١)

٥ - وقال الامام المرعشي عليه السلام (ولا بأس برزق القاضى) لانه عليه السلام بعف عتاب بن اسيد عليه السلام
مكة وفرض له وبصرف عليا عليه السلام الى اليمين وفرض له ولانه محبوس لدى المسلمين فتكون نفقته في مالهم
وهو مال يهت المال وهذا لان المحبس من اسباب النفقة كما في الوصى والمضارب اذا سافر عمال
المضاربة وهذا فيما يكون كفاية فان كان شرطاً فهو حرام لانه استتجار على الطاعة اذا القضاء طاعة بل
هو افضلها ثم القاضى اذا كان فقيراً فالأفضل بل الواجب الاخذ لانه لا يمكنه اقامة فرض القضاء الا به
اذا اشتغال بالكسب بقعدة عن اقامته وان كان غنياً فالأفضل الامتناع على ما قيل وفقاً بهيئة المال
وقيل الاخذ وهو الأصح صيانة للقضاء عن الهوان ونظر المني يولى بعده من المحتاجين لانه اذا انقطع
رماً ما يتعدى اعادته ثم تسميته رزقاً تدل على انه بقدر الكفاية (الهداية ص ٢٠٠ ج ٢)

٦ - وقال ايضاً: ويلبى للقاضى ان ينصب قاسماً يوزقه من هيئة المال ليقسم بين الناس بغير
اجر لان القسمة من جنس عمل القضاء من حيث انه يتم به قطع المنازعة فاشبهه رزق القاضى ولان
منفعة نصب القاسم تعم العامة فتكون كفايته في مالهم غرضاً بالغرض (قال فان لم يفعل نصب قاسم
يقسم بالاجر) معناه باجر على المتقاسمين لان النفع لهم على الخصوص ويقدر اجر مثله كيلا يتحكم
بالزبادقوالأفضل ان يوزقه من هيئة المال لانه ارفق بالناس وابتعد عن العيبة (الهداية ص ٢٠٠ ج ٢)

٧ - وقال العلامة علاء الدين الطرابلسي رحمته الله: والقاضى اخذ الاجرة على كتب السجلات
والمعايرة وغيرهما من الوثائق اذ يجب عليه القضاء وايصال الحق الى اهله لا الكتابة ولكن انما يطيب
له لو اخذ ما يجوز اخذه لغيره قال في الملتقط للقاضى ان يأخذ ما يجوز لغيره اخذه وما قيل في كل الف
عمسة دراهم لا نقول به ولا يليق ذلك بالفقير و اى مشقة للكاتب في كثرة القمن و انما اجر مثله بقدر
مشقته وبقدر عمله في صناعته ايضاً كحكاك وثقاف مستاجر باجر كثير في مشقته قليلة.

(فصل) واما اجرة السجل على من يجب قيل على المدعى اذ به احياء حقه فنفعه له وقيل على المدعى
عليه اذ هو يأخذ السجل وقيل على من استاجر الكاتب وان لم يأمره احد وامر القاضى فعلى من يأخذ
السجل (معين الاحكام ص ١٠٠ ج ٢)

۸ - وقال في الهدية: ولا يأخذ الرزق الا من يبيع مال الكورة التي يعمل فيها لانه يعمل لاهل هذه الكورة كلها في العتابة.

۹ - وقال ايضا: واما اجر كتاب القاضي واجر قسامه فان راي القاضي ان يجعل ذلك على الخصوم فله ذلك وان راي ان يجعل ذلك في مال يبيع المال وفيه سعة فلا بأس به وعلى هذا الصحيفة التي يكتب فيها دعوى المدعى وشهادتهم ان راي القاضي ان يطلب ذلك من المدعى فله ذلك وان كان في بيع المال سعة وراى ان يجعل ذلك في بيع المال فلا بأس به وفي الدوازل قال ابراهيم سمعت ابا يوسف رحمته الله سئل عن القاضي اذا جرى له ثلاثون درهما في رزاق كاتبه ومن صمغته ايسعه ذلك قال ما احب ان يعرف شيئا من ذلك عن موضعه الذي سمي له كلها في العتارخانية. (عالمگیری ص ۳۰۰ ج ۳)

۱۰ - وقال العلامة التبرتاني رحمته الله: يستحق القاضي الاجر على كتب الوثائق قدم ما يجوز لغيره كالمفاتيح

۱۱ - وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله: (قوله قدم ما يجوز لغيره) قال في جامع الفصولين للقاضي ان يأخذ ما يجوز لغيره (رد المحتار ص ۱۰ ج ۱) والله سبحانه وتعالى اعلم

۱۳ / صفر سنه ۱۲۱۴ هجری

گرفتني اجرت بر تعليم دادن مسائل

سوال: در ديار ما مفتی مقرر نيست مردم جهت حل مسائل يك مقام را تعيين نموده اند برای سه يا چهار ساعت يك مفتی مسائل مردم را حل ميسازد از طرف حكومت كدام معاش نيز برايش تعيين نيست آیا اين مفتی حقدار اجرت ميباشد يا خير؟ بينوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: بله! حق گرفتن اجرت را دارد تفصيل چنين است اگر کسی از مفتی کدام مسئله را بپرسد و مفتی آنرا بداند نمودن آن بر مفتی فرض است لذا حقدار اجوره نيست اما اگر کدام مفتی جهت سهولت مردم اوقات خویش را فارغ کند تنها مسائل مردم را حل سازد چونکه اين عمل بر او فرض نبود ازينجا حقدار اجرت است.

قال الامام المرحوم في رحمته الله: (ولا بأس برزق القاضي) لانه عليه السلام يبيع عتابة بن اسيد رحمته الله ال مكة وفرض له و يبيع عليا رحمته الله الى اليمن وفرض له ولانه مهوس بحق المسلمين فلكون نفقته في

مالہم وهو مال بیعت المال، وهذا لان الحبس من اسباب النفقة كما في الوصي والمضارب اذا سافر
عمال المضاربة وهذا فيها يكون كفاية فان كان شرطاً فهو حرام لانه استعجار على الطاعة اذا القضاء
طاعة طاعة بل هو افضلها ثم القاضي اذا كان فقيراً فالأفضل بل الواجب الاحتلانه لا يمكنه اقامة
فرض القضاء الا به اذا اشتغال بالنكسب يقعه عن اقامته وان كان غنياً فالأفضل الامتناع على ما
قيل وفقاً ببيت المال وقيل الاخذ وهو الاصح صيانة للقضاء عن الهوان ونظار لمن يولى بعده من
المحتاجين لانه اذا قطع زماناً يتعذر اعادته ثم تسهتروا قاتل على انه بقدر الكفاية (الهداية ص ۲۰۹ ج ۲)

وقال ايضاً: ويلحق للقاضي ان يصب قاسماً يزرقه من بيت المال يقسم بين الناس بغور اجر لان
القسمه من جنس عمل القضاء من حيث ان يتم به قطع المنازعة فاشبهه رزق القاضي و لان
منفعة نصب القاسم تعم العامة فتكون كفايته في مالهم غراماً بالغتهم (قال فان لم يفعل نصب قاسماً
يقسم بالاجر) معناه بأجر على المتقاسمين لان النفع لهم على الخصوص ويقدر اجر مثله كيلا يتحكم
بالزيد او الافضل ان يزرقه من بيت المال لانه ارفق بالناس وابتعد عن العهبة (الهداية ص ۲۰۸ ج ۲)
وقال الامام طاهر بن عبد الرشيد البخاري رحمته الله: وفي المحيط واذا اراد القاضي ان يكتب السجل و
ياخذ على ذلك اجر ياخذ منه مقدار ما يجوز اخذه للغيرة وكذا لو تولى القسمه بنفسه بأجر ولو اخذ الاجرة
في مباشره فكذلك الصغار ليس له ذلك لانه واجب عليه وما لا يجب عليه مباشره تهجاز اخذ الاجرة عليه
(خلاصة الفتاوى ص ۲ ج ۲)

وقال العلامة علاء الدين الطرابلسي رحمته الله: (فصل) واما اجر السجل على من يجب قيل على المدعي اذ به
احياء حقه فدفعه له وقيل على المدعي عليه اذ هو يأخذ السجل وقيل على من استأجر الكاتب وان لم
يأمر احد امره القاضي فعلى من يأخذ السجل (معين المحكمين ص ۲ ج ۲) وقله سبحانه وتعالى اعلم

با شیعہ قادیانی وغیرہ زنا دقہ اجارہ، استجارہ ودیگر معاملات جواز ندارد

سوال : آیا ما موریت شیعہ یا مامور شدن با شیعہ جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : شیعہ زندیق است اورا مامور گرفتن با او ماموریت نمودن
 جواز ندارد مال حصول شدہ از واگر با اجرت باشد یا تحت خرید و فروخت و یا ماموریت
 جواز ندارد ہمہ حرام است باید صدقہ نمودہ شود ہر مساکین .
 فرقہ های قادیانی، ذکری، پرویزی آغاخانی انجمن دینداران وغیرہ فرقہ ہا عقائد کفریہ
 خویش را روشن و برملا اعلان نمودہ اند کہ اینہا عقائد کفری خویش اسلام می ماند حکم
 ہمہ یکسان است .

تفصیل حکم زنا دقہ در جلد اول در کتاب الایمان والعقائد ودر جلد ششم باب المرتد
 والبغاة بیان شدہ تفصیل اضافہ در کتاب الخطر والاباحۃ می آید . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .
 حررہ ذی الحجہ سنہ ۱۳۱۳ ہجری

طلب نمودن اجرت اضافہ از تعین برای قلی

این بحث در کتاب الخطر والاباحۃ گذشتہ است .

کرایہ تکسی اضافہ از میتر

این بحث در کتاب الخطر والاباحۃ گذشتہ است .

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 ﴿وَمَا تَنْهَيْهِ، إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾

ارشاد اولی الابصار الی

شرائط حق القرار

«حق قرار و عوض آن برای مستاجر در این باره بر یک رساله نبیره»

بحث مفصل در باره حق استقرار مستاجر

در حصه حق استقرار مستاجر یک تحریر خدمت ایтан عرض نموده شد دلایل ثانید ویا تردید را در این مورد ارسال فرمائید والاجر عندالله الکریم.

سوال : دکان را به مستاجر دادن و ضمانت یک مبلغ پول بعنوان (سرقفلی) از دوکاندار گرفتن چه حکم دارد آیا جواز دارد یا خیر؟

جواب : اصل ضابطه شرعی در این صورت مورد این است که بپایان رسیدن مدت اجاره یا موت احد المتعاقدين مطلق اجاره خاتمه می یابد، لذا لازم ست آن وقت از مستاجر بالفور خلع ید بعمل آید کما هو مصرح فی عامه المتن و شروح الفتاوی اما فقهاء متأخرین در بعضی صورت بارعایت شرائط چند با بقاء مورد اجاره (دکان و مغازه و غیره) در قبضه مستاجر نسلاً بعد نسل فتوی داده اند و مادامیکه مستاجر پابند شرائط مورد نظر باشد موجر حق اخراج ویرا یا فسخ اجاره راندارد حتی موت احد المتعاقدين هم موجب فسخ نخواهد شد، بلکه نسلاً بعد نسل جاری و بر قرار خواهد ماند، و من جمله صورتهائی که موجب فتوی جواز قرار گرفته است این ست که دکان و مغازه و غیره یعنی مورد اجاره بعنوان اجاره دائمی در اختیار مستاجر گذاشته و او را مطمئن سازند که مال الاجاره از تصرف وی اخراج نمی گردد

تا مبلغی کہ صرف تعمیر وغیرہ مینماید بہدرنرود، این قبیل املاک مستاجر را در اصطلاح فقہاء رحمہم اللہ تعالیٰ ارض محترکہ و کردار یا جدک گویند، و حق دائمی مستاجر را بمشد مسکہ یا حق قرار تعبیر می نمایند۔ کما فی ردالمحتار والعقود الدریۃ۔

و این صورت در اراضی اوقاف یا بیت المال مسلمین یا در املاکی کہ مالک آن را مختص اجارہ نمودہ است متصور ست : و نیز قرار داد دائمی اجارہ مرقوم گردیدہ است کہ او بانکاء آن مبلغی در مال الاجارہ صرف و مشقت و زحمتی متحمل شدہ است پس در این صورت ہم تا وقتیکہ مستاجر شرائط ذیل را رعایت کند از تصرف وی خارج نخواہد شد :

اول اینکہ اجرة مقررہ را مرتباً پرداخت نماید .

ثانیاً مستاجر ملتزم شود کہ در صورت تغییر اجرة بر حسب عرف ہر چہ باشد بپردازد .
ثالثاً اینکہ زمینی یادکان و منزل مورد اجارہ را تا سہ سال معطل از استفادہ نگذارد، کما فی الخیریۃ اذا ثبت انہم معطلوها ثلث سنین تنزع من ایدیہم .

چنانچہ یکی را از شرائط مذکور رعایت کردہ نشدہ حق وی ساقط میگردد.

علامہ ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ در ردالمحتار والعقود الدریۃ فی تنقیح الفتاویٰ العامدیہ در مورد این مسئلہ بحث مفصلی ایراد نمودہ است و نیز مستقلاً رسالہ ای بنام : (تحریر الاجارۃ) لہم ہواحق بالاجارۃ) مرقوم فرمودہ است، و قسمتی از تحقیق علامہ رحمہ اللہ تعالیٰ کہ در رسالہ مذکورہ زیب قرطاس فرمودہ است، بدین قرار ست.

ذكر فی البحر عن القنیۃ ما نصہ استاجر ارضاً و قفاً غرس فیها و بی ثم مضت مدۃ الاجارۃ للمستاجر ان یتبیلها باجر المثل اذا لم یکن فی ذلك ضرر ولو ابی الموقوف علیہم الا القلع لیس لہم فذلک ما تعبی

و قال فی البحر بهذا یعلم مسألة الارض المحتركة وهي منقولة ايضاً في اوقاف الخصاص ان تعبی

قال الهامی رحمہ اللہ قلنا و حاصلہ ان كلام المتون والشروح وان كان شاملاً للوقف والملك الخ

و فیہ ایضاً قد یغیب حق القرار بغیر البناء والغرس بأن تكون الارض معطلة فیمستاجرہا من المتکلم علیہا لمصلحہا للزراعة و یجرعہا و یکبسہا و هو المسمى عشد المسکة فلا تنزع من یدہ ما دام ینفع ما علیہا من القسم المتعارف کالمصر و نحوہ الخ

و فی ردالمحتار و فی فتاویٰ العلامة المحقق عبدالرحمن آقندی مفتی دمشق جواباً لسؤال عن

المخلو المتعارف بما حاصله ان المحکم العام قد یضم بعض المعارف الخاص عند بعض العلماء کالتسلی وظہر من منه الاحکام التي جرت بها العادة في هذه الدیار وذلك بأن تمسح الارض وتعرف بكسرها و یفرض من قدر من الارض مبلغ معين من الدراهم و یملی الذي یبني فیها یؤدی ذلك القدر في كل سنة من غیر اجارة كما ذكره في انفع الوسائل الخ

علی هذا گرفتار سر قفلی از مستأجر بارعايت شرائط بالانزد متأخرین فقهاء رحمهم الله تعالی حرجی ندارد.

هذا ما وقع في نوادی بولته سبحانه الهادی وعلیه في الامور كلها اعتمادی.

الجواب باسم ملهم الصواب : مرسل تحریر حضرت مفتی محمد شفیع رحمہ اللہ تعالیٰ در رسالہ قانون اسلامی بابت پتہ دوامی از جواهر الفقہ ماخوذ شدہ در رسالہ مذکورہ. تحقیقات علامہ شامی رحمہ اللہ تعالیٰ مدنظر گرفته شدہ تحت (تحریر العبارة فیمن هو احق بالاجارة) در آن رسالہ ابن عبادین رحمہ اللہ تعالیٰ تحریر نمودہ .

طبق این تحقیق علامہ شامی رحمہ اللہ تعالیٰ در حصہ ثبوت حق قرار شرایط ذیل است:

(۱) زمین وقف باشد یا ارض سلطانیہ باشد در زمین مملوک کسی حق قرار ثابت نگردد.

(۲) در ارض وقف و اراضی سلطانیہ نیز مطلقاً حق قرار نباشد بلکہ شرط است کہ این اراضی برای زراعت متعین شدہ باشد وانتفاع کامل بر این موقوف باشد کہ بہ مزارعین حق قرار دادہ شود.

و کذا المحال و الالبیۃ یشرط فیها ان تكون معدة للاستغلال وان يكون الانتفاع بها بالمعبر موقوفاً علی بقائها یا بحدی المستأجرین.

(۳) مستأجر زمین را با مصارف شخص تعمیر و آباد نمودہ باشد یا باغ تیار نمودہ باشد یا بر تعمیر زمین خیلی مصارف نمودہ باشد.

(۴) بوقت عقد اجارہ تصریح شدہ باشد برحق قرار یا چنین در عرف معروف باشد.

(۵) حق قرار در اراضی وقف بعد از سه سال تثبیت میگردد و در اراضی سلطانیہ بعد از سی سال ثابت میشود.

(۶) اینکه مستأجر اجرت معینہ را اداء نمودہ باشد.

(۷) اگر در عرف شرح اجرت اضافہ گردد مستأجر طبق آن اضافہ را قبول کند البتہ در

تعیین اجرت آن حالت زمین معتبر باشد که قبل از محنت مستاجر بود بعد هموار نمودن زمین آبیاشی و غیره انتظامات طبق حالت بعدی اجرت نباشد.
(۸) مستاجر زمین را تا سه سال معطل نماند.

عقد العلامة ابن عابدین رحمته الله فی رسالته تحریر عبارت فصلاً لبيان ملكة ما اطل في تحقيقه فقال:
قد ظهر لك مما قررناه وما نقلناه عن المتون وغيرها ان المستاجر بعد فراغ مدة اجارته يلزمه تسليم الارض ليس له استبقاء بناءه او غراسه بلارضى المتكلم على الارض الا اذا كان له فيها ررع فانه يترك فيها بأجر المثل الى ان يدرك لان له نهاية معلومة بخلاف البناء والغراس و اصول الرطبة التي تبقى في الارض لا الى مدة معلومة فليس له استبقاء ذلك بل يقطع ذلك ويسلم الارض فارضة ماله يكن في القلع ضرر على الارض فان الموهجر يملك ذلك جهرا على المستاجر بغيره مقلوعاً الا ان يتراضيا على بقائه (و علمت) ان هذا شامل للارض الملك والوقف الا اذا كانت ارض الوقف معدة لذلك كالقري والمزارع التي اعيدت للزراعة والاستبقاء في ايدي فلاحيها الساكنين فيها والخاصين عنها بأجرة المثل من الدارهم او بقسم من الخراج كنصفه و ريعه ونحو ذلك مما هو قائم مقام اجرة المثل ومثل ذلك الاراضي السلطانية فان ذلك كله لا يحرم عمارته والانتفاع به المعتبر الا ببقائه بأيدي الزارعين فانه لولا ذلك ما سكن اهل القري البذ كورة فيها فانهم اذا علموا انهم اذا فعلوا الارض و كرروا انهارها و غرسوا فيها اخلت منهم و اخرجوا منها ما فعلوا ذلك ولا سكنوها فكانت الضرورة داعية الى ابقائها بأيديهم اذا كان لهم فيها كردار او مشد مسكة ما داموا يدفعون اجرة مثلها ولم يعطوها ثلاث سنين كما مر لان تعطيلها اقل من ذلك قد يكون لاستراحة الارض حتى تغل الغلة المقصودة فان عطلوها اكثر سقط حقهم و دفعات لغيرهم (و كذا) لو امتنعوا من دفع اجرة المثل او ما قام مقامه من القسم المتعارف والافهم احق من غيرهم رعاية للجانين ودفعاً للضرر عن الفريقين فان بذلك يحصل النفع لهم ولجهة الوقف والميزري ومثل ذلك الخواص اي الدكاكين الموقوفة المعدة للاستغلال اذا كان فيها للمستاجر سكنى موضوع بأذن المتولى وقام المستاجر بعمارها وثبت له بها حق القرار وصار له فيها الكردار المعبر عنه في زماننا بالحدك كما مر لا تلزع من يده ولا توجه للغيره ما دام يدفع اجرة المثل والمردأ بأجر المثل فيها هو ما تستاجر به اذا كانت خالية عن البناء (وبعد اسطر) وينبغي ان يقال مثل ذلك في مشد المسكة فان صاحب المشد وان لم يكن له في الارض عين قائمة لكن له فيها نصب وخدمة صيد حرفها و كربها و كرى انهارها حتى صارت قابلة للزراعة فتعتبر اجرة مثلها على تقدير كونها معطلة خالية عن ذلك الذي فعله فيها فيؤخذ منه بقدره و كذا من قام مقامه من ولد او مفروغ له و

مغل ذلك يلحق ان يقال في الجهد فتمت اجرة الخانوت بحاليتها من حد كه القائم فيها واما الفقه عليها
حق صار بحاليتها لعام الانتفاع (رسائل ابن عابدین ص ۳۰ ج ۲)

برای نفع ارض وقف وارض سلطانيه حق قرار جائز گردانیده شده که در آن مستاجر را
نیز فائده باشد اما در ارض حق قرار برای ضرر مالک باشد لذا جواز ندارد.

وقال علامة ابن عابدین رحمته والفرق ان الوقف معد للايجار فاجاره من ذی الهد باجره مغلله اول
من اجاره من اجنبی لما فيه من النظر للوقف والنظر للمستاجر الذي وضع السكنى بالاختار وثبتت له
القرار بخلاف الملك فان لصاحبه ان لا يوجر ليسكنه بنفسه او يعيره او يرهقه او يبيعه او
يغضله (رسائل ابن عابدین ص ۳۰ ج ۲)

وقال في المحاشية العلامة (قوله ولو استاجر ارض وقف) قيد بالوقف لما في الخبرية عن الحاوي الزاهدی
عن الامراء من قوله بخلاف ما اذا استاجر ارضا ملكا ليس للمستاجر ان يستبقها كذلك ان ابي المالك
الا القلع بل يقال على ذلك الا اذا كانت قيمة الغراس اكثر من قيمة الارض فيضمن المستاجر قيمة
الارض للمالك فيكون الغراس والارض للغراس وفي العكس يضمن المالك قيمة الغراس فتكون
الارض والاههار له وكذا المحكم في العارية اه (رد المحتار ص ۲۰ ج ۲)

حضرت مفتی محمد شفیع رحمہ اللہ تعالیٰ در ارض ملک ثبوت حق قرار را فرموده در
آخر رساله بر آن تردد ظاهر نمود و در حصه تحقیق فرموده با علماء دیگر مشوره کنید.

نقل ابن عابدین رحمته محمد (مطلب فی المرصد والقيمة ومشد المسكة) عن فتاوى العلامة المحقق
عبدالرحمن آفندی مفتی دمشق وهو (الخلو المتعارف في الخوانيس) ان يجعل الواقف او المتولى او المالك
على الخانوت قدرامعيا يؤخذ من الساكن ويعطيه به تمسكاً فرعياً فلا يملك صاحب الخانوت بعد ذلك
اعراج الساكن الذي ثبت له الخلو ولا اجارها لغيرة ما لم يدفع له المبلغ المرقوم فيبقى يجوز ذلك
قياس على بيع الوفاء الذي تعارفه المتأخرون احتيالا عن الربا اه (رد المحتار ص ۳۰ ج ۲)

وذكر في رسالته تحرير العارية عن القيمة والحاوي الزاهدی انه يحبس حق القرار في ثلاثين سنة في
الارض السلطانية والملك وفي الوقف في ثلاث سنين اه (رسائل ابن عابدین ص ۳۰ ج ۲)

در عبارات مذکوره از عبارت اولی بنا بر این استدلال درست نیست که در آن حق قرار
داد دائمی مذکور نیست بلکه مانند بیع وفاء تادم مسترد نمودن پول تسلیم شده حق قرار را
فرموده ازین نوعیت قبض نموده شده سرقلفی مانند کراء با ضمان باشد.

در عبارت شامیہ رحمہ اللہ تعالیٰ اندک قبل شرح خلو را بدین الفاظ نمود.
 وقد تكون اصل عمارۃ الوقف من صاحب الکذک یا عملها منه الواقف یعمربها ویجعلها للمستاجر
 ویجر بہا جرة قليلة وهو المسمى بالخلو.

در این صورت عمارت وقف از طرف مستاجر باشد پس ظاهر تا آنکہ قیمت عمارت
 خویش را تسلیم نشده آنرا حق قرار داده شود.

از مطلب عبارت ثانیہ دانستہ میشود کہ ابتداء در ارض ملوکہ مالک حق قلع را دارد
 اما بعد از مدت مذکورہ حق قلع ساقط میگردد و در حق مستاجر حق اقرار بدین معنی ثابت
 میشود کہ قیمت غراس کم باشد از قیمت ارض مستاجر مطالبہ قیمت غراس را کند.

بنا برین ترتیب طبق عبارت صفحہ ۲۱ ج ۵ شامی نیز تضاد مرتفع میگردد ازینجا اولاً
 برای مالک حق قلع و آخراً بر مالک ضمان قیمت غراس مذکور است صورت تطبیق آن این
 است کہ قبل از مدت معینہ مالک را حق قلع باشد و بعد از آن مدت حق مطالبہ قیمت
 غراس را از مالک داشته باشد.

در عبارت ثانیہ در ارض ملک دانی حق قرار مراد نباشد بنا بر دلائل ذیل :

(۱) باوجود نقل این عبارت شامی رحمہ اللہ تعالیٰ خلاف آن فیصلہ نموده اگر از عبارت
 بر ثبوت حق قرار امکان استدلال می بود هر آئنہ علامہ شامی رحمہ اللہ جواب آنرا تحریر
 میداشت یا این مسئلہ را اختلافیہ قرار میداد.

(۲) این عبارت را قتیہ و حاوی از ذاہدی نقل نموده اند در حالیکہ شامی رحمہ اللہ در
 ص ۲۱ ج ۵ در عبارت فوق مذکور حاوی و ذاہدی حق قرار ارض ملک را نفی نمود .

(۳) معاملہ بناء، غراس و غیرہ مانند خلوالحوانیت است کہ حکم آن در عبارت اول چنین
 بیان شد کہ مستاجر تا وصول نمودن مصارف خویش حق قرار را داشته باشد اما حق قرار
 دانی رانداشته باشد.

(۴) در ارض ملک از ثبوت حق قرار همه حقوق مالکانہ مالک خاتمہ می یابد کہ علاوہ
 خلاف اصول اسلام کاملاً ظلم است البتہ اگر مالک مستاجر را بی دخل کند پس بدون تادیب
 معارضہ محنت و مصارف او حق بی دخل نمودن او را ندارد. فقط واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم .

۸ / محرم سنہ ۱۳۰۰ هجری

کتاب الغصب

ظلماً وصول نمودن تکس ((با ج))

سوال : در دیار مادر گلکت بعد انتہاء حکومت انگلیس ها و ہندوہا حکومت پاکستان بہ میان آمد در وقت حکومت ہندوہا در منطقہ پونیال راجہ سکونت داشت خانم نظم ونسق انها پنداشتہ میشد بر زراعت کاران کارہای شاقہ راسی نمودند بالاخرہ تنگ آمدند و گفتند باج میدہیم پس بر کسی دہ سیر بر کسی بست سیر غلہ در فصلی مقرر شد نمی توانیم کہ حکومت را از ظلم این ستمگاران اطلاع دہیم آیا گفتہ میتوانیم کہ این غلہ بہ آن اشخاص حرام است و کسی کہ آنرا خریداری کند او نیز حرام را خریداری نمودہ است یاخیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اینچنین گرفتن غلہ راجہ ها جواز ندارد نہ بعد از گرفتن مالک آن میگردند این غلہ مال مغضوب شمرده شود کہ واجب الرد میباشد پس بیع و شراء آن جواز ندارد . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .
۱۷ / ذی الحجہ ۱۳۷۷ ہجری

تفصیل وجوب ضمان بصورت ہلاک مغضوب

سوال : وقتیکہ کسی کدام چیز را غصب کند وان چیز از دست غاصب گم شود در وقت ادای ضمان کدام قیمت را اعتبار باشد؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر شی مغضوب مثلی باشد مثل آن واجب میباشد واگر مثل آن در بازار منقطع گردیدہ باشد قیمت یوم انقطاع را اعتبار باشد .
اگر مغضوب قیمتی باشد پس قیمت یوم غصب را اعتبار باشد .

قال فی التئویر و ہر حہ : او محبہ رد مغلہ ان ہلک و هو مثل وان انقطع المثل بان لا یوجد فی السوق الذی یباع فیہ وان کان یوجد فی البیوت ابن کمال قیمتہ یوم الخصومۃ ای وقت القضاء وعند ابن یوسف رحمہ اللہ یوم الغصب وعند محمد رحمہ اللہ یوم الانقطاع و رجا قہستانی و محب القیمۃ فی القیمۃ یوم غصبہ اجماعاً .

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ : (قوله و رجا) ای قول ای یوسف وقول محمد رحمہما اللہ تعالی و کان الاولی ای بقول ایضا ای کما رجع قول الامام رحمہما اللہ ہما لم یضی المتون علیہ وصرحاً قال القہستانی و هو

الرجح كما في الخزانة وهو الصحيح كما في الصفة وعند أبي يوسف يوم الفصیح وهو اعدل الاقوال كما قال المصنف وهو المختار على ما قال صاحب النهاية وعند محمد يوم الانقطاع وعليه الفتوى كما في ذخيرة الفقهاء وبه اتفق كثير من المشايخ (رد المحتار ص ۸۰ ج ۱۰) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۱۵ / ذی قعدة سنه ۸۸ هجرى

تعمیر نمودن زمین بلا اذن

سوال : اگر شوهر زمین زوجه را تعمیر کند پس آن تعمیر در ملکیت کدام یک از آنها میباشد آیا در ملک زوجه یا در ملک زوج ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در این حصه صورت های مختلف است .

(۱) اگر به اجازه خانم تعمیر نموده باشد تعمیر از زوجه میباشد و بدوش زوجه پول مصرف شده زوج قرض میباشد.

(۲) اگر بدون اذن خانم تیار نموده باشد پس تبرع شمرده میشود.

(۳) اگر شوهر آنرا برای خویش به اجازه خانم تیار نموده باشد پس زمین از خانم و تعمیر از شوهر میباشد.

(۴) اگر بدون اجازه خانم تیار نموده باشد برای خود پس خانه از شوهر میباشد اما اگر خانم مطالبه تخلیه زمین را بکند پس اگر با تخلیه نمودن زمین متضرر میشد شوهر قیمت زمین را اداء کند تا مالک زمین گردد اما قیمت آن خانه سنجیده شود که فیصله تخریب آن مد نظر گرفته باشد که تقریباً اندک تفاوت کند باملبه یعنی خشت و گل خانه ویران شده.

قال في التصدير وهو راجع: عمر دار زوجته بماله بالبناء فالعبارة لها والنفقة دين عليها لصحة امرها ولو عمر لنفسه بلا ائنها فالعبارة له ويكون غاصبا للفرصة فيؤمر بالتعريض بطلبها فلك ولولها بلا ائنها فالعبارة لها وهو متطوع في البناء فلا رجوع له.

وقال العلامة ابن عابدين رحمته الله: (قوله عمر دار زوجته الخ) على هذا التفصيل عبارة كرمها وسائر املاكها جامع الفصولين وفيه عن العدة كل من بني في دار غيره بامر فالبناء لامر ولو لنفسه بلا امره له وله رفعه الا ان يهر بالبناء فيمنع ولو بني لرب الارض بلا امره ينمي ان يكون متبرعا كما مر اه (قوله بلا ائنها) بل هو بالبناء تكون عارية ط (رد المحتار ص ۸۰ ج ۱۰) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۸ / ربيع الاول سنه ۸۹ هجرى

اشتباہاً در زمین غیر تصرف نمودن

سوال: نزدیک زمین ما زمین همسایہ ما بود بعد از جریب کشی حکومتی اشتباہاً تقریباً نیم جریب زمین آنها را مایان تصرف نموده بودیم کہ چندین سال حاصلات را نیز از آن برداشته ایم آیا مسترد نمودن حاصلات سابقہ در این صورت اشتباہی بر مایان لازم است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب: قیمت تخم، پارو و آبیاری راکشیدہ با مزدوری حاصلات متباقی را مسترد نمودن بر مالک واجب است. واللہ سبحانہ وتعالی اعلم.

۱۳ / شعبان سنہ ۸۹ ہجری

زمین حاصل شدہ در اصلاحات زراعتی

سوال: وقتیکہ توسط اصلاحات ذریعی اراضی تقسیم شد زمین بعضی ہا نزد بعض افراد تحت غصب بود و یا انگلیس ہا آنرا عوض غداری بہ آنها دادہ بودند، پس این اراضی را بلا معاوضہ یا با معاوضہ بہ مردم میدہند، بصورت با معاوضہ مع سود دادہ میشود آیا استعمال عائدات آن جواز دارد یا خیر؟ و کسانیکہ آنها را بلا معاوضہ دادہ شدہ آیا عائدات آنها جائز میباشد یا خیر؟ و زمینیکہ آنرا غصب نمودہ اند اگر آن زمین بہ کسی بلا معاوضہ دادہ شود آیا خوردن عائدات آن برای ایشان جواز دارد یا خیر؟ در صورتیکہ مالک آن زمین ہم معلوم نیست؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب: زمینیکہ در حصہ آن مفسوب بودن یقینی است عائدات آن حرام است اگر بلا معاوضہ میسر شود یا قیمت مع سود یا بلا سود. و زمینیکہ مفسوبہ بودن آن یقینی نباشد عائدات آن بہ ہر صورت حلال است اگر کہ جاگیر بدست آورده از انگلیس ہا باشد یا مفت میسر شدہ باشد یا بالمعاوضہ مع سود یا بلا سود البتہ خریدن آن با سود یا سود دادن گناہ و جرم است. واللہ سبحانہ وتعالی اعلم. ۳ / رجب سنہ ۹۷ ہجری

کتاب الشفعة

بعد از یک ماه دعوی شفعه قابل قبول نمی باشد

سوال : یک قطعه زمین را خریدم از مدت شش ماه شفیع کشت و کارم را مشاهده داشت حالا شفیع دعوه شفعه را دارد آیا دعوه او قابل قبول باشد یا خیر ؟ اگر فرضاً شفیع بر طلب موائبه و طلب تقریر شاهد بیاورد پس جهت تاخیر اضافه در تاخیر طلب خصومت عندالفاضی از یک ماه آیا نزد امام محمد رحمه الله حق شفعه او ساقط میگردد یا خیر ؟

پاسخ داشت : نزد مجستریت (مدیر مراغه) رفتیم گفت فیصله شرعی را بیاورید پس مایان نزد شمایان مراجعه کردیم تا شما در این مورد برای مایان فیصله شرعی را بدهید . بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در این صورت جهت فقدان طلب موائبت و طلب تقریر حق شفعه او باطل میباشد اگر فرضاً شفیع شواهد بیاورد بر طلب موائبه و طلب تقریر در این صورت نیز جهت تاخیر اضافه از یک ماه حق شفعه او باطل میباشد اگر این تاخیر بلا عذر شرعی باشد . همین است قول امام محمد رحمه الله تعالی . و امام ابن عابدین رحمه الله تعالی همین را مفتی به قرار داده .

(قوله موثق یفتی بقول محمد) و (قوله دفعاً للهر) و (قوله قلنا لا)

علاوه از آن علامه رافعی رحمه الله تعالی در (التحریر المختار) بر آن سکوت نموده که دلیل مفتی به بودن این قول میباشد . البته اگر بنا بر عذر معقول در طلب الخصومت عند العاکم تاخیر آمد حق ساقط نمیکردد . بشرطیکه طلب موائبه و طلب تقریر را با شواهد تثبیت کند .

(قوله بلا عذر) فلو بعد کبره و سفر او عدم فاضیری الشفعة بالهوار فی بلدة لا تسقط اتفاقاً (ردالمحتار ص ۳۰۶) والله سبحانه و تعالی اعلم . ۲۸ / محرم سنه ۸۶ هجری

تفصیل بطلان حق با سکوت شفیع

سوال : بعد از فروش یک قطعه زمین شفیع تا چند ایام خاموش بود آیا حالا حق اثبات حق شفعه را دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : بعد از اطلاع یافتن ببيع عجالة طلب موأنة و طلب تقرير ضروری میباشد در صورت مسؤله جهت فقدان این شرط حق شفعه باطل میباشد . البته اگر جهت علم نداشتن بر مشتری و ثمن شفيع سکوت باشد وبعد از اطلاع یافتن علی الفور طلب موأنة و طلب تقرير بشرایطها معتبره نموده شود درست است .

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ معزاً الی الخالۃ : أخبر بها فكسفت قالوا لا تبطل ما لم يعلم المشتري والعين (الی قوله) اقول وبه انی المصنف التمرکض فی فتاواه فلیحفظ . (ردالمحتار ص ۱۵۰ ج ۳) . والله سبحانه وتعالی اعلم .

۲۸ / محرم سنه ۷۶ هجری

بوقت بیع اختلاف در موت شفيع

سوال : زید که بعد از وفات پدرش بالغ بود بر بکر حق شفعه را داور نمود اما بکر گفت حالاً تمامالوازمات بیع تکمیل شده در وقت بیع پدرت حیات بود اما زید با بینه ثابت کرد که در وقت بیع پدرش فوت نموده بود آیا بینه زید را در اثبات شفعه اعتبار داده شود یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : از جزئیات ذیل بر این مسئله استشهاد نموده شود .

۱ - قال الامام قاضی خان رحمته اللہ : اذا شهد رجل ان زوجة فلانة قتل او مات وشهد اخر ان انه حي كان شهادته الموت والقتل اولی (خاتمة بیامش العالمگیریه ص ۳۰ ج ۳)

۲ - وقال فی الفتاوی المهدیه : ان الاصل تقدیم بینه الموت علی بینه الحیاة لانها تثبت امرأ عارضاً كما هو الاصل فی البیضاء ففی الفصل الثالث عشر من العبادیه اذا شهد رجل ان زوج فلانة قتل او مات وشهد اخر ان انه حي كان شهادته الموت والقتل اولی لانه الموت اثبت العارض انه لم يمت في تلخیص الحامدية بینه زوج فلانة قتل او مات اولی من بینه انه حي الا اذا أخبر بحیاته بتاریخ لاحق اهل الی ان قال بینه الموت اولی مطلقاً كما هو ظاهر اطلاقهم له والتوجيه الجاری مطلق عن قید التاريخ وعدمه وتأخره وتقدمه الخ (فتاوی مهدیه ص ۳۰)

۳ - وقال العلامة ابن نجیم رحمته اللہ : يوم الموت لا يدخل تحت القضاء ويوم القتل يدخل كذا فی المذايعة والولوالجیه والفصول وعلیها فروع

۴ - وقال العلامة الحموی رحمته اللہ : تحت قوله وعلیها فروع : لو برهن ان من شهدوا علی القرارة فی وقت كذا كان ميتاً في ذلك الوقت لا يقبل لان زمان الموت لا يدخل تحت القضاء حتى اذا برهن ان فلاناً مات

یوم کذا و ادعی امراة نکاحا بعد تلك اليوم و برهنهت یقبل بخلاف زمان القتل و النکاح حیث یدخلان تحت القضاة و معها لو ادعی ان اباه مات یوم کذا و قضی ثم ادعی امراة النکاح بحد یوم تقبل فهذا الذى قبله مما فرعه على الاول و مما فرعه على الثانى لو برهن الوارث على انه قتل یوم کذا فبرهنهت البرا ان هذا المقتول نکحها بعد تلك اليوم لا تقبل (شرح الاشباه و النظائر، الفن الثانى ص ۳۸ ج ۲)

از جزئیة اولی و ثانیه اولویت شفیع به نظر می رسد اما استدلال او بنا بر این درست نیست که در وقت بیع بین موت و حیات شفیع تنازع نبود بر موت آن جانبین متفق بودند تنازع در امرین حادثین (الموت و الشراء) در تقدم و تاخر اینها بود.

از جزئیة ثالثه و رابعه ظاهراً بینة مشتری قوی به نظر می رسند. اما بنظر غائر بینة شفیع را ترجیح ثابت است چرا که در جزئیات مذکوره در قبول نمودن بینة مدعیہ نکاح علت اینست که این حق مدعیہ است. و جانب آخر منکر حق اوست و اصولاً بینة مدعی حق راجح باشند در صورت متنازع فیها چونکه شفیع مدعی حق است و مشتری منکر لذا بینة شفیع راجح اند.

علاوه ازین اگر فرضاً بینة مشتری را ترجیح دهیم بازهم مشتری را مفید نباشد چرا در وقت شرا فقط به حیات پدر زید حق شفعه ساقط نمیگردد تا که ثابت نشود که او اطلاع و علم داشت بر شراء مشتری و مبلغ ثمن نیز و معهد خاموش مانده بود.

و اگر از نظر قانون اذا تعارضتا قضا بینة هر دو را هدر تسلیم کنیم حال راقاضی بگیریم باز هم شفیع حق داشته میباشد.

خلاصه اینکه بنا بر وجوه ذیل شفیع را حق هنوز باقیست.

(۱) شفیع مدعی است و مشتری منکر فترجح بینة المدعی

(۲) مشتری علم والد شفیع را بالشراء و مشتری و الثمن ثابت نکرده است.

(۳) قضاء بالحال نموده شود. و الله سبحانه و تعالی اعلم. ۳/ ذی القعدة سنه ۸۴ هجری

با اقاله بار دوم حق شفعه ثابت گردد

سوال: آیا با اقاله برحق شفعه شفیع اثری بیفتد یا خیر؟ ببنوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: با اقاله حق شفیع از سر نو جدیداً ثابت میشود.

قال فی الہدیه: و بالرد بحکم الاقاله یجدد للشفیع حق الشفعة. (عالمگیری ص ۹۳ ج ۵) والله

سبحانه و تعالی اعلم. ۴/ ربیع الآخر سنه ۹۶ هجری

در احیاء موات حق شفعه نباشد

سوال: ارض موات که بازمین زراعتی متصل باشد آیا با احیاء آن حق شفعه ثابت میشود یا خیر؟ بینوا تو جروا

الجواب باسم ملهم الصواب: حق شفعه تنها در صورت بیع زمین ثابت میشود و در احیاء موات حق شفعه میباشد.

قال فی العنود: من غلبت المصلحة جبراً على المشتري بما قام عليه وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ (قوله جبراً على المشتري) واحتراز بقوله على المشتري عما ملكه بلا عوض كما بالهبة والارث والصدقة او بعوض غير معين كالنهر والاجارة والخلع والصلح من دم عمد ودخول فيه ما وهب بعوض فانه اشتراء اتماماً. (رد المحتار ص ۳۰۶) والله سبحانه وتعالى اعلم
۵/ صفر سنه ۹۸ هجرى

جهت تاخير فیصله حق شفعه باطل نگردد

سوال: اگر شفیع حق شفعه را دائر نمود اما فیصله چند سال را در بر گرفت آیا جهت این تاخیر حق شفعه ساقط میگردد؟ اگر ساقط میگردد پس در چقدر وقت ساقط میگردد؟ بینوا تو جروا

الجواب باسم ملهم الصواب: بعد از دائر نمودن دعوه فیصله به اختیار قاضی میباشد در صورت تاخیر قاضی غفلت از طرف شفیع نیست لذا حق او ساقط نمیکردد. والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۳/ ربیع الثانی سنه ۹۸ هجرى

تفصیل ترتیب در حق شفعه

سوال: یک شخص تنها شریک فی المبیع دوم شریک فی المبیع شریک فی الحقوق است در اینجا مقدار شفعه کدام یکی میباشد؟

صورت دوم شخص اول شریک فی المبیع شخص دوم شریک فی المبیع شریک فی الحقوق وجار ملاصق نیز است در حق شفعه که ها را ترجیح داده شود؟ آیا ترتیب ملحوظ است یا کثرت مراتب؟ از عبارت علامه شامی ترجیح ترتیب بنظر می رسد اما در اینجا بعضی علماء کثرت مراتب را ترجیح داده اند فریقین فتوی شما را قبول نموده فیصل قرار

میدهند وبر آن توافق می دارند ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در صورت اول ہر دو مساوی میباشند در صورت دوم شریک فی المبیع را ترجیح می باشد لان الاعتبار لقوة الدلیل لاکثرته ازینجا در شرکاء فی المبیع کثرت و قلت حصہ وجوار و مقدار مجاورت را اعتبار نباشد بلکه ہمہ شرکاء و ہمہ ملاصق مساوی میباشند.

قال فی التعلیق: بقدر رؤوس الشفعاء لا الملك (رد المحتار ص ۳ ج ۱)

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: (قوله ثم لہار ملاصق) ولو متعدا والملاصق من جانب واحد ولو بغير كل ملاصق من ثلاثة جوانب لہما سواء اتفاقا (رد المحتار ص ۳ ج ۱) ولله سبحانه وتعالى اعلم.

۳/ شعبان سنہ ۹۸ ہجری

اگر دو راہ (جوی) آب باشد در ہر یکی شریک حق شفعہ را دارد

سوال : اگر در آبیاری یک قطعہ زمین دو جوی آب باشد آیا شرکاء ہر دو حق شفعہ را دارند یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : ہر دو حقدارند . لان لفظ الشرب عام سواء كان من نهر واحد او من نهرين او اكثر . والله سبحانه وتعالى اعلم .

۳/ شعبان سنہ ۹۸ ہجری

در حق شفعہ راہ جدید را اعتبار می باشد

سوال : یک قطعہ زمین برای آبیاری دو جوی دارد قدیم و جدید حالا از جوی جدید آبیاری میشود حق شفعہ در کدام جوی ثابت می باشد در جدید و یا در قدیم ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : جوی متروک را اعتبار نباشد حق جوی جدید و مستعمل قابل مدار می باشد . والله سبحانه وتعالى اعلم .

۳/ شعبان سنہ ۹۸ ہجری

صاحب مسیل ذیل در مسیل زمین فوق حق شفعہ را دارد وبر عکس ندارد

سوال : از بیخ کوہ آب می آید و در یک حوض و تالاب جمع میشود پس بر چہار جوی تقسیم میشود از ہر مسیل عدہ زیاد مردم زمین خویش را سیراب میکنند بعداً از ہر مسیل دو دو سبیل جدا شدہ است پس شخصی کہ زمین او تحت جوی بزرگ قرار دارد و توسط مسیل های صغیر سیراب میشود یک شخص قطعہات مختلف زمین خویش را بہ فروش رساند آیا

در مسیل وسط بزرگ شرکاء همه حقدار شفعه میباشند یا تنها کسانی که در مسیل های ذیلی یا بائع شریک اند ؟ و افراد مسیل های فوق مسیل بائع محروم باشند. بینوا تو جروا

الجواب باسم ملهم الصواب : مالکان مسیل های ذیلی بر مسیل فوق حق دعوی شفعه را ندارند البتہ مالکان مسیل های ذیلی حق دعوی را بر مسیل های فوق دارند

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ : (قوله وطریق لا ینفذ) فکل اهلها شفعاء ولو مقابلاً والمراد به من النفاذ ان یكون بمحض مبيع امله من ان یستطرقه غیرہم کما فی الدن المتعلی (الی ان قال) فان کانت سکتہ غیر نافذہ ینصحب منہا انقری غیر نافذہ مستطرقہ لا شفعۃ لاهل الاولی فی دار من هذه بملال عکسہ ولو کان ہر صغیر یا حلاً من ہر اصغر منه فهو علی قیاس الطریق فلا شفعۃ لاهل البهر الصغیر بل ارض متصلة بالاصغر کما فی الہدایۃ و ہر و حہا (ردالمحتار ص ۵۳ ج) ولله سبحانه وتعالی اعلم.

۳ / شعبان سنہ ۹۸ ہجری

در زمین بلا شرب اہل شرب حق شفعہ را ندارند

سوال : یک قطعہ زمین بہ فروش رسید کہ شرب، مسیل وطریق ندارد در آن حق کہ ہا را باشد ؟ تنها جار ملاصق را یا تنها اہل شرب را و یا ہر دو را ؟ بینوا تو جروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در این زمین حق شفعہ تنها جار را باشد اہل شرب را نباشد . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ : (قوله کل شرب والطریق الخ) الشرب بکسر الشین النصیب من الماء وعطف القهستانی الطریق یحرم وقال فلویبع عقار بلا شرب وطریق وقعت المیع فلا شفعۃ فیہ من جهة حقوقہ (ردالمحتار ص ۵۳ ج) ولله سبحانه وتعالی اعلم.

۱۱ / شعبان سنہ ۹۸ ہجری

بدون شرب در بیع اراضی اہل شرب راحق شفعہ است

سوال : یک قطعہ زمین بہ فروش رسید کہ شرب وطریق داشت اما بیع بدون الشرب وبدون الطریق نموده شد آیا در این صورت اہل شرب و اہل طریق راحق شفعہ است یا خیر ؟ در حصہ این مسئلہ عبارات شامیہ و ہندیہ ظاہراً متعارض دارد.

قال فی الشامیۃ : (قوله کل شرب والطریق الخ) الشرب بکسر الشین النصیب من الماء وعطف القهستانی الطریق یحرم وقال فلویبع عقار بلا شرب وطریق وقعت المیع فلا شفعۃ فیہ من جهة حقوقہ

(ردالمحتار ص ۳ ج ۴)

وقال فی الهندیة: وكذلك لو باع ارضا بلا هرب فلا هل الشرب الشفعة ولو بيعها هذه الدار وهذه الارض مرة اخرى فليس لهم فيها الشفعة هكذا في الظهيرية (عالمگیریہ ص ۳ ج ۴)

بر هر دو عبارات نظر نموده صورت ترجیح یا تطبیق را تعیین ننماید. بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب: در این صورت شفیع شریک فی الشرب میباشد عبارات
 شامیه با این صورت تعلق دارد که در حصه ارض میبایع بوقت بیع شرب نبود و در جزئیة
 عالمگیریہ حکم این زمین مذکور است کہ در این زمین در وقت بیع شرب بود اما بدون
 شرب بیع نموده شدہ لذا در آن هیچ تعارض نیست. واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم.

۱۱/ رمضان سنہ ۹۸ ہجری

اگر مسیل بدون الشرب باشد در آن حکم شفعہ

سوال: کسی زمینی را فروخت کہ مسیل داشت اما شرب وطریق نداشت در عقد ذکر
 مسیل نشد اما مشتری بدین طریق زمین را خرید بانیع اعتراض نکرد در این صورت حق
 شفعہ کہ ہا را باشد آیا شریک فی الحقوق را یا جار ملاصق را؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: در احکام شفعہ مراد از مسیل شرب است در زمینیکہ
 شرب نباشد اہل شرب در آن حق شفعہ راندارند لذا حق شفعہ جار ملاصق را باشد. واللہ
 سبحانہ و تعالیٰ اعلم.

۱۱/ رمضان سنہ ۹۸ ہجری

وقتیکہ مسیل آب بین دوزمین حائل باشد آیا حق شفعہ است یا خیر؟

سوال: بین زمین شفیع ومبیعہ یک مسیل کوچک بود کہ زمین شفیع وزمین مبیعہ را
 سیراب نمی کرد وقتیکہ در مسیل حق شفیع باشد در اینجا حکم حق شفعہ چگونہ است
 وقتیکہ شفیع معلوم نباشد در این صورت حکم چیست؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: بناء حق شفعہ بر جوار است اگر این مسیل ملک بانیع
 باشد یا مالک یا شفیع باشد پس جوار ثابت شد واگر ملکیت کسی بالیقین نباشد پس جوار
 ثابت نمیشود لذا در صورت اولیٰ حق شفعہ میباشد و در صورت ثانیہ نمیباشد. واللہ سبحانہ
 و تعالیٰ اعلم.

۱۰/ روال سنہ ۹۸ ہجری

وقتیکہ مالک مسیل وسط دوزمین شخص ثالث باشد حق شفعہ کہ را باشد

سوال : بین زمین مبیعہ وزمین شفیع یک مسیل کوچک شخص سوم جاری بود از آنجا آب جریان داشت پس سوال اینجا است کہ حق شفعہ را مالک جوی دارد یا زمین متصل مسیل؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : زمین محاذی نہ شریک فی الشرب است ونہ جار ملاصق ازینجا حق شفعہ اورا نیست ازمسیل کہ بہ زمین کسی آب می ریزد اگر آن مسیل از مالک زمین باشد پس این جار ملاصق شمرده شود لذا حق شفعہ را دارد۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔
۲۰ / شوال سنہ ۹۸ ہجری

اختلاف شفیع ومشتري در طلب موائبہ

سوال : شفیع ومشتري در طلب موائبہ نمودند شفیع دعوی نمود کہ بعد العلم طلب موائبہ نموده اما مشتري انکار ورزید پس قول کہ ہا را اعتبار دادہ شود؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر شفیع بینہ داشت قول او معتبر باشد در غیر آن قول مشتري مع اليمين معتبر باشد

قال في الهدية: وان قال المشتري للقاضي حلفه بأنه لقد طلب هذه الشفعة طلباً صحيحاً ساعة علم بالشراء من غير تأخير حلفه القاضي على ذلك فإن أقام المشتري بينة ان الشفع علم بالبيع منذ زمان ولم يطلب الشفعة وأقام الشفع البينة انه طلب الشفعة حين علم بالبيع البينة بينة الشفع والقاضي يقضي بالشفعة في قول أبي حنيفة رضي الله عنه وقال أبو يوسف البينة بينة المشتري كذا في اللعبره وفيها ايضاً: اذا اتفق البائع والمشتري ان الشفع علم بالشراء منذ ايام ثم اختلفا بعد ذلك في الطلب فقال الشفع طلبت منذ علمت وقال المشتري ما طلبت فالقول قول المشتري وعلى الشفع البينة (عالمگیری ص ۳۳) واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔
۱۳ / جمادی الاولیٰ سنہ ۹۹ ہجری

جهت نجات از شفعہ تحریر پول زیاد در قیمت جواز ندارد

سوال : جهت نجات از شفعہ اگر در راجستر قیمت اضافه تحریر شود وقصدش این باشد کہ بعد از مسترد نمودن زمین پول اضافه را نمیگیرد آیا این طریقہ جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در راجستر خلاف واقعہ تحریر نمودن پول زیاد جواز ندارد۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔
۶ / رمضان سنہ ۹۹ ہجری

کتاب القسمہ

تفصیل شرط حضور شرکاء بوقت تقسیم

سوال : آیا در وقت تقسیم نمودن شی مشترک وجود همه شرکاء یا وکیلان آنها ضروری است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر شی مشترک از جملہ ذوات الامثال باشد پس وجود ہمہ شرکاء ضروری نیست اگر آن چیز با ارث حاصل شدہ باشد یا بہ شراء وغيرہ البتہ اگر حصہ غائب تا آمدن او ضائع میگردد این نقصان در حصہ حاضر وغائب داخل شود و حصہ کہ بہ حاضر برسد ہر دو در آن شریک باشند.

و اگر شی مشترک از ذوات القیم باشد پس وجود ہمہ شرکاء ضروری است در غیاب یک شریک ہم تقسیم جواز ندارد و موقوف باشد بر اذن غائب البتہ تنها تقسیم ترکہ بہ اذن قاضی جواز دارد قاضی از جانب غائب نائب بالقبض شمرده شود .

قال فی التنبیہ و شرحہ : (و تہتمل) مطلقاً (علی) معنی (الافراز) و ہو اخل عین حقہ (و علی معنی (المباطلۃ) و ہو اخل عوض حقہ (و الافراز) (هو الغالب فی المبی) و ما فی حکمہ و ہو العدی المتقارب فان معنی الافراز غالب فیہ ایضاً این کمال عن الکالی (والمباطلۃ) غالبۃ (فی غیرہ) ای غیر المبی و هو القیم اذا تقرر هذا الاصل (فیما اخل الشریک حصتہ بغیبۃ صاحبہ فی الاول) ای المبی لعدم التغاوس (لا العانی) ای القیم لتفاوتہ

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ : (قوله) والافراز هو الغالب فی المبی لان ما یأخذہ احدهما نصفہ ملکہ حقیقۃ و نصفہ الاخر بدل النصف الذی بہذا لآخر فباعتراف الاول افراز و باعتبار العانی مباطلۃ لان المبی اذا اخل بعضہم بدل بعض کان الماعوذ عین الماعوذ عنہ حکماً لوجود المباطلۃ بخلاف القیم (قوله) وما فی حکمہ ای حکم المبی اقول نقل فی جامع الفصولین عن شرح الطحاوی کل کملی و وزنی فیہ مسوغ و عدی متقارب کفلس و بیض و جوز و نحوہا مغلیات و الخی و الذر و عیاف و العدی المتفاوت کرمان و سفرجل و الوزنی الذی فی تبعضہ ضرر و هو المسوغ قیمیات اھ ثم نقل عن الجامع العدی المتقارب کلہ مبی کمال و عد او وزناً و عدد فر رحمہ اللہ قیم و ما تغاوس احادۃ فی القیمۃ لعدی متفاوت و کفلس علی الخ فاعمل (بدال المتعارض ص ۳۳ ج ۱)

قال فی شرح التدویر: فی الخانیة: مکمل او موزون بین حاضر و غائب او بالغ و صغیر فاعل
الحاضر او البالغ نصیبه نفع القسمة ان سلم حظ الاخرین والا لا.

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ (قوله فی الخانیة الخ) ارادہ بیان فائدة هی انه اذا قسم ذو الید حصہ
بغیبة صاحبه كما قال فی المتن لا تنفذ القسمة ما لم تسلم حصۃ الاخر (قوله ان سلم حظ الاخرین) ای
الغائب والصغیر مفہومہ ان سلامة ما اخلہ لا تشترط كما سیظهر (قوله والا لا) ای وان لم یسلم بان
هناک قبل وصلہ الجہا لا تنفذ القسمة قبل تلتقطض ویکون الهالك علی الكل ویشار کہ الاخران فیما اخل
لہما فی ہذہ القسمة من معنی المبادلة (ردالمحتار ص ۳۰ ج ۴)

قال فی شرح التدویر: وصفت برضاء الشر کأ الا اذا کان فیہم صغیرا محمدون لا تأتب عنہ او غائب لا
وکیل عنہ لعدم لزومہما حیث لا بأجازة القاضي او الغائب او الصبی اذا بلغ او ولیہ هذا لو ورثة ولو
شر کأ بطلت منعیہ البقی وغیرہا (ردالمحتار ص ۳۰ ج ۴)

وفیہ ایضا بعد صفحتین: (ولو بر هذا علی المویث وعدد الورثة وهو) ای العقار قلنا قال شیخنا وکنا
المقول بالاولی (معہما) فیہم صغیر او غائب قسم بیہم ونصب قابض لہما) بنظر الغائب والصغیر
لا ید من البہدۃ علی اصل المیراث عندہ ایضا خلافا لہما کما مر (فان برهن) وارث (واحد) لا یقسم اذا
بد من حضور اثنین ولو احدهما صغیرا او موصی لہ (او كانوا) ای الشر کأ (مشتیین) ای شر کأ بغیر
الارث (وغائب احدهما) لان فی الشر کأ لا یصلح الحاضر حصبا عن الغائب بخلاف الارث.

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ (قوله قسم بیہم) افاد ان القاضي فعل ذلك قال فی المحيط فلو
قسم بغیر قضاء لم یجر الا ان یحضر او یمثل فہیجوز طوری وهذا ما قدمہ الشارح (قوله بخلاف الارث) قال
فی الدرر فان ملک الوارث ملک الخلافۃ حتی یرد بالغیب علی بائع المورث ویرد علیہ ویصیر مغرورا بشرأ
المورث حتی لو وطئ امۃ اشتراها مورثة فولدت فاستحققت رجوع الوارث علی البائع بقیہا وقيمة الولد
للمرور من جہتہ فان تصب احدهم حصبا عن البیہد فی ذلک والاخر عن نفسه فصارت القسمة قضاء
بمحررة المتقاسمین واما الملک الغائب بالشراء فملک جدید بسبب بأمرۃ فی نصیبه ولہذا لا یرد بالغیب
علی بائع بائعہ فلا ینتصب الحاضر حصبا عن الغائب فتکون البہدۃ فی حق الغائب قائمۃ بلا خصم فلا
تقبل اہ (ردالمحتار ص ۳۰ ج ۴) وللہ سبحانہ و تعالی اعلم.

در چنین حالت تقسیم کہ در ورثہ صغیر موجود باشد

یا بر میت دین باشد

سوال : کسی فوت نمود کہ پنج پسر و شش دختر و یک خانم داشت بعد از وفات او علی الفور جائیداد منقولہ و غیر منقولہ او تقسیم شد کہ عبارت بود از اراضی طلاہاب حیوانات اسباب خانہ کہ قیمت ہمہ جمع شد بر علاوہ پسر بزرگ سیزدہ صد روپیہ مقروض بود سہ دختران عوض گرفتن حصہ کامل یکی یک ماشین خیاطی را و یکی یک گاومیش را و یکی یک قطعہ زمین را گرفت مال متباقی را بہ ورثہ بخشیدند.

بعد از گذشت پنج سال علماء فتوی دادند کہ این طریقہ تخرج از دو جہت باطل است اول اینکہ یکی از ورثہ در وقت تقسیم یک ونیم سالہ نابالغ بود.

دوہم اینکہ بر وارث دین بود در صورت دین تخرج باطل میباشد در حالیکہ این دین بر وارث بود کہ آنرا در جائیداد منقول شامل نمودہ تقسیم نمود بدین ترتیب آن دین از سہم او وضع شدہ بود.

در این مورد نظر گرامی شما چیست؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در اینجا چہار امور قابل تحقیق است :

- (۱) آیا در صورت بودن دین بر یک وارث دین مانع تخرج میباشد یا خیر ؟
- (۲) در مصالح سہم خویش را بہ یک وارث دادن بہ دیگرندان آیا تخرج را باطل میکند یا خیر

(۳) آیا تخرج بغبین فاحش درست میباشد یا خیر.

(۴) در صورت بودن صغیر در ورثہ آیا تخرج درست است یا خیر ؟

تحقیق این امور اربعہ بالترتیب شرح میگردد .

- (۱) اگر در ترکہ منقولہ حصہ میراث مدیون اضافہ از دین باشد مانع تخرج است در غیر آن نمی گردد زیرا کہ علت منع دین (مملک الدین من غیر من علیہ الدین) است و قتیکہ در ترکہ منقولہ در حصہ تجاوز دین موجود است کہ علاوہ مصالح مدیون دیگر ورثہ را نیز مالک دین گردانید اما دین غیر متجاوز از ترکہ منقولہ این علت مفقود است. زیرا کہ در تقسیم ترکہ منقولہ قیمت آن تعیین میشود دستور تقسیم نمودن است و ظاہر است کہ با تراضی ہمہ ورثہ

دین در حصه مدیون محسوب میگردد فهو تملیک الدین ممن علیه الدین وهو جائز.
در مسئله زیر نظر همین صورت است.

(۲) اگر بدل صلح از ترکه قرار نگیرد بلکه مصالح را از نزد خویش اداء کند این تخارج مطلقاً درست است و اگر بدل صلح در ترکه قرار گیرد چونکه در آن حق همه ورثه میباشد. لذا در صحت آن رضایت همه شرط است.

قال فی التعلیل و شرحه: ولو اخرجوا واحداً من الورثة لخصته بقسمه بین الباقی علی السواء ان کان ما اعطوه من مالهم غیر البیضاء وان کان البعض ممدور ثلثه لعل قدر میراثهم یقسم بههم.
وقال ابن عابدین رحمته: (قوله علی السواء) اذا دان احد الورثة اذا صالح البعض دون الباقی یصح و تكون حصته له فقط کذا لو صالح الموصی له کما فی الاقروی سائحاتی (رد المحتار ص ۳۳ ج ۳)
قلیب: وفي مسائلنا وقع التخرج بتراضی الورثة فاندفع هذا الاشکال ایضاً لکن بقی رها الصغیر و سیاتی حکمه فی الامر الرابع.

(۳) بدل صلح اگر هر قدر اندک باشد تخارج جواز دارد البته اگر با کسی فریبکاری نماید که بوقت صلح از قیمت چیزی مطلع نشود بعداً غبن فاحش ظاهر شود پس توسط قاضی اختیار فسخ را دارد.

قال فی التعلیل و شرحه: ولو ظهر غبن فاحش لا یدخل تحت التعلیل فی القسمة فان کان بعض الباقی بطلت اتفاقاً لان تصرف القاضی مقید بالعدل ولم یوجد ولو وقع بعض التراضی تبطل ایضاً فی الاصح لان شرط جوازها البعادلة ولم توجد فوجب نقضها خلافاً لتصحيح الخلاصة قلیب: فلو قال کذا کذا تفسخ لکان اولی و توسع دعواً فذلك ای ما ذکر من الغبن الفاحش ان لم یقر بالاستیفاء وان اقر به لا.
وقال العلامة ابن عابدین رحمته: (ولو ظهر غبن فاحش فی القسمة) ای فی التعلیل للقسمة بان قوم بالغ فظهر انه یساوی بمسألة قسمة الباقی فاحش لانه لو یسیر یدخل تحت تعلیل التعلیل المعلومین لا توسع دعواً و لا تقبل بیئته.

وقال ایضاً محمد (قوله قلیب الخ) لمقتضاه انما محتاج الی الفسخ وان معنی تبطل و یطلب له ابطالها و به یصح قول الکذا تفسخ حیث لم یقل تفسخ (رد المحتار ص ۳۳ ج ۳)

از عبارت مذکوره علانیه بعضی ها اشتباه نموده اند که در مسئله مذکوره بنا بر غبن فاحش تخارج باطل است در حالیکه عبارت علانیه و شامیه کاملاً روشن است که بعد از

تخارج جهت ظهور غبن فاحش خیار فسخ میباشد و دعوی او مسموع میباشد غبن فاحش نقصان را گوید کہ بعد از عقد ظاهر میگردد نقصانی کہ در وقت عقد ظاهر شود اگر کہ زیاد ہم باشد آنرا غبن فاحش نگوید.

احتیاج بہ بیان نیست کہ در تخارج در بدل صلح کدام کمیت مشروط نباشد معہذ جهت نسکین خاطر چند امور تحریر میگردد.

(۱) در کتب مذهب تصریح شد، اگر بدل صلح زر، نقرہ، مکیل یا موزون باشد در صحت تخارج شرط است کہ بدل صلح در آن چیز اضافہ از مصالح میباشد. علاوہ از آن شرط نباشد کہ در کل ترکہ حصہ او چہ نسبت دارد؟ و اگر بدل صلح در اشیاء مذکورہ نباشد در آن کدام کمیت مشروط است.

(۲) تخارج بحکم بیع است و در بیع با تراضی متعاقدين تفاوت کثیرہ در بدلين جواز دارد.

(۳) قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: (قوله المرجع الخ) اوصی رجل بثلث ماله و مائت الموصی لصالح الوارث الموصی له من الثلث بالسدس جائز الصلح و ذکر الامام المعروف بمواہر زائدہ ان حق الموصی له و حق الوارث لثلث القسمہ غیر متأكد، بمقتل السقوط بالاسقاط اھ (رد المحتار ص ۳۰۳ ج ۱) (رد المحتار ص ۳۰۳ ج ۲)

در این عبارت اسقاط بالصلح مراد است اسقاط بلا عوض درست نیست. کما حررت فی کتاب الوصیۃ و الفرائض.

مثال اسقاط بالصلح در عبارت مذکور در صلح من الثلث بالسدس مذکور است کہ در آن نسبت تضعیف و تنصیف است شخصاً علامہ ابن عابدین در مثال غبن فاحش همین نسبت را ذکر نموده: کما امر من نصہ: بأن قومہ بالثلث فظہر انہ یساوی خمسائہ.

از اینجا ثابت شد کہ با وجود تفاوت فاحش تخارج جواز دارد.

(۴) اگر صغیر شخصاً عاقد باشد پس تمام عقود بیع و شراء و غیرہ او مانند دائرہ بین النفع و الضرر در عقد صلح نیز عاقل بودن صغیر شرط است بلوغ شرط نیست عقد صبی غیر عاقل منعقد نمیشود و عقد صلح عاقل بودن شد بلوغ شرط نیست عقد صبی غیر عاقل منعقد نباشد و عقد عاقل غیر ماذون منعقد میباشد اما موقوف نیست بر اذن بعد البلوغ یا بر اذن ولی ولی فی المال بالترتیب چنین اند.

پدر، وصی پدر، جد، وصی جد قاضی.

قال فی التنبیر وهرحه: وشرطه العقل لا البلوغ والحرية فصيح من صبی ما ذن ان عری صلحہ

هر رین (ردالمحتار ص ۳۰۳ ج ۲)

وقال فی الہندیة: واما شرط فانواع منها ان يكون المصالح عاقلا فلا يصح صلح المجنون والصبي الذي لا يحقل هكنا في البدائع. (عالمگیری ص ۳۰۳ ج ۲)

وقال فی التنبیر وهرحه: وتصرف الصبی والمعتوه الذي يعقل المبيع والشراء ان كان نالعا مما كلاسلام والاحباب مع بلا ذن وان كان هارا كالطلاق والعاق والصدقة والعرض لا وان الذن بهوليا وما ترحد من العقود بین نفع وهرر كالبيع والشراء توقف حل الذن حتى لو بلغ فاجازة نقلها ان الذن لها الولی لها فی هرا موبع كعدم ما ذن في كل احكامه. (ردالمحتار ص ۳۰۳ ج ۲)

واگر صبی شخصا مباشر عقد نباشد بلکه کسی از جانب او عقد کند پس در اینصورت عاقل بودن او شرط نیست بلکه بهر صورت صلح منعقد میشود. البته در نفاذ چنین عقد شرط است که ولی از جانب صبی عقد کند اگر غیر ولی عقد نمود منعقد میشود اما موقوف بر اذن بعد البلوغ صبی یا بر اذن ولی او ویا قاضی است.

البته در تقسیم غیر تر که دو قول است اول عام عقود مانند فضولی این نیز موقوف است دوم این که این تقسیم باطل است رحمی رحمه الله تعالی وجه الفرق را چنین بیان نمود، که در انعقاد عقد فضولی وجود متعاقدين شرط است که در اینجا مفقود است. وسنذكر نعه عن الرافعي رحمه الله تعالى

قال ابن عابدين رحمته الله: قال فی المحيط فلو قسم بغیر قضاء لم یجز الا ان یحضر (الغائب) او یبلغ (الصغير) لیجوز طوری وهذا ما قد نعه الشارح (ردالمحتار ص ۳۰۳ ج ۲)

ونص الشارح المتقدم: ومصحف برضاء الشر كاه الا اذا كان في حجره صغير او مجنون لا نائب عنه او غائب لا وكهل عنه لعدم لزومها حينئذ الا بأجازة القاضي او الغائب او الصبی اذا بلغ او وليه ولو هرا كاه بطله منية المقبی وغيرها.

وقال العلامة ابن عابدين رحمته الله: (قوله الا اذا كان) استثناء منقطع كما يفهمه قوله بعد عنه لزومها او استثناء من محذوف ای ولزمها ط او ارادها لصحة اللزوم (قوله الا بأجازة القاضي) الظاهر رجوعه للمستغنیات الثلاث (قوله او الغائب او الصبی اذا بلغ) ولو مات الغائب او الصبی فاجازة

ورثته فطفت عندهما خلافاً لمحمد منية المقي والاول استحسان والغالى قياس و كما تفهت الاجازة
 مريماً بالقول تفهت فلاتة بالفعل كالمبيع كما فى العاتر عاتية وفى المبيع عن الجوهر: طفل وبالع اقتسما
 فهنا ثم بلغ الطفل وتصرف فى نصيبه وباع المعض يكون اجازة (قوله هذا) أى لزومها بالجازة القاضى و
 يوهو كانوا كأم فى الميراث فلوهر كأم فى غيره تبطل ومقتضاها ما لا تنفذ بالاجازة فلهذا مل
 وعبارة المدينة هكذا: اقتسم الورثة لأم القاضى وفيهم صغير او غائب لا تنفذ الا بالاجازة الغائب
 لوول الصغير او يميز الخا بلع اقتسم الشر كأم فيها يبيعهم وفيهم صغير او غائب لا تصح القسمة فان امرهم
 القاضى بذلك صح اهـ

القول: سيذكر المصنف تبعاً لسائر المتون ان القاضى لا يقسم لو كانوا مشترين وغائب احدهم
 فكيف تصح قسمة الشر كأم بأم القاضى. اللهم الا ان يراد به الشر كأم فى الميراث لكن يبقى قول الشارح
 ولوهر كأم بطلت محتاجاً الى نقل ونقل الزهدى فى قديمته: قسمت بين الشر كأم وفيهم شرك غائب فلها
 وقف عليها قال لا ارضى لغين فيها ثم اذن لحراته فى زراعة نصيبه لا يكون رضاً بعد ما رد فليحرر ولا
 تنس ما قدمه من ان للشرىك اخذ حصته من المثل بغية صاحبه وما نقله عن الخاتبة فانه محض ليا
 هذا. (رد المحتار ص ۳۰ ج ۲)

وقال العلامة الرافعى **رحمته**: (قوله الظاهر الرجوع المستثنىات الفلات) يدل له ما نقله فى المبيع
 عن السراج بقوله ولهم ان يقسموا لانفسهم اذا تراخوا الا ان يكون فيهم صغير لا ولى له او غائب لا
 وكيل عنه فلهذا لا يجوز بالاصطلاح بل لا بد من القاضى لانه لا ولاية لهم على الصغير ولا على الغائب
 لان امر القاضى بها جاز على الصغير والغائب لان له ولاية على الصغير ونظراً على الغائب وتصرفه يصح
 على الميراث

(قوله لكن يبقى قول الشارح ولوهر كأم بطلت محتاجاً الى نقل) علل المظان الرسمى فى هذه المسألة
 بأن كل واحد احدى فى حق صاحبه فلم يوجد قابل عن الصغير ونحوه وشرط عقد الفطوى وجود القابل
 عن المالك ولا يتوقف شرط العقد على غائب بخلاف مسألة الورثة لان بعضهم يصلح خصماً عن
 المالكين فيصح ان يكون بعضهم مقاسماً وبعضهم مقاسماً هو معلوم ان الشارح ثقة فى النقل يعتمد
 عليه حتى يوجد ما يخالفه (الصرير المحتار ص ۳۰ ج ۲)

از تحقيق مذکور ثابت شد در جاتی که در عبارات فقهاء وجود صغير را مانع صحت
 تقسیم نکره قرار داده اند بدین مفهوم که تقسیم لازم و نافذ نیست بلکه اذن ولى یا اذن والى

یا بر اذن بعد البلوغ موقوف است ازین عبارت استدلال بر اعدم انعقاد بعض اصاغر مبنی بر اشتباه است .

مسئله زیر بحث : از تحقیق امور بالا مسئله زیر بحث کاملاً روشن گردید که از جانب صغیر ولی حق عقد تخارج را دارد ازینجا عقد تخارج علی الارض موقوف است بر اذن گرفتن کدام وارث از قاضی یا بر اذن صغیر بعد البلوغ اگر صغیر قبل البلوغ فوت شد پس با اذن ورثه او نافذ گردد.

وعقد تخارج علی العروض ابتداءً نافذ و لازم است . لان للاموال الا بیع المنقول من مال الصغیر چهاره .

سخن قابل تحقیق :

تا الحال این امر منفع نگردیده که در قسمت موقوفه قبل الاذن دیگر شرکاء حق فسخ را دارند یا خیر؟ رجحان بسوی عدم حق فسخ است اما تا حالاً شرح صدرم در این مورد نیامده .
ولعل الله یهدی علی ذلک امراً .

قنیه : (۱) ولی اختیار بیع ارض صغیر را ندارد الا فی صور مخصوصه اما ولی اختیار تقسیم عقار را دارد چرا که تقسیم من کل الوجوه بیع نیست بلکه من وجه بیع است ومن وجه افراز .

(۲) علاوه پدر پدر کلان و وصی آنها وقاضی دیگران مانندیکه اختیار تقسیم را در حق صغیر ندارند این چنین اختیار تصرف را در مال صغیر ندارند حق تجارت را در مال و حق زراعت را در اراضی آنها ندارند .

البته والد، برادر و عموی صغیر حفاظت مال و بیع منقول را بقصد حفاظت و خریداری طعام و لباس صغیر دارند بشرطیکه صغیر در پرورش اینان باشد البته اگر در ترکه طعام و لباس باشد از آن حصه صغیر را بر صغیر مصرف کند در اینجا زیر پرورش بودن صغیر شرط نیست .

قال فی التعلیل : واشتری الوارف الکبیر طعاماً او کسوة للصغیر او کفن الوارف المیت او قبی دینه من مال نفسه فانه یرجع ولا یكون متطوعاً .

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله : (قوله واشتری الوارف الکبیر الخ) کذا فی الخانیة ونصها واشتری الوارف الکبیر طعاماً او کسوة للصغیر من مال نفسه لا یمکن متطوعاً وکلن له الرجوع فی مال المیت

والتركة اها قول: ولم يشرط الا شهاده مع ان في اتفاق الوصي خلافا كما مر وينبغي جريانها هنا بالاولى على انه قد وقع الاختلاف في اتفاقه على الصغير نصيبه من التركة لنفسه مغلته في انه يصدق امره لا قولان حكاهما الراهدى في الحاوى ثم قال والمختار للفتوى ما في وصايا المحيط برواية ابن سماعه عن محمد رحمه الله تعالى ما عن ابنين صغير وكبير والف درهم فانفق على الصغير خمسمائة نفقة مغلته فهو متطوع اذا لم يكن وصيا ولو كان المشترك طعاما او ثوبا واطعمه الكبير الصغير او البسه فاستحسن ان لا يكون على الكبير همان اهـ

وفي جامع الفتاوى ولو انفق الاخ الكبير على اخيه الصغير من نصيبه من التركة ان كان طعاما لم يضمن وان كان دراهم فلذلك ان كان في هجرة وفي غير ذلك يضمن ان لم يكن وصيا اهـ ومغلته في الغائر خاتمة وقدم المصنف في فصل البيع من كتاب الكراهية والاستحسان ان يجوز شراء ما لا يد للصغير منه وبيعه لاخ وعم وامر وملقط هو في هجرهم واجارته لانه فقط اهـ ومغلته في الهداية وعليه فيمكن حمل ما مر عن محمد رحمه الله تعالى على ما اذا لم يكن في هجرة تأمل وعلى كل فيما في الخاتمة مشكل ان يملك يكن الكبير وصيا فليتأمل (رد المحتار ص ۳۰ ج ۴)

(۳) تحقيق فوق متعلق بود با نفس مسئله در صورت مسئله زير نظر اگر بنا بر خوف نارضايت برادران و همشيرها يا بنا بر رسم جاهلانه ايتار نمودند باز هم بدوش برادران حق آنها باقى است . والله سبحانه وتعالى اعلم . ۱۵ ربيع الآخر سنة ۱۳۰۰ هجرى

حكم تقسيم تركه با صغير

. سوال : يك شخص فوت شد وورثه تركه اورا تقسيم نمودند در صورتيكه يكى از ورثه نابالغ بود آيا اين وارث نابالغ بعد البلوغ حق فسخ تقسيم را دارد يا خير ؟ بينوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : صغير بعد البلوغ اختيار فسخ را دارد البته ولى او جواز تقسيم را مى تواند بدهد در آنصورت اختيار فسخ تقسيم را ندارد.
اين حكم تقسيم تركه است بصورت شركت صغير بهر صورت اختيار دارد.

قال في التنوير وهرچه: وصحت برضا الشر كاه الا اذا كان له درهم صغير او همچون لائى عنه او غائب لا وكل عنه لعدم لزومها حيث لا باجازه القاضى او الغائب او الصبي اذا بلغ او وليه هذا لو ورثه ولو شر كاه بطلمعية المقي وغيرها (رد المحتار ص ۳۰ ج ۴) . والله سبحانه وتعالى اعلم

طریقہ تقسیم نمودن مکانات مشترک

سوال : دو مکانات در دو قریہ بین دوتن مشترک است می خواهند کہ ملکیت آن مشترک بر قرار باشد و منافع آنرا تقسیم کنند آیا این صورت جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : جواز آن را دو صورت است :

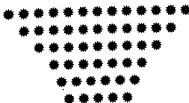
(۱) مجموعہ منفعت ہر دو مکان را بقدر حصہ تقسیم کنند.

(۲) بین ہم مکان را تعین کنند یک تعمیر از یکی و دوم از دیگر باشد.

پس ہر شریک اختیار دارد کہ در تعمیر خویش سکونت می کند و یا کرایہ نشین را در آن جامدہد . در این صورت ہر یکی حقدار منافع آن تعمیر میباشد کہ در سهم بہ او رسیدہ اگر کہ منافع او از منفعت رفیقش اندک باشد یا اضافہ.

قال الامام العمریؓ: ولو عاہدوا لی سکنی دارا و دارین (الی قولہ) او لی غلۃ دارا و دارین مع
 وقال العلامة ابن عابدینؒ:

تنبیہ:- فی الہدایۃ لکل واحد ان يستغل ما اصابہ بالملک یا اقاوان لم یشتراط ذلك حدوث المنافع حل
 ملکہ اھ (قولہ کلک) ای یاخذ ہذا شہرا والاخر شہرا او یاخذ ہذا غلۃ ہذہ والاخر غلۃ الاخری
 (رد المحتار ص ۵۰ ج ۵) واللہ سبحانہ وتعالی اعلم. ۱۹ / شعبان سنہ ۱۴۱۵ ہجری

کتاب المزارعة والمساقاة

حکم زمین موروثی

سوال : صورتہای ذیل زمین بلوچستان را ببینید کہ حکم آن مطلوب است :

(۱) در بلوچستان زمین نا آباد بدین شرط بہ دھقان داده میشود کہ کشت، آبیاری، پلوان، جوی کشی وغیرہ آن برکاشتکار باشد و $\frac{۲}{۵}$ آن از کاریگر $\frac{۲}{۱}$ آن از مالک باشد اما یک مقدار را مالک کرہاً از کاشتکار میگیرد مثلاً فی خروار ہفت کاسہ میگیرد مالک زمین چنین کاری نمی کند کہ باعث دخل گردد در عمل کاریگر.

(۲) بعد ازین معاہدہ آباد کار در زمین ہر نوع تصرف از قبیل فروش، مزارعت می نماید وبشکل عوض خلع دادن در مہر اداء نمودن کہ مالک بر او حق اعتراض را نداشته باشد.

(۳) مالک تنها حق فروخت حصہ خویش $\frac{۲}{۱}$ را داشته باشد در حصہ زمیندار کاری ندارد.

(۴) چنین زمین را آباد کار مملوکہ خویش میندارد در آن وراثت نیز جاری میشود.

(۵) مالیہ سرکاری را نیز آباد کار تادیہ میکند.

(۶) اگر یک آباد کار سهم خویش را بفروشد آباد کار دوم خویش را حقدار شفعہ می پندارد.

(۷) آباد کار حصہ مالک را حصہ او می پندارد.

چندی بعد سردار علاوہ حصہ $\frac{۲}{۱}$ کدام مقدار متعین را کہ وصول میکند در آن حصہ نزاع نمود کاشتکار آنرا ظلم قرار دادہ بند نمود حکومت نیز تائید او را نمود پس سردار گفت من زمین خویش را از دست تو کشیدہ خودم آنرا متصرف می شوم .

سوال اینجا ست کہ در صورت حقوق مالکانہ دو سالہ در عرف و اعتراف سردار تصرف آباء واجداد خویش را نقض نمودہ آیا حق دارد کہ کاشتکاران را از زمین انہا بی دخل کند ؟
با جواب با اطمینان و محقق ممنون سازید. بینواتوجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : مشاہدہ شود کہ آیا $\frac{۲}{۵}$ عائدات بہ آباد کاران دادہ میشود و یا زمین ؟ این حقیقت از کاغذات و معاہدہ معلوم میشود و یا از دفاتر حکومتی در انتقال اراضی در کاغذات هیچ ثبوت بنظر نرسید پس در عرف فیصلہ آن نمودہ شود.

از کوائف مندرج استفتاء فهمیدہ میشود کہ زمین در ملکیت سرداران است تنها عائدات

از آباد کاران است بنا بر قرائن ذیل :

(۱) از اصطلاح کارشنکار وزمیندار فهمیده میشود کہ سردار مالک اراضی است وکاشتکار مزارع.

(۲) واگر کاشتکار مالک زمین باشد پس ۲/۱ حصہ (سردار) مالک از کجا آمد بلا معاوضہ؟ بلکہ سردار یک حصہ معین را چگونه از سهم خویش اداء میکند ؟

(۳) تا امروز کدام کاشتکار حصہ اراضی خویش را با اراضی سردار تقسیم نہ نمودہ وجدانکرده.

در استفتاء قرائن مذکور بر ملک کاشتکار در بیع، ہبہ ومہر اگر در انتقال رقبہ اراضی در دوسہ حکومتی تصریح شدہ باشد یا کاشتکار توسط تقسیم زمین خویش را از سردار جدا کند وبر رقبہ معین خویش تصرف کند این واقعہ دلیل ملک آن است اما از مضمون استفتاء معلوم میشود کہ چنین نشدہ لذا عقود بیع، مہر ویدل خلع بظاہر بر منافع اراضی واقع میشود کہ آنرا حقوق بیع گفتن جواز ندارد.

تنبیہ : اگر معلوم شود کہ حکومت این زمین را بہ سردار دادہ پس شاید در این صورت حکم مسئلہ تغیر شود. واللہ سبحانہ وتعالی اعلم . ۲۶/ربیع الآخر سنہ ۸۹ھ

زمین مزروعہ را بر مزارعہ دادن

سوال : زمین زید را کہ حاصل داشت عمرو وبکر بہ مزارعت گرفت اما در تحریر ذکر فصل نیامدہ بود البتہ شغوی گفتہ شدہ بود کہ زید در فصل سہیم باشد عمرو پسر مالک زمین است او این سخن را تسلیم نمود اما بکر را از این فصل محروم میساخت آیا شرعاً بکر در این فصل حصہ دار میباشد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر بوقت عقد فصل تیار نباشد پس عقد درست است وعوض مزارعہ معاملہ باشد بکر نیز حقدار فصل است .

اگر فصل قریب باشد بہ تیار شدن این عقد درست نیست بعد از قطع فصل از سرنو عقد مزارعت نمودہ شود در این صورت در این فصل کسی از عمرو وبکر حصہ دار نباشند.

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ : (قوله وبهرط العفلیۃ الخ) وہی ان یقول صاحب الارض للعامل سلمک الیک الارض فکل ما جمعت العفلیۃ کالمطاع عمل صاحب الارض مع العامل جمیع الجواز ومن

الصلیة ان تكون الارض فارغة عند العقد فان كان فيها زرع قد نبت، يجوز العقد ويكون معاملة لا مزارعة وان كان قد احرث لا يجوز العقد لان الزرع بعد الاحراک لا يحتاج الى العمل فيتعذر فهو مزارعة معاملة ايضا عاقبة (رد المحتار ص ۷ ج ۴) والله سبحانه وتعالى اعلم. ۲۰ / رجب سنہ ۹۳ ہجری

مزارع قبل المدة کار را ترک نمود

سوال : کسی چند دهقان را نزد زمیندار آورد و او زمین خویش را برای تعمیر نمودن به آنها دادن و برای خانم و اولاد هایش قرض نیز داد زمیندار گفت اگر تو تضمین میدهی پس قبول میکنم آن شخص ضامن شد دهقانان تاسه چهار ماه کار کردند در این مدت چهارده صد روپیه قرض گرفتند پس قبل از تیار شدن زمین در شب دهقانان فرار نمودند آیا آنها حقदार اجوره عمل این چهار ماه اند یا خیر ؟ آیا به آنها اجرت چهار ماهه داده شود و یا اجرت مثل داده شود؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر شرط بذر بر رب الارض باشد پس مزارع بحکم اجیر است در این صورت بقدر عمل اجر مثل بگیرد و اگر شرط بذر بر مزارع باشد زمین به شکل اجاره نزدش باشد لذا عمل او موجب اجر نیست . والله تعالی اعلم .

۱۱ / صفر سنہ ۹۷ هجری

گذاشتن حصه آب در عائدات جواز ندارد

سوال : در صورتیکه زمین از یکی عمل از دوم چاه عمیق آب از دیگر وعائدات بر سه حصه تقسیم شود آیا جواز دارد ؟ و آیا عشر بر همه لازم باشد یا تنها بر مالک زمین ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : عوض آب حصه گرفتن از فصل جواز ندارد عائدات بین مالک مزارع تقسیم شود مساوی عشر نیز بر هر دو واجب باشد و مالک چاه عمیق را اجر بصورت نقد داده شود. والله سبحانه وتعالى اعلم . ۳ / جمادی الثانی سنہ ۹۷ هجری

نهال نمودن باغ بشرط نصفه کاری

سوال : کسی باغ خویش را بدین شرط به یک شخص میدهد که در آن نهال شانی کند به نصفه کاری آیا این طریقہ جواز دارد ؟ اگر جواز ندارد پس طریقہ جائز آن چگونه است

وسال های گذشته را چه صورت باشد ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : این معامله صورت های مختلف دارد با احکامات مختلف :

(۱) اگر شرط نموده باشد شرکت زمین را با باغ این عقد فاسد است .

(۲) اگر در زمین شرکت نباشد تنها برای نهال کاری شرط شده باشد و مدت عقد را بیان

نکرده باشد این عقد فاسد است .

(۳) تنها در درخت ها شرط شرکت را نهاد و مدت عقد را نیز معین نمود. این عقد درست

است بعد از انتهای مدت عقد زمیندار اختیار دارد که درخت را با نصف قیمت خریداری

کند یا آنرا بکشد.

اگر طبق دو صورت اول عقد فاسد صورت گرفت در صورت اول زمیندار عامل را

قیمت نهال شانی را بدهد و مالک باغ گردد و عامل علاوه قیمت درخت حقدار اجر مثل می باشد.

و اختیار دارد که درخت را خریداری کند یا عامل را حکم کند بر قلع و کشیدن درختان.

در صورت اول حيله جواز چنین است که نصف زمین عوض نصف باغ فروخته شود

و عامل بر اجرت قلیله بر اجرت گرفته شود.

قال فی التدویر و شرحه: دفع ارضا بیضاء مدة معلومة لیغرس وتكون الارض والشجر بیهما لا

تصح لاشتراط الشرکة فیما هو موجود قبل الشرکة فکان کقفیز الطحان فففسد والشمیر والغرس لرب

الارض تبعاً لارضه و للآخر قیمه عرسه یوم الغرس واجر مثل عمله و حيلة الجواز ان یبیع نصف

الغراس بنصف الارض و یستأجر رب الارض العامل ثلاث سلین مثلاً یشیء قلیل لیعمل فی نصیبه

صدد الشریعة.

قال العلامة ابن عابدین رحمته الله: (قوله مدة معلومة) و بدونها بالاولی (قوله وتكون الارض والشجر

بیهما) قید به اذ لو شرط ان یتكون هذا الشجر بیهما فقط صح قال فی الخاتمة دفع الیه ارضا مدة معلومة

صلی ان ان یغرس فیها عراساً صلی ان ما تحصل من الاغراس والثمار یتكون بیهما جاز او مغلله فی کثیر من

الکتب و تصریحهم بهرب المدة صریح فی فسادها بعدمه و وجهه ان لیس لاحد اکتها مدة معلومة (ال

قوله) القول و فی الذمیرة و اذا انقضت المدة یخیر رب الارض ان شاء فیرم نصف قیمه الشجره و یملکها و

ان شاء قلعهما او یمان فذلک فیها فی الفصل الخامس فراجعها هذا و فی التعارخات و الذمیرة دفع الی ابن

له ارضا لیغرس فیها اعراساً صلی ان الخارج بیهما نصفان و لم یؤتمنع موقعا فغرس فیها ثمر ما ان الدافع

صمه وعن ورثة سواء (الی قوله) کلف قلعه وتسوية الارض ما لم یصلحوا (الی قوله) ویمکن ادعاء الفرق بین هذا و بین ما اذا فسدت بأشترط نصف الارض و یتظهر ذلك مما عللوا به الفساد فانهم عللوا به بفلاحة او جهة منها کما فی النجاة انه جعل نصف الارض عوضاً عن جمیع الفراس و نصف الخارج عوضاً لعیله فصار العامل مفتریاً نصف الارض بالفراس المجهول فیفسد العقد فأذا زرعه فی الارض بأمر صاحبها فکلن صاحبها فعل ذلك بنفسه فیصیر قابضاً و مستهلکاً بالعلوق فیجب علیه قیمته و اجر المثل اهلوا یمتنعوا فی ذلك فی مسائل تعاقب هو فی معنی استیجار الارض بنصف الخارج و اذا فسد العقد لعدم المدة یمتنع الفراس للفراس و نظیره ما مر فی المزارعة انما اذا فسدت فی الخارج لرب المثل و لا یجوز ان الفراس کلبلد و یتنهی لزوم اجر مثل الارض کما فی المزارعة هذا ما ظهر لی ولله تعالی اعلم.

(قوله و حيلة الجواز الخ) هذه الحيلة و ان افادت صفة الاشتراك فی الارض و الفراس لكنها تهر صاحب الارض لان استیجار الفریق علی العیل فی المشترك لا یصح و لا یتصح اجرا ان عمل فقد یمتنع عن العیل و یأخذ نصف الارض بالثمن السیر الیهم (الی ان یحمل علی انهما افرز الفراس و غرس کل نصفه فی جانب فتصح الاجارة ایضاً فتعامل) (رد المحتار ص ۱۰۲ ج ۵) ولله سبحانه و تعالی اعلم

۱۷ / صفر سنه ۹۷ هجری

شرایط صحت مزارعت

سوال : در سلسله مزارعت بین مالک زمین و کاشتکار اختلاف آمد جواز دهقانی را مفصلاً با شرایط شرح نمایند. نیز اختلاف امام صاحب رحمه الله تعالی و صاحبین رحمهم الله تعالی در این مورد و قول مفتی به را شرح کنید؟ حدیث : (من لم یترك البهايمة فلیوفن بحرب من الله ورسوله) را شرح کنید. بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : قول جواز مفتی به است از عصر صحابه کرام رضی الله تعالی عنهم تا امروز بر آن تعامل امت جاری است.

صحت مزارعت را هشت شرایط است :

(۱) اینکه زمین صلاحیت زراعت را داشته باشد.

(۲) زمیندار و مزارع از اهل عقد باشند .

(۳) تعیین مدت (۴) تعیین صاحب تخم

(۵) تعیین حصه (۶) زمین را در قبضه مضارع دادن

(۷) بیان شرکت هر دو در عائدات

(۸) تعیین جنس تخم .

مزارعت هفت صورت دارد :

(۱) ارض و بذر از یکی و بقر و عمل از دیگر .

(۲) ارض از یکی دیگر اشیاء از دیگر .

(۳) عمل از یکی متباقی از دوم

(۴) ارض و بقر از یکی بذر و عمل از دوم

(۵) بقر و بذر از یکی ارض و عمل از دوم

(۶) بقر از یکی متباقی از دوم . (۷) بذر از یکی باقی از دوم .

در این هفت اقسام در سه قسم اول مزارعت درست و در چهار قسم دیگر فاسد است .

قال فی التنبؤ و شرحه : و کذا صحیح لو کان الارض والبذر لزید والبقر والعمل للآخر والارض والباقی للآخر والعمل له والباقی للآخر فهذه الثلاثة جائز فلو بطلت في اربعة اوجه لو كان الارض والبقر لزید والبقر والبذر له والآخران للآخر والبقر والبذر له والباقی للآخر (رد المحتار ص ۳۰ ج ۵)

جواب حدیث مذکور اینست که در آن عصر در مزارعت شرایط فاسده وضع می شود مثلاً با وزن متعین از عائدات برای کسی امتیاز نمودن و غیره از اینجا از چنین مزارعت منع آمده .

قال الامام ابن الهمام رحمته الله : و يمكن ان يقال لهما ان يدفع ذلك بحمل المروى عن النبي صلى الله عليه وسلم ما اذا شرط في عقد المزارعة شرط مفسد اذا قدر في انهم كانوا يشترطون فيه شيئاً معلوماً من الخارج جلب الارض و نحو ذلك مما هو مفسد عندهما وقد اشار اليه صاحب الكافي الخ (فتح القدير ص ۳۰ ج ۵)

وقال فی التنبؤ و شرحه : ولا تصح عند الامام لانها ككفيل الطعان وعندها تصح وبه يفى للمحتاج و قياساً على المضاربة . (رد المحتار ص ۳۰ ج ۵) ولله سبحانه وتعالى اعلم

۱۶ / ربيع الآخر سنه ۱۳۰۲ هجرى

کتاب الصيد والذبائح

ذبیحه حالت جنابت حلال است

سوال : حکم شرع چیست در اینکه کسی در حالت جنابت کدام حیوان را ذبح کند آیا حیوان حلال است یا حرام ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : مذبوحه حالت جنابت حلال است برای ذبح طهارت از حدث اصغر و یا حدث اکبر شرط نیست .

قال العنود : وهو ط كونه لا يمتنع مسلماً حلالاً خارج المحرمات كمن صيد أو كتابياً فمياً أو حربياً الخ . (رد المحتار ص ۲۰۸ ج ۴) والله سبحانه وتعالى اعلم . ۱۱ / محرم سنه ۱۴۲۰ هجری

در صورتیکه توسط فیر کردن بر پرنده، کله او پُران شود

و گردنش باقی ماند ذبح آن جائز است

سوال : در صورتیکه کله (سر) حیوان با فیر تنگ زده شود و گردنش باقی ماند و اندک حیات هنوز در او باقی باشد آیا تکبیر گفتن بر گردنش در وقت ذبح آنرا حلال کند یا خیر ؟ بینوا توجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : در این مورد بین امام صاحب رحمه الله تعالى و صاحبین رحمهم الله اختلاف است عند الذبح اندک حیات در او باقی بودن شرط است عند صاحبین رحمهم الله حیات مستقره یعنی فوق مایکون فی المذبوح ضروری است و نزد امام صاحب رحمه الله تعالى مطلق حیات شرط است یعنی بوقت ذبح حیات قلیله خفیفه نیز کافی است .

قال فی الهدیه : أما إذا لم يعثرهم بقاؤه حیاً بل شق بطنه و اخرج ما فيه ثم وقع فی ید صاحبه حیاً لم یصل ثداؤه لانه استقر فی فعل الذکا قبل وقوعه و ما بقى فیهِ اضطراب المذبوح و قبل هذا قول ابی یوسف و محمد رضی الله عنهما فاما عند ابی حنیفه رضی الله عنه فلا یصل وهو القیاس لانه وقع فی یده حیاً فلا یصل بدون ذکا الا اعتبار کما تردیه هذا الذی ذکرنا انما ترك العذکة فلو ذکا لم یصل عند ابی حنیفه رضی الله عنه لانه ان کان فیهِ حیاً مستقراً فالذکا و قصص موقعها بالاجماع و ان لم یکن فیهِ حیاً مستقراً فبعد انی حیة رضی الله عنه ذکا له الذبح و قد وجد عند ما حل بلا ذبح و کذا المتردیه و العطیحة و الموقوف و الذی یفر

الذئب بطنه و فيها حياة خفية او بيئة يحمل اذا ذكاه وعليه الفتوى كذا في الكافي (عالمگیریه كتاب الصيد ص ۳۰۰ ج ۱)

وايضاً فيها ذئب شاة مريضة وقد بقي فيها من الحياة مقدار ما يبقي في المذبوح بعد الذبح فانها لا تقبل الذكاه عند ابی یوسف و محمد بن یزید و اختلف المشايخ فيه على قول ابی حنيفة رحمته الله ونص القاضي الامام المنتسب الى استيعاب في شرح الطحاوي ان يقبل الذكاه وعليه الفتوى كذا في الظهيرية (عالمگیریه ص ۳۰۰ ج ۱)

وقال في الهداية بعد ذكر ان المعتبر عند الامام مطلق الحياة و ان قلت و كذا المتردية والطيعة والموقوفة والذي يقر الذئب بطنه و فيه حياة خفية او بيئة وعليه الفتوى لقوله تعالى الا ما ذكيتم استثناه مطلقاً من غير فصل (هداية ص ۴۰۰ ج ۲)

واستدل عليه الطحاوي رحمته الله بحديث عدي بن حاتم امره النبي صلى الله عليه وآله بالذبح ان وجد الصيد حياً من غير تفرقة بين الحياة المستقر و غيرهما (حاشية الطحاوي على الدر المختار ص ۳۰۰ ج ۲) وقال في شرح التنوير: والمعتبر في المتردية و احوالها كطيعة و موقوفة و ما اكل السبع و المريضة مطلق الحياة و ان قلنا كما اشرنا اليه و عليه الفتوى (ردالمحتار كتاب الصيد ص ۳۰۰ ج ۲)

از نصوص فوق ثابت شد که در مذهب امام صاحب رحمه الله تعالى در حصه ذبح حیات مستقره شرط نیست حیات قلیله نیز کافی است بر همین فتوی باست.

چونکه در صورت مسئله محل ذبح (ما بین المخلوق و اللبنة) موجود است و حیات نیز باقی است اگر که قلیله هم است، لذا بنا بر قول امام صاحب حیوان بعد الذبح حلال است، و علیه الفتوی. البته حیوان کله جدا شده حرام است.

لقلوه علیه السلام: ما بین من الحي فهو ميت.

وفي العلائق: وان علمت حيا بها وان قلعت قلب الذئب اكلت مطلقاً بكل حال.

وفي الشامية تمت (قلوه و ان كانت حيا بها غليفة) في البرازية شاة قطع الذئب او داجها و هي حية لا تذكي لغواته المحل ولو انزع رأسها و هي حية تحمل بالذبح بين الميتة و النجس (ردالمحتار ص ۳۰۰ ج ۲)

مراد از قطع ادواج اینست که محل ذبح کاملاً ختم شود.

جمله دوم یعنی (ولو انزع رأسها الخ) بر آن دلیل باشد در عالمگیریه بر آن تصریح آمده: شاة قطع الذئب او داجها و هي حية لا تذكي لغواته محل الذبح كذا في الوجيز للمكردي. (عالمگیریه

کتاب الذبايح الباب العاشر ص ۲۹۱ (جلد ۵)

البته عبارت ذیل ظاهرآ با آن متعارض به نظر مى رسد :

۱- قال ابن عابدین رحمته الله فى تفسير قوله الله ما ابين من الحى فهو ميتة وبه يعلم انه لو ابلان الراس اكلا لانه ليس منفصلا من حى حقيقة و حكما بل حقيقة فقط لانه عند الانفصال ميتة حكما (ردالمحتار ص ۳۰۰ ج ۵)

۲- وفي شرح التنوير: او قطع نصف راسه او اكثره او قد نصفين اكل كله لان فى هذه الصور لا يمكن حياته فوق حياة المذبوح

قال ابن عابدین رحمته الله : و هذا حى صورة لا حكما اذ لا يتوهم بقاء الحياة بعد هذا الجرح (ردالمحتار ص ۳۰۰ ج ۵)

ازین جزئیات معلوم شد حیوانیکه کله او بریده شود حکماً میت است لذا قابل ذبح نیست .
۳- فى الهندية فى الباب الاول من كتاب الذبايح: وفى فتاوى اهل سمرقند قصاب ذبح العاقلة فى ليلة مظلمة فقطع اعل من المخلوم او اسفل منه يجرم اكلها لانه ذبح فى غير المذبوح وهو المخلوم فان قطع البعض ثم علم فقطع مرة اخرى المخلوم قبل ان يموت به الاول فهذا حى وجهين اما ان قطع الاول بتمامه او قطع شيعا منه ففى الوجه الاول لا يحمل لانه لما قطع الاول بتمامه كان موها من ذلك القطع اسرع من موها من الثانى وفى الوجه الثانى يحمل كذا فى فى الذخيرة للمعيطين (عالمگیریه ص ۳۰۰ ج ۵)

۴- وايضا فيها: سنور قطع راس دجاجة فانها لا تحمل بالذبح وان كان يتحرك كذا فى الملحق (عالمگیریه ص ۳۰۰ ج ۵)

جواب آن جزئیات ذبح جزیه اولی اختیاری و ذبح ثانیه اضطراری است یعنی اگر قبل از رسیدن صائد حیات صید ختم شد پس سر قطع شده آن نیز حلال است مراد از میت در هر دو جزء مذبوح است در زکوة اضطراری نفس جرح زکوة است چونکه مذبوح حکما حى نیست بلکه حقیقه حى است لذا عضو قطع شده او حرام نیست زیرا مراد از (ما ابين من الحى لهم ميتة) در حدیث حى حقیقتاً و حکماً مراد است و در الا ما ذکبتم چونکه قید نیست لذا این عام است اگر حقیقتاً و حکماً حى باشد یا تنها حقیقه بهر کیفیت با ذبح حلال میگردد.
در صورت مسئله اگر محل ذبح باقی باشد پس با آن ذبح نموده شود. البته راس میان حرام - - لانه میان من الحى حقیقتاً و حکماً.

عبارت ثالثہ معمول است بر مذهب صاحبین رحمہم اللہ۔ در عبارت رابعہ مراد از راس عنق باشد طبقیکہ در عالمگیریہ آمدہ۔

وبعد از قطع عنق محل ذبح باقی نیست لذا حرام است اگر لفظ راس را بر ظاهر حمل کنیم این جزیہ نیز متفرع است بر مذهب صاحبین بہر کیف بر ظاهر این ہر دو جزئیات عالمگیریہ فتوی دادہ نشود زیرا شخصاً عالمگیریہ در باب ثالث کتاب الذبايح تحریر نمودہ۔

لو انتزع الذبہ رأس الشاة وہی حیة محل الذبح بین اللہ والحقین۔ (عالمگیریہ ص ۲۹۱ ج ۳)

ہمین است مذهب امام صاحب رحمہ اللہ؛ وعلیہ الفتوی، واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔

۲۵ ربیع الاول سنہ ۱۳۳۳ھ ہجری

مسلمان آہو را با تیر زدو کافر آنرا ذبح نمود

سوال : اگر مسلمان آہو را با تیر تفنگ بزند مجروح ساز و کافر (ذکری) آنرا حلال کند آیا آن حیوان حلال است یا خیر؟ وبر عکس آن اگر کافر آنرا با تفنگ بزند و مجروح سازد و مسلمان آنرا ذبح کند آیا حلال است یا خیر؟ در این مورد علماء اختلاف دارند عاجلاً جواب را صادر نمائید تا نزاع حل وفصل گردد؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در صورت اول هیچ دلیل حلت موجود نیست ذبیحہ کافر بلا شبہ حرام است، البتہ اگر مسلمان بر تیر بسم اللہ گفتہ آہورا بزند و باحد تیر جراحت بردارد و در مذبح زیاد حیات نباشد وقتیکہ در این صورت آنرا ذکری ذبح کند عند الصاحبین رحمہ اللہ تعالی حلال است وعند الامام رحمہ اللہ حرام است، والفتوی علی قولہ کما یجہ فی الجواب عن السؤال الثانی۔

و اگر حیات فوق المذبح باشد بالاتفاق حرام است۔

در صورت دوم اگر در آن حیات فوق المذبح نباشد عند الصاحبین رحمہ اللہ حرام است وعند الامام حلال و علیہ الفتوی۔

و اگر حیات فوق المذبح باشد بالاتفاق حلال است۔

قال فی الہندیۃ: ذبح شاة مریضة وقديماً فجاء من الحماة مقدار ما يعلی فی المذبح بعد الذبح فامبالا تقبل الذکاة عند ابی یوسف ومحمد رحمہما اللہ تعالی واعتلف المشايخ فیہ علی قول، انی حنیفة بخلافہ نص القاضی المنتسب الی استیجاب فی شرح الطحاوی انه یقبل الذکاة وعلیہ الفتوی کذا فی الظہیریہ (عالمگیریہ ص ۳۰۰ ج ۳) واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔

ذبیحہء سارق

سوال : یک شخص در منزل غیر برای سرقت و دزدی رفت و گوسفند را گرفته ذبح کرد باتسبیہ و ہرگاہ صاحب منزل را خبر شد گوسفند را از و گرفتہ، آیا خوردن گوشت این مذبحہء سارق حرام است یا حلال ؟ اینجا گویند حرام است چراکہ دزدی حرام است، و ہرگاہ بسم اللہ گفت میخاھد حرام را حلال کند و این گویندہء بسم اللہ کافر شد، پس ذبیحہء کافر است، و دلیل از شامی می دهند، درنزد بندہ شامی مکمل نیست، اُمید است جواب یا صواب مرحمت فرمائید . بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : قائلہ مجهول و هو خلاف المعلوم والمنقول عن الفحول فی الفصیح فی الاحیاء نقل الحنفی فی الصيد ورحلہ ابن عابدین (ردالمحتار ص ۳۰۰ ج ۱) وللہ سبحانہ وتعالی اعلم . ۲۸ ربیع الآخر سنہ ۸۶ ہجری

حکم شکار باز

سوال : کسی بسم اللہ گفت باز را فرستاد باز مستقیماً رفت شکار را گرفت از گلو اما شکار قبل از رسیدن بہ مالک جان داو بہ چاقو نرسید آیا این پرنده حلال است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر باز را بسم اللہ گفتہ فرستاد و او شکار را مجروح نمود و قبل از قدرت بر ذبیح از پرنده خون بر آمد و جان داد نوبت نرسید بدین کہ او را ذبح کند پس حلال است البتہ تعاقب شکار مسلسل ضروری است اگر اندک سکتہ کرد پس اقدام بر نفیث نمود و او را مرده یافت در این صورت حلال نیست اگر زنده یافت ذبیح آن واجب است . قال فی التذویر و شرحہ : و اذا ادرك المرسل او الرامي الصيد حیاً بمجاۃ فوق ما فی المذبح ذکاۃ وجوباً و شرط لحملہ بالرمی التسمیۃ ولو حکماً کہا مرو و شرط المہرح لیتعلق معنی الذکاۃ و شرط ان لا یقع عن طلبہ لو غاب الصيد متحیلاً بسہبہ لئلا دام فی طلبہ یحمل و ان وقع عن طلبہ ثم اصابہ میتاً لا یحتمل موئلہ بسہبہ اخر (ردالمحتار ص ۳۰۰ ج ۱) وللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

ذبیحه کسی که غیر الله را متصرف میپندارد حرام است

سوال : اشخاصیکه انبیاء و اولیاء را عالم الغیب و متصرف فی الامور مافوق الاسباب میدانند و بدور قبور طواف می کنند باین عقیده که اموات از حالات ما عالم اند و نذر و نیاز برای ایشان می نهند و بظاهر نماز و روزه هم اداء می کنند، آیا مذبحه ایشان حلال است یا حرام ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : انبیاء و اولیاء را عالم الغیب و متصرف فی الامور دانستن کفر است پس ذبیحه چنین اشخاص حرام است . والله سبحانه و تعالی اعلم .

۱۰ / ذی القعدة سنه ۸۷ هجری

وقتیکه ماهی را در حوض بیندازد و بمیرد حلال است

سوال : کسی ماهی را زنده از دریاب گرفت و انرا در تالاب آب، حوض یا ظرف آب انداخت که چند لحظه بعد ماهی جان داد آیا این ماهی در حکم طافی است و یا حلال است ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : سبب موت این ماهی شکار نمودن و گرفتن او بود لذا حلال باشد.

قال الامام قاضی خان رحمته : و الاصل ان السمک متى مات بسبب حادث حل اكله و ان مات حتف انفه لا بسبب ظاهر لا يحمل اكله عندنا لانه طاف و انجراد يوكل و جد حيا او ميتا فان القى سمكة في جب ماء لمات فيه لا يابس باكلها لانها ماتت بسبب حادث و هو ضيق المكان و كذلك اذا جمع السمك في حظيرة لا يستطيع الخروج منها و هو يمكن من اكلها بغیر صيد فمى مات فيها لا يابس باكلها و ان كان لا يؤخذ بغیر صيد لا يغیر باكلها (عالية بها من الهدية ص ۳۰ ج ۳)

و قال العلامة الطحطاوى رحمته : و انما قال العلامة عبد البر الاصل ان باحة السمك ان ماتت باحة يوكل و ما مات بغیر آفة لا يوكل (الطحطاوى على الدر ص ۳۰ ج ۳) والله سبحانه و تعالی اعلم.

۹ / جمادى الثانی سنه ۸۸ هجری

ماهی های کوچک کاملاً خوردن حرام اند

کراهۃ الصریدہ هو (اصح)

آیا این فتوی درست است اگر درست باشد تعیین سمک الصغار را بفرمائید، نیز بگوئید که جواهر الاخلاطی تصنیف کیست؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : نقل العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ عن معراج الدبایہ : وفي السمک الصغار التي تلتل من غیر ان یحق جوفه لقال اصحابہ (ای الشافعی رحمہ اللہ) لا یمل اكله لانه رجیحه لحم و عند سائر الامة رحمہم اللہ یمل اكله (رد المحتار ص ۴۰۰ ج ۵)

بنده از مدتی اشکال داشت که رجیع ماهی را چگونه حلال قرار داده بودند؟ بانص جواهر الاخلاطی بر کراهت تحریمیہ آن مطمئن شدم.

حواله های آن بکثرت در عالمگیریہ موجود است فهمیده میشود که جواهر الاخلاطی یک کتاب معتبر و معتمد است.

علت حرمت سمک صغار اینست که بدون تصفیہ آلائش خورده میشود ازین مراد متعین میگردد . والله سبحانه وتعالی اعلم .

۱۳/ ذی القعدة ۸۶ هجری

با انداختن دوا در آب ماهی مرده شده حلال است

سوال : اگر بقصد شکار و گرفتن ماهی در آب دوا انداخته شود و ماهی بمیرد آیا در این صورت خوردن ماهی جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : چنین ماهی حلال است :

قال فی التنویر و شرحه : ولا یمل حیوان مائ الا السمک الذی مات بافة ولو متولدا فی ماء لحم ولو طائیة مخروجة و هبائیة غیر الطائی علی وجه الباء الذی مات حتف انفه و هو ما یطنه من فوق فلو ظهره من فوق فله لحم بطاف فیوکل کما یوکل ما فی بطن الطائی و ما مات بحر الباء او برکة و بریطه فیہ او القاء فیہ فلو تم بافة و هبائیة

وقال العلامة ابن عابدین رحمہم اللہ (قوله او القاء فیہ) و کان یعلم انها تموت منه قال فی المذبح او اکلها شیئا القاء فی الباء لئلا یأکلہ فیما تموت منه و فذلک معلوم . (رد المحتار ص ۴۰۰ ج ۵) والله سبحانه وتعالی اعلم .

۱۱/ ربیع الاول سنہ ۹۹ هجری

بعد از خشک شدن آب مردن ماهی حلال است

سوال : در دریا مادر نهر ماهی می بر آید احیاناً کہ نهر خشک شود ماهی های مرد، بیرون می افتند آیا این ها حلال اند ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : بلہ ! حلال اند . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۷/ربیع الاول ۱۴۰۰ هجری

ماهی قرش حلال است

سوال : در بحر یک نوع ماهی کہ آنرا (قرش) میگویند و تعریف آن در المنجد چنین آمده : نوع من السمک يعرف بكلب البحر یقطع الحيوان بالسنانه کما یقطع السیف تحالفه جمیع دواب البحر ومجربان ماهی ها میگویند این ماهی عوض تخم چوچہ می زاید و بر آن حیض هم می آمد آیا این ماهی حلال است ؟ مولانا عبدالحی رحمہ اللہ تعالی در فتاوی خویش بر حرمت آن قول نموده امید است تا رهنمائی نمانید ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در چنین تحقیقات شرعا وعقلا قول ماهرین فن حکم فیصل قرار داده شود و ماهرین جدید آنرا چهار علامات ذکر نموده اند .

(۱) استخوان کمر

(۲) شش برای تنفس

(۳) پکھ تیر شدن

(۴) طبق ماحول کم و پیش بودن درجہ حرارت جسم او .

این علامات در قرش موجود است ازین صورت نیز واضح میشود کہ ماهی قرش حلال است معہذ بنا بر اختلاف احتیاط اولی است . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۳/جمادی الآخر سنہ ۱۴۰۰ هجری

جینگا حرام است

سوال : در حصہ جینگا شما بر حرمت فتوی دادید در حالیکہ از آیات قرانی احادیث آثار صحابہ و تعامل امت حرمت او بنظر نمی رسد .

و در حاشیہ شرح الوقایہ آنرا کالسمک گفته : - **بمصححین یقال لہ بالفارسیہ ماهی و هو جمیع**

اسماء حلال حق الصغیر الذی یقال لہ جھنگا وغیرہ منجس موتہ علیہ۔ (ہر حوالہ ص ۹، ج ۱)
 ومولانا اشرف علی تھانوی رحمہ اللہ تعالیٰ با اظہار لا علی جواز را راجع قرار داده.
 وحضرت مولانا عبدالحمی رحمہ اللہ تعالیٰ مینویسد :

کہ حلال است زیرا این نیز یک قسم مایہ است کہ مایہ با جمیع الانواع خویش بالاتفاق حلال است. کسی کہ آنرا حرام میگوید آنرا از نوع مایہ خارج میکند در حالی کہ چنین نیست.
 در حمادیہ آمدہ : **الدوا الذی یقال لہ جھنگا حرام عند بعض العلماء لانہ لا یسبہ السمک فاما**
یباح عندنا من صید البحر انواع السمک وهذا لا یكون كذلك وقال بعضهم حلال لانہ یسمی بالسمک
واللہ اعلم.

نوت : چونکہ دلیل انواع سمک بودن و نبودن نیست لذا احتیاط در کارست. (مجموعۃ الفتاوی ص ۴۲۷)

نیز می فرماید : بعض فقہاء آنرا قسم مایہ گرفته اند بلکہ آنرا کرم دریایی گرفته حرام قرار داده اند و بعض فقہاء آنرا مایہ محسوب کردہ حلال گفتہ اند. زیرا قاعدہ مذهب حنفیہ است کہ علاوہ مایہ دیگر حیوان دریایی حلال نیست و جمیع الانواع مایہ حلال است.
 در منتهی الارب آمدہ : (اربیان نوعی از مایہ است کہ آنرا بھندی جھنگا میگویند).
 در صراح آمدہ : (اربیان نوعی از مایہ است) (مجموعۃ الفتاوی ص ۴۳۶)
 ومتن ہدایہ است : **"لا بأس بأكل الجریف والمارماہ"**

در حاشیہ آن آمدہ : **"سمک اسود"** (ص ۲۴۵ ج ۲)

در قاموس العصری آمدہ : (بر غوث البحر) (PRAWAN) (انگلش عربی ص ۵۶۱)

و در المنجد آمدہ : **"بر غوث البحر القریس"** (ص ۳۳) **"الجریف نوع من السمک"** (ص ۸۶)

و در آن آمدہ : **"القدید من جنس سمک صغیر بقدر جراداوا کبر قلیلا یسبہا"** (ص ۹۱۱)

و در عربی اردوی المنجد آمدہ : **"بر غوث البحر جھنگا مچل"**

پس جھنگا کہ با جریت ترجمہ شدہ است حلال است : (کما فی الہدایۃ ومجموعۃ الفتاوی وغیرہما) در عین الہدایۃ شرح الہدایۃ آمدہ است :

در حصہ جریت اباحت صریح از حضرت علی رضی اللہ تعالیٰ عنہ منقول است : (رواہ فی الاصل ورواہ عن ابن عباس رضی اللہ عنہما ایضاً) (ص ۱۷۷ ج ۴)

واہل مصر فتویٰ دادند کہ این الذ السمک است و قیمت بھای آنان پس چنین چیز کہ در عصر صحابہ کرام و تابعین موجود بود حرمت او از کجا ثابت شد ؟
تنہا نظریہ ماہرین عند الحنفیہ معتبر نباشد طبقیکہ در اوقات قول ماہرین را اعتبار دادہ نشود بلکہ قول عامۃ المسلمین را اعتبار دادہ شود، لذا تعامل امت خلاف حرمت آن ست۔
بینواتوجروا ۔

الجواب باسم ملہم الصواب : در جملہ مذکورات ماہرین فن ماہی سہ چیز آن کاملاً عام فہم است۔

(۱) استخوان قبرعہ

(۲) شش برای تنفس

(۳) پگہ برای تیر شدن و آب بازی نمودن۔

ہر شخص میدانند کہ در جنیہکی یکی ازین سہ چیز ہم موجود نیست پس این ماہی کاملاً جداسست کہ با هیچ نوع ماہی تعلق ندارد بر ہمین ماہرین فن حیوانات متفق اند۔

فیصلہ ماہرین حیوانات :

اگر الاغ را انسان گفته شود تعجب نیست اما در ماہی گفتن بہ جہینکا تعجب است زیرا کہ تقسیم اول حیوان بر دوگونہ است اول انکہ استخوان قبرعہ داشتہ باشد دوم انکہ نداشتہ باشد این قسم در نوع موران داخل میباشد لذا جینکا داخل قسم اول میباشد از قسم ماہی خارج و داخل قسم موران میباشد بخلاف الاغ و غیرہ کہ او در تقسیم اول با انسان شریک است ۔

فیصلہ بداهت نظر و عقل

علاوہ فیصلہ ماہرین فن فیصلہ بداهت نظر و عقل نیز این لسا کہ جہینکی با ماہی هیچ تعلق ندارد زیرا در اتحاد جنس خواص متشابہ اعضاء ظاہرہ و باطنہ و اتحاد آثار ضروری است اگر کسی از تشابہ در ہمہ اعضاء و خواص انکار و رزد از لزوم تشابہ و اتحاد این شخص ہر آننہ معنت باشد جہینکی و ماہی در عضو و یا خاصیت هیچ مشابہت و اتحاد ندارند۔

جنگی (مار ماہی) مانند مار است کہ با ماہی مشابہت ندارند۔

در دنیا نظیر ندارد کہ در انواع جنس بین ہم نہ در عضو تشابہ باشد نہ در خاصیت اتحاد۔

معیار اتحاد جنس یا تجربہ چنین است :

کسی کدام جنس گو سفند ، گاؤ، شتر الاغ اسب گربہ سگ کدام فرد این جنس یا نوع آن را تصور کند پس حالاً بداند کہ این همین جنس است اما مشاہدہ کنندہ ماہی ہیچگاہ آنرا فکر نمیکنند کہ آن همان جنس است.

ودر محاورہ نیز اطلاق جریث بر ماہی نمیشود تاکہ با آن قید مارماہی را اضافہ نکنند تنها از لفظ ماہی مارماہی مفہوم نمیشود مثلاً کسی ماہی خواست مامور برایش مار ماہی آورد آن شخص مخالف امر پنداشتہ میشود.

پس ثابت شدکہ در عرف بین ماہی و جریث عموم خصوص نیست بلکہ تبائن وتقابل است طبقہ کہ در منجد در پہلوی تصاویر ماہی ها تصویر جریث راندادہ در جای دیگر آنرا صراحۃ قسم سرطان بحری قرار دادہ.

ونقصہ : اربیان و روبیان جنس سرطان بحری من القشريات العشارية الاقدام و يعرف (بالقريدس) عليه اصناف عديدة للذيلة الطعم (المنجد ص ۹) ، برغوث البحر نوع من القشريات العشارية الاقدام تشبه هيئة البرغوث وتسميه العامة (القريدس) (المنجد ص ۲۲)

در کتب فقہ جریث را کسی ماہی نگفتہ طبقہ سقنطور را (ریگ ماہی) میگویند در حالیکہ این حیوان بری وخشکہ است.

وحیوان بحری مشابہ با انسان را (انسان ماہی) میگویند در حالیکہ انسان نیست نیز بر انسان جنگلی احکام انسان جاری نمیشود.

وجه اشتباه : دو اشتباهات و علت ماہی پنداشتن جریث و مارماہی :

(۱) سمک و ماہی ہر حیوان بحری را گفتہ شود پس جریث را ہم ماہی گفتہ شود.

قال العلامة ابو زكريا النووي رحمہ اللہ : ان الصحيح ان اسم السمك يقع على جميعها (المجموع ص ۳۳ ج ۱)
وقال العلامة شمس الدين الشهير بالشافعي رحمہ اللہ تحت قوله (السمك منه حلال كيف مات) و
كل ما غير في الاصح مما لم يكن على صورة السمك المشهور فلا يداني تصحيح الروضة ان جميع ما فيه يسمى سمكاً (نهاية المحتاج ص ۳۰ ج ۱)

وقال ايضا : واسم السمك يقع على كل حيوان البحر حيث كان لا يعيش الا فيه واذا خرج منه صار عليه عيش مذبوح وان لم يكن على صورته المشهور (نهاية المحتاج ص ۳۰ ج ۱)

وقال العلامة ابو الضياء نور الدين القاهري رحمه الله تعالى (قوله سرطان) بل هو ما يسمى سمكاً لا لطلبه
تعريف السمك السابق عليه فهو طاهر محل الانتفاع به في الاودية وغيرها (نهاية المحتاج ص ۳۳ ج ۱)
وفي المصنوع السمك الحيوان من خلق الماء اي المخلوق فيه (المجدد ص ۲۴)

نیز ماهی ماء به معنای ماء سوى آب منسوب است یعنی مخلوق آبی پس هر حیوان آبی
را شامل میباشد.

وفي لسان العرب: واصل الماء ما هو الواحد مائة ومائة (لسان العرب ص ۴۳ ج ۲)
وفيه ايضاً: والنسبة الى الماء مائي وماوي في قول من يقول عطاوي وفي العهديب: والنسبة الى الماء
ماهي (حواله بال)

و فيه ايضاً: و همزة ماء مقلبة عن هاء بدلالة ظروب تصاريفه على ما اذكرة الآن من جمعه و
تصغيره فان تصغيره مويه وجمع الماء امواته و مياها و حكي ابن جني في جمعه امواته (حواله بال)
وفي المصنوع الماء: هو المائع المعروف (اصله موة) و تصغيره مويه والنسبة اليه مائي و ماوي و
ماهي جمياها و امواته (المجدد ص ۳۳)

(۲) در مذاهب ثلاثه جهينگا (جريت) نیز مانند ديگر حيوانات بحري حلال اند نسبت
بعض خواص اين مور مرغوب تر آنها است لذا علاوه مذاهب ثلاثه و مقلدين غير مسلم ها نیز
آنها به كثر مى خورند.

پس بنا بر اطلاق بى تحاشاي ائمه ثلاثه و غير مسلمين احناف نیز مكلف شدند تا آنها
ماهى بگویند طبقه که در حلال نمودن از احرام احناف نیز مانند اهل مذاهب ديگر بر ترا
شيدن چند مواكفاء کردند.

نیز با پزیدن و تناول خصيتين گوسفند در سوق بر سرعام مردم مجبور شدند تا آنها حلال
مى پندارند بنا بر تعامل مردم احتياطاً آنها حلال گفتند، اين چنين در اطلاق جريت بر ماهى
عوض عوام علماء نیز در اشتباه بيفتند که بعضى آنها مور مى پندارد. که نقلاً بعد نقل مردم بر
آن اعتماد نموده اند.

تجزیه تحریر مرسل

قوله: فتوى انها که جريت مکروه تحریمی است اما در قران، حديث آثار صحابه و تعامل
امت چیزی در مورد حرمت و پاكرهت آن موجود نیست.

اقول : حکم توضیح مدار حکم کافیست پس بر آن اکتفاء نمودم واختلاف ائمہ مذهب در حصہ حیوانات بحری بادلائل در کتب فقہ موجود است و اہل علم بر آن علم دارند باز ہم اگر نیاز مندی بہ دلائل باشد دلائل ائمہ کرام تحت نصوص قرآنی احادیث نبوی تعامل امت التزاماً موجود است بعض آنها صراحتاً وبعض آنها التزاماً از عصر حمادہ تا دور حکیم الامت در تصانیف موجود است تعامل امت و بیان متقدمین و متأخرین با صراحت در این مورد آمدہ **قوله :** تنها نظر ماہرین نزد احناف معتبر نیست مانند کہ در معرفت اوقات نظر ماہرین را اعتبار دادہ نمیشود .

اقول : معرفت اوقات با مشاہدہ تحدید نمودہ میشود پس بدون مشاہدہ نظریہ ماہرین فلکیات را اعتبار نیست در جائیکہ اتباع ماہرین در کارست شرع نیز در انجا حکم نمودہ بر اتباع انہام مثلاً بکارت، تداوی بالمحرم در ضرورت آب جواز تیمم ترک صوم در حالت مرض .
ونظائرہا کثیرہ مشہورہ و فی کتب المذاهب مزبورہ مسطورہ و عن اولی مسکۃ من العلم غیر مستورہ .

تحت این کلیہ وقتیکہ دخول یا عدم دخول حیوان در کدام جنس بدیہی باشد در آن نظریہ ماہرین فن را اعتبار دادہ نمیشود اما در جائیکہ حالت مشتبہ باشد در انجا عمل نمودن لازم است بر نظریہ ماہرین حیوانات کہ در این مورد در کتب فقہ نصوص موجود است و فیصلہ تحت (بہادت و نظر عقل) طبق تفصیل ذیل عدم دخول جریث در جنس ماہی بدیہی است . پس نیاز مندی نباشد بہ رجوع بہ ماہرین فن معہذ نظر آنها تبرعاً نویسدہ شد . اما اگر ماہرین جریث را ماہی گفتند پس این قول جهت خلاف عقل و نظر مردود است .
قوله : دلیل بزرگ در این دور تعامل امت است کہ خلاف حرمت است .

اقول : (۱) حقیقت و توجیہ آن تحت (وجہ اشتباہ) گذشت .

(۲) شخصاً در تحریر مرسل او علماء ادوار مختلفہ مذکور است . پس تعامل امت چگونه باشد ؟

(۳) مراد از امت ، امت ماحول محرر مراد است در غیر آن حصہ بزرگ امت بزرگ

چنین اند کہ جریث را ماہی نمیگویند بلکہ آنها چنین کرہ المنظر می پندارند کہ از آن سیان آید پس اشخاص سلیم الطبع آنها تحت تحریم قرآنی (و یحرم علیہم الخبائث) داخل

حکم ہدھد

سوال : در عالمگیری و طحاوی گوشت ہدھد را حلال گفته اند ، اما در فتاوی شامی آنرا مکروه گفته است و در ہندیہ آمده است کہ :

اکل الخفاف والصلصل والہدھد لا بأس بہ لانہا لیسف من الطیور الی ہی خواص مغلب کما فی الظہیریۃ . (عالمگیری ص ۲۹۰ ج ۵)

در حاشیہ طحاوی آمده است : ویوکل القمری والسواکن والزلازل والصلصل والہدھد والہوم والطاؤس (الطحاوی علی الدرص ۱۵ ج ۳)

و علامہ شامی رحمہ اللہ تعالی میفرماید : قال فی غرر الافکار: عندنا یوکل الخفاف والہوم ویکرہ الصرد والہدھد (رحالبحار ص ۲۰۰ ج ۶) . عن ابن عباس رضی اللہ عنہما عن رسول اللہ ﷺ عن قتل اربع من الدواب العیلة النحلة والہدھد والصرد واما ابو داود والنسائی

تحت این حدیث ملا علی قاری رحمہ اللہ تعالی مینویسد :

قال الخطابی اما جاء الہی فی قتل العیلة عن نوع خاص منه وهو الکبار خواص الارجل الکبار لانه قلیلة الاذی والحرر واما النحلة فلیما فیہا من المنفعة وهو العسل و الشبع واما الہدھد والصرد فلصحریم لجمہما لان الجمیوان اذا مہی عن قتله ولم یکن لاحترامہ والحرر فیہ کان لصحریم لجمہ الاثری انه مہی عن قتل الجمیوان لہویر ما کلہ ویقال ان الہدھد من الریح فصار فی معنی الجملۃ .

ملا علی قاری رحمہ اللہ تعالی ازین حدیث برہدھد استدلال نمودہ پس آیا دلیل حرمت قوی است و یا کراہت کدام دلیل راجح است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : عبارات عالمگیری و حاشیہ طحاوی صریح است بر حلت ہدھد پس ترجیح دادہ شود اما استدلال ملا علی قاری ازین حدیث محل نظر است چرا علت نہی قتل ہدھد ممکن احترام او باشد و در موجودیت نصوص فقہیہ ہمین قرین قیاس است علت احترام او بعثت و قاصدیت او بود از طرف سلیمان علیہ السلام برای ایمان یک قوم پس ہدھد حیثیت امتیازی دارد .

نیز ملا علی قاری رحمہ اللہ تعالی قول حلت را ذکر نمودہ : ونصہ : وقیل یحل اکلہ لانه مہی عن الشافعی رحمہ اللہ تعالی بوجوب الفدیۃ فیہ وعندہ لا یفتدی الا المأکول (المرقاۃ ص ۱۵ ج ۴)

آن کراہت را علامہ ابن عابدین از غرر الافکار نقل نمودہ آن نیز بنا بر ہمین احترام

محمول است بر کراهت تنزیهی. والله سبحانه وتعالى اعلم . ۲۰ مرجب سنه ۱۴۰۰ هجری

زیز حرام است

سوال : حیوان کوچک که در منجد آنرا (زیز) گفته شده در آخر موسم بهار پیدا میشود و دو هفته بعد می میرد بر درختان باشد صدای بلند دارد غذای آن معلوم نیست که چیست آیا این حلال است یا حرام ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : از تعریف زیز در لغت دانسته میشود که فرق دارد با جراد یک نوع مور است لذا حرام است که با جراد فروق ذیل دارد :

(۱) جراد از قبیل مستقیمه الاجنحه است و زیز از قبیل نصفیه الاجنحه .

(۲) زیز صدای بلند دارد جراد ندارد .

(۳) زیز از تخم مانند مور می برآید جراد با شکل خویش از تخم می برآید در تحقیقات جدید بر آن تصریح آمده :

(۴) زیز شربت درختان را مینوشد و جراد برگ درختان را میخورد .

قال فی المنجد : جراد (ج جراد) : دویبه من مستقیمات الاجنحة انواعها عده مختلف باختلاف الشكل منها ما یکثرو یغزو المروجات والاشجار یحرقها لا یبقی علی شیء (المنجد ص ۸۰) وقال فی الافصاح : الجراد و انواعه الجراد : معروف وجلس حشرات مضرة من فصيلة الجرادات و رتبة مستقیمات الاجنحة و احده : جراد . تقع علی الذکر و الانثی . سمی بذلك لانه یجود الارض و یأکل ما علیها . جراد الجراد الارض یجردها ما جردا : اکل ما علیها من النبات و جرد الزرع : اصابه الجراد فهو زرع مجرود و ارض مجرودة و جردة کل ذلك و قیل : ارض مجرودة : کثیرة الجراد

العُطَاب : العُطَاب و العُطَلَب و العُطْلُوب و العُطْلَبَان : الجراد الضخم و الذکر الاصغر من الجراد المُنْتَب : المُنْتَب و المُنْتَب : ذکر الجراد و قیل : مثل الصغیر من الجراد و قیل : نوع من الجراد یصر للصوت و یقفز و یطیر . الجمع : جنادب . المُنْتَب : المُنْتَب و المُنْتَب : الذکر من الجراد . العُطْوَانَة : الانثی من الجراد

العُراد : الجراد الانثی .

الدَّیْسَاء : الانثی من الجراد و الجمع : الدَّیْسَاء .

السُّلَّة : الجراد التي القصب بعضها .

المصاق: لعاب الجراد

الجمر تم: جراد اخضر الرأس سود

القبل: قبل صغار الجراد: وقيل: شيء صغير له جناح احمر. (الافصاح ص ۳۳ ج ۲)

وقال في المنجد: ريز: ۱- الریز ج ریزان (ح): حشرة من فصيلة الزيزیاف وثمة نصفیات الاجنحة. راسها كبير واجنحتها طويلة. تحط على جذول الشجر وتسمع صوتاً حراً صريراً كأنها تقول (لریز) فسیبها به (المنجد ص ۲۲)

وقال ايضاً: (مستقيمات الاجنحة ح) حشرات يتقارب جناحها عند الاستراحة عنها انواع كثيرة قلها قوائم قوية تساعدها على القفز مثل الجراد

(تصفية الاجنحة ح) حشرات من ذوات الاربعه اجنحة تتدرج من الهيضة الى المعوضة قبل ان تصل الى شكلها النهائي تعيش من تسع المباتات الجذامية (المنجد ص ۱۰۲) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۰ رجب ۱۴۰۰ هجرى

ذبيحه شيعه ، قاديانى وديگر زنادقه حرام است

سوال: آیا ذبیحه شیعہ، آغاخانى ها قاديانى وديگر فرقه های گمراه حلال است یا حرام؟
بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: چونکه این فرقه های شیعہ قاديانى، پروریزی انجمن دینداران همه کافر اند خود را مسلم معرفی میکنند با تحریف در اسلام عقائد کفریه را ظاهر میکنند و آنرا اشاعت میکنند این همه زندیقان اند ذبیحه آنها حرام است.

تفصیل احکام این زنادقه در باب البغات ودر کتاب الخطر والاباحت گذشته است. والله سبحانه وتعالى اعلم.

غرة اذى المحمده سنه ۱۴۱۳ هجرى

بافراموش نمودن بسم الله در وقت ذبح ذبیحه حلال است

سوال: اگر در وقت ذبح بسم الله را فراموش کند آیا حیوان حلال است ویا حرام اگر در وسط یا در آخر متذکر شود آیا قرائت بسم الله لازمی است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: اگر بسم الله را فراموش نمود ذبیحه حلال است اگر قبل از قطع نمودن ریشه های آن یا د آور شد قرائت بسم الله ضروری بود بعد از آن ضروری نباشد.

قال فی التنویر و شرحه: و تأرک تسمية عبدًا غلافًا للشافعي رحمہ اللہ فان ترکھا ناسیًا حل غلافًا لک رحمہ اللہ. وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ (قوله غلافًا لک کذا فی اکثر کتبنا الا ان المذکور فی مشاہیر کتب مذهبہن انه یسمى عند الارسل و عند الذبح فان ترکھا عامدًا لا یؤکل علی المشہور و ناسیًا یؤکل غرارًا فکر (در المختار ص ۷۰ ج ۵) ولله سبحانه و تعالی اعلم ۱۲ / جمادی الثانی سنہ ۸۹ ہجری

گوشت اسپ مکروه تحریمی است

سوال: آیا گوشت اسپ حرام است و یا حلال بعض ها آنرا مکروه قرار داده اند آیا در این صورت مکروه تحریمی است و یا مکروه تنزیہی؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب: اسپ بنا بر قول مفتی بہ مکروه تحریمی است:

قال فی التنویر و شرحه: ولا یحل ذولب یصید بدابہ فخرج نحو البعیر او غلب یصید بمغلبہ ای ظفر فخرج نحو الحمامة من سبع بیان للذی تلک والسبع کل معطف معتب جرح قاتل عاقا و طربیان للذی غلب ولا الحصر ای صغار ذواب الارض و احدھا حشرة و الحبر الالهیة بمغلاف الوحشیة فانھا ولہا حلل و البغل الذی امہ حارقلو امہ بقرہ اکل اتفاقا و لو فرسا فکلمہ و الخیل و عندہما و الشافعی رحمہ اللہ یقول ان ابا حنیفہ رحمہ اللہ رجع عن حرمة قبل موته بثلاثة ايام و علیہ الفتوی عمادیة و لا یسبہا علی الاوجه

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ (قوله و علیہ الفتوی) فهو مکروه کراهة تنزیہ و هو ظاهر الروایة کما کفایة المذہبی و هو الصحیح علی ما ذکرہ فی الاسلام و غیرة فہستائی لم نقل تصحیح کراهة الصریر عن الخلاصة و الهدایة و المحيط و المغنی و قاضیان و العبادي و غیرہم و علیہ المتون و افاد ابو السعود انه علی الاول لا خلاف بین الامام و صاحبہ رحمہما اللہ لانہما وان قالوا بالحل لکن مع کراهة التنزیہ کما صرح بہ فی الشرع لالیة عن البرهان قال ط و الخلاف فی خیل البر اما غیل البعر فلا نوکل اتفاقا (در المختار ص ۷۰ ج ۵) . ولله سبحانه و تعالی اعلم . ۱۷ / جمادی الثانی سنہ ۸۹ ہجری

چوچہ تولد شدہ از اسپ و از خوردشتی مکروه تحریمی است

سوال: اگر اسپ از لاغ دشتی لاغ بزیاد آیا گوشت او حلال است یا حرام؟ آیا بین لاغ دشتی و خانگی فرق است یا خیر؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب: در حیوانات چوچہ تابع مادر میباشد لذا این چونکہ بنا بر

تابعیت اسپ مکروه تحریمی است. الاغ دشتی که حمار وحش گفته میشود حلال است اما آن الاغ در این دیار یافته نمیشود. والله تعالی اعلم.

۲/ ذی الحجه سنه ۹۸ هجری

طريقه ذبح

سوال : حیوان چگونه ذبح نموده شود ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : طريقه ذبح چنین است که پهلوی حیوان را بسوی قبله کند چاقوی نیز را گرفته بسم الله الله اکبر بگوید و چاقورا برگردنش کش کند تا آنکه چهار رگ آنرا قطع کند.

(۱) نل تنفس (۲) نل آب و دوشه رگ ها که طرف راست است اگر اذین چهار ریشه ها سه آن قطع شود نیز ذبح درست است و گوشت آن حلال است و اگر دو ریشه آن قطع شود حیوان مردار و گوشت او حرام است .

قال في التنوير وشرحہ: وعرواقہ المخلوق والمہر والودجان وحل بقطع ای ثلاثہا.

وقال ايضاً: وندب احداً شغرتة قبل الانضباع (رد المحتار ص ١٠٠ ج ١) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۳/ شوال سنہ ۹۴ ہجری

سیہجریہ (قنفذ) حرام است

سوال : در حصه حرمت قنفذ (جریه) که بازوهای دراز مانند خارهای دراز دارد علت حرمت در کتب فقیه قنفذ موجود پس آیا قنفذ حلال است یا حرام ؟ بپنوا توجه را

الجواب باسم ملهم الصواب : جریه (قنفذ) جهت بودن آن از خبائث حرام است در نظر شمایان کدام علامت حرمت است که در قنفذ موجود نیست؟^۹ والله سبحانه وتعالی اعلم .

۱۵ / رجب السہ ۹۶ھ جری

بوقت ذبح به عربی بسم الله گفتن ضروری نیست

سوال : آیا در وقت ذبح بسم الله به عربی درکارست یا بالسان دوم نیز جواز دارد ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : بسم الله گفتن به عربی ضروری نیست.

لأن الفقهاء عليهم السلام لم يشترطوا العربية ولو كان لذلك وجه

قال في الخاتمة: رجل ضعیف وذبح وقال بسم الله بنائه عذای وبنائه محمد ﷺ قال في الخاتمة

بکر محمد بن الفضل رحمہ اللہ ان اراد الرجل بذکر اسم الذی ~~لقد~~ تعظیمہ جائز ولا بأس به وان اراد به الفکر کتمع لله تعالی لا تحمل الذبیحة (عائنی بہامش الہندیہ ص ۳۰۳ ج ۲)
 للصلبا اما اذا صرکة الغور بغور العربية الصریم فتعتبر التسمية ایضا بغور العربية. والله سبحانه وتعالی اعلم.

هفت نوع حیوانات حرام اند

سوال : در حیوانات حلال کدام کدام آن مکروه است ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : هفت چیز حرام است :
 (۱) خون جاری (۲) نلہ مذکر (پیشاب گاہ) (۳) خستین
 (۴) پیشاب گاہ مؤنث (۵) غدود (۶) مثانہ (۷) تلخہ و چیزی دیگر مکروه نیست .
 قال فی الہندیہ : واما بیان ما محرر اكله من اجزاء الحيوان سبعة الدم المسفوح والذکر والانثیان والقبل والغدو والمثانة والمرارة کذا فی المذائع (عالمگیریہ ص ۳۰۳ ج ۲) والله سبحانه وتعالی اعلم.
 ۲۷ ربیع الاول سنہ ۹۸ هجری

قبلہ رخ بودن ذبیحہ و ذابح سنت است

سوال : در وقت ذبح روبہ قبلہ بودن ذبیحہ و ذابح چگونہ است آیا حستحب است یا سنت
 مؤکدہ ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : بہ پہلو انداختن ذبیحہ رو بہ قبلہ و بودن ذابح رو بہ قبلہ سنت مؤکد است .

قال العلامة المحقق رحمہ اللہ : و کرہ ترک العوجہ الی القبلة بمخالفة السنة
 وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ : (قوله مخالفة السنة) ای المؤکدة لانه توارثه العاس فی کربة ترکہ
 بلا عذر اتقانی (رد المحتار ص ۳۰۳ ج ۲)
 وقال العلامة الطوری رحمہ اللہ : و یکرہ ان یلمحها موجه لغور القبلة لمخالفة السنة فی توجيهها للقبلة
 وتوکل (تکملة البحر ص ۳۰۰ ج ۲)

وقال فی الہندیہ : و السنة فی الشاة و البقر ان یذبح کل منہما مضجعا لانه امکن لقطع العروق
 لتقبل القبلة فی الجميع کذا فی المہوہ الدیرہ (عالمگیریہ ص ۳۰۳ ج ۲) والله سبحانه وتعالی اعلم.

حکم قطع شدن گردن در وقت ذبح

سوال : اگر در وقت ذبح گردن مرغ قطع شود حکم آن چیست آیا گوشت آن مکروہ میشود یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : قصداً چنین نمودن مکروہ است اما بدون قصد کراہت نیست لکن در ہر دو صورت گوشت مکروہ نمیشود . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۲۷ ربیع الاول سنہ ۹۸ ہجری

حکم خریدن گوشت از دکان کافر

سوال : در مردم معروف است کہ علاوہ گوشت دیگر اشیاء خوردتی ونوشیدنی از دست غیر مسلمان حلال است تا در حصہ ذبیحہ تحقیق نشود کہ آیا ذبیحہ را کدام مسلمان بہ طریقہ اسلامی ذبح نمودہ ویاید از وقت ذبح تا وقت فروخت ہندو وکافر تحت مراقبت مسلمان باشد زیرا آنہا کفار رائجس می پندارند ہندو توسط یک مسلمان گوسفند را ذبح میکنند کہ تا وقت قصائی آن مسلمان نزدش باشد آیا شرعاً این ضروری است ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : چونکہ اصل در گوشت حرمت است لذا برای حلت چند شرایط است لذا از وقت ذبح تا فروش گوشت مراقبت مسلمان بر او ضروری باشد .

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ : وفي التعارضانية قبيل الاحمية عن جامع الجوامع لابي يوسف رحمہ اللہ من اشترى لحماً فعلم انه يهودي واراد الرد فقال ذبحه مسلم كركلة اكله او مفاد ان يهود كون المائع يهودياً يذهب الحرمة فانه بعد العبارة بالكل بقوله ذبحه مسلم كركلة اكله فكيف بدونه تأمل (رد المحتار ج ۱ ص ۱۰۷) والله سبحانه وتعالى اعلم .

۲۳ شعبان سنہ ۹۸ ہجری

ذبیحہ زن حلال است

سوال : آیا در ذبیحہ زن کراہت یا حرمت است یا نیست؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : ذبیحہ زن بلا کراہت حلال است . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۲۳ ذوال سنہ ۹۸ ہجری

حکم گوشت مرغی کہ گوشت حرام راسی خورد

سوال : توسط ماشین گوشت حیوانات مردار را پا شمول گوشت سگ میدہ میکنند مانند .

پودر و آنرا در غذای مرغ ها خلط میکنند آیا خوردن گوشت چنین مرغ ها جواز دارد یا خیر؟
 بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : خوردن گوشت چنین مرغ حلال است اما بهتر اینست که چنین مرغ تا سه یوم بند شود و غذای حلال داده شود اما اگر توسط غذای حرام و نجس در گوشت آنها بدبونی پیدا شده باشد باید تا زمانی حبس شود و دانه حلال داده شوند که بدبونی آن کاملاً ختم شود و اگر قبل از زوال بدبونی ذبح شود گوشت آن حرام است . والله سبحانه و تعالی اعلم .

زاغ و بوم را شکار نمودن

سوال : آیا شکار نمودن حیوان حرام مانند زاغ و بوم را شوقی جواز دارد یا خیر ؟
 بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : قتل نمودن بوم و زاغ ثواب دارد اگر به قصد نشانه برای جهاد باشد ثواب اضافه دارد اما بعد از زدن نهادن تا آه و ناله کند جواز ندارد باید طریقه خوبی اختیار شود در زود جان دادن آن .

عن عائشة رضی اللہ عنہا ان النبی صلی اللہ علیہ وسلم قال : خمس فواسق يقتلن فی الحرم الفأرة والعقرب والحديد والفراب والكلب العقور . (صحیح البخاری ص ۸۶ ج ۱) والله سبحانه و تعالی اعلم

۸/ ذی القعدة سنه ۹۸ هجرى

حکم چوجه شکم حیوان مذبوح

سوال : اگر از شکم حیوان مذبوح چوجه مرده بر آید آیا خوردن آن جواز دارد یا خیر ؟
 ومعنای (ذکاة الجنین زکوة امه) چیست ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : حرام است ومعنای (زکوة الجنین زکوة امه) اینست که باید طریقه ذبح چوجه مانند طریقه ذبح مادرش باشد .

قال فی شرح التنویر : و فی منظومة النسلی قوله ان الجنین مفرد بحکبه . لم یثلك بذکاة امه الخلف المصنف ان یقال ان تم حلقه اکل لقوله علیه الصلوة والسلام ذکاة الجنین ذکاة امه وحله الامام صلی التمهیه ای کذا ذکاة امه بذلیل انه روى بالنصب وليس فی ذبح الام اضاعه الولد لعدم التعلق بحوته

بگلا و شارک حلال است

سوال : دو قسم مرغابی، سفید و نیلہ کہ بقیہ رامی خورد بعض پرندہ ہا را نیز می خورد آیا در ذبح آنها ہم کہ در بول و براز نول میزنند تا سہ یوم بند نموده شوند و یا فی الحال با شکار نمودن گوشت آنها حلال باشد شارک نیز دو قسم دارد یکی نول سرخ و دوم نول نیلہ دارد؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : خوردن این چیز ہا فی الحال حلال است تا سہ یوم حبس نمودن آنها لازمی نیست . واللہ تعالیٰ اعلم . ۲۲/ ذی الحجہ سنہ ۹۹ ہجری

اصول معرفت حیوان حلال و حرام

سوال : در درندہ ہا و پرندہ ہا طریقہ معرفت حلال و حرام چگونه است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : درندہ کہ باشکار تغذیہ میشود یا بانجاست و گندگی مانند شیر، دیو، شغال، گرہ، شادی، بازلاخ و غیرہ حرام اند اما آنانکہ چنین نباشند حلال اند مانند طوطی، مینا، فاختہ، گندشک، مرغابی، کبوتر، آہو، بطک، خرگوش و غیرہ۔ واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم . ۲۲/ ذی الحجہ سنہ ۹۹ ہجری

خوردن گوشت خام

سوال : آیا خام خوردن گوشت حیوان حلال و جائز است یا مکروہ ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : مدارحل و حرمت آن بر ضرر است اگر گوشت خام مضر جسد باشد حرام درغیر آن حلال است . تحقیق ضرر و عدم ضرر از نظر اطباء نموده شود۔ واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم . ۱۰/ محرم سنہ ۱۴۰۰ ہجری

ذبیحہ اہل کتاب

سوال : در عصر حاضر اہل کتاب کہ راہبان دارند معبد ہا دارند باقاعدہ عبادت میکنند نکاح ، جنازہ و دیگر امور را طبق مذهب خویش انجام میدہند آیا اینہا اہل کتاب ہنداشتہ میشوند و ذبیحہ آنها کہ از ممالک ایشان ارسال شود حلال است در این حصہ عموماً

(۱) اکثر اهل کتاب در این عصر دهریه اند.

(۲) حیوان را طبق طریقه اسلامی ذبح نمیکنند.

(۳) بر آن بسم الله نمی گویند .

جواب : جواب اشکال اول اینست که اینها مسلمان زبانی اند آنها نیز کم نباشد از ملحد و دهری شب و روز کلمات بی حساب کفری را تلفظ می کنند. باوجود آن در ممالک اسلامی گوشت دست آنها حلال پنداشته می شود بنابراین اینکه در ملک مسلمانان اند تا که دلیل قطعی نباشد. بر کافر بودن ذابح باند فکر نموده شود که مسلمان صحیح العقیده آنرا ذبح نموده.

نیز اگر فکر کنیم که اکثر اهل کتاب دهریه اند پس همه چنین نیستند باید تحقیق شود مانندیکه در ممالک مسلم جواز ندارد در ممالک اهل کتاب نیز جواز ندارد. ابهموا ما ابهم الله جواب اشکال دوم وسوم نیز همین است که در حصه قصابان مسلمان نیز بعضی سخن ها را ترک کنید که آنها در وقت ذبح دشنام زنند و کیف ما اتفق چاقو را کش میکنند یک حیوان را در خیز و لغت همانند بر دیگری شروع میکنند اما تا زمانی که در حصه کدام یکی یقین ذبح غیر اسلامی یا قصداً ترک تسمیه نباشد باید ذبیحه او را حلال قرار دهید در کتب فقه تصریح آن موجود است اگر مذبح کتابی بیاید خوردن آن حلال است نیز اگر در محضر مسلمان ذبح کند و تسمیه رابه سمع او نرساند نیز حلال است . البته اگر در حضور مسلمان با گرفتن اسم غیرالله ذبح کند یعنی مسلمان در آن وقت از او اسم غیرالله رابشنود ذبیحه حرام است .

قال في التنوير: وهو شرط كون الذابح مسلماً حلالاً خارجاً عن الحرمات كالنصارى والمجوس واليهود.

وقال الامام المحقق رحمته الله: الا اذا سمع منه عند الذبح ذكر المسيح (ردالمحتار ص ۴۰۴ ج ۱)

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله: وفي التعارض عناية قبيل الاحصية من جامع المراجع مع لابي يوسف رحمته الله من اهتري فيما فعلهم ان هم سمعوا اراد الرد فقال فحسه مسلم يكره اكله اهو مفاد ان هم رد كون البائع مجوساً يعني الحرمة فانه بعد اعبارة بالكل بقوله فحسه مسلم كره اكله فكيف بدونه تأمل (ردالمحتار ص ۴۰۴ ج ۱)

وقال العلامة الطوري رحمته الله: قال في العناية الكتابي اذا قال بالذبيحة مذبوحة اكلها فلو ذبح بالضرورة فلا بد من الحرط وهو ان لا يذكر هو اسم الله (تكملة البحر ص ۴۰۴ ج ۱)

وقال ايها: وفي شرح الطحاوي وذبحة اهل الكتاب اما توكل اذا اتي بها مذبوحة وان ذبح بين يديك فان سمي لله تعالى لا بأس باكلها وكذا اذا لم يسمع منه هيء وان سمي باسم المسيح وسمعه منه فلا يوكل (تكملة البحر ص ۳۰ ج ۴)

وقال الامام الكسائي رحمه الله: ثم اما توكل ذبحة الكتابي اذا لم يشهد ذبحه ولم يسمع منه هيء او سمع وشهد منه تسمية لله تعالى وحده لانه اذا لم يسمع منه شيئا يحمل على انه قد سمي لله تبارك وتعالى بوجرد التسمية تحسيدا للظن به كما بالمسلم ولو سمع منه ذكر اسم لله تعالى لكنه عني بالله عز وجل المسيح عليه الصلوة والسلام قالوا توكل لانه اظهر تسمية هي تسمية المسلمين الا انه اذا نص لقال بسم الله الذي هو ثلاث فلا تحمل وقد روى عن سيدنا صلى الله عليه وآله وسلم انه قد اكل ذبحة من يهود ما يقولون فاما اذا سمع منه انه سمع المسيح لا توكل ذبحة كذا روى سيدنا صلى الله عليه وآله وسلم يرو عنه غرة خلافة فيكون اجماعا (بدائع الصنائع ص ۳۰ ج ۴)

علاوه ازين نزد امام شافعي رحمه الله تعالى متروك التسمية عمداً حلال است پس آنرا خرق اجماع گفتن چه حيثيت دارد ؟ بنا بر تفصيل مذكور گنجایش تناول گوشت وارد شده از ديار اهل كتاب بنظر می رسد اگر كه احتياط اولی باشد.

اسیدوارم با مطالعه این تحریر اصلاح فرمائید. بینوا بیانا شافیا توجروا اجرا وافیا
الجواب باسم ملهم الصواب: قال العلامة الالوسي رحمه الله: والحق عندی ان المسألة اجماعية واثبوت الاجماع غیر مسلم ولو كان ما عرّفه الامام الشافعي رحمه الله واستدلّاه على مدعاه على سمع صلا يخلو عن معانة (روح المعاني ص ۳۰ ج ۲)

وقال الامام النووي رحمه الله: (الفرع في مذاهب العلماء في التسمية على ذبح الاضحية وغيرها من الذبائح وعلى ارسال الكلب والسهم وغيرهما الى الصيد

ملحظ ان سئل في جميع ذلك فان تركها سهوا او عمدا حلف الذبحة ولا اثم عليه قال العبدی وروی هذا عن ابن عباس وانی هريرة وعطاء وقال ابو حنيفة التسمية شرط للاباحة مع الذکر دون النسيان وهذا مذهب جماهير العلماء وعن اصحاب مالك قولان (اصحهما) كملذهب ابی حنيفة (والغالب) كملذهبنا وعن احمد ثلاث روايات (الصحيحة) عندهم والمشهورة عنه ان التسمية شرط للاباحة فان تركها عمدا او سهوا في صيد فهو ميتة (والغالبية) كملذهب ابی حنيفة (والغالبية) ان تركها على ارسال السهم نكسها اكل وان تركها على الكلب والفهد لم ياكل قال وان تركها في ذبحة سهوا حلفوا

ان ترکھا احدا فعنه روايتان، وقال ابن سیرین وابو ثور وداود لا تحمل سواء ترکھا احدا او سهوا هذا نقل العبدی وقال ابن المنذر عن الشعبي ونافع كملذهب ابن سیرین قال ومن اباح اكل ما ترک كفا الحمية عليه ابن عباس وابو هريرة وسعيد بن المسيب وطائفة وعطاء والحسن البصري والنسفي وعبدالرحمن بن ابی لیلی وجعفر بن محمد والحكم وربيعة ومالك والثوري واحمد واسحق وابو حنيفة **الْمَجْمُوعُ ص ۳۰۰ ج ۱**

وقال ايها: (فرع) ذبيحة اهل الكتاب حلال سواء ذكروا اسم الله تعالى عليها امر لا يظهره القرآن العزيز هذا مذهبا ومذهب الجمهور وحكاية ابن المنذر عن علي والنسفي وحامد بن سليمان وابي حنيفة واحمد واسحق وغيرهم فان ذبحوا على صمغ او غيره لم يمل قال ابن المنذر وقال عطاء اذا ذبح النصراني على اسم عيسى فكل قد علم الله انه سيقول ذلك وبه قال مجاهد ومكحول وقال ابو ثور اذا سمعوا الله تعالى لكل وان لم يسوة فلا تأكل وحكي مقله عن علي وابن عمر وعائشة قال ابن المنذر واختلفوا في ذبائحهم لكننا نسهم فرخص فيه ابو الدار خادما وابو امامة الباهل والعرباض بن سارية والقاسم بن عيسى وحمزة بن حبيب وابو مسلم الخولاني وعمر بن الاسود ومكحول وجبر بن نفيل واليهب بن سعدو كرهه ميمون بن مهران وحامد والنسفي ومالك والثوري واليهب وابو حنيفة واسحق وجمهور العلماء ومذهبا تحرجه وليسبق ذلك في باب الاحضية وقال الصعائفة لا تأكله.

(فرع) ذكرنا ان مذهبنا تحرجه ذكاة نصارى العرب بنى تغلب وتنوخ وجرهاء وبه قال علي بن ابی طالب وعطاء وسعيد بن جبيرة واباسها ابن عباس والنسفي والشعبي وعطاء الخراساني والزهرى والحكمو حماد وابو حنيفة واسحق بن راويه وابو ثور فليدنا ما ذكره المصنف.

(فرع) ذبائح اهل الكتاب في دار الحرب حلال كذبائحهم في دار الاسلام وهذا لا خلاف فيه ونقل ابن المنذر الاجماع عليه. **الْمَجْمُوعُ ص ۳۰۰ ج ۱**

وقال العلامة القرطبي رحمه الله: السادسة. واما ذبيحة نصارى بنى تغلب وذبائح كل ذميل في اليهودية والنصرانية. فكان صل الله بهي عن ذبائح بنى تغلب لا يذبح عرب ويقولوا لهم لم يتمسكوا بهي من النصرانية الا بشرب الخمر وهو قول الشافعي وعلي هذا فليس يذبح عن ذبائح النصارى المحققين منهم و قال جمهور الامة ذبيحة كل نصراني حلال سواء كان من بنى تغلب او غيرهم وكذلك اليهودي واحتج ابن عباس رضي الله عنهما بقول تعالى (ومن يتولهم منكم فانه منهم فلو لم تكن بنو تغلب من النصارى الا توليهم اياهم لا كف ذبائحهم). **الجامع لاحكام القرآن ص ۳۰۰ ج ۱**

وقال الامام الاجل ابن العربي رحمه الله: وقد قلت لشيخنا ابي الفتح المقدسي: انهم يذكرون غير الله فقال بل هم من ابايهم وقد جعلهم الله تعالى من كان قبلهم مع عليه بمالههم (احكام القرآن ص ۳۰۳)
وقال الشيخ محمد بن يوسف ابو حيان رحمه الله: والظاهر حل طعامهم سواء سوا عليه اسم الله ام اسم غيره وبه قال عطاء والقاسم بن منصور وهو الشعبي وزبيدة ومكحول والليث وذهب الى ان الكتابي اذا لم يذكر اسم الله حل الذبيحة وذكر غير الله لم يؤكل وبه قال ابو الدرداء وعبد الله بن الصامت وجماعة من الصحابة وبه قال ابو حنيفة وابو يوسف ومحمد وزفر ومالك وكرة النخعي والغوري اكل ما ذبح واهل به لغير الله (البحر المحيط ص ۳۰۳ ج ۲)

وقال القاضي محمد بن عطاء الله العفلائي رحمه الله: مسألة: لو ذبح يهودي على اسم عزيز ونصر الى حل اسم عيسى لا يحمل اكله صدقاً قال في الكفاية اما يحمل ذبيحة الكتابي فيما اذا لم يذكر وقب الذبح اسم عزيز او اسم المسيح واما اذا ذكر فلا يحمل كما لا يحمل ذبيحة المسلم اذا ذكر وقب الذبح اسم غير الله تعالى لقوله تعالى وما اهل به لغير الله فقال الكتابي في ذلك لا يكون اهل من حال المسلم.

وقال المهوي اعطى العلماء في هذه المسألة قال ابن عمر لا يحمل وذهب اكثر اهل العلم الى انه يحمل وهو قول الشعبي وعطاء والزهرى ومكحول سئل الشعبي وعطاء عن العنبر الى يذبح باسم المسيح قال يحمل فان الله تعالى قد اهل ذبيحتهم وهو يعلم بما يقولون وقال الحسن اذا ذبح اليهودي او النصراني فذكر اسم غير الله تعالى وانما يتسبح فلا تأكلوا اذا غاب عنك فكل فقد اهل الله لك.

قلت والصحيح المختار صدقاً هو القول الاول يعني ذبائح الكتابي تار كالتسمية عامداً او حل غير اسم الله تعالى لا يؤكل ان علم ذلك يقيناً او كان غالب حالهم ذلك وهو محتمل العبي عن اكل ذبائح نصاري العرب ومحمد بن قول الله لا تأكلوا من ذبائح نصاري بني تغلب فانهم لم يمتسكوا من العنبر انية يعني الا بهر بهم الخبر فلعل علياً عليه السلام علم من حالهم انهم لا يسبون الله عند الذبح او يلهون على غير اسم الله تعالى فكذلك حكم نصاري العجم ان كان عاديهم الذبح حل غير اسم الله تعالى غالباً لا يؤكل ذبيحتهم ولا شك ان العنبري في هذا الزمان لا يلهون بل يقتلون بل يؤكلون غالباً فلا يحمل طعامهم (التفسير المظهر ص ۳۰۳ ج ۲)

از تحريرات مذكوره امور ذيل ثابت شد :

(۱) قول حلت امام شافعي رحمه الله تعالى را در متروك التسمية عمدآ خرق اجماع قرار

دادن محل نظر است مخالفت نمودن چنین امام جليل القدر قرين قياس نيست قبل از او از

صحابہ رضی اللہ عنہم و تابعین و ائمہ مذاہب نیز چنین قول منقول است.

(۲) بعض شوافع ترک تسمیہ عمداً و خوردن چنین ذبیحہ را مکروہ گفته اند کہ مراد از آن کراہت تنزیہی است.

لأن کراہۃ الصریم تنالی الحلتۃ و هی ثابۃ عندهم بلا خلاف. علی اہلہم یکرون درجۃ کراہۃ الصریم بین الحرام و کراہۃ العلایہ کما یکرون درجۃ الواجب بین الحرام و المستحب.

(۳) ذبیحہ نصاری برای تام مانند بنی تغلب را حضرت علی رضی اللہ عنہ حرام قرار داد اما جمهور قائل حلت آن اند.

(۴) اگر نصرانی در وقت ذبح اسم حضرت عیسی علیہ السلام را بگیرند باز ہم ذبیحہ حلال است زیرا در عقیدہ انها مصداق اللہ و عیسی یک چیز است اگر اللہ بگویند مراد انها عیسی علیہ السلام باشد و اگر عیسی بگویند نیز مراد آنها اللہ میباشد پس اگر اسم اللہ تعالی را بگیرند یا اسم عیسی علیہ السلام را ذبیحہ آنها حلال است این دلیل آنها قوی بنظر رسد اما معہذ جمهور آنرا حرام قرار داده اند.

(۵) کتابی قصداً اسم اللہ تعالی را ترک نمود اما اسم غیر اللہ را نیز نگرفت در حلت ان اختلاف است عند الجمهور حلال است، پس ثابت شد کہ در عمداً ترک تسمیہ نسبت بہ فعل مسلم فعل کتابی اہون است عند الجمهور اول حرام است و ثانی حلال.

علاوہ از این متروک التسمیہ جاهلاً حلال است دوہم اینکه علم اہلیت ذابح شرط نیست (ردالمحتار) شخصاً من از پاکستان تا روم مراکز نصارا دادیدم و تحقیق نمودم کہ بوقت ذبح بسم اللہ نمیگویند و اسم حضرت عیسی علیہ السلام را نیز نمیگیرند بنا بر این تفصیل اندک امکان دارد مگر از تحقیق معلوم میشود کہ ذبح با طریقہ اسلامی را ضروری نمی پندارند با کدام شکل دیگر زدن سر حیوان را کافی میپندارند و این معمول انهاست گردن مرغ را می کنند کہ ذبیحہ آنها در موقوفہء حرام داخل است در سوال تحریرات در حصہ ذبح در ممالک اسلامی فقط احتمالات است یا جزئیات معدودی در صورتیکہ نزد اہل کتاب این وقائع عموم و حقائن است فافتراقاً واللہ سبحانہ و تعالی اعلم.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الذکا کما بین اللہ واللہیین (المحدث)

الجوهرۃ الفردۃ

فی حکم الذبح فوق العقدۃ

«حلت حیوان ذبح شدہ فوق العقدہ در این مورد فیصلہ طویل حدیث، فقہ عقلی و تجربہ ہا»

الجوهرۃ الفردۃ

تاریخ تالیف : ۲۸ / ذی الحجہ، سنہ : ۱۳۷۲ ہجری

طبع اول : ۲۳ / جمادی الثانیہ سنہ ۱۳۷۹ ہجری .

مندرجات :

- دلائل مستحلبین و محرمین
- توقف علامہ ابن عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ
- توقف حکیم الامت رحمہ اللہ تعالیٰ
- اختیار توقف امداد المفتین
- مشاہدہ مؤلف رحمہ اللہ تعالیٰ و طبق آن فتویٰ بر حلت
- مشاہدہ حضرت سہارنپوری و طبقہ آن فتویٰ بر حلت .
- رجوع حکم الامت رحمہ اللہ تعالیٰ از توقف و فتویٰ دادن بر حلت .

تحقیق ذبح فوق العقدہ

سوال : آیا با ذبح فوق القعدہ از نگاہ شرع ذبیحہ حرام میشود یا خیر در ہر تو شریعت این

مسئلہ را توضیح نمائید؟ بہنو بالہرہا ان توجروا عند الرحمن .

الجواب باسم ملہم الصواب : در این مورد فقہاء کرام اختلاف دارند .

مستحلین عموم حدیث : (الذکاک ما بین اللبۃ واللحین) در کتب فقه عبارت مبسوط از (الذبح ما بین اللبۃ واللحین) استدلال نموده اند و قائلین حرمت حدیث : (المر الاوداج بما یلحمه) تخصیص میدهند زیرا اوداج اسم جمع است که اقل درجه آن سه است و با ذبح فوق العقد سه رگ قطع نمیشود لذا حرام است .

عبارت جامع صغیر : (لا یأس بالذبح فی الحلق کله وسطه و اعلاؤه و اسفله)
و عبارت تنویر الابصار : (و ذکاکه الاحتیار ذبح بین الحلق و اللبۃ) .

نیز مرید آنست زیرا بالای عقد حلق نیست :

الحلق فی الاصل الحلقوم کما فی القاموس ای من العقد الی مبدأ الصدر (رد المحتار ج ۵) لذا قائلین حرمت فکر دارند که حدیث : (الذکاک ما بین اللبۃ واللحین) و عبارت مبسوط : (الذبح ما بین اللبۃ واللحین) مقید است با تحت العقد .

مستحلین میگویند که با ذبح فوق العقد عروق منقطع میشود و عبارت جامع صغیر و تنویر نیز فوق العقد را شامل میباشد مانندیکه اطلاق (حلق) بر ما فوق العقد نیز میشود .

و کلام الصفة و الکال و غیرهما یدل علی ان الحلق یستعمل فی العنق بعلاقة الجزئية فالمعنی بین مبدأ الحلق ای اصل العنق کما فی القهستانی (رد المحتار ج ۵)

عبارت جامع صغیر : (لا یأس بالذبح فی الحلق وسطه و اعلاؤه و اسفله و الاصل فیہ قوله علیه الصلوة و السلام الذکاک ما بین اللبۃ واللحین) دلیل واضح است بر اینکه لفظ حلق ما فوق العقد را شامل است .

از تفصیل مذکور دانسته میشود که اختلاف بنا بر این ست که آیا با ذبح فوق العقد عروق منقطع میشود یا خیر ؟

علامه شامی بعد از بحث میفرماید از اهل تجربه پرسیده شود یا مشاهده شود که آیا با ذبح فوق العقد عروق منقطع میشود یا خیر ؟

همین است نظریه امداد المفتین و امداد الفتاوی بنده کله گاو مذبوحه را خواستم دیدم که غلظت مری هردو بر عقده خاتمه می یابند با ذبح نمودن فوق العقد منقطع نمیشوند .

بظاهر از آن تأیید قائلین حرمت میشود چرا که نزد امام مالک رحمه الله قطع عروق اربعه

حلقوم، مری وودجین شرط است.

نزد امام احمد و شافعی رحمہ اللہ تنها حلقوم و مری را قطع نمودن ضروری است.

وہر قول امام ابو یوسف رحمہ اللہ قطع نمودن حلقوم، مری واحد و دجین واجب است.

امام محمد رحمہ اللہ میفرماید وفتیکہ حصہ اکثر ہریکی از عروق اربعہ قطع شود کافی است.

یک روایت امام صاحب امام محمد رحمہ اللہ است و قول مختار و مفتی بہ امام صاحب اینست کہ بلاتمین قطع سہ عروق ضروری است علاوہ قول مختار امام صاحب ہمہ ائمہ باشمول امام صاحب در یک روایت قطع مری و حلقوم را ضروری میپندارند و ہر قول مختار و مفتی بہ اولاً قطع سہ عروق ضروری است و در ذبح فوق العقدہ تنها و دجین قطع شود حلقوم و مری منقطع نشود لذا مذبح فوق العقدہ بالاتفاق حرام است.

اما بعد از نظر غائر معلوم میشود کہ با ذبح فوق العقدہ نیز عروق اربعہ قطع شود بنا بر چند وجوہ .

(۱) مراد از قطع قطع العروق من الوسط نیست بلکہ قطعاً من الرأس او من الصدر است. قال المقدسی قوله لم يحصل قطع واحد منها ممنوع بل خلاف الواقع لان المراد بقطعها فصلها عن الرأس وعن الاتصال باللمية آۛ (رد المحتار ج ۵)

و مراد از و ذبح فوق العقدہ انفصال العروق الاربعہ عن الرأس است.

(۲) واگر مراد از قطع قطع العروق من وسطها باشد باز ہم در صورت ذبح فوق العقدہ مری و حلقوم قطع میگردد حلقوم بنا بر اینکه حلق اگر کہ حقیقتاً ہر عقدہ ختم شود اما اطلاق حلق و حلقوم ہر مافوق العقدہ نیز شود طبقیکہ بیان کردیم.

در اشتراط قطع حلقوم چند قرائن ہر عموم حلقوم :

(۱) حدیث : الذکاکما بین اللبۃ واللحیین.

(۲) عبارتہ جامع الصغیر : لا یأس فی الحلق کل وسطہ و اعلاہ و اسفلہ الاصل فیہ قولہ علیہ الصلوۃ والسلام الذکاکما بین اللبۃ واللحیین.

(۳) عبارت مبسوط : الذبح ما بین اللبۃ واللحیین .

(۴) مراد از قطع حلقوم توجیہ اخراج الروح است و این مقصد با قطع مافوق العقدہ نیز حاصل میشود.

و باذبح فوق العقدہ مری ازین جهت قطع شود کہ ہر عقدہ حلقوم و مری متحد شوند و سوراخ مافوق العقدہ مجموعہ مری و حلقوم باشد و آن سوراخ کارہردو را انجام دہد مجری نفس و علف ہر دو ہمین است لذا قطع آن شامل باشد بر قطع مری عدم انقطاع مری وقتی لازم آید کہ سوراخ مری نزد عقدہ کاملاً بند میشود و سوراخ مافوق العقدہ را شامل نمی باشد. پس وقتی کہ سوراخ مافوق العقدہ شامل است بر مری وظیفہ مری را نیز انجام میدہد و با قطع آن ہمون مقصد حاصل میشود کہ با قطع مری حاصل می شود یعنی قطع مجری النفس للتوجیہ فی اخراج الروح هیچ توجیہ نباشد کہ قول نمودہ باشد بر عدم انقطاع مری و شرط ذبح تحت العقدہ را از نزد خود اضافہ نمودہ در حالی کہ در کلام اللہ و کلام رسول اللہ این قید نیامدہ است.

(عموم الذکاة مابین اللبۃ واللحین) دلیل است کہ در ذبح فوق العقدہ ہمہ عروق منقطع میشود کہ قطع نمودن آن ضروری است.

لذا ذبیحہ فوق العقدہ با اتفاق ہمہ ائمہ رحمہم اللہ حلال است.

اگر فرضاً قطع مری را مستقلاً تسلیم کنیم باز ہم بنا بر قول مفتی بہ و مختار امام صاحب مروق ثلاثہ حلقوم و ودجین منقطع میشود.

(۳) فرض محال اگر حلقوم و مری را تا عقدہ تسلیم کنیم و ما فوق العقدہ یکی انها را نیز تسلیم نکنیم باز ہم نظریہ حدیث حلت ذبیحہ فوق العقدہ ثابت میشود زیرا کہ عموم الذکاة مابین اللبۃ واللحین آنرا شامل میباشد و او فر الاوداج با آن منافی نیست چرا کہ درجہ اقل اوداج ثلاثہ باشد و عروق ثلاثہ فوق العقدہ نیز موجود است یک سوراخ مجرای علف و نفس و ودجین.

در حدیث ذکر عروق ثلاثہ مطلقاً آمدہ حلق و مری ذکر نشدہ مراد از عروق است کہ با قطع آن توجیہ فی اخراج الروح و انہار الدم میباشد.

پس اگر اطلاق حلق و مری بر مافوق العقدہ نشود باز ہم بہر کیف عرق موجود است کہ

قطع آن باعث توحیه فی اخراج الروح میگردد لذا در حالت فوق العقدہ عروق ثلاثہ منقطع میشود پس ذبیحہ حلال میباشد. فقط. وهذا ما جاء في فهم هذا الفقير والعلم عند الله الطيف المبرور.

رشید احمد / ۲۸ / ذی الحجہ ۱۴۰۲ هجری

الحاق

شش سال بعد ازین تحریر فتاوی مولانا خلیل احمد سہانفوری رحمہ اللہ مطابق فتویٰ بندہ بنظرم رسید کہ ہر آن فیصلہ آخر حکیم الامت رحمہ اللہ نیز موجود بود۔ فالحمد للہ علی ذلک۔ مضمون امداد الفتاویٰ درج ذیل است۔

سوال : جناب حضرت مولانا مولوی محمد اشرف علی صاحب سلمکم اللہ تعالیٰ : السلام علیکم ورحمۃ اللہ مطلب کہ آنچه در بارہ مذبحہ فوق العقدہ فتویٰ او شان باشد از ان مطلع فرمودند و از مولانا خلیل احمد صاحب نیز جواب خواستانیہ شدہ است، و از مدرسہ دیوبند شریف نیز جواب بہ این الفاظ :

(القول بأنّہ التوفیق حل المذبح فوق العقدہ هو الرابع رواية ودراية - فقط والله تعالى اعلم،

کتبہ الاحقر عزیز المحسن علی عدم مفی دارالعلوم دیوبند

آمدہ است اکنون آنچه بنظر او شان موجب شریعت غراء آمدہ است ارسال داشتہ باشند تا عند اللہ ماجور و عند الناس مکشور بودہ باشند۔

نقل تحریر حضرت مولانا خلیل احمد صاحب مدظلہ العالی :

محترم جناب حاجی شیر محمد صاحب اسلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ ! تحریر فریقین در مسئلہ ذبح فوق العقدہ رسید کہ سالہای سال بر آن بحث نمودہ شد تحقیق چنین است : اگر ذبح فوق العقدہ باشد پس حلقوم و مری قطع نمیشود درست نیست منشای آن عدم تجربہ است بنگرید حلقوم منتهی نشدہ برعقدہ بلکہ از طرف سر تا بالا رفته لذا این دعوہ کہ :

نهایت تعجب انگیز است و او چنین قول است که تائید آن از کتاب الله و سنت رسول الله نیامده بلکه حدیث الذکاة مابین اللبۃ واللحیین مصدق انست در این مورد مولانا محمد سعید تحریر کامل درج نموده اما جهت اطمینان شما چند سطر را از مبسوط شمس الانبه سرخی نقل میکنم :

وان امر البقرة حلت، ويكره ذلك كما يبدأ ان السنة في البقر الذبح قال الله تعالى ان الله يامركم ان تذبحوا بقرة بخلاف الابل فالسنة فيه العمر وهذا لان موضع العمر من البقر لا لحم عليه وما سوى ذلك من حلقه عليه لحم فليطه فكان العمر في الابل اسهل فاما في البقر اسفل الحلق واعلاه فاللحم عليه سواء كما في العمر فالذبح فيه البقر والمقصود تسهيل الدم والعروق من اسفل الحلق الى اعلاه فالمقصود يحصل بالقطع في اى موضع كان معه فلهذا حل وهو معنى قوله **ففي الذكاة ما بين اللبۃ واللحیین** ولكن تركوا الاسهل مكره في كل جنس لما فيه من زيادة ايلام غير محتاج اليه (مبسوط جزء ۲ كتاب الذبايح)

الجواب من اشرف علي : بنای دليل حلت وحرمت در ذبح فوق العقده در این است که آیا مری و حلقوم قطع شود یا خیر مشاهده ثابت نمود که قطع شود پس حکم داده شود بر حلت قبلاً بنده حکم حرمت آنرا نموده بود لذا از آن حکم رجوع نمودم.

(ترجیح خامس ص ۱۲۲)

۲۳ ذی القعدة ۱۳۹۹ هجری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

((أَحْلَلْ لَكُمْ الْفَلَّاحَةَ وَمَا عَلَيْكُمْ مِنَ الْجَوَارِحِ)) (القرآن)

حُرْمَةُ الْمَقْعَاصِ بِرَمِيَةِ الرِّصَاصِ

«جواب یک تحریر در حصه حلت شکار با رمی تفنگ اثبات حرمت با نصوص قرآن، حدیث، فقه و دلائل طلبه»

بحث مفصل بر شکار تفنگ

سوال: شخصاً بنده در این مورد اشتباه دارم که آیا شکار با تفنگ مانند حکم رمی بالسهم و یا شروط المعهودة حلال است و یا حرام با دلائل مایانرا مطلع سازید و تحت دلائل به موجب فائظ الی ما قال ولا تنظر الی من قال فیصله صادر کنید با وجودیکه از دلائل ذیل حلت آن بنظر می رسد:

(۱) قل احل لكم الطيبيات وما عليكم من الجوارح مكلبين تعلمون ما عليكم الله فكلوا مما امسكن عليكم واذكروا اسم الله عليه الایه

ماده جوارح جرح است در تفسیر آن نزد امام ابوحنیفه رحمه الله تعالی زخم و خروج دم با شکار کلب شرط است که از آن دانسته میشود که در ذبح اضطراری مدار حل خروج الدم است و این سخن در تفنگ به درجه کمال موجود است.

(۲) در حصه معراض حدیث عدی بن حاتم رضی الله تعالی عنه که رسول الله صلی الله علیه وسلم فرمود: **كُلْ مَا هَزَقَ وَمَا أَصَابَ بِعَرْصِهِ فَقُلْ هَالَهُ وَقِيلْ هَالَهُ** (بخاری ج ۲ ص ۸۲۳) در منجد آمده است: **عَرَصَهُ بِالرَّحْمِ طَعْنَهُ طَعْنًا عَفِيفًا**

(۳) **مَا أَهْرَ الدَّمُ وَذَكَرَ اسْمُ اللَّهِ فَكُلْ لِهَيْسَةِ السِّنِّ وَالظَّفَرِ الْحَدِيثِ** (بخاری ج ۲)

این حدیث در حصه ذبح اختیاری ست که در آن استثنای سن و ظفر معلوم میشود که در ذبح اختیاری علاوه آنها را دم خصوصیت اله را نیز دخل باشد بخلاف اضطرار که در آنجا خصوصیت اله معتبر نیست مدار حل فقط آنها را دم است (بای آله کلن) زیرا اگر با دندان

وناخن بازوسگ اگر (عند القدوة علی الزکوة الاختیاریه) ودجین مری وحلقوم کدام حیوان قطع شود باز ہم حرام است وعند الاضطرار مثلاً در وقت شکار اگر بادندان وناخن باز ویا سگ خروج الدم موجود شود پس حلال است.

فہمیدہ شد کہ در ذبح اختیاری خروج الدم مع خصوصية الآله ضروری است ودر اضطراری فقط خروج الدم کافی است. البتہ این ضرور معلوم نمودن در کارست کہ موت منسوب باشد بسوی جرح وخروج الدم نہ بطرف دق وثقل کما يدل علیہ لفظ الجوارح فی کتاب اللہ.

اگر دق وثقل موجب موت گردد باوجود خروج مقدار قليل خون حلال نباشد. صرح بہ قاضیان فی فتاوا، وسائر الفقهاء رحمہم اللہ تعالیٰ :

صاحب ہدایہ قانون نہادہ : **والاصل فی هذه المسائل ان الموت ان كان مضافاً الى الجرح بيقين كان حلالاً وان كان مضافاً الى العقل بيقين كان حراماً وان وقع الهلك ولا يندى مات بالجرح او بالعقل كان حراماً احتياطاً (کتاب الصيد)**

پس دیدہ میشود در تفنگ با وجودیکہ زخم وانہار الدم کامل است. آیا در اینجا موت مضاف الی الثقل والدق هست یا خیر ؟

از تجربہ ومشاہدہ ثابت است کہ در وقت خوردن مرمی محسوس ہم نشود وفتیکہ خون را دید یا از زخم درد شروع شد قطعاً علم نداشته باشد کہ من با مرمی خوردم این عجیب دق وثقل است کہ مرمی خوردن را محسوس نکند بلکہ این دلیل است بر تیزی آن اضافہ از حد. این نیز مشاہدہ است اگر یک تحتہ را چنین ایستاد کنیم کہ با فشار اندک بیفتد اگر آن را با تفنگ بزنید مرمی از او خارج میشود اما تخته نیفتد.

اگر دق عنیف می بود طبیکہ علامہ شامی در کتاب الصيد تحریر نمودہ پس قایم ماندن تخته چگونه ممکن باشد فہمیدہ شد کہ موت در تفنگ مضاف شدہ بسوی زخم.

(۴) شامی : ج : ۵ : کتاب الذبايح : وفي المنع عن الکفاية ان سال بها الدم محل وان قهمللا. وفتیکہ ذبح اختیاری بالنار درست شد کما تدل علیہ هذه العبارة پس جواز اضطراری بطریق اولی درست است .

این نیز تجربہ شدہ تا زمانیکہ مرمی مانند انگار سرخ باشد هنوز حد رفتار او قائم میباشد

وقتیکہ سرد شود بیفتند در آب هیچ پیش روی کرده نمیتواند دانسته شد کہ مرمی در وقت اصابت با حیوان مانند انگار باشد کہ در آن حدث و حرارت میباشد پس این در حکم اخراج دم میباشد در غیر آن در صورت سرد شدن بادق و ثقل محض آن قطعاً کدام نفس نمیرد کما هو مشاهد.

(۵) امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ تعالیٰ در قتل بالثقل قصاص را واجب نمیکند جارحہ بودن الہ را ضروری میدانند باوجود آن در ہدایہ وغیرہ آمدہ اگر کسی را با چوہ تراز وو میزان بزند و زخمی کند و از آن خون بر آید پس موجب قصاص میباشد.

باوجودیکہ در اینجا جهت (ما یبدو من الجہات احتیاطاً) در آن سقوط میباشد نہ وجوب در اینجا باذبح اضطراری و سهم و حیوان شکاری حیوان زخمی شدہ در حلت رخصت گردیدہ و در این رخصت تساہل فی الشروط منظور نظر میباشد.

این دلیل نیست تنها تبرعاً تقدیم گردیدہ است :

(۶) در عصر آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم عادۃ تیر معراض سگ، باز وغیرہ عادت بود در شکار از اینجا تسہیلاً بشرط الجرح در این چیزها حیوانات شکار شدہ در حکم حلال گرفتہ میشدند.

و نزول ما علمتم می گردید : "ولو طعم من لہا لأجرأ علیہا والترمذی" ارشاد شدہ.

باوجودیکہ در شکار این چیزها (لذوالعل الذکاة الاختیاریۃ غالب الحصول) میباشد . موت فوری در اینجا نباشد اخراج دم نیز ناقص میباشد.

پس از کیوتر گرفتہ تا بہ آہو شکار با تفنگ میشوند کہ در آنها قدرت علی الذکاة الاختیاریۃ شاذ نا در میباشد و اخراج الدم نیز کامل میباشد.

پس باوجود این ضررت شدیدہ تمیز الدم المفسوح باکمل وجہ و هو المقصود را حرام قرار دادن کہ بر این معنی است کہ در این عصر مردم از رخصت خداوندی متنع نشوند.

این درست است کہ بلاوجہ در عصر جدید وبا آلات جدیدہ در احکام ترمیم نمودن العاد و زندیقیت است و خلاف عبارات و ارشادات فقہای کرام نافذ نمودن کدام حکم نیز خالی از فتنہ نباشد لیکن در موجودیت دلائل شرعی تحت اصول مقررہ فقہای کرام فکر نمودن بر کدام مسئلہ نیز قابل ملامت است غور و فکر نکردن بر آلات جدید و ضروریات زمانہ و قیاس

نمودن مرمی تفنگ بر بند قہ طین سبک دوش شدن شان علماء نیست.

باز ہم در تفنگ تنها با مرمی و برچہ شکار نشود بلکه با مرمی نوکدار نوک کار توس کہ کم از نوک مقراض نیست ہمہ را در یک حکم گرفتن چگونہ درست باشد این خیالات بادلئل فوق تحریر نمودہ شد شمایان بعد از فکر در آن مایان را با جواب سر فراز سازید بلکہ یکبار ہر آئینہ بر کنونشن علماء پاکستان مغربی تشریف آوردہ ممنون سازید شرکت شمایان نہایت ضروری است. والسلام

محمود علاء اللہ فتنہ مفتی مدرسہ فاسم العلوم ملتان

الجواب باسم ملہم الصواب : مواد این تحریر تقریباً مانند تحریر مودودی صاحب در رسائل ومسائل صفحہ ۱۰۶ هست پس آن تحریر مودودی صاحب نیز زیر بحث قرار دادہ شود اولاً آن جملات (۱) رانقل نمودہ کہ ضرورت است بر بحث نمودن بر آن :

(۱) حیرت است مرا از کجا معلوم کردید کہ بر حرمت شکار تفنگ ائمہ اربعہ متفق اند آیا در عصر ائمہ اربعہ تفنگ ایجاد شدہ بود پس مسائل استنباطی از کدام مسئلہ تخریج شدہ ائمہ و اخراج حکم از آن چیزی وحکم فقہاء بعدی چیزی دیگری است .

(۲) قسم دوم یعنی حیوان ذبیح اضطراری در اختیار ما نمیباشد مثلاً حیوان دشتی و یا حیوان اہلی کہ ترور شود و در حکم وحشی می آید یا حیوانیکہ در چاہ افتیدہ باشد کہ بر آن شرط طریقہ مقررہ زکوۃ آداء نگردد یا حیوانیکہ بناہ بر کدام علت قریب الموت باشد و تا یافتن چاقو جان دہد.

(۳) در قسم سوم یعنی ذبیح اختیاری ضرور است کہ با الہ تیغ دار حلقوم آن تاحد ترخرہ قطع شود و ریشہ ہای بریدہ شود و دوم یعنی ذبیح اضطراری در حیوان آنقدر خرق کافی ست کہ از آن خون برآید.

در این سلسلہ نصوص را از کتاب وسنت بالترتیب درج نمودہ ایم :

(۱) - احل لکم الطہیہ وما علمتم من المہوارح - الخ

(۲) - کل ما خرق وما اصابہ حرہ فمقتل ما لہ وما لہ لکلا کہ (متفق علیہ)

(۳) رافع بن خدیج میفرماید عرض نمودم یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فردا بادشمن مقابہ داریم و چاقو نباشد تا حیوان را با آن ذبیح کنم آیا با پارچہ چوب ہانس ذبیح کنیم رسول

اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود: ما اہل الدنیا وذاکر اسمہ لہ فکل لیسع السن والظفر (معلق علیہ)
 ازینجا معلوم شد کہ شیء اصلی آن آلہ نیست کہ از آن کار گرفتہ شود بلکہ در تکمیل
 زکوۃ و ذبح تنها این است کہ خون ریختانندہ شود در تائید آن حدیث حضرت عدی بن حاتم
 رضی اللہ عنہ کہ پرسید: یا رسول اللہ اگر کسی از ما شکار را بیاورد و نزدش چاقو نباشد آیا با
 پترہ چوب تیغ دار آنرا ذبح کند؟ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرمود: (امرہ بالمرعۃ
 شمس واذکر اسمہ)۔

(۴) لو طعن علی الخیل لاجزاء عذک (ترمذی، ابو داؤد، نسائی، ابن ماجہ، حارمی)

از اینجا ثابت شد کہ شیء اصلی آن نیست کہ از آن کار گرفتہ شود بلکہ تنها با کوبیدن
 پاره کردن جسد است کہ خون را از آن جاری کند۔

(۵) کعب بن مالک رضی اللہ تعالیٰ عنہ میفرماید گوسفندان مادر مقام سلع میچرید یک
 کنیز مادید کہ یک گوسفند میمیرد پس علی الفور یک سنگ رامیدہ کرد و توسط آن او را
 ذبح کرد رسول اللہ ﷺ اجازه داد بہ خوردن آن (بخاری)

(۶) عطاء بن یسار میفرماید شخص از بنی حارثہ نزدیک احد در یک وادی شتر چرانی
 میکرد دید کہ یک شتر در حالت جان دادن چیزی را نیافت کہ شتر را بدان ذبح کند
 یک میخ خیمہ را گرفت و آن را در گلوئی شتر کوبید تا آنکہ از آن خون ریخت پس آنحضرت
 صلی اللہ علیہ وسلم را مطلع ساخت رسول اللہ اجازه داد بر خوردن آن (ابوداؤد، موطا)

(۷) سترہ هائی سنگ میدہ شدہ نیز در تعریف حد دار میآید اما میخ نوکدار چوبی را در
 زمرہ آلہ تیغ دارد آوردند ظاہر است۔

(۵) مرمی وقتیکہ با قوت از تفنگ بر آید وقتیکہ بارفتار سریع بسوی نشان تفنگ تقریباً
 پنج صد ذراع فی ثانیہ رفتار دارد بناء بر آن کدام سنگریزہ سرد پنداشته نشود بلکہ ملانم
 خاص و تقریباً نوکدار میباشد کہ جسم را پاره میکند و در آن داخل شود۔

بحث بر عبارات مذکور :

بناء حلت شکار تفنگ این قرار دادہ شدہ است کہ در ذبح اضطراری خصوصیت آلہ
 شرط نیست این خلاف تصریحات ائمہ اربعہ است۔

قال الحافظ العمري رحمه الله (قوله وما اصابه بعره) بفتح العين يعني بهر طرفه الحد فلا تاكل وبه قال

ابو حنیفہ و مالک و الشافعی و الغوری و احمد و اسحاق رضی اللہ عنہم و قال الشعبي وابن جبریر و کل اذا غرق و بلغ
المقاتل الخ (عدۃ القاری ج ۳ ص ۱۰۰)

از تقابل قال الشعبي - الخ معلوم میشود کہ غیر محدود اگر ہر قدر زخم تیار کند باز ہم
انہ اربعہ قائل حرمت آن اند۔

وقال الحافظ الصغلائی رحمہ اللہ و حاصلہ ان السہم و ما فی معنایہ اذا اصاب الصيد بمحل و کانت
تلك ذکاتہ و اذا اصابہ بعرضہ لم یحل (الی ان قال) قوله بعرضہ بفتح العین ای بغیر طرفہ المحدثہ و هو حجة
للجمهور فی التفصیل المذکور و عن الاوزاعی و غیرہ من فقہاء الشام حل تلك (فتح الباری ص ۱۰۰ ج ۳)

اگر یکی از انہ اربعہ خلاف جمهور مبیود حافظ رحمہ اللہ تعالیٰ ہر آئینہ از او نام آور میشد
پس چنین گفتن کہ این مسئلہ خلاف انہ اربعہ نیست بلکہ خلاف فقہای مقلدین انہ
اربعہ است درست نیست البتہ اگر از خصوصیت الہ انکار ورزیدہ نشود بلکہ آنرا تسلیم
کنند و شکار تفنگ را توسط کدام اجتہاد حلال پندارند پس این قائل بگوید کہ من مخالفت
انہ اربعہ را نکرده ام بلکہ مخالفت فقہانی مذاہب اربعہ را کرده است بر عدم اشتراط
خصوصیت آلہ چقدر دلائل تقدیم نمودہ شد یکی از آن ہم صراحۃً مثبت دعویہ نیست در آن
الفاظ جرح حرق انہار الدم امر را الدم طعن و غیرہ آمدہ در حالیکہ در ذبح اختیاری نیز
چنین الفاظ انہار الدم امر الی الدم و غیرہ وارد شدہ طبقیکہ بالاتفاق در ذبح اختیاری این الفاظ
دال است بر جارج و منہر الدم بودن آلہ بالطبع و این شرط متفق علیہ است پس چہ دلیل
است کہ در ذبح اضطراری بعینہ از این الفاظ دلالت آن خارج نمودہ شود بالخصوص
و فتیکہ انہ اربعہ رحمہم اللہ تعالیٰ نیز این دلالت را ملحوظ داشتہ اند کما مر۔
اگر در این الفاظ بالطبع جارج و بر منہر الدم بودن آلہ دلالت نباشد پس در ذبح اختیاری این
شرط از کجا آمد شرط حدث آلہ در ذبح اختیاری غالباً منصوص نیست محض از الفاظ
مانند امر الی الدم مستنبط است و در ذبح اضطراری نیز بعینہ علاوہ وارد شدن این الفاظ این
شرط منصوص است۔

عن عدی بن حاتم رضی اللہ عنہ قال سألہ العقی رضی اللہ عنہ عن صید المعراض فقال ما اصاب بمحل فکلمہ و ما اصاب
بعرضہ فلو قتل (قاری ج ۳ ص ۱۰۰)

اگر جرح آلہ غیر محدوده آنقدر باشد کہ در آن موت مضاف الی الثقل نباشد بلکہ مضاف

الی الجرح وامرار الدم باشد موجب حلت میگردد پس مطلقاً بر مصاب العرض والبنده و حکم حرمت نموده نمیشد بلکه صورت مذکوره لازماً از آن مستثنی میبود زیرا در اصابه العرض و اصابه البنده این صورت ممکن و محتمل است مع هذا در روایات بلا تفصیل و تفریق مطلقاً حکم حرمت آمده.

ولا تأکل من المعراض الا ما ذکبه ولا تأکل من البندقة الا ما ذکبه رواه احمد (لیل الاوطار ج ۱ ص ۱۴۰)

دلیل ثالث یعنی حدیث رافع بن خدیج را مودودی صاحب متعلق ذبح اضطراری فکر نموده و بر آن بر اطلاق آله استدلال نموده در حالیکه این حدیث در مورد ذبح اختیاری است شخصاً مودودی صاحب که کدام صورتها را در حصه ذبح اضطراری بیان نموده مضمون آن حدیث یکی آنرا نیز شامل نیست اگر مودودی صاحب بداند که این حدیث متعلق ذبح اختیاری ست پس هر آئینه از آن الفاظ بر خصوصت آله استدلال مینمود و از ما انهر الدم بالطبع جارح و منهر الدم را مراد میگرفت.

آیا این بی انصافی نیست که یک لفظ در یک موقعه بر یک مفهوم دال تسلیم نموده شود و در موقعه دوهم بلا دلیل و بلا قرینه صارفه از آن دلالت انکار و رزیده شود.

مودودی صاحب در ذبح اضطراری چنین حیوان را نیز داخل نموده که بناء بر کدام علت قریب الموت گردد و بعد از تلاش چاقو امکان موت آن باشد بناء بر آن او در دلیل خامس و سادس روایات کعب بن مالک و عطاء بن یسار رضی الله عنهما را ذکر نموده در حالیکه داخل نمودن چنین حیوان در ذبح اضطراری نهایت بعید است تحقیق اقوال دیگر انمه را بنده نکرده البته یک قول مرجوح مشائخ حنفیه رحمهم الله است مگر در حصه موقوفه متردیه و منخنقه در شرط الا ما ذکبه بعد از این منصوص هیچ امکان نیست.

پس مودودی صاحب سنگ میده شده را تیغ دار گفته و از حدیث کعب بن مالک رضی الله تعالی عنه استدلال چه معنی دارد ؟

مودودی صاحب بین تیغ دار و نوکدار فرق نموده غالباً از استدلال عطاء بن یسار روایت نموده از اینجا با وجود انکار نمودن از خصوصت آله تیغ دار بلاخره مرمی تفنگ را در اثبات نوکدار کوشیده است که او مراد از تیغ دار چاقو و یا مانند آن چیزی تیغ دار را مفهوم

گرفته در حالیکه مراد جمهور محدد است اگر چه نوکدار باشد طبقه که در فتح الباری ص ۴۷۶ ج ۹ از عبارت گذشته: السهم وما فی معناه الخ ظاهر شد.

خلاصه اینکه در این هر دو روایت ذبح اختیاری هست کما مر در چیزیکه شما نیز شرط آله جارحه را تسلیم نمودید. و بنا بر آن بر تسلیم نمودن جارحیت میخ و سنگ تیغ دار مجبور شوند. اگر فرضاً بقول شما در این صورت ذبح اضطراری تسلیم شود نیز از این روایات اطلاق آله ثابت نمیشود در هر دو واقعه آله جارحه ذبح صورت میگیرد

از کوشش نمودن در اثبات نوکدار بودن معلوم میشود که اختلاف مودودی صاحب با جمهور در خصوصیت آله لفظی محض است که بر ندانستن مراد جمهور مبنی است مگر مع هذا از اینجا این دعوه شما خطا است: (من خلاف تصریحات ائمه اربعه چیزی نگفته ام) زیرا متعلق خصوصیت آله مطلب تصریحات ائمه اربعه را مانندیکه شما فکر میکند شایان خلاف آن قائل آید تو به زعم خود خلاف ائمه اربعه رحمهم الله فتوه میدهی اگر چه در حقیقت خلاف آنها نباشی.

اما اینکه آیا مرمی قبل از رسیدن به هدف نوکدار میگردد اگر این دعوه از مشاهده ثابت شود انکار را مجال نباشد ورنه تنها با تخیل اثبات یک امر ناممکن است.

(ان الظن لا یغنی عن الحق شیئاً).

بعد از آن بر آن امور اظهار نظر میکنیم که صراحتاً یا ضمناً بر آن کلام نشده بود.

قولکم: از استثناء سن وظفر معلوم میشود که در ذبح اختیاری علاوه انهار الدم خصوصیت آله را نیز دخل باشد.

اقول: ذبح اختیاری اگر چه با سن مقلوع وظفر مقلوع ممنوع است اما ذبح درست باشد یعنی مذبح حلال است و در ذبح اضطراری همین آلات است فرق این قدر است که قید قلع تیسیراً باقی نمی ماند، این فرق آله نیست بلکه فرق طریق استعمال آله است طبقه که قید تیسیراً در محل ذبح اعتبار کرده نمیشود و اگر فرق آله نیز تسلیم نموده شود باز هم ذبح اضطراری خلاف قانون نیست بلکه مطابق قانون ذبح بالجراح است. اشکال بر ذبح اختیاری است که با وجود ذبح بالجراح چرا حلال نمیگردد؟ در جراح بودن سن وظفر هیچ شبهه نیست.

قولکم: در وقت اصابت مرمی محسوس نشود.

اقول: هر ضرب مفاجاتی اگر با محدّد باشد یا با مثقل ابتداءً محسوس نمیشود بالخصوص وقتیکه آله ضرب صغیر الحجم باشد و بر موضع قلیل ضربه زند مانند ضرب کمان.

قولکم: وقتیکه یک تخته چنین نصب نموده شود - الخ.

اقول: اگر با چبری ضرب داده شود که وزن و حجم آن اضافه از مرمی نباشد شاید آن تخته نیفتد تجربه کنید اگر فرضاً باز هم بیفتند با تجربیات یک چیزی مدور بالمشاهده اندکی محدّد ثابت شود اگر تخته بیفتد یا نیفتد مرمی را در هر دو صورت محدّد گفته نمیشود.

قولکم: ولو بنار - الخ.

اقول: افتیدن مرمی بعد از سرد شدن بعید از قیاس معلوم میشود وقتیکه کدام چیز در تیز رفتار گیر شود آن رفتار او تا یک حد قائم میباشد اگر آن چیز گرم باشد و یا سرد رفتار نکردن مرمی در آب به وجه مزاحمت است طبقیکه تیر کمان نیز در آب رفتار نمی کند در حالیکه در هوا تا و پیچ می رود.

پس ابتداء متیقن نیستند که مرمی در حالت حرارت اصابت کند.

و اگر از شدت جرح ظن غالب اصابت در حرارت باشد این یقین نیست که این حرارت مستقلاً قوه احراق رسیده و یا خیر.

و اگر یقین نیز حاصل شود مثلاً آثار احراق معلوم شود یا هدف از مسافه نزدیک بازهم اضافت موت الی الاحراق قطعی نیست زیرا که بر علاوه آن ضرب شدید نیز موجود است و جرح و انهار الدم نیز بسوی احراق و ضرب غیر محدّد منسوب است.

پس تا زمانیکه مضاف الی الاحراق بودن موت و جرح قطعی معلوم نشود حکم بر حلت نموده نمیشود.

كما وردت النصوص فی المرمی الواقع فی الماء بعد الرمی والمملوغ واستتمط منها الفقهاء رحمهم الله اصلاً و فرعاً علی صور اعدیده.

در اینجا علامه شامی با وجود تسلیم نمودن مرمی را محرق فتوی بر حرمت داده است: و نصّها لا یحلی ان المجرح بالرمی اصلاً و اما هو بالاحراق و العقل بواسطة الدفاع العنیف الذلیس له حد فلا یحل یوبه الفی ان لم یجر. (رد المحتار ج ۸ ص ۸۷)

در این جا معلوم میشود که متعلق احراق مرمی قطب العالم ابو حنیفه عصر حضرت مولانا

رشید احمد صاحب گنگوہی قدس سرہ تجربہء خویش را چنین تحریر نموده :
از مولانا ملوک العلی صاحب پرسیدم کہ از اصابہ مرمی فرمودند بر پختہ را نشانه
گیرید و نگرید امتحان کردیم همانا کہ مرمی از پختہ بیرون بر آمد و چیزی آنرا نسوخت پس
معلوم میشود کہ مرمی میدہ کنندہ است محرق نیست تا زمانیکہ ذبح نشود شکار مرمی
حلال نمی باشد (تذکرۃ الرشید : ج : ۱ ص ۱۳۰۹) .

قولکم : نزد امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ تعالیٰ در قتل بالمثقل قصاص واجب نیست .
اقول : (۱) و قتیکہ در ذبح اضطراری محدد بودن آلہ بانص صریح و اتفاق ائمہ اربعہ
نابت شد در آنجا قیاس را گنجانش باقی نمی باشد .
(۲) دوہم اینکہ از عبارات ظاہرا معلوم میشود کہ در وجوب قصاص نزد امام ابو
حنیفہ رحمہ اللہ محدد بودن ضروری نیست تنها جرح شرط است و در ظاہر الروایۃ جرح
نیز شرط نشدہ .

قال فی شرح التنویر بالآلة تفرق الاجزاء مثل سلاح ومثقل لمومن حديد ومحدد من حشيش الخ
وفي الشامية وروی الطحاوی رحمہ اللہ عن الامام رحمہ اللہ اعتبار الجرح فی الحد ونحوہ (الی قوله) و علی کل
فالقہل بالمہدقة الرصاص عند لا مہا من جلس الحديد و تمجرح الخ (درالمحتار ج ۳ ص ۳۰۰)
وایضاً فی الشرح کل ما بہ الذکابہ القود والافلا و فی حدید غیر محد کلسنجہ وایتان اظہر ہما انہما عند الخ
و فی الشامیہ ذکر ہذا القول الثلاثہ (ای وی حدید الخ) نقض العکس الکلیہ و ہو قولہ والافلا و ہو ظاہر
لانہ المہروط فی الذکابہ فی الاوج و انہار الدم و ظک لا یحصل بالسنجہ الخ (درالمحتار ج ۳ ص ۳۰۰)
وایضاً فی الشرح وان قتلہ عمر یقتض ان اصابہ حد الحدید و اظہر و جرحہ اجماعاً (درالمحتار ج ۳ ص ۳۰۰)
ظہر المرّ جارح نیست باوجود آن در صورت وجود این جرح اجماعاً قصاص است .

(۳) اگر تسلیم شود کہ عندالامام رحمہ اللہ تعالیٰ محدد بودن حدید لازمی است پس
وجوب قصاص جہت سنجات میزان مبنی بر قول امام رحمہ اللہ تعالیٰ نیست بلکہ بناء بر
ظاہر الروایۃ است . لہذا فی الشامیہ (قولہ اظہر ہما انہما عند) ہذا علی عدم اشتراط الجرح فی الحدید و
نحوہ (درالمحتار ج ۳ ص ۳۰۰)

بہر کیف ثابت نمیشود کہ امام صاحب رحمہ اللہ باوجود شرط نمودن محدد غیر محدد را
عندالجرح بہ حکم محدد قرار دادہ باشد .

قولکم: در عصر نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تیر، معراض، سگ الخ.

اقول: واقعةً حتی الامکان کار گرفتن از تسهیل الامر و رخصت بهتر است.

مگر مخالفت جمهور بالخصوص در معامله حلت و حرمت تا آن وقت جائز نیست تا زمانی که دلیل قوی و موجب اطمینان معلوم نشود. اجرؤهم علی الفتیا اجرؤهم علی النار این جمله تخویف است.

قولکم: بلکه مرمی نوکدار کم نباشد از توک معراض.

اقول: در حلت شکار چنین مرمی هیچ شبهه نیست و نه در آن کدام نوع اختلاف گنجانش دارد در امداد المفتین نیز فتوی حلت چنین شکار ذکر شده اما اگر چنان مرمی آنقدر حیوان کوچک را بزند که تحمل ثقل مرمی را نداشته باشد یعنی اگر مرمی تیز و نوکدار نباشد باز هم از ثقل آن حیوان بمیرد پس این حیوان حلال نباشد.

قال فی شرح التعویذ او بدقة ثقیلة ذات حدة لقتلها بالقل لا یلحد ولو كانت عفیفة بها حد حل لقتلها بالجرح. ولی الشامیة (قوله ولو كانت عفیفة) یشیر الی ان الثقیلة لا تحل وان جرحها قال قاضیخان لا یحل صید المندقة والحجر والمراض والعصا وما اشبه ذلك وان جرح لانه لا یحرق الا ان یکون شیء من ذلك قد حد حدة و طوله کالسهم (الی قوله) و الاصل ان الموت اذا حصل بالجرح یمیت حل و ان بالقل او شئ علیه فلا یحل حتماً و احتیاطاً (رد المحتار ج ۴ ص ۴۷) فقط: و هذا ما جاء فی فہم هذا القیور والعلم عند اللہ اللطیف الخبیر.

۲۸ ربیع الاول سنہ ۷۶۲ هجری

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
﴿وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾

رفع الحجاب عن حکم الغراب

«جواب یک رسالہ در حصہ حرمت غراب»

معذرت

باگذشتن هر روز فتنه جدید در دین اسلام در این دور آغاز و تحریر میشود مانند دعوت تحریر بر موضوع زیر بحث که احیاناً از گوشه نظر و یا از حاشیه قلب گذشته باشد که فوراً بی ساخته درد دل به صورت اشعار ذیل بر زبان آید.

جب چلی بغداد میں تاتار کی تیغ بنام مفتیان شرع میں جاری تھی اک جگ کلام
ایک کھتا تھا کہ کوا اٹلت و سالم حلال دوسرا کھتا کہ کالی چونچ سے تا دم حرام
اس زمانے کے مورخ نے جو دیکھا تو کھا مفتیان را مژدہ کار ملت بیضا تمام
ترجمہ : وقتیکہ رسید بر بغداد تیغ بنام تاتاریان بین مفتیان شرع جاری شد یک جنگ
کلام. یکی از آنان گفت غراب ثابت و سالم و حلال است، دھم گفت سیاہ نول است و حرام
وقتیکہ مؤرخ این عصر دید پس گفت مفتیان را مژدہ کار ملت بیضا تمام.

مگر اللہ تعالیٰ گاہی از طرف افراد ناعاقبت اندیش چنین مسائل بر خیزد کہ بہ ذات خود صورت یک فتنہ را اختیار میکنند پس بادل ناخواستہ در مقابل بر برداشتن قلم مجبور شدم.

رشید احمد

والی اللہ المشتکی -

تحقیق متعلق غراب اہلی

متعلق غراب اہلی از من استفتاء خواستند اما بناء بر عدم الفرستی جواب را برای عزیزم مولوی محمد تقی سلمہ اللہ تعالیٰ متعلم شعبہ تمرین و افتاء سپردم. بحمد اللہ تعالیٰ آنان جواب شافی و کافی را تحریر نمودند کہ ناظرین از مطالعہ آن قابلیت او را درک میکنند.

زاده الله تعالى علما وعلا وصلاحا . (رشید احمد)

سوال : علمانی شکار پورسند در حصه حرمت غراب یک تحریر را قلمبند نمودند. تحریر چونکه خلاف مسلک جمهور است از اینجا متعلق آن بر عجلت ممکنه تحقیق فرموده ممنون سازید. والاجر عندالله الکریم .

سوال : آیا غراب ملکی حلال است یا حرام، بینوا توجروا

جواب : غراب ملکی حرام است از جمله فواسق وموذیات است. در حدیث شریف :

فی موطأ الإمام مالك عن نافع عن عبد الله بن عمر بن الخطاب أن رسول الله ﷺ قال خمس من الدواب ليس على المحرم في قتلهن جناح الغراب والحداقوالعقربوالفارقوالكلب العقور.

در حاشیه مصنفی علی الموطأ قال البغوی اتفق اهل العلم علی انه يجوز للمحرم قتل هذه الاعیان ولا شیء علیه فی قتلها فی الاحرام والحرم لان الحديث یحتمل علی اعیان بعضها سباع وبعضها هوامو بعضها لا یدخل فی معنی السباع ولا هی من جملة الهوام وانما هو حیوان مستحب اللحم وتحريم الاكل لجميع الكل وقالت المحنفية لاجزاء بقتل ما ورد فی الحديث وقاسوا علیه الذئب وقالوا فی غیرها من الفهد والدمر والخنازیر وجميع ما لا یؤکل لحمه علیه الجزاء بقتلها الا ان یحدثه شیء فیدفعه عن نفسه فیقتله فلا شیء علیه

وفی البحر معنی الفسق فیهن جمیعهن وکثرة الفرر فیهن

در هدایه می آرد : والمراد الغراب الذی یأکل الجیف و یخلط لانه یبتعد بالاذی و فی بعض النسخ او یخلط کما نقل عبارها فی البحر او یخلط الحب بالنجس معناه یأكل الحب تارقه النجس تارقه و کذا فی الحاشیه للسید الشامی علی البحر نقلان عن البهیر عن المدائح قال ابو یوسف رحمته الله الغراب المذکور فی الحديث الذی یأكل الجیف او یخلط لان هذا النوع هو الذی یبتعد بالاذی

در مسکین شرح کنز تحت: (قوله ولا شیء بقتل الغراب) می آرد: والمراد به الا یقع الذی یأكل الجیف و یخلط النجس مع الطاهر فی تناول

و در حاشیه علامه ابوالسعود می نویسد: الواو معنی او اذا لاجاة بضم الخلط الی اكلها کما ذکره المحموی انهم

وفقهاء کرام دونوع غراب را از غراب که در حدیث شریف مذکور است استثناء ساخته اند. یکی غراب الزرع دیگر عقق کما فی عامة الكتب. بقتل این هر دو نوع بر محرم جزا واجب است:

در رد المحتار در تعریف غراب الزرع می نویسد: وهو الذى يلتقط الحب ولا يأكل الجيف ولا يأكل فى القرى والامصار.

و در تعریف عقق می آرد: هو طائر نحو الحمامة طويل الذنب فيها بياض وسواد وهو نوع من الغربان يتشاءم به يعقق بصور عايشه العين والقاف.

پس این هر دو نوع حلال اند و ازین جاست که فقهاء کرام در کتاب ما یحل اكله وما لا یحل همین دو نوع غراب را حلال نوشته اند.

و در تنویر الابصار می نویسد: وحل غراب الزرع الذى يأكل الحب والارنب والعقق وهو غراب یجمع بین اكل الجيف وحبه.

ولا شك ان غراب دیارنا غیر العقیق و غیر غراب الزرع فیکون داخلًا فی المهراب المذکور فی الحدیث فیکون حلالًا وحرما کسائر نظائره.

و آنچه بعض فضلاء این غراب ملکى را حلال دانسته و تمسک گرفته بآنچه بعبارات فقهاء واقع شده: نوع يأكل الحب مرًا أو الأخرى حیفة غیر مکروه عند الامام الاعظم رحمته الله

فانه یعوهم منه فی بادی الرأى ان الغراب المعروف فی دیارنا غیر مکروه عند الامام رحمته الله لانه یخلط بین الحب والنجاسة.

فینقول ان الفقهاء الکرام حصر واهل النوع فی العقیق.

قال فی العناية شرح الهدایة اما الغراب الاسود و الا بقع فهو انواع ثلاثة نوع یلتقط الحب ولا يأكل الجیف و لیس بمکروه و نوع لا يأكل الا الجیف و انه مکروه و نوع یخلط بأكل الحب مرًا أو الجیف الأخرى وهو غیر مکروه عند الامام رحمته الله و مکروه عند ابی یوسف رحمته الله.

و فی المحاشیع السعدیة للمجلی القول قال الزیلعی و نوع یخلط بینهما و هو یوکل عند ابی حنیفة رحمته الله و هو العقیق کما فی المنح و سیاق.

و فی حاشیة شرح الوقایة نوع یجمع بین الحب و الجیف و هو حلال عند ابی حنیفة رحمته الله و هو العقیق الذى یقال له بالفارسیة عکه.

و لی تکملة البحر للعلامة الطرطوسی فی شرح (قوله الا بقع) و الغراب ثلاثة انواع (الی بقوله) و نوع یخلط بینهما و هو ایضا یوکل عند الامام رحمته الله و هو العقیق.

پس ظاهر شد که این نوع که جامع ست در میان حب و جیفه و آن نزد امام حلال است

منحصر ست در عقق و او موذی نیست و آنچه در ہدایہ و شرح مسکین آورده (و یغلط) مراد ازان آن است کہ او موذی باشد و آن حرام است۔ پس غراب کہ جامع باشد در میان حب و جیفہ دو صنف ست یکی کہ او موذی نیست و آن حلال ست منحصر ست در عقق و صنف دیگر او موذیست حرام ست۔

در تیسیر القاری شرح نصیح البخاری می آرد : فاسق بودن غراب از آنست کہ پشت مجروح دواب را و چشم شتر را می کند۔ انتہی - ویزیان سندی مشہور ست: (لا تکرک کذہ کئی) یعنی وقتیکہ غراب آواز دہد حیوانیکہ ریش دارد می لرزد۔ مصداق آن درد یار ما ہمین غراب معروف ست چنانچہ در اوصاف ذمیمہ او ظاہر ست۔

و در ردالمحتار می آرد تحت (قوله ولا یقتل غراب لا الطیق لان الغراب دائماً یقع علی دیر الدابة کما فی غایۃ البیان

ازین عبارت واضح گردید کہ این غراب کہ درد یار ما ست موذی ست ریش دابہ را می کند و در دیر دابہ می افتد و چشم شتر را می کند حرام ست و عقق غیر آنست عقق را در سندی (متاء) گویند - واللہ اعلم بالصواب

المحرور فقیر عبدالحکیم صدر مدرس مدرسہ اشرفیہ شکارپور

اسماء گرامی مصدقین بالالفاظ المذكورة فی الاصل:

محمد فضل اللہ مہتمم مدرسہ اشرفیہ شکارپور - عبدالقادر ثانی مدرس - الفقیر عبدالفتاح - مولوی عبدالحق، مولوی غلام مصطفیٰ، مولوی عبدالمالک، مولوی تاج محمد، مولوی مظفر دین سومرو، مولوی عزیز اللہ، الفقیر محمد عظیم، عبدالحی جتوئی، عبدالکریم چشتی، محمد عارف چشموی، امید علی جیکب آباد، محمد اسمعیل عودوی ثم الشکارپوری، انا عبدالعزیز الباندوی، العبد عبدالغنی، حامد اللہ بلوچستانی اجمیری، عطاء اللہ انقلابی، مولوی مظہر الدین مدرسہ ہاشمیہ، عبدالعزیز جتوئی۔

العبار اصعب الروایات الزیادۃ:

در عالمگیری در صفحہ ۴۴۰ کد ام پرندہ کہ نجس و مردار خور باشد مانند غراب خانگی کہ طبیعت پاکیزہ آن را خبیث و پلید می داند۔ انتہی۔

عن ہشام عن عروۃ عن ابیہ رضی اللہ عنہما انہ سئل عن اکل الغراب فقال ومن یأکلہ بعد ما ساء رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فقال لا یأکلہ احد منکم الا ان یقتل فی الحلال والحرام۔

و فی (المعصر) للاندلسی یقال للغراب ابن دایۃ سمی بذلك لانه مولع بالوقوع علی الدیر التی علی

دانش، ظهور الابل والطیق طائر کک غراب یسجل حملاناً و هو یدهن والغراب لا یدهن والطیق یسرق کل شیء من الدراهم والدنانیر و کل شیء یویعها ثم یأخذ به عند ظلمه.

مبنی النبی ﷺ من کل شیء یطلب من الطیور و روی مبنی من کل شیء یخطفه و مبنی والغراب الذی یأکل الحب والزرع حلال بالاجماع (بدائع الصنائع ص ۴۰ ج ۱)

سألت ابا حنیفه علیه الرحمة عن أكل الغراب فرغص فی غراب الزرع و کره الغداف فسألت عن الابقع فکرمثلک (بدائع ص ۴۰ ج ۱)

ولی الموعدا الابقع هو الذی فی صدره بياض

قال فی المحکم غراب ابقع یخالط فی سواد و بياض و هو اخصها.

رد المحتار از عنایه نقل کرده :: نوع لا یأکل الا المجهیف وهو الذی سماء المصطف الابقع و انه مکروه الخ

حقیقت همین است که یک نوع غراب ابقع سوائی جیف نمی خورد عنایه همین نوع است مگر در حدیث از غراب ابقع همان مراد است که هر دو خلط می کنند: کما فی تمییز الحقائق والمواعید الابقع مایأکل المجهیف و یخالط کذا فی الهدایه.

الجواب باسم ملهم الصواب: اقول وبالله استعین، استدلالی را که فاضل مجیب بر حرمت غراب خانگی گرفته حاصل آن اینست کدام یک نوع غراب را که فقهاء کرام بیان نموده اند که نجاست و غیره را خلط می کند آن نیز دو نوع است.

(۱) عقیق که موذی نیست.

(۲) غرای که خلط میکند و موذی است.

قسم اول آن حلال است اما قسم دوم آن حرام است از جهتیکه غرابه خانگی در قسم دوم داخل و حرام است.

بر موذی بودن و نه بودن دو دلیل آورده اند در جائیکه فقهاء کرام گفته اند که در حالت احرام قتل غراب جواز دارد و جزای نداشته باشد آن غراب را با ابقع و نوع آن مخصوص نموده اند که عادی خلط نجاست و زرع است بعد از آن عقیق را از آن مستثنی نموده اند کما فی الهدایه و غیرها ازین فعل معلوم میشود که خلط کننده دو نوع است. آنکه موذی است و بر قتل آن جزاء واجب نمیگردد دوهم عقیق که او نیز خلط کند اما موذی نیست پس بر قتل آن جزا واجب نمیگردد.

بر حرمت غراب خانگی فاضل مجیب دلیل آورده کہ شاه ولی اللہ رحمہ اللہ تعالیٰ در مسوی^(۱) تحریر نموده آن پنج چیز کہ از حکم عام حدیث مستثنیٰ شدہ در قتل انہا هیچ حرجی نباشد ہمہ آنہا حرام اند.

از عبارات فقہاء دانستہ میشود کہ در این اشیاء موذی خلط کنندہ نیز داخل میباشد.

ازین عبارت مسوی نیز حرمت حرمت غراب بنظر می رسد.

بہ شکل خلاصہ استدلال بر مقدمات ذیل موقوف است :

(۱) خلط کنندہ دو نوع باشد : (۱) موذی (۲) غیر موذی وعقق.

(۲) جہت قتل غراب موذی بر محرم جزاء واجب نمیگردد وجہت قتل غیر موذی جزاء واجب میگردد.

(۳) در عبارت مسوی آمدہ کہ ہمہ فواسق پنج اند کہ از قتل آنہا بر محرم جزاء وارد نمیشود ہمہ آنہا حرام اند. دار ومدار صحت وعدم صحت این استدلال چونکہ بر مقدمات فوق است پس بر ہر مقدمہ بحث می نماییم.

مقدمہ اولی : این مقدمہ علی الاطلاق درست نیست زیرا عقق نیز احياناً ضرر میرساند.

قول صاحب ہدایہ : ((المراد بالغرَاب الذی یأکل اللحم او یخلط لانه یبغضہ بالاذی اما العقق غیر مستغنی لانه لا یسمى غراباً ولا یبغضہ بالاذی. الخ))

تحت آن علامہ اکمل الدین بابر تی رحمہ اللہ تعالیٰ میفرماید :

قيل فعلی هذا یكون فی قوله فی العقیق ولا یبغضہ بالاذی نظر لانه یقع علی دبر الدابة (عیایہ ص) هامش الفصح ج ۳ ص ۸۷

ومولانا عبدالحی رحمہ اللہ تعالیٰ تا آنجا تحریر نموده : انه دائماً یقع علی دبر الدابة (حاشیہ ہدایہ ج ۱ ص ۲۶۲)

نیز علامہ ابن نجیم زین الدین رحمہ اللہ تعالیٰ بر این عبارت ہدایہ اعتراض نموده می فرماید : فیہ نظر لانه دائماً یقع علی دبر الدابة کما فی غایۃ البیان (المعراج الرائق ج ۳ ص ۳۱)

باوجودیکہ علامہ شامی رحمہ اللہ تعالیٰ بر حاشیہ بحر ورد المحتار ابن اعتراض صاحب بحر را رد نموده و تحریر فرمودہ : واهما فی المعراج الخ دفع ما فی غایۃ البیان بانه لا یفعل خلط غالباً.

اما باز هم اصلاً موزی نبودن عقق ثابت نمیشود زیرا صاحب معراج لفظ غالباً را استعمال نموده که از آن معلوم میشود که او نیز احياناً ضرر میرساند.

چند سطر بعد شخصاً علامه شامی رحمه الله تعالى مینویسد :

ثم رايته في الظهريّة قال وفي العقق روايتان والظاهر انه من الصيود للمصوبه ظهران مآل الهداية هو ظاهر الرواية (مدح على البحر ص ۳۰ ج ۲)

علامه عثمانی نیز قول ظهريه را در فتح الملهم نقل نموده. (ص ۲۳۱ ج ۳)

که از آن معلوم میشود طبق یک روايت مرجوح بر قتل عقق نیز بر محرم جزاء واجب نباشد ظاهر است که مراد عقق موزی است که علت مشترک در قتل خمس فواسق نزد احناف ایداست. طبیکه علامه ابن رشد در بداية المجتهد نویسیده در ج ۱ ص ۴۷۰ و سیأتی نصح.

پس ثابت شد که عقق نیز در یک درجه موزی است پس طبق قول شما غراب موزی حرام است پس عقق نیز باید حرام باشد. وذلك خلف .

بهر صورت مقدمه اولی علی الاطلاق درست نیست بلکه نظر بعضی ها در آن مختلف است کسانیکه او را موزی نمی دانند آنها نیز احياناً بر ایذا رسانی او قائل اند.

مقدمه ثانیه : این مقدمه بنا بر قول راجح درست است اگر که علامه ابن نجیم رحمه الله در این مورد از همه متفرد است و او تحریر نموده : **واطلاق في الغراب يشمل الغراب كونه العلالة .**

اما آنرا صاحب نهر، علامه حصکفی ، علامه شامی و مولانا عثمانی رحمهم الله تعالى رد نموده اند (شامیه ص ۳۰ ج ۲، فتح الملهم ص ۲۳۱ ج ۳)

مقدمه ثالثه : این مقدمه هیچگاه درست نیست در مورد عدم صحت آن عبارت اصل مستوی را ملاحظه فرمائید این امر حیرت انگیز است که فاضل مجیب در نقل عبارت مستوی از قطع و برید مجرمانه کار گرفته که اقدام ناپسند و بعید است در شان علماء در ذهن مایان قلابازی های زیاتی در تاویل این جمله افتید اما هیچ راه حل نبر آمد عبارت مستوی قرار ذیل است :

قال الهوي اتفق اهل العلم على انه يجوز للمحرم قتل هذه الاعيان المذكورة في الخبر ولا هي عليه في قتلها وقاس الشافعي رحمه الله عليها كل حيوان لا يؤكل لحمه، فقال لا فدية على من قتلها في الاحرام والمحرم لان الحديث يقتضي ان اعيان بعضها سباع وبعضها هوام وبعضها لا يدخل في معنى السباع و

لا هی من جملة الهوام واما هو حیوان مستحب اللحم و تحریم الاكل یجمع الكل فاحذروہ و قالہ
الحنفیہ **الکلب** لا جزاء یقتل ما ورد فی الحدیث و قاسوا علیہ الذئب و قالوا فی غیرہا من الفهد و العمر
و الخلیز و جمیع ما لا یؤکل لحمہ علیہ الجزاء یقتلہا الا ان یبتدئہ فیہ فیدفعہ عن نفسه الخ (مسوی مع
مصطفی ص ۳۷۳)

مجیب فاضل جملات خط کشیدہ را نقل نکرده کہ از آن فهمیدہ میشود کہ حکم تحریم
الاکل یجمع الکلب را احناف دادہ اند در حالیکہ بامشاهدہ این عبارت ہر شخص بداند کہ این
ہمہ طبق قیاس امام شافعی رحمہ اللہ بیان شدہ.

مایان عادی حملہ بر ذاتیات کسی نیستیم اما اینقدر عرض میکنیم بر ہر مسلمان فرض
است کہ باید عاقبت اندیش باشد اما در مقام باریک فتویٰ فرض موکدہ باشد عاقبت
اندیشی .

مظاہرہ چنین بزدلی در یک مقام دوم فتویٰ نیز شدہ کہ فاضل مجیب یک پارچہ عبارت
بحر را (ومعنی الفسق فیہن جمعہن و کثرۃ العور فیہن) را نقل نمودہ چند سطر قبل عبارت ہدایہ
را نیز تا صاحب بحر بظاہر ہمنوا معلوم شود در حالیکہ این چنین حرکت مضحکہ خیز
وافسوسناک است کہ دربارہ آن چیزی گفتن بکار نیست زیرا کہ از کلام کامل صاحب
بحر تردید یک مزعومہ فاضل مجیب را میکند. ^(۱)

صاحب بحر نویسدہ : **واطلاق الغراب فی حمل الغراب انواعہ الفلانیۃ**

بعد از آن بر صاحب ہدایہ نیز اعتراض نمودہ . (لأنہما لم یقع علی خبر الدایۃ)

کہ از آن واضح میشود کہ نزد صاحب بحر حکم ہمہ اقسام غراب یکی است ^(۲) و این نیز
کہ نزد او عقیق نیز موزی است. لذ اگر ایذا علت حرمت باشد پس عقیق نیز نزد او باید
حرام باشد در حالیکہ بر حلت عقیق ہمہ فقہاء احناف اجماع دارند الا ابا یوسف رحمہ اللہ
باوجود آن فاضل مجیب اورا ہم خیال خویش پنداشتہ. سبحان اللہ ہذا بہتان عظیم.

۱ - اے ہم افکار ذرا دیکھ تو کسی یہ کمر جو بہ رہا ہے کین تیرا کمر نہ ہو - وشید احمد

ترجمہ : ای صاحب چشمان گریہ کنان ! بین کہ آیا این خانہ کہ غرق میشود از تو نیست؟

۲ - پس اگر حیوان مباح القتل حرام باشد پس حرمت غراب زوع نیز لازم گردد در حالیکہ کسی ہم

نمیداند. (وَإِنَّمَا أَلْهَمُوا فَعْلَهُمْ فَأَفْعَلُوا وَلَوْ كُنَّا فَاعِلِينَ) این ارشاد کدام قسم کسانی راست؟

بهر کیفیت فاضل مجیب کہ از کدام عبارت موسوی استدلال نموده با آن مسلک امام شافعی رحمہ اللہ ثابت میشود پس در این مورد مسلک احناف را مشاهده کنید نزد احناف علت قتل فواسق خمسہ ابتداء بالا یداء است اکل نجاست یا خلط نیست ونہ حلت و حرمت با آن کدام ارتباط دارد طبقہ کہ از جملات آخر مسوی رحمہ اللہ مستفاد شود.

وقالوا لی غیرہا من الفہد والدمر والخنزیر وجميع ما لا یؤکل لحمہ علیہ الجزاء یقتلہا الا ان یبعثہ فیہ فیہدفعہ عن نفسه فیقتلہ فلا ھی علیہ

یعنی اگر کدام حیوان ابتداء بالاذی کند و در دفاع قتل نموده شود کدام جزائی واجب نیگردد پس معلوم شد کہ ابتداء بالاذی علت است. علامہ ابن رشید رحمہ اللہ نیز مسلک حنفیہ و مالکیہ را در اینجا نقل نموده.

قال (المسألة الغالقة) هو هي اعتلوا لهم في الحيوان اما امور يقتله في الحرم وهي الخمس المنصوص عليها العرب والمحدثون الفاروق والعرب والكلب العقور فان قوماً فهموا من الامر بالقتل لها مع العبي عن قتل البهائم المباحة الاكل ان العلة في ذلك هو كونها محرمة وهو مذهب الشافعي ^{في بعض النسخ} وقوماً فهموا من ذلك معنى التعدي لا معنى التصريم وهو مذهب مالك والشافعي وجمهور اصحابهما ^{في بعض النسخ} (بداية المجتهد ص ۳۰۰ ج)

در این عبارت با توضیح این مذهب احناف تحریر میشود کہ علت مباح القتل ابتداء بالاذی میباشد. و ازین حدیث برشی خاص دلیل قایم نمیشود. علاوه آن از عبارت همه فقهاء چنین معلوم شود کہ در حصہ وجوب وعدم وجوب جزاء در مقابل قتل حیوان ابتداء بالاذی مدار گردانیده شده است ^(۱) کما فی الہدایۃ والبحر والعنایۃ وغیرہا.

۱ - غالباً مستدل نیز منکر نیست بلکہ او ہر موذی یا بالفاظ دیگر ہر حرمت ہر مباح القتل مدعی اند بصورت شکل اول دلیل مستدل این است.

ہر مباح القتل موذی است و ہر موذی حرام است پس در نتیجہ ہر مباح القتل حرام است کبری این دلیل مسلم نیست.

اولاً بنا بر اینکہ فقہاء در اصول حرمت ایداء را ذکر نکرده در وسیاتی ذکر اصول حرمة الطیور، فان تنظر، ثانیاً: اینکہ ہر حلت زاغ اہلی عبارات صریحہ فقہاء می آید.

وقتیکہ این مسئلہ ثابت شد واضح گردید کہ مسئلہ حل و حرمت غراب در کتاب الحج جستجو نشود بلکہ در کتاب الذبائح در بحث اقسام و انواع غراب جستجو شود این خطای بنیادی است کہ یک مسئلہ را از مقام درست آن ہر داشتہ در جای و دیگر جستجو شود در حالیکہ در کتاب الذبائح عبارات فقہاء واضح و روشن است کہ از آن حلت غراب ملکی ثابت میشود۔

(۱) ملک العلماء امام کاسانی رحمہ اللہ تعالیٰ میفرماید :

والغراب الذی یأکل الحب والزروع والعققی ونحوها حلال بالاجماع (ذبايح ص ۴۰ ج ۵)

(۲) شمس الانبہ سرخسی رحمہ اللہ تعالیٰ تحریر نمودہ :

عمن فواسق يقتلن فی الحرم والمراد به ما یأکل الحب واما الغراب الزرع الذی یلغظ الحب فهو طیب مباح لانه غریب متسبب طبعاً وقد یلغظ الادعی کالحمام فهو والعققی سواء ولا بأس بأكل العقق وان كان الغراب یحب یلغظ فیما یأکل الحب تأراً والحب تأراً فقد روی عن ابی یوسف رحمہ اللہ انه یکره عن ابی حنیفہ رحمہ اللہ انه لا بأس بأكله وهو الصحیح علی قیاس الدہاجہ فانه لا بأس بأكلها وقد اكلها رسول الله ﷺ وھی قد تلغظ ایها وهذا لان ما یأكل الحب فلهبه یدعی من الحرام فیكون عقیفاً عادلاً وهذا لا یوجد فیها یلغظ (مبسوط سرخی ص ۲۲۶ ج ۱۱)

(۳) در عالمگیری این فتاویٰ از قاضی خان نقل شدہ :

عن ابی یوسف رحمہ اللہ قال سالت اباحنیفہ رحمہ اللہ عن العقق فقال لا بأس به فقلنا انه یأكل الدجاساس فقال انه یلغظ الدجاسة یعنی آخر ثم یأكل فکان الاصل عدده ان مال یلغظ کالدجاس ج لا بأس (عالمگیری کتاب الذبايح ص ۴۰ ج ۵)

بر جملا ت خط کشیدہ از نظر عقیق دانستہ میشود کہ ہر خلط کنندہ حلال است :

اما اینکه فقہاء خلط کنندگان پرندہ ہا را حلال گفتہ اند سپس انرا محصور نمودہ اند بر عقیق این بنا درست نیست کہ فقہاء در نوع غراب گفتہ اند : وهو العقیق این دلیل با چند وجہ باطل است :

(۱) الفاظ وهو العقیق ہیچگاہ برای حصر نیست اگر محصور نمودن مقصود میباشد بہ

ثالثاً : اینکه صاحب بحر وغیرہ بز اباحہ قتل الغراب بانواعہ الثلاثہ رد نمودہ اند نگفتہ اند کہ بصورت تعمیم حرمت غراب زرع و عقیق لازم می آید بلکہ بر نمبر موذی بودن آن استدلال نمودہ اند۔ وشہد احمد

صراحت می گفت کہ ہذا النوع محصور فی العقیق زیرا کہ مسئلہ مهم حلت و حرمت بود ازینجا عامہ فقہاء تنها بر عقیق تصریح نکرده اند طبقہ کہ از مبسوط بدائع و عنایہ معلوم می شود پس این قید اتفاقی است احترازی نیست.

(۲) بر خلاف آن در عبارات مبسوط بدائع و عالمگیری بر تفصیل نکردن بین عقیق و غیر عقیق^(۱) از تفصیل نکردن واضح میشود کہ درست بنظر می رسد ہر خلط کننده حلال است اگر عقیق باشد یا غیر عقیق.

(۳) در اصل در غراب بودن عقیق اختلاف است بعضی ہا او را غراب میگویند و بعضی ہا نمیگویند طبقہ کہ در کتاب معروف لغت تحریر نموده.

العقیق طائر علی شکل الغراب و هو الغراب (معجم ص ۴۴۲)

مانندیکہ نزد صاحب ہدایہ عقیق غراب نیست طبقہ کہ می نویسید :

اما العقیق غیر مستثنی لانه لایسمی غراباً (ہدایہ معجمائی ص ۴۶۲ ج ۱)

و فقہاء دیگر او را غراب گفته اند پس کسانیکہ عقیق را در حکم غراب داخل نکرده اند آنہا از بیان انواع غراب گذشتہ نفرمودہ اند. و هو العقیق بلکہ یا قطعاً آنرا ذکر نکرده اند و یا گفته اند و کذا العقیق و غیرہ و کسانیکہ عقیق را با غراب شامل نموده اند آنہا خلط کننده را عقیق گفته اند در این مورد در عبارات فقہاء اندک فرق بنظر می رسد.

بہر صورت معلوم میشود کہ با و هو العقیق گفتن حصہ را در عقیق نکرده اند.

جواب عبارات مزیدہ :

در آخر فتویٰ آن عبارات مزیدہ مذکورہ کہ در آن از (المخصص للاندلسی) نقل نمودہ شدہ بعد از تفصیل فوق قابل اعتناء نیست، کما لایخفی البتہ بعد از نقل چند روایات تحقیق فاضل مجیب عجیب است کہ ابقع نیزد و نوع است : (۱) خلط کننده (۲) تنها خورندہ نجاست. طبقہ کہ در تبیین الحقائق آمدہ :

والمراد بالابقع الذی يأكل الجيف ويخلط كلًا في الهدایہ.

پس همان دلیل را آورد کہ ابقع حرام است مانندیکہ در حدیث مراد از غراب ابقع است.

۱ - یعنی غراب خلط کننده را جدا از عقیق در ذکر نمودہ دلیل صریح است کہ حکم حلت مخصوص با عقیق نباشد بلکہ غراب خلط کننده علاوہ عقیق نیز حلال باشد. ۱۲ رشید احمد.

وحضرت عروه رضی الله تعالی عنه میفرماید: (ومن يأكله بعد ما سقاها رسول الله صلى الله عليه وسلم فأسفا).

جواب آن اینست که ابقع لفة آن غراب را میگوید که در آن سیاهی و سفیدی باشد لذا اطلاق آن بر هر سه نوع^(۱) غراب نموده میشود تنها غراب دانه خور را نیز ابقع میگوید و خلط کننده را نیز و تنها نجاست خور را نیز طبقیکه علامه شامی در شرح غراب الزرع نویسیده:

قال القهستاني وأريد به غراب لم يأكل إلا الحب سواء كان ابقع أو أسود أو راغاً وجماعه في الذمير (شامة ص ۳۰ ج ۵)

دوهم اینکه اگر واقعه چنین می بود همه فقها با صراحت تامه تحریر میداشتند زیرا این یک معامله مهم است در کتاب الذبائح تفصیل کامل مذکور می بود بالخصوص در حالیکه فقهاء رحمه الله تعالی عموماً ابقع را تنها با نجاست خورنده مخصوص نموده اند.^(۲)

بطور مثال عبارت ذیل عالمگیریه را مطالعه کنید: الغراب الا ابقع وهو ما يأكل الجيف (عالمگیریه جلد ۱/ صفحه ۲۸)

اما قول حضرت عروه رضی الله تعالی عنه در این مورد عرض کنیم که شمس الایمه سرخسی در مورد کدام غراب نویسیده آن را بقدر نقل حدیث^(۳) تحریر نموده عبارت کامل

۱ - قال في العناية وأما الغراب الأسود الا ابقع فهو انواع ثلاثة نوع يلتقط الحب ولا يأكل الجيف الخ (عناية مع الفتح ص ۶۲ ج ۸) رشيد احمد

۲ - شخصاً مستدل از شامیه نقل نموده: نوع يأكل إلا الجيف وهو الذي سقاها المصنف الا ابقع وانهم مكروهوا بها فيها والغناص وهو المعروف عند أهل اللغة بالابقع الخ (ص ۳۰ ج ۵) حاصل این جواب اینست که مباح القتل در غراب ملکی شامل نشود اما وقتیکه در فوق ثابت شد که هر مباح القتل حرام نباشد پس نیامرزی نباشد بدین جواب ۱۲ رشید احمد.

۳ - ابن رشيد رحمه الله تعالى نیز در بدایة المجتهد با ملحوظ داشتن این حدیث از امام ابوحنیفه رحمه الله و امام مالک رحمه الله قول حلت را نقل نموده کما مر نصح.

استدلال حضرت عروه رضی الله تعالی عنه از فسق بر حرمت مسلم نیست: قال الامام النووي رحمه الله: تسمية هذا الخمس فواسق تسمية صحيحة جارية على لفظ الفلقة فان اصل الفلقة الخروج وفسقها الرطبة اذا خرجت من قعرها فواسق على ذلك الخروجها عن حكم غيرها من الحيوان في تحريم قتلها او حل اكلها او خروجها بالابلاء والافساد (تهيل الاوطار ص ۳ ج ۵) وفي فتح الملهم واما المعنى في وصف الدواب الميل كورة بالفسق لقليل لخروجها عن حكم غيرها من الحيوان في تحريم قتلها و قيل في حل اكلها و قيل لخروجها عن حكم غيرها بالابلاء والافساد و عنه الانقطاع (الى ان قال) وهو يخرج القول الاخير والله اعلم كذا في الفتح (فتح الملهم ص ۲۳۰ ج ۳) ۱۲ رشيد احمد.

چنین است :

(ومن) **عشام بن عروہ** عن **ابیہ** **رضی اللہ عنہما** سئل عن **اکل الغراب** فقال **ومن یأکله بعد ما ساء رسول الله** **ﷺ** **فاسأیریدہ الحدیث المعروف بحس یقتل فی الحرم والمراذیہ ما یأکله الجہیہ اما الغراب الزرعی الذی یلتقط الخ (مبسوط سرخسی ص ۳۳ ج ۱)**

پس بعد از آن ضرورت نماند به تفصیل :

البتہ عبارت اردوی عالمگیریہ آن صریح است در مسئلہ زیر بحث اما مستاسفانہ کہ کتاب اردوی عالمگیری نزد من نیست و باوجود تتبع اصل عربی آن چنین عبارت را نیافتم بلکہ بر خلاف آن یک صراحت بنظر رسید طبقہ کہ آنرا در فوق متذکر شدیم قبل از یافتن اصل عبارت فیصلہ نکنیم در مورد غراب لاسہما الاجرہما ما جریہا .
و اگر این عبارت بالفرض درست باشد با تقدیم نمودن تصریحات بعد از آن کدام حیثیت معنادہ نداشته باشد در صورتیکہ خلاف آن در عالمگیریہ نص صریح موجود است .

خلاصہ کلام

بنیاد ہمہ استدلال فاضل مستدل از عبارات کتاب الحج گرفته شدہ در حالیکہ این اشتباہ بنیادی است زیرا کہ در حرم یا حالت احرام علت اباحت قتل ایذاء ^(۱) است کما صرح بہ ابن رشد ویستفاد من سائر کتب الفقہ، حرمت یا کل نجاست و خلط نیست، بخلاف غراب کہ در آنجا علت حرمت وحلت تنہا خوردن نجاست یا خلط نمودن است . کما صرح بہ فی الہندیۃ والمبسوط چراکہ با یکجا نمودن صفت یکی با دیگر وحکم نمودن ہیچگاہ درست نیست .

بلکہ فیصلہ حلت و حرمت غراب در کتاب الذبائح در آنجا باید مشاہدہ شود کہ فقہاء رحمہ اللہ در آنجا آنرا ذکر نمودہ اند با ذکر انواع مختلف غراب با احکام آن از آنجا معلوم شود کہ ہر خلط کنندہ غراب حلال باشد اگر موذی باشد یا نباشد ہمین است فیصلہ اکابر مانند مولانا گنہگوی وغیرہ رحمہم اللہ :

ہذا ما ہذا لی بعد تحقیق و فوق کل شیء علم علیہ .

احقر محمد تقی عثمانی غفر اللہ لہ . ۴ / ربیع الاول سنہ ۸۰ ہجری -

دارالعلوم کراچی ، ۱۴

تکملہ از بندہ رشید احمد

حامدا ومصليا، اما بعد قال العلامة الباقري رحمہ اللہ:

واما الغراب الاسود والابقع فهو انواع ثلاثة نوع يلتقط الحب ولا يأكل الجھيف وليس بمكروه ونوع معه لا يأكل الا الجھيف وهو الذى سماه المصنف الابقع الذى يأكل الجھيف وانه مكروه ونوع يخلط يأكل الحب مرة والجھيف اخرى ولم يذكّر في الكتاب وهو غير مكروه عند ابى حنيفة رحمہ اللہ مكروه عند ابى يوسف رحمہ اللہ (العناية على هامش الفتح ص ۷ ج ۱)

از تفسیر نوع معه لا يأكل الا الجھيف و هو الذى سماه الخ - ثابت میشود کہ تنها آن ابقع حرام است کہ نجاست رامی خورد.

نیز از : نوع يخلط (الی قولہ) ولم يذكّر في الكتاب معلوم میشود کہ ہر غرابیکہ خلط کنندہ حلال است کہ در آن عقق هیچ تخصیص ندارد بلکہ این عبارت بر عدم تخصیص آن ناطق است زیرا کہ در این موقع ذکر عقق در ہدایہ آمدہ پس (ولم يذكّر في الكتاب) نص صریح است کہ مراد از (نوع يخلط) عقق نیست : ازین عبارت مبسوط و بدائع ثابت شد.

مخدوم عبدالواحد سیستانی رحمہ اللہ تعالیٰ نیز بر حلت غراب اہلی تصریح نمودہ ونصہ : ما حکم حرمة الغراب الذى يطير في الامصار والقرى ويخلط بين التقاط الحب والعذات وما

حکم سورۃ ۱

الجواب : الظاهر ان الغراب الابقع الذى فيه سواد وبياض وهو مكروه عند الصحابين رحمهما الله تعالى وغير مكروه عند الامام رحمہ اللہ لما في السراجية والابقع والاسود ان كان يخلط فيأكل الجھيف ويأكل الحب قال ابو حنيفة رحمہ اللہ لا يكره وقال صاحبان رحمهما الله تعالى يكره ان تعبى فيكون ما كول اللحم (الی ان قال) وان لم يكن لحرثه رائحة كريهة يكون طاهرا لكون حرثه حرمة ما كول اللحم من الطيور التي تورق في الهواء الخ (فتاوى واحديه ص ۸)

علاوہ عبارات در نصوص ذیل نیز است کہ مدار حل و حرمت بر خوراک است :

۱- واصل ذلك ان ما يأكل الجھيف فلهبه نبت من الحرث فيكون غيبا عاقوا ما يأكل الحب لم يوجد ذلك فيه وما غلط كالديج ج والعقق فلا بأس بأكله عند ابى حنيفة رحمہ اللہ وهو الاصح لانه الذي اكل الديجاجة وهي ما يخلط (العناية مع الفتح ص ۷ ج ۱)

۲- فكان الاصل حدة ان ما يخلط كالديجاجة لا بأس (عالمگیری ص ۸۱ ج ۱)

بالاخره فیصلہ ابوحنیفہ عصر ، فقیہ النفس حضرت گنگوہی رحمہ اللہ تعالیٰ از تذکرۃ الرشید نقل نموده شد. ونصہ :

وقتیکہ این فیصلہ در کتب فقہ موجود است مدار آن بر خوراک است پس آن غرابیکہ در قریہ جات دیدہ میشود باوجودیکہ عقیق نیست نیز حلال است زیرا وقتیکہ او نجاست غلہ ودانہ رامی خورد حلت آن نیز مانند عقیق معلوم میشود اگر آنرا عقیق گفته شود یا نی. فقط . واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم .

«رشید احمد گنگوہی عفی عنہ»
در حاشیہ عبارت مذکور تحریر شدہ : وقتیکہ مخالفین بر این مسئلہ شور وغوغا نمودند پس رسالہ بنام فصل الخطاب، از بیانات ہفتاد علماء قلمبند شد نیز یک حاجی از حرمین فتویٰ حلت آنرا آورد : وہی ہذہ :

الحمد لله وحده ربّ دلی علماء الغراب المذکور حلال من غیر کراہۃ عند ابن حنیفۃ رحمۃ اللہ علیہ وهو الاصح وهو المسمی بالعقّص بتصریح فقہائنا رحمۃ اللہ علیہم واصاب من اثمی بحلہ وجواز اکلہ و کیف یلاہم الحنفی حل اکل ما هو حلال عند امامہ من غیر کراہۃ.

والاصل فی حل الغراب و حرمتہ الغذاء و کونہ ذا غلب لا بصورتہ و لونہ کما یدل علیہ تصریحات فقہائنا رحمۃ اللہ علیہم فی غالب معتبرات المذہب کما فی البحر الرائق والدر المختار والعنایۃ وغیرہا و فیما نصہ جامع الرموز اشعار بانہ لو اکل کل من الغلّاة الجیف والمحب جمیعاً حل ولم یکرہوا قالوا یکرہوا الاول اصح فتب معاصر بہ علماء و ان الغراب بانواعہ سواء کان عقصاً او غیرہ اذا کان جمیع بین جیف وحب يجوز اکلہ عند امامنا الاعظم رحمۃ اللہ علیہ والله اعلم.

قالہ بقیہ و امر بر قہ عبداللہ بن عباس بن صدیق مقلی مکۃ المشرقة.

در این مضمون فتویٰ علماء مدینہ منورہ نیز موجود است. (تذکرۃ الرشید حصہ اول ص ۱۷۸) بعد ازین تحریر در توضیح این مسئلہ هیچ خطاء باقی نماند. فیأثمی حنیفہ یَعْتَدُ بِالْمُؤْتَوْنِ فقط واللہ الہادی الی سبیل الرشاد . رشید احمد . ۱۵ / ربیع الاول ۸۰ ہجری

للہ در المجیب الاول وارشاد الرشید الثانی حیث اوضحوا الحق والصواب بحیث لا یبالی منہ رب مرتاب
بندۃ محمد شفیع عفا اللہ عنہ - دارالعلوم کراچی ۸۰/۳/۲۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾

احسن القضاء فی الذبح با عانة الکهرباء

«حکم ذبیحه ماشینی، محاکمہ بین دو فتاوی متضاد»

احسن القضاء

۲۲ ربیع الاول ۱۳۸۶ هجری

تاریخ تألیف

سنہ ۱۳۸۶ هجری

طبع اول

ملاحظات :

حلت مع عدم جواز فتوی : از حضرت مفتی محمد شفیع صاحب

فتوی حرمت : از مفتی محمود صاحب قاسم العلوم ملتان

محاکمہ : از حضرت مؤلف دامت برکاتہم

اثبات حلت مع عدم جواز از نظر دلائل عقلی و نقلی .

حکم ذبیحه ماشینی

در مورد ذبیحہ ماشینی دو فتاوی متضاد مفتی محمد شفیع رحمہ اللہ تعالیٰ و مفتی محمود صاحب ملتان رحمہ اللہ تعالیٰ عارض خدمت شما گردید نظر گرامی خویش را در این مورد ارایہ فرمائید: والاجر عند اللہ الکریم .

علماء دین و مفتیان شرع متین در این مسئلہ چہ میفرمایند :

(۱) بعض علماء میفرمایند آن طریق ذبح کہ در احادیث مذکور است یعنی کشیدن چاقو بر حلق و لبہ ذبح بالہ تیغ دار یا ریختن خون امر (تعبدی) نیست بلکہ ما امر عادی است

چونکہ عرب چنین حیوان را ذبح مینمودند ازینجا آنحضرت علیہ السلام با چند ہدایات ہمون طریقہ را قائم نہادہ لذا با گفتن بسم اللہ اکبر مسلمان یا کتابی کہ ہر نوع حیوان را ذبح کند ذبیحہ آن حلال میگردد آیا این قول درست است؟

(۲) در این عصر مترقی صنعت ماشین عوض کار نمودن انسان بدست بسا اعمال را توسط ماشین انجام میدہند طبیکہ در یورپ و امریکا چنین ماشین های برقی ایجاد شدہ کہ با یک بار زدن تکہ چندین حیوان را ذبح میکند و گردن ہمہ را قطع میکند پس اگر تکہ زنندہ مسلمان یا کتابی با گفتن بسم اللہ اکبر تکہ را بزند آیا مذبحہ حلال میشود یا خیر؟

الجواب: (۱) این قول درست نیست برای ذبح حیوان بنص قرآن (زکوٰۃ شرعی) ضروری است وطریقہ شرعیہ زکوٰۃ اختیاری ذبح یا نحر شدہ است ومحل آن حلق ولبہ است کہ نعن آن در حدیث صحیح آمدہ بہ شکل امور عادیہ نباشد بلکہ بہ شکل تشریعی است .

(۲) چنین با قطع نمودن گردن حیوان از بالا وجدا نمودن اگر توسط چاقوی دستی باشد یا توسط کدام ماشین خلاف طریقہ شرعی ذبح بہ اتفاق جمهور ناجائز و گناہ است البتہ اگر کدام حیوان بدین طریق ناجائز ذبح شود در گوشت او چنین تفصیل است اگر با تکہ زدن یکبارگی تیغ بر گردن ہمہ حیوانات بیاید و یا با گفتن بسم اللہ اکبر تکہ را بزند پس یکبار بسم اللہ گفتن ہمہ را کافی باشد در غیر آن اگر یکی بعد دیگری گردن های انها قطع میشود پس بسم اللہ تنها در حصہ حیوان اول کافی باشد در مورد دیگر حیوانات بسم اللہ گفتن کافی نباشد پس بہ اتفاق امت آن دیگر حیوانات حرام ومردار میباشدند.

پس بسم اللہ گفتن در قطع گردن از بالا نمودہ شود اما در حلال بودن آن فقہاء صحابہ وتابعین اختلاف دارند حضرت ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہ آنرا نیز حرام میگوید وحضرت ابن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہم ذبح بدین طریق را ناجائز و گناہ میپندارد اما باوجود آن گوشت آنرا حلال میپندارد. (صحیح البخاری کتاب الذبائح)

تفصیل وتشریح جواب :

تفصیل این اجمال اینست در حق کدام حیوانات کہ قرآنکریم زکوٰۃ را در حصہ حلت گوشت آن شرط گردانیدہ بدون زکوٰۃ شرعی چنین ذبیحہ قطعاً حرام است . این زکوٰۃ یک لفظ اصطلاحی قرآن است کہ عنقریب آید:

ارشاد الہی است در سورہ مائدہ : ﴿ حُرِّمَتْ عَلَيْكُمُ السَّيِّئَةُ وَالْدَّمُ وَلَحْمُ الْخِنْزِيرِ وَمَا أُوتِيَ اَقْوَامُ يَوْمَ اَلْمُنْفَرَةِ وَالْمُؤْكَدَةُ وَالْمُنْتَدِيَةُ وَالْمُنْتَلَبَةُ وَالْمُتَّيْسَةُ وَمَا اَكَلَ السَّبُعُ اِلَّا مَا ذَكَّيْتُمْ ﴾ .

در این آیات کریمہ تنہا آن حیوان مستثنی باشد از حرمت کہ بہ زکوۃ شرعی حلال گردد در موردہ این آیات امام راغب اصفہانی میفرماید در مفردات القرآن :

وحقیقۃ العدلۃ کما اخرج المحررۃ الفریزیۃ لکن خص فی الشرع علی ابطال الحیاۃ علی وجہ دون وجہ .

از تصریح امام راغب دوسخن ہویدا شد اول اینکه زکوۃ مطلقاً اسم قتل حیوان نیست بلکہ برای آن طریقہ خاصی مقرر شدہ دوہم اینکه این طریقہ خاص تابع عادات ورسوم نیست بلکہ یک اصطلاح وقانون شرعی است .

پس قرآن وسنت دو صورت زکوۃ را شرح نمودہ : (۱) اختیاری مانند زکاۃ حیوان اہلی وخانگی . (۲) غیر اختیاری مانند شکار یا حیوانی کہ بہ کدام طریق از حاکمیت وقدرت انسان خارج شود (توری شود) وبطریق مقررہ ذبح کردہ نشود طریقہ دوہم توسط چیز تیغ دار وجارح مانند تیر یانیزہ زخمی نمودن وریختاندن خون با بسم اللہ حسب تصریح احادیث در اینجا ذبح یا نحر شرط نباشد . اما در قسم اول یعنی زکوۃ اختیاری ذبح یا نحر شرط میباشد در مورد گاؤ . گوسفند وگاو میش حکم ذبح در کاراست ودر مورد شتر حکم نحر آمدہ : حقیقت ذبح اینست کہ در آن چہار ریشہ یعنی حلقوم ومری ودو ریشہ ہای جانبین یعنی ودجین قطع گردد وطریقہ نحر شتر اینست کہ ایستادہ شود توسط شمشیر یا نیزہ از طرف لبہ یعنی حلقوم زدہ شدہ وخون آن ریختاندہ شود .

در قرآن کریم در مورد گاؤ والفاظ (ان تذاکوا البقرۃ) و (فللصواہا) آمدہ ودر مورد گوسفند (للہیۃ بلع عظیمہا) آمدہ پس دانستہ میشود کہ در مورد گاؤ ، گوسفند وغیرہ ذبح سنت است ونحر نمودن شتر از کلمہ (فصل لربک والحق) معلوم میشود کہ این آیات در مورد قربانی شتر نازل شدہ درجای دیگر در مورد شتران کلمہ (صواف) آمدہ کہ از آن نحر شتر معلوم میشود ہمین بود . تعامل آنحضرت علیہ السلام وصحابہ کرام خلاف آن یعنی ذبح نمودن شتر ونحر گاؤ وگوسفند ہیچگاہ منقول نیست پس بہ اتفاق امت چنین نمودن جواز ندارد اگر کسی چنین نمود خلاف سنت نزد امام مالک رحمہ اللہ گوشت این حیوان حرام است ونزد دیگر ائمہ باوجود یکہ ذبحہ خلاف سنت شدہ اما گوشت آن حلال باشد چرا کہ در حقیقت زکات موجود شدہ .

لہذا المذبح ولو نحر ما یذبح وذبح ما یحرم لوجود ذری الا و حاج و لکن بکرم لان السنۃ فی الابل النحر
 فی غیرہا الذبح (الی قولہ) یقال مالک اذا ذبح المبدۃ لا یحل لان الله تبارک و تعالی امر فی المبدۃ بالنحر
 بقولہ عز و ہ انہ فصل لربک و النحر فاذا ذبح ترکہا ما مور بہ فلا یحل (بذبح ص ۷۰ ج ۱)

در بدائع آمدہ اگر حیوان ذبح نحر نموده شود و حیوان نحر ذبح نموده شود ذبیحہ حلال
 باشد زیرا کہ ریشہ ہای گردن آن قطع شدہ اما مکروہ باشد زیرا کہ در شتر نحر سنت باشد
 و در گاو و گوسفند ذبح اما قول امام مالک رحمہ اللہ کہ اگر شتر را ذبح کرد حلال نباشد
 زیرا در مورد شتر با آیات کریمہ فصل لربک و النحر عوض ذبح نحر ذکر شدہ کہ با ذبح
 نمودن ترک ما مور بہ نمودہ شد.

برای حلال شدن حیوان شرایط و احکام زکوۃ از صراحت قرآن، سنت و اقوال صحابہ
 و تابعین انقدر دانستہ شد کہ آنحضرت علیہ السلام کدام طریقہ ذبیحہ را تعلیم نمودہ محض
 رسم و عادت نیست بلکہ تبدیل نمودن رسوم و عادات جاهلیت و یک امر تعبدی جاری نمودہ
 شد کہ مخالفت آن گناہ است و در بعض صہرت ہا ذبیحہ نیز حلال نمیگردد.

در سوال موجود زکوۃ بخر اختیاری بحث زکوۃ اختیاری و نحر شتر نیست بلکہ بیان
 نمودن طریقہ زکوۃ اختیاری گاو و گوسفند و غیرہ است در مورد ذبح و شرایط آن تفصیل قرار
 ذیل است تا جواب سوال دوم واضح شود.

تعریف ذبح را در صحیح بخاری حضرت عطاء بن ابی رباح چنین نقل نمودہ کہ الذبح
 قطع الاداج در آن اوداج جمع و دج است کہ دو ریشہ ہای کلان است طرف راست و چپ
 حلق دعادۃ قطع نمودن با حلق و مری است ازینجا مراد قطع نمودن این چہار چیز است یعنی
 حلقوم کہ از آن نفس کشیدہ میشود و مری کہ توسط آن غذا داخل شود و دو ریشہ ہای
 گردن کہ توسط آن خون جریان داشتہ مییابد و در تعین محل آن ہدایہ حدیث آنحضرت
 علیہ السلام را نقل نمودہ کہ (الذکاکلین اللبۃ واللحین) یعنی ذبح بین ہر دو بیرہ بین گردن
 و سینہ تا توتک باشد در این حصہ کہ ہر حصہ قطع شود ذبح درست است نزد فقہاء جمہور
 است همین است تعریف ذبح در عام کتب فقہ همین منقول است البتہ اقوال ائمہ مجتہدین در
 این مورد مختلف است اگر یکی از چہار رگ باقی ماند ذبیحہ حلال است یا نہ؟ کہ ضرورت
 دانستن آن تفصیل در این مقام نباشد. ازینجا معلوم شد کہ طریقہ مسنون و شرعی ذبح آنست

کہ عموماً بین مسلمانان رائج است کہ با انداختن حیوان چہار ریشہ درست آن قطع نمودہ شود اما سرو کلہ آن کاملاً باید بریدہ نشود گلورا تا آخر بریدن را نزع گوید کہ در حدیث صحیح بخاری از آن منع آمدہ.

عن ابن جریر قال اہمیر فی ذلک ان ابدعہ منہ عن النزع بقولہ یقطع ما حول العظم ثم یدع حتی یومض یعنی حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ عنہم از نزع منع نمودہ و فرمود کہ استخوان آخر گلو کہ آنرا نخاع گفتہ شود باید قطع نشود بلکہ چہار ریشہ را قطع نمودہ بگذارد تا آنکہ حیوان جان دہد.

و در بدائع صنائع این ارشاد انحضرت علیہ السلام منقول است ((الا لا تدفعوا الذبیحة)) یعنی سر حیوان مذبح را کاملاً قطع نکنید.

این ظاہر است کہ معاملہ نظر و قیاس نباشد منع فرمودن حضرت ابن عمر رضی اللہ عنہم دلیل است کہ آنحضرت علیہ السلام منع نمودہ از ہمین نزع پس ریشہ ہا را تا آخر رسانیدن از نظر این حدیث منع و گناہ شدید است و ناجائز اینست کہ از طرف پشت قطع شود و سرش از تنہ جدا گردد در ہدایہ آمدہ : **ومن بلغ بالسکین الذباع او قطع الراس کرہ لم یمثلک و توکل ذبیحتہ وان ذبح الشاة من قفاها لم یقبل فی صیحة حتی قطع العروق حل لصالح الموبع عما ہو ذکاک**

و کسیکہ در وقت ذبح چاقو را تا نخاع یعنی استخوان اخر گردن برساند مکروہ باشد اما ذبیحہ حلال است اما اگر گوسفند از طرف عقب ذبح شود و او تا وقت قطع عروق زندہ باشد ذبیحہ حلال است اما چنین نمودن مکروہ باشد و ناجائز.

در درمختار و شامی آمدہ : **و کرہ ذبحہا من قفاها ان یقبل فی صیحة حتی تقطع العروق والا لم یحل لموبعہا بلا ذکاک و الذبح و قطع الراس.**

ذبح نمودن حیوان از طرف عقب مکروہ باشد اگر حیوان تا وقت قطع ریشہ حیات بود اما اگر زندہ نبود حرام است چرا کہ حیوان قبل از قطع ریشہ ہای جان داد و نزع نمودن نیز مکروہ باشد یعنی قطع نمودن تا آخر گردن و قطع نمودن سر نیز مکروہ است .

و در بدائع صنائع آمدہ : **ولو ضرب عنق جزور او بقرة او شاة بشفہ فابانہا و سمي فان کان ہربا من قبل المعلوم توکل و قد اساء اما حل الاکل فلانہ انی یفعل الذکاک و هو قطع العروق و اما الاساءة فلانہ زاد فی البہار یا حلالاً محتاج الیہا فی الذکاک لیکرہ ذلک و ان ہربا من القضا فان مات قبل القطع**

بأن حرب على العالی والعواقب لا توکل لایها ماتم قبل الذکاة فکلتها ميتة وان قطع العروق قبل موعها توکل لوجود فعل الذکاة فهو حية الا انه یکره فکلتها (بدائع ص ۳۰۴ ج ۳)

اگر برگردن شتر گاو یا گوسفند شمشیر را بکشد و گردن آن را قطع کند و بسم الله بگوید اگر این عمل از طرف حلق باشد ذبیحه حلال باشد اما چنین نمودن بر ذبیحه بنا بر تکمیل شرایط زکات حلال باشد و بدی و گناه بنا بر این باشد که او بلا ضرورت حیوان را غیر ضروری تکلیف داد لذا مکروه باشد و اگر از بالای گردن شمشیر را زد و گردن را جدا کرد پس اگر قبل عروق از رسیدن شمشیر به عروق ذبح حیوان مرد مثلاً آنرا آهسته آهسته قطع نموده و ذبح نمود که قبل از رسیدن به ریشه ها مرد پس ذبیحه مردار باشد خوردن آنها حلال نباشد و اگر فوراً قطع شد و قبل از موت ریشه های ذبح قطع شد پس گوشت آن حلال باشد اگر چه این طریق ذبح مکروه و ناجائز است.

از روایت مذکوره بالا دانسته نشد. طریقه ذبح از عقب خلاف طریقه مشروع و ناجائز باشد. اگر که کاملاً قطع نمودن گردن یک فعل دیگر مکروه است و اگر از عقب آهسته آهسته قطع نمود که قبل از قطع عروق موت صورت گرفت در این صورت نیز ذبیحه حرام و مردار باشد. البته اگر با کارد تیز فوراً گردن او را برید پس با وجود ارتکاب گناه ذبح خلاف طریقه شرع با بسم الله گفتن چنین ذبیحه حلال میگردد.

به طریقه ذبح ماشینی که از عقب تیغ بر او نهاده شود با قطع نمودن گردن ظاهراً این صورت نباشد که قبل از قطع عروق موت واقع شده باشد چرا که قطع با سرعت زیاد صورت گیرد پس اگر چاقوی ماشین را برگردنش با بسم الله گفته چاقو راکش کند پس گناه ذبح غیر طریقه مشروع موجود شد اما گوشت آن حلال میگردد.

اما در اینجا یک مسئله دیگر است که چندین حیوان را تحت ماشین ایستاد کند و یکبار بر آن کلمه بگوید آیا همه حیوان ها با همین یک بار کلمه حلال گردند یا تنها حیوان اول؟ متعلق آن نصوص شرعیه اینست که باید بسم الله و ذبح هر دو متصل واقع شود چند ثانیه بعد بر آن اثر کند زیرا که انقدر فرق عاده ضروری باشد اما اضافه از آن اگر باشد پس این نسیه بنا بر متصل نبودن کالعدم گردد و حیوان مردار شود.

در بدائع الصنائع آمده: فوقها فی الذکاة الاعتیاریة و فی الذبح لا یجوز تقدیمها علیه الا بزمان

قليل لا يمكن الصبر عنه لقوله تبارك وتعالى ولا تأكلوا مما لم يذكر اسم الله عليه والذبح مضر فيه
معناه ولا تأكلوا مما لم يذكر اسم الله تعالى عليه من الذبايح ولا يصح ذكر اسم الله تعالى على الذبيحة الا
وقوع الذبح (بدائع الصنائع ص ۴۰ ج ۱)

وقت اختیاری تسمیه (بسم الله) در زکوة بعینه وقت ذبح باشد لذا قبل از آن بسم الله
گفتن جواز ندارد بجز آنقدر زمانه که امکان نداشته باشد زیرا که خداوند تعالی میفرماید
وخورید گوشت آن حیوان را که اسم خداوند بر آن گرفته نشود لفظ ذبح در اینجا مضر
و پوشیده باشد بدین معنی کدام حیوان که در وقت ذبح اسم خداوند تعالی گرفته نشود
گوشت آنرا مخورید لذا نام گرفتن خداوند بر ذبیحه در آن وقت متحقق شود که در وقت
ذبح گرفته میشود.

صاحب بدائع صنایع یک روایت امام ابویوسف رحمه الله را نقل نموده اگر کسی
گوسفند را جهت ذبح انداخت بر آن بسم الله گفت و در این وقت عوض او دیگر را ذبح کرد
اكتفاء نموده بر تسمیه سابق پس این گوسفند مردار است خوردن آن جواز ندارد زیرا که
بین بسم الله و ذبح فاصل آمد.

وامام محمد رحمه الله در مبسوط میفرماید: ارایع الذبايح یذبح الشاتین والعلائة فیسمی علی
الاول ویذبح التسمیه علی غیر ذلک عمداً قال یأکل الشاة اللتی سمی علیها ولا یأکل ما سوی ذلک (بدائع
الصنائع ص ۴۰ ج ۱).

اگر ذایع دو یا سه گوسفند را ذبح کند و اسم خداوند تعالی را تنها بر اول بگیرد دوم
و سوم را بدون بسم الله ذبح کند حکم آن چیست؟ فرمود تنها گوسفند اول حلال میباشد باقی
حلال میگردد.

البته اگر بر گلو هر دو یکجا چاقورا کشید پس این تسمیه برای هر دو کافی باشد و هر دو
حلال میگردد: لو اضحی شاتین و امر السکین علیهما معاً ان یجوز علی ذلک تسمیه واحد (بدائع ص ۴۰ ج ۱).

اگر هر دو گوسفند را یکجا انداخت و بر هر دو یکجا بسم الله گفتن کافی است بنا بر
روایت مذکور در مسئله زیر بحث در صورت ایستاد نمودن چندین حیوان تحت تیغ ماشین
با گفتن بسم الله گردن آنها قطع کند در این علاوه گناه ذبح طریقه غیر مشروع تنها آن
حیوان حلال میگردد که تیغ بر گردنش کش میشود بشرطیکه در وقت کش نمودن تیغ بسم
الله گفته شود.

نزد بعض صحابہ کرام نیز این طریقہ ذبح حرام است بنا بر ذبح غیر مشروع و حیوانیکہ بر گردش بعد از گفتن بسم اللہ تدریجاً تیغ کش شود پس آن بنا بر ترک تسمیہ نزد جمہور حرام و مردار است .

خلاصہ کلام

بنا بر تفصیل فوق جواب ہر دو شمارہ سوال حل شد و خلاصہ ان چنین باشد کہ ذبح مردم یورپ بدین طریق خلاف شرع و موجب گناہ باشد حتی المقدور باید مسلمان از چنین گوشت خود داری کنند و مسلمانان ساکن یورپ را بنا بر عذر ضرورت بنا بر شرایط ذیل استعمال آن گوشت جواز دارد اگر یکی از آن شرط مفقود گردید حرام است .

(۱) ذبح کنندہ بر ماشین مسلمان یا اہل کتاب باشد .

(۲) در وقت کشیدن تیغ بر گردن حیوان باید بسم اللہ گفتہ شود .

(۳) این تیغ باید بر گردن ہمہ حیوانات ایستادہ یکبارگی کشیدہ شود و انانکہ تیغ بعد از آن بر آنہا کشیدہ شود مردار است باید گوشت آنہا با گوشت این حیوانات مخلوط نشود اما ظاہر است کہ ساکنان در خارج وارد میشود از دانستن آن شرایط علم کامل ندارد لذا اجتناب از آن افضل تر است . واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم .

- بندہ محمد شفیع عفا اللہ عنہ دارالعلوم کراچی

۲۲ / ذی القعدہ ۸۳ھ ہجری

جواب : از مفتی محمود صاحب قاسم العلوم ملتان

میدانم کہ زندہ تکمہ مسلمان باشد و در زدن تکمہ تسمیہ (بسم اللہ) را نیز میگوید اما باز ہم ذبح مروج ماشینی حلال نیست بلکہ مردار است .

مشاہدہ شود کہ در صورت زدن تکمہ تعلق کنکشن ماشین قطع شود مانع بین ہر دو جدا شود سپس کنکشن گذاشتہ شود در اصل استعمال کنندہ تیغ ماشین و قطع کنندہ گردن حیوان همان شارٹ برق است نی قوت محرکہ دست مسلمان پس این قطع نمودن فعل قوت برقی است نی فعل آن مسلمان .

و در ذبح اختیاری فعل ذابح ہادست خویش گردن را قطع نمودن و مؤثر بودن تحریک شرط است و در اینجا فعل زندہ تکمہ علاوہ رفع مانع چیزی دیگری نباشد پس رفع مانع در

ذبح بسوی رافع (ذابح) چگونه شود ؟ و آنرا چگونه ذابح بگوئیم ؟

مثال آن چنین است : (۱) یک مجوسی شمشیر را بدست گرفت کدام حیوان را ذبح میکند کسی دست او را گرفت و مانع ذبح شد پس یک شخص مسلم بسم الله اکبر گفته دست گیرنده را گرفت دست مجوسی را کشید و او فوراً شمشیر را بر گردن حیوان کشید آیا این ذبح حلال میباشد ؟ بنگرید :

در این مثال فعل رفع مانع را یک مسلمان نمود و تسمیہ گفت و اهل ذبح نیز است اما چونکہ ذابح اصلی کہ تحریر آن موثر است مجوسی است لذا ہر آنہ محرک اصلی و موثر را دیدہ حکم نمودہ شود بر حرمت این ذبح و فعل رافع مانع را اعتبار دادہ نشود.

(۲) چنین اگر الہ تیز مثلاً چاقو از بالا در ریمان بستہ شود انداختہ شود کہ پائین از آن چوچہ مرغ یا کدام حیوان ایستاد باشد پس اگر کدام مسلمان بسم الله گفته ریمان را قطع کند و آن تیغ گردن حیوان را قطع کند آیا این ذبح حلال باشد و این رفع مانع بسوی مسلمان منسوب گردد و آن حیوان ذبیحہ مسلمان پنداشتہ شود ؟ اگر در این در ذبح حکم حلت ذبح نباشد و این ذبیحہ حلال نمیشد و ہر آنہ حلال نیست، پس حکم حلت بر ذبیحہ ماشینی چگونه نمودہ شود و بین ہر دو چہ فرق است؟

وہم اینکہ اگر این حقیقت را نظر انداز کنیم و ہرای یک لمحہ تسلیم کنیم کہ زدن تکہہ یک عمل مؤثر و اختیاری است پس فعل زنندہ تکہہ بازدن تکہہ ختم شود در وقت حرکت ماشین فعل او موجود نباشد ماشینی چالان باشد و گردن را قطع کند و آن شخص قبل از قطع نمودن گردن از عمل خویش فارغ باشد.

این طریقہ در ذبح اضطراری (مجبوری) شرعاً جواز دارد کہ تیر زنندہ رامی از عملش فارغ باشد و در وقت اصابت سهم ظاہراً فعل آن باقی نباشد اما در این صورت شرع بنا بر عذر اضطراری و مجبوری نسبت اصابت سهم را بسوی رامی قایم نمود و او را ذابح قرار داد ازینجاست کہ تیریزان خود رسیدن آن طاقت مطلق نباشد این توان از تیر انداز پیدا شود مؤثر در حقیقت تنها یک چیز است (قوت رامی) بر عکس آن ماشین قوت مؤثر برقی است در آنجا قوت زنندہ تکہہ در آن مؤثر مطلق نباشد لذا فعل زنندہ تکہہ ماشین را قیاس کردہ

اصابت سهم اہل بودن آن راسی نیز ضروری نباشد در صورتیکہ در وقت رمی اہل باشد۔

امام ابوہریرہ کاسانی در بدائع صنائع ص: ۴۹ مینویسد:

ولو رمی و ارسل وهو مسلم ثم ارتد و كان حلالاً فاحرم قبل الاصابة والحد الصيد لم يل ولو كان مرتداً لم يسله و رمي لا يجل لان المعتبر وقت الرمي والارسال فتراعي الاهلية عند ذلك۔

اگر حیوان شکاری را در چنین حالت گذاشت کہ او مسلمان بود پس فوراً قبل از رسیدن نیز مرتد شد یا حلال بود فی الحال احرام بست و شکار را گرفت آن شکار حلال باشد و اگر در وقت رمی تیر یا گذاشت حیوان شکاری مرتد بود پس مسلمان شد و تسمیہ نیز گفت شکار حلال نباشد زیرا کہ اعتبار وقت تیر انداختن و ارسال حیوان را باشد نیز اہلیت ذبیح دہدہ شود (کہ آیا آہست یا خیر) نیز در ہدایہ ج ۴ ص ۴۸۷ آمدہ:

ولان الكلب والباری آله والذبح لا يحصل بمجرد الالة الا بالاستعمال وذلك ليهما بالارسال فلول ملالة الرمي و امرار السكين

زیرا کہ سگ یا باز شکاری حکم آلہ را دارند و ذبیح بدون استعمال الہ صورت نگیرد و در صورت سگ و باز گذاشتن آن باشد کار گرفتن با نگرفتن از آن در حکم انداختن تیر نیرو کشیدن چاقو باشد۔

ہمین است فرق بنیادی بین ذبیح اختیاری و اضطراری کہ در ذبیح اختیاری امرار سکین عمل ذبیح است و در ذبیح اضطراری رمی تیر و ارسال حیوان شکاری از روی شرع قائم مقام عمل ذبیح است۔

بنگريد امام شافعی رحمہ اللہ نیز در ذبیح اختیاری فعل انسانی را شرط قرار دادہ است۔
در کتاب الام میفرماید: والذکا و جهان وجه لہا قدر علیہ الذبح والعرو فیہا لم یقدر علیہ ما لہ الا لانہ یسلح بیدہ اور میہ بیدہ فیہی عمل یدہ او ما احل لہ عزوجل من الجوارح فوات الارواح البعلیات الی تأخذ بفعل الانسان کما یصیب السهم بفعله فاما المحرفة فاما لم یسلح واحد من ذاکلن لہا یسلح یقتل اولہ یکن ولو ان رجلاً نصب سیفاً اور محارم اضطر صید الیہ فاصابہ فذل کا کائن یجل اکلہ لانہا ذکوة یغیر قتل احد (الامر ص ۳ ج ۲)

ذبیح شرعی دو صورت دارد: (۱) اینکه حیوان در اختیار باشد در این صورت ذبیح یا نحر ذبیح شرعی باشد اگر حیوان در اختیار داشتہ نباشد در این صورت اگر انسان توسط تیغ

بدست قتل کند یا تیر بر اند یا آنرا توسط حیوان شکاری کہ خداوند تعالیٰ این طریقہ را حلال نموده مانند تیر (فعل گذاشتن انسان) حیوان شکاری را اگر با انسان شمشیر والہ صارحہ باشد یانی در این دو صورت یکی ہم نباشد.

واگر کسی شمشیر یا نیزہ را در جائی بگوید وشکار بہ آن سوہر دواند مجبور شود وبآں تیر یا شمشیر گردنش بریدہ شود خوردن آن جواز ندارد زیرا کہ او بدون فعل انسانی ذبح شد وبدون شک اینکه توسط ماشین برقی گردن حیوانات قطع میشود ہر آنہ نی فعل انسان است نی قوت دست او در آن دخل دارد ازینجا کہ ہر شخص میداند کہ آنرا فعل انسان نگویند وآنرا ذبیحہ ماشینی گویند الہ شرعاً چیزی را گوید کہ بذات خود مؤثر نباشد ومحرک ماشینی ہرآنہ آلہ است اما حرکت دہندہ آن ومؤثر در آن قوت برقی است نی زنندہ تکہہ برقی.

الجواب باسم المہم الصواب : جواب حضرت مفتی محمد شفیع صاحب مدظلہم درست است یعنی ذبح ماشینی جواز ندارد اما ذبیحہ حلال است .

درجواب دوم توجیہ حرمت این نیست کہ در ذبح اختیاری مباشرت فعل ذبح ضروری است وزدن تکہہ ماشینی مباشرت نیست بلکہ رفع مانع است بعد از مرتفع شدن مانع لہر برتی بذات خود تیغ ماشینی را حرکت میدہد.لذ فعل ذبح منسوب باشد بسوی لہر برق نی بہ بسوی زنندہ.

تکہہ در حقیقت زدن تکہہ رفع مانع نمیباشد بلکہ فاصلہ وتار باپارچہ آہنی آلہ محرکہ تا تیغ رسانی کند با قطع تعلق با تکہہ ہیچ دخل نباشد بلکہ آنرا بزند پس حقیقت آن ایصال آلہ الذبح الی المذبوح میباشد بین رفع مانع وایصال بواسطہ شی فرق بدیہی است کہ اول اعدام الموجود است وثانی ایجاد المعدم یا چنین بگوئیم کہ در اول رفع الشی باشد ودر ثانی اثباتہ بالشیہ است فہتآن ہیہما مانع ازینجا گفتہ شود کہ سبب موجود است اما بنا بر کدام عارض تاثیر آنرا مانع شد.

مانندیکہ چاقو را توسط ریسمان معلق کند وسبب آن یعنی ثقل موجود است اما ریسمان مانع تاثیر آن گردید پس فکر کنید بعد ازگذشت آن سبب یعنی لین (نار) موجود نباشد بازدن تکہہ سبب پیدا شود مثلاً شعلہ آتش تادورد وربروداما کدام تختہ آہنی مانع گردد آنرا

مانع گفته شود و بلند نمودن آن تخته را رفع مانع گفته شود بر عکس آن اگر چیزی مانع آتش نکردد اما بنا بر اینکه چیزی پذیرنده ندارد کہ بالا رود پس این مانع نباشد بلکه اعدام السبب باشد پس فکر کنید اگر در یک فاصله زغالہ نہیرہ شود کدام تکہ و لباس را گرفته یک گوشہ آنرا بر آتش نہید و گوشہ دوہم را بر ذغالہ نان بدین طریق شما آتش را بہ انجا بر ساند پس ظاہر است کہ این رفع مانع نباشد۔

باز ہم تسبیت قرار دادہ شود اما ایجاد سبب رفع مانع نباشد پس ترتب مسبب بر ایجاد سبب ضروری نباشد آنرا نیز مانند رفع مانع تسبب گفته شود این مباشرت باشد پس مثال ذبح ماشینی چنین فہمیدہ شود کہ آتش آفروختہ شدہ و شمانل آہنی را گرفته با گفتن بسم اللہ آتش را تا مذبوح رسانید و عروق را منقطع سازید خون را سیلان دہد آیا در حلت چنین حیوان کدام اشتباہی باقی میباشد۔

قال فی الشامیۃ قولہ ولو ہذا قال فی البدن المتعلی و هل تحمل بالدار علی المذبح قولان الاشبه لا کما فی القہستانی عن الزاہدی قلعلی لکن صرحوا فی الحدایات بان الدار عمد و بها تحمل الذبیحۃ لکن فی المذبح عن الکفایۃ ان سال بها الذم تحمل وان تجمدا لاھللی حفظ لیکن التوفیق اھ (رد المحتار ص ۴۰۰ ج ۴)

و فی الحانیۃ و الحامۃ اذ طار عن صاحبها فرماھا صاحبھا او غیرہ قالوا ان کان علی مہدی الی المزل حل اکلھا سواء اصاب السهم المذبح او موضعاً اخر لانه یحجز عن الذکاۃ الاختیاریۃ وان کان علی مہدی الی المزل فان اصاب السهم المذبح حل وان اصاب موضعاً اخر اختلفوا فیہ والصحیح انہ لا یحل اکلھا مروی فذلک عن محمد بن یحیی لانہا اذا کان علی مہدی الی المزل یقدو علی الذکاۃ الاختیاریۃ والظنی انما علم فی المہدی فخرج الی الصحراء فرماھا فرجل و سعى ان اصاب المذبح حل والا فلا الا ان یتوحش فلا یؤخذ الا بصید (غالیۃ علی هامش الہندیۃ ص ۴۰۰ ج ۴)

در این جزیرہ خانہ باز ہم باوصول سهم قوت رامی کار کنید اما در مثال آتش این تیز نباشد زیرا کہ نار بالطبع محرق باشد اما استعمال فاعل مختار نسبت فعل احراق قطع کردہ از نار بسوی ذابح نمود بعینہ چنین شارت برقی اگر کہ بالطبع محرک شدہ باشد اما استعمال فاعل مختار یعنی با فشار دادن تکہہ نسبت آن بسوی فاعل نمودہ شدہ۔

اگر فشار دادن تکہہ مباشرت فعل نمی بود بلکه تسبیب و رفع المانع باشد پس چنین اگر کدام انسان را قتل کند یعنی بر پرچہ تنع تکہہ را فشار دہد آیا بر او قصاص واجب نباشد؟

ازین تحریر دو مثال ذبح ماشین تقدیم شد.

(۱) مجوسی با گرفتن شمشیر کدام حیوان را ذبح میکند وقتی کہ کسی دست او را بگیرد و ہاز دارد از ذبح پس کسی از مسلمانان با گفتن بسم اللہ اکبر دست او را فشار دادہ کشید و او فوراً بر گردن حیوان چاقو را کشید آیا این حیوان حلال میباشد یا خیر؟

(۲) یک آلہ تیغ دار مثلاً چاقو در کدام ریسمان معلق گردد و زیر آن همانجا کدام مرع گوسفند یا غیرہ ایستاد بود پس اگر کدام مسلمان یا قرائت تسمیہ ریسمان را قطع کند و آن آلہ با ثقل طبعی خویش پائین بیفتد و گردن آن حیوان قطع شود آیا این ذبیحہ حلال میباشد؟ درہر دو مثال قرائت کنندہ بسم اللہ فشار دہندہ دست نہ حقیقہً مباشر فعل ذبح باشد ونہ عرفاً آنرا مستعمل چاقو گفتہ شود.

در مثال ثانی استعمال چاقو نیز نیامدہ در مثال اول مستعمل آن مجوسی است لذا آن حیوان حرام است. برعکس آن فشار دہند تکمہ ماشین را مستعمل آن گفتہ شود و با فشار تکمہ تیغ تا مذبوح برسد.

پس اگر با گفتہ تسمیہ تا کلوی حیوان برسد چنین مباشرت ذبح باشد مانند رسیدن نارنا مذبوح پس اگر با قرائت تسمیہ تا حلق مذبوح برسد و در آنجا آتش کار خود را انجام دہد آیا این حیوان حلال باشد و سوال است در صورتیکہ فاعل تکمہ را زد تنها شود بعد از آن ماشین کار خود را کنند.

خلاصہ اینکہ در حلت چنین حیوان هیچ شبہ باقی نیست اما در ہذ طریقہ بالا بلا شبہ غلط و ناجائز است. فقط واللہ سبحانہ و تعالی اعلم (رشید احمد)

۲۲/ربیع الاول ۸۶ھ

کتاب الاضحیہ والعقیقہ

با شہادت و گواہی، گوسفند کم عمر را بزرگ ثابت نمودن جواز ندارد

سوال : مالک یک گوسفند عادل اقرار نمود کہ سن گوسفند تقریباً دہ ماہ است اما ظاہراً گوسفند از مشاہدہ چنین بنظر می رسد اما یک مولوی صاحب از دو تن اجنبی در حصہ عمر گوسفند پرسید آنها گفتند نمی دانیم اما مولوی صاحب گفت تخمین کنید آنها گفتند ممکن یک سالہ یا یک و نیم سالہ باشد پس مولوی مذکور شاہدی آنها را قبول نمودہ آنرا عقیقہ نمود آیا این عقیقہ درست است یا خیر ؟ بینواتوجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این عمل مولوی بہ وجوہ ذیلًا خطاست.

(۱) این شاہدی خلاف عمر ظاہرست.

(۲) مالک گوسفند عمر آنرا کم معرفی کردہ.

(۳) قول کسی واجب القبول باشد کہ گوسفند در ملکیت او پیدا شدہ.

(۴) اجنبی کہ تجربہ نیز ندارد نظر انہائی بلکہ نظر مردم تجربہ کار در کارست بہ ہر

صورت در عقیقہ عمر گوسفند لازمی نیست عقیقہ درست باشد. واللہ سبحانہ وتعالی اعلم.

۲۷/ ذوالسنہ ۱۷۰۷ھ

قربانی حیوان مہوب جواز دارد

سوال : کسی برایم یک سفند را ہدیہ نمود و گفت با خوشنودی این گوسفند را بدون

قیمت برانت بخشیدم پس آیا جواز دارد کہ این گوسفند را قربانی کنم ؟ بینواتوجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : وقتیکہ برہ را بہ اجازہ رفیق قبض نمودی بہ تکمیل شد

وبرہ مملوک تو گردید لذا قربانی آن درست است از آنحضرت علیہ السلام قربانی برہ

مہوب ثابت است. کما ورد فی الصحاح. واللہ تعالی اعلم. ۲۶/ ذی قعدہ سنہ ۱۷۰۷ھ

حکم شیر و سرقین حیوان قربانی

سوال : آیا شیر حیوان قربانی را دوشیدن جواز دارد یا خیر ؟ بینواتوجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در صورت های ذیلًا استعمال نمودن شیر حیوان قربانی بلا

کراحت جواز دارد : (۱) حیوان اگر خانگی باشد.

(۲) حیوان خریداری شود اما هنوز در آن نیت قربانی را نکرده باشند.

(۳) حیوان را به نیت قربانی خرید اما بر چریدن اکتفاء نمیکند بلکه علف برایش خریده

می شود.

در مورد شیر این حیوان اختلاف است جواز و عدم جواز هر دودر ظاهر الروایة آمده :

والاول اوسع والیسر والغالی احوط واشهر، ولی قول یجوز للمفتری لا للفقیر.

طبق قول عدم جواز استعمال شیر آن مکروه است اگر آنرا دوشید باید صدقه کندش یا

پستان او را آب سرد زند اگر ممکن نبود و حیوان را تکلیف بود دوشیده آنرا صدقه کند

همین باشد حکم سرکین حیوان قربانی نیز اگر حیوان بر چریدن اکتفاء کند پس استعمال

سرکین او جواز ندارد در غیر آن جواز دارد .

قال الامام قاضی بن محمد: وان اشترى شاة یزید بها الاضحية لا تصیر اضحية و کذا لو كانت الشاة

عندة فاضمر بقلبه لا تصیر اضحية فی قولهم ولو اشترى شاة للاضحية ثم باعها واشترى اخرى فی ایام

الهر فلهذا علی وجوه العلاثة الاول اذا اشترى شاة بدوی بها الاضحية والغالی ان یشتري بغیر نية الاضحية

ثم نوى الاضحية والغالی ان یشتري بغیر نية الاضحية ثم یوجب بلسانه ان یضی بها فیقول لله علی ان

اضی بها عامدا هذا فی الوجه الاول فی ظاهر الروایة لا تصیر اضحية ما لم یوجبها بلسانه وعن ابی یوسف

عن ابی حنیفة رحمهما الله تعالی انها تصیر اضحية بمجرد النية کما لو اوجدها بلسانه وبه اعلم ابو یوسف

رحمهما الله وبعض المتأخرین عن محمد بن یحیی فی المدخل اذا اشترى شاة لیضی بها واضمر نية التضحية عند

الشرأ تصیر اضحية کما نوى فان سافر قبل ایام النحر باعها سقطت عنه الاضحية بالمسافر لو اما اذا

اشترى شاة بغیر نية الاضحية ثم نوى الاضحية بعد الشرأ لم یلک هذا فی ظاهر الروایة وروی الحسن عن

ابی حنیفة رحمهما الله تعالی ان لا تصیر اضحية لو باعها یجوز بیعها وبه نأخذ فاما اذا اشترى شاة ثم اوجدها

اضحية بلسانه وهو الوجه الثالث تصیر اضحية فی قولهم ولو ولدت ولدا یکون ولدا للاضحية ولو باعها

یجوز بیعها فی قول ابی حنیفة ومحمد رحمهما الله تعالی الا انه یکره لو قال ابو یوسف رحمه الله تعالی لا یجوز

بیعها وهي کالوقوف عندہ (غانیة ما فی الہندیة ص ۳۸۰ ج ۲)

وقال فی العلامیة: ویکره الانعفاع بلبسها قبله

وقال فی الشامیة: فان كانت التضحية قریة نضح هرعها بالماء البارد والا حله و تصدیق به کما ی

الكفاية (ردالمحتار باب الاضحية ص ۱۰۰ ج ۵)

وفي الهدية: ولو اشترى شاة الاضحية بكرة ان يملأها او يجر صوفها فينتفع به (الى ان قال) والصحيح ان المومر والمصر في حلبها وجز صوفها سواء هكذا في النهاية ولو حلب اللبن من الاضحية قبل الذبح او جز صوفها يتصدق به ولا ينتفع به (الى ان قال) ولو اشترى بقره بروهيا فان كان يعلفها لما اكتسب من لهايا وانتفع من بروهيا فهو لا يتصدق بشيء كذا في محيط السرخسي (عالمگیری کتاب الاضحية ص ۲۰۰ ج ۵) والله سبحانه وتعالى اعلم.

هـ ذی الحجة ۱۳۶۱ هجری

حكم پشم حیوان قربانی

سوال : آیا کار گرفتن از پشم حیوان قربانی جواز دارد و یا صدقه شود ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر حیوان خانگی باشد یا در وقت خریداری هنوز نیت قربانی را نکرده باشد استعمال پشم آن جواز دارد.

اما اگر آنرا به نیت قربانی خریداری نموده باشد در مورد پشم او اختلاف است. علی التفصیل الذی حررد فی جواب السؤال السابق.

طبق قول عدم جواز قبل از ذبح قطع نمودن پشم او جواز ندارد اگر قطع شود صدقه نمودن آن واجب است بعد از قربانی از آن حق فائده گرفتن را دارد یا به فروش رساند و قیمت آنرا صدقه کند قیمت آنرا در گار خویش آوردن جواز ندارد.

و تحریر الدلائل قد مر فی جواب السؤال السابق. والله سبحانه وتعالى اعلم.

هـ ذی الحجة سنه ۱۴۰۱ هجری

بعد از گذشت ایام نحر قیمت شاة واجب است

سوال : کسی که قربانی بر او واجب بود در ایام نحر قربانی نکرد پس عوض گو سفند قیمت سبع بقره یعنی حصه هفتم گاؤ را خیرات کند و یا گو سفند را زنده به کدام مسکین ببخشد و یا با چنین هفت تن همراه شده قیمت بقره یا نفس بقره را به مسکین بدهند آیا بدین طریق واجب از وسائط گردد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : قیمت گاؤ یا گو سفند را صدقه نمودن واجب است بشرطیکه قربانی کننده غنی باشد در غیر آن واجب نیست لکن تصدق سبع بقره کافی

نمیگردد چرا مراد از قربانی ارافة الدم است که در آن شرکت متصور نمیشود جواز شرکت در گاؤ در ایام نحر خلاف قیاس است که بعد از آن وجوب قیمت بر آن قیاس نموده نشود.

قال العلامة المحسني رحمته الله: ولو تركت التضحية ومضت أيامها تصدق بها حية فأخر فاعل تصدق لمصلحة لو فقيرا.

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله: (قوله ومضت أيامها الخ) قيد به لما في النهاية إذا وجبت بأيامها صريحا أو بغيرها لها فإن تصدق بمصلحة فعلية مغلها مكلفا لأن الواجب عليه الأرافة وإنما يتعلق بالصدقة إذا وقع اليأس عن الضحية محض أيامها وإن لم يشتتر مغلها حتى مضت أيامها تصدق بقيمتها لأن الأرافة إنما عرفنا قربى في زمان مخصوص ولا تجزئ الصدقة الأولى عما يلزمه بعد لامها قبل سبب الوجوب (ردالمحتار ص ۴۰ ج ۵)

وقال العلامة المحسني رحمته الله: وتصدق بقيمتها غنى شراها أو لا لتعلقها بدمته شراها أو لا فالمراد بالقيمة القيمة شاة تجزئ غيرها. (ردالمحتار ص ۴۰ ج ۵). والله سبحانه وتعالى اعلم

۲۵/ جمادى الاولى سنة ۱۲۷۲ هجرى

جواز اشتراء اضحية قبل ايام النحر

سوال : چه می فرماید علماء عظام درین مسئله که علماء این دیار اختلاف کرده اند بعض میگویند که حیوان برای اضحیه قبل ايام النحر گرفته شود و بعض می گویند که فی ايام النحر فرقه اول دلیل و سند میگیرد از حدیث شریف : سموا ضحایا کما فامها على الصراط مطایا کما. وفرقه ثانی دلیل می گیرند از روایة ردالمحتار ص ۳۱۳ ج ۵ :

واعلم انه قال في المذائع ولو نذر ان يضحي شاة فذلك في أيام النحر وهو موسر فعليه ان يضحي بهاتين عددًا شاة بالغنر وشاة بأهجاب الشرع ابتداءً إلا إذا عني هو الإحصار عن الواجب عليه فلا يلزمه الا واحدة ولو قبل أيام النحر لزمه شاتان بخلاف لان الصيغة لا تحتمل الإحصار عن الواجب إذا لا وجوب قبل الوقوع كذا لو كان معسر ثم أسر في أيام النحر لزمه شاتان

و ايضا فيه تحس (قوله تأخر لمصلحة) قال في المذائع اما الذي يجب على الغني والفقير فالمندوب به بأن قال لله حل ان اضحي شاة او بدنة او هذه الشاة او البدنة او قال جعلت هذه الشاة اضحية لأمها قربى من جلسها بأهجاب و هو هدى المتعة والقران والاحصار فتلزم بالغنر كسائر القرب والوجوب بالغنر

يستوى فيه الفهي والفقيه اذ هو استفيد منه ان الجهل المذکور نذر وان الدلو بالواجب صحيح اهـ
يهنوا وجروا.

الجواب باسم ملهم الصواب : فريق ثاني كه فتاوى عدم جواز اشتراء اضحية قبل النحر
را ختراغ نمودند در ضلالت بينه هستند زير انكه :

(۱) اشتراء بنيت تضحيه سبب وجوب بر فقيرست نه بر غنى.

قال في شرح التنوير: لو ضلعت او سرقك لشرى اخرى فظهرت فعلی الغنى احدهما وعلى الفقير
كلاهما (ردالمحتار ص ۲۰۰ ج ۵)

وايضاً فيه: وفقيه شراها لها لوجوبها عليه بذلك حتى يمتنع عليه بيعها (ردالمحتار ص ۲۰۰ ج ۵)

وفي الشامية: جاز له (أي للمغني) ان يبدلها بغيرها مع الكراهة (ردالمحتار ص ۲۰۰ ج ۵)

واما نيت تحيه بعد از شراء يا نيت در حيوان پرورده، خانه پس بر فقير هم موجب
تضحيه نيست.

قال في الشامية: فلو كانت في ملكه فنوى ان يضي بها او اشتراها ولم يبنوا الاضحية وقت الشراء ثم
نوى بعد ذلك لا يبيع لان النية لم تقارن الشراء فلا تعتبر (ردالمحتار ص ۲۰۰ ج ۵)

(۲) در كتب مذهب مسطورست كه لبن اضحية را در استعمال خود آوردن روانيست
پس اگر تضحيه قريب ست بآب بارد نضح ضرع كند والا بعد الحلب صدقه كند.

قال في شرح التنوير: ويكره الانتفاع بلهها قبله.

وفي الشامية: فان كانت التضحية قريبة نضح ضرعها بالماء البارد والاحلبه وتصدق به (ردالمحتار
ص ۲۰۰ ج ۵)

پس اگر قبل از وقت تضحيه اشتراء اضحية روا نشود محمل اين جزئيه چه خواهد شد ؟
اگر گفته شود كه مراد از اين اضحية منذوره هست پس جزئيه ذيل ابطال اين تاويل
خواهد كرد .

ومنه من اجازها للمغني لوجوبها في الذمة فلا تعين (شرح التنوير)

وفي الشامية: والجواب ان المشتراة للاضحية متعينة للمقربة الى ان يقام غيرها مقامها فلا يحل له
الانتفاع بها ما دام متعينة ولهذا لا يحل له لحمها اذا ذبحها قبل وقتها بدائع ويأتى قريباً انه يكره ان
يسئل بها غيرها فيعيد التعيين ايضاً. (ردالمحتار ص ۲۰۰ ج ۵)

(۳) سوق الہدی من سیدالکونین صلی اللہ علیہ وسلم الی هذا الاوان قبل ایام النحر معمول بہ ست کسی از اُمت مسلمہ بصیرورۃ این ہدی واجب بالنذر ویوجوب دم تمتع وقران علی حدہ قول نہ کردہ است، نہ خود سیدالکونین صلی اللہ علیہ وسلم دم تمتع یا قران جُداگانہ ادا فرمودند۔

۴ - عوام الناس الفاظیکہ برای جانور اضحیہ اطلاق میکنند (مثلاً این جانور برای قربانی خرید کردہ ام یا این جانور برای قربانی ست) ازین الفاظ نذر نخواہد شد، چراکہ درعرف مثل این الفاظ برای اظہار ارادہ هستند نہ برای ایجاب، ویوجوب نذر بلفظی موقوف بر عرف ست یعنی اگر لفظ برای نذر درعرف مستعمل ست از و نذر واجب خواہد شد والا فلا، لان العرف قاض۔

قال فی شرح العنوی: ان الامان مہلکۃ عبدنا فی العرف (ردالمحتار ص ۲۰۳ ج ۲)

۵ - اگر تسلیم کردہ شود کہ مثل این چنین الفاظ موجب نذر هستند پس مقصد عوام اخبار از وجوب فی المستقبل ست، اگرچہ نیت اضحیہ واجبہ قبل ایام النحر صحیح نیست چنانکہ مستدل گفت و لیکن عوام الناس درین الفاظ محض نیت اضحیہ واجبہ نمی کنند بلکہ در الفاظ ہم مصرح می کنند کہ این جانور برای قربانی عید ست، اگر کسی لفظ عید زائد نہ کرد بلکہ لفظ قربانی مطلقاً گفت پس چونکہ در عرف لفظ قربانی برای قربانی عید معین شدہ است فلذا لفظ عید باوجود حذف بحکم مذکور ست (لان المعروف کالمشروط) فلذا باین چنین الفاظ کہ در عوام الناس رائج هستند وجوب نذر نخواہد گشت، پس تضحیہ این جانور از واجب اصلی خواہد شد۔

قنییہ : حدیث ((محمداً اھما یا کھم۔ الخ)) ثبوت ندارد۔

قال العلامة الطرابلسی رحمہ اللہ: (استسمنوا، وی لفظ، استقربوا اھما یا کھم فاما مطایا کھم قال الامام ابن الصلاح رحمہ اللہ: لا اصل لہ (الکشف الا لہی)، قال الدکتور احمد محمود بکر فی تعلیقہ: رواہ الدہلی من طریق ابن المبارک عن یحیی بن عبد اللہ عن ابیہ عن ابی ہریرۃ رضی اللہ عنہ، قال السیوطی فی الدرر یحیی ضعیف وقال السھاوی یحیی ضعیف جدا و جاء بلفظ: عظموا اھما یا کھم فاما اصل الصراط مطایا کھم۔

وقال ابن الصلاح هذا المحدث غیر معروف ولا ثبت فیہا علیہا توقال ابوبکر ابن العربی فی شرح الترمذی لیس فی فضل الاضحیۃ حدیث صحیح قال صاحب المعیر هو من وضع الزنادقة اعداء الاسلام

اللبن یریدون تشویه الشریعہ و ادخال امثال هذه المجاز فان المضحكة فيها فاذا كان المسلمون سیر کمون الخرفان على الصراط فسيكون عند الخرفان فيه اكثر من عند الحصى اذا من احد من المسلمين غالباً. الا وقد ذبح في عمره الكفيرة ايضاً اذا كانت الخرفان مطايا المسلمين فيلزمه ان كل واحد منهم سیر كب عدة كما يشغل يعقل ان ينطق بهذا من لا ينطق عن الهوى **ﷺ** لعل الله اعداءه يرضعته.

وحمل الغبارى حملته الشهيدة على المداوى حين وجه الخبر على انه ضعيف وحمله على الحقيقة لا على المجاز والغفارة: القوي التضييق (كشف الالهى ص ۳ ج ۱)

قال السخاوى **رحمته الله**: حديث: استقر هواها يا كرم فانها مطا كرم على الصراط اسندته الديلمى من طريق ابن المبارك عن يحيى بن عبيد الله عن ابيه عن ابى هريرة **رضي الله عنه** ذكر رفعه بهذا ويحيى ضعيف جداً. ووقع في النهاية لامام الحرمين ثم في الوسيط ثم في العزيز: عظموا هواها يا كرم فانها على الصراط مطايا كرم وقال الاول معناه: انها تكون مراكب للمضحكين وقيل انها تسهل الجواز على الصراط لكن قد قال ابن الصلاح: ان هذا الحديث غير معروف ولا ثابت فيها عليناه وقال ابن العري في شرح الترمذى: ليس في فضل الاضحية حديث صحيح ومنها قوله انها مطايا كرم الى الجنة (المقاصد الحسنة ص ۳۰)

وهكذا قال الشيخ العجلوني **رحمته الله** (كشف الخفاء ومزيل الالباس ص ۳ ج ۱) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۹ / محرم سنة ۱۲۵ هجرى

تحقيق حديث سموا ضحاياكم : تحت عنوان (جواز اشتراء اضحية قبل ايام النحر) گذشته است.

روز اول بنا بر عذر نماز عید اداء نشد بعد از زوال قربانی نمودن

جواز دارد

سوال : بنا بر باران شدید ادای نماز عید غیر ممکن بود آیا در همین روز بعد از زوال قربانی نمودن جواز دارد ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : بلى در همین روز بعد از زوال ادای قربانی جواز دارد : قال في شرح التنوير: وبعد مضى وقها لولم يصلوا العذر ويجوز في الغد وبعدة قبل الصلوة لان الصلوة في الغد تقع قطاً لا اداءً يلغى وغیره.

وفي الشامية: ووقف الصلوة من الارتفاع الى الزوال (رد المحتار ص ۳۰ ج ۱) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۱۱ / رذی المحرمه سنة ۱۲۵ هجرى

قربانی نمودن مرغ جواز ندارد

سوال : کسی میگوید اگر کسی به نیت قربانی مرغ را ذبح کند پس قربانی واجب از او اداء شد و در استدلال حدیث ثواب تہجیر الی الجمعة را می آرند، آیا چنین گفتن آنها درست است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : باکشتن مرغ قربانی واجب اداء نمیشود کسیکه بر او قربانی واجب نباشد پس اگر به نیت قربانی مرغ را ذبح کند مکروه تحریمی است. استدلال از حدیث تہجیر الی الجمعة بنا بر دو دلیل درست نیست :
(۱) مقصود از حدیث بیان اجر است نه جواز قربانی .

(۲) اگر علاوه حیوانات معہود قربانی کدام پرندہ دیگری جواز می داشت پس رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم و یاران مبارکان او ہر آنہ در عصر فقر بر آن عمل می نمودند.
قال العلامة المحقق رحمۃ اللہ علیہ : و رکبھا ذبح ما یجوز ذبحہ من النعم لا غیرہ فی کراۃ ذبح دجاجة و دیک لانہ تشبہ بالجموس بزالیة .

وقال العلامة ابن عابدین رحمۃ اللہ علیہ : (قوله فی کراۃ ذبح دجاجة و دیک الخ) ای بذیة الاضحية و الکراۃ تحریمیہ کما یدل علیہ التعلیل ط و هذا فیہین لا اضحية علیہ و الا فالامر اظهر (رد المحتار ص ۳۰ ج ۱)
وقال العلامة عبدالحلیم اللکنوی رحمۃ اللہ علیہ : وقالت الظاہریة یجوز التضحية بکل حیوان و حتی او السی و کل طائر یؤکل لحمہ لحدیث ابی ہریرة رضی اللہ عنہ مرفوعاً مثل المہجر الی الجمعة کمثل من ینذی بذنۃ ثم کمن ینذی بقرۃ ثم کمن ینذی شاة ثم ینذی دجاجة ثم کمن ینذی بیضة و العصفور قریب الی البیضة و الجواب عنہ المراد بہ بیان قدر العواب لانہ یجوز التضحية بہ . (حاشیة الہدایة ص ۳۸ ج ۲) وللہ سجدان و تعالیٰ اعلم .
یوم العرفۃ سنہ ۸۳ ہجری

بر ہر یکی از شرکاء قربانی واجب است

سوال : چہار برادران میراث مشترک را تقسیم نمودند بعداً دو برادران جدانی را اختیار نمودند پس ہنوز مال منقول آنها مشترک و غیر منقول آنها غیر مشترک است.
سوال در اینجا است کہ آیا بر ہر یک جدا جدا قربانی واجب است یا یک اضحیہ ہر دو را کافی است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : بر ہر دو جدا جدا قربانی واجب است .

قال العلامة العبرتي رحمته الله: فعصب الضحية على حر مسلم مقيم مومن (رد المحتار ص ۴۰ ج ۵)
والله سبحانه وتعالى اعلم.

فروختن گوشت و پوست قربانی جواز ندارد

سوال : آیا فروختن گوشت و پوست قربانی برای ذابح جواز دارد ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : فروخت گوشت به هر صورت ناجائز است اگر کسی
فروخت باید قیمت آنرا صدقه کند البته استعمال آن در چیز دایمی استعمال جواز دارد.
یا بدین چیز تبدیل نماید لکن فروختن پوست جواز ندارد اگر کسی فروخت قیمت آن
را صدقه نمودن بر مساکین واجب است، اگر بعینه پوست را بکدام شخص میدهی اگر غنی
باشد نیز حق گرفتن را دارد.

قال العلامة المحصلي رحمته الله: ويتصدق بمجدها أو يعمل منه نحو غرل وجراب وقربة وسفر قودلو أو
يبدله عما ينتفع به باقياً كما مر لا يمسح به كحل ولحم ونحوه كدراهم فإن بيع اللحم أو المجلد به أي
ممسح به أو بدراهم تصدق بعينه ومفاد حصة البيع مع الكراهة وعن العالائي باطل لانه كالوقوف محتمل.
وقال العلامة ابن عابدين رحمته الله: (قوله فإن بيع اللحم أو المجلد به الخ) أفاد انه لا يس له بيعها
ممسح به وان له بيع المجلد عما تبقى عيه وسكت من بيع اللحم به للخلاف فيه ففي الخلاصة وغيرها لو
اراد بيع اللحم ليتصدق بعينه ليس له ذلك وليس له فيه لا ان يطعمه أو ياكله والصحيح كما في
الهداية وروحها انهما سواء في جواز بيعهما عما ينتفع بعينه دون ما يمسح به وايد في الكفاية عما روى
ابن سعادة عن محمد رحمته الله لو اشترى باللحم ثوباً فلا بأس بلبسه اهـ (رد المحتار ص ۴۰ ج ۵) والله سبحانه
وتعالى اعلم.

قربانی حیوانیکه پستان او خراب باشد

سوال : کسی گوسفند یا گاو را برای قربانی خرید که پستان آن خراب بود آیا قربانی
چنین حیوان جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملهم الصواب : اگر دو پستان گاو یا یک پستان گوسفند خراب باشد پس
قربانی بر آن جواز ندارد.
قال العلامة المحصلي رحمته الله: لا يلبسها (الى قوله) والمجلد مقطوعة رؤس ذرعها أو يلبسها ولا يهدى

مقطوعة الانفس ولا المصرفة اطباؤها وهي التي عولجت حتى انقطع لبنها ولا التي لا يملكها حلقة ممتهن
وقال العلامة ابن عابدین رحمته اللطیف (عجله) وهي التي عولجت الخ) وفي التعارض حادثة والسطور لا يجرى وهي
من الشاة ما قطع اللبن عن احدى ضرعها ومن الابل والبقر ما قطع من ضرعها لان لكل واحد منها
اربع اضرع (رد المحتار ص ۲۰۰ ج ۵) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲/ رجب سنه ۸۶ هجرى

تبدیل نمودن حیوان قربانی

سوال : کسی برة را به نیت قربانی خرید آیا اختیار دارد که آنرا تبدیل کند ؟ بیهذا
بالتفصیل مع الدلیل اجرکم الله المولى الجلیل.

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر برة خانگی باشد یا بعد از خریداری هنوز نیت قربانی
را نکرده باشد بهر صورت تبدیل نمودن آن جواز دارد اما اگر آنرا به نیت قربانی خریده
باشد در این سه روایت است :

- (۱) غنی و فقیر هر دو را موجب نیست ، لذا در حق هر دو تبدیل نمودن جواز دارد.
- (۲) در حصه هر دو موجب است بر غنی بقدر مالیت و بر فقیر قربانی همین حیوان واجب باشد.
- طبق این روایت در استبدال غنی اقوال مختلف است، اعدل الاقوال اینست که ذبیحه
دوم را ذبح کند ترک اول بلا کراهت جواز دارد قبل از آن تبدیل نمودن اول مکروه تنزیهی
است، در هر دو صورت اگر با ادنی تبدیل کند پس فضل واجب التصدق است .
- در بعض عبارات فقهاء کرام مراد از (اقامة غیرها مقامها) ذبح ثانیه است، هکذا اذا ملک
العلماء الامام الکسالى رحمته اللطیف.

این هر دو اقوال ظاهر الروایة اند .

والاول اوسع والیسر و اوفق لقاعدة ان العذر لا یعقد بدون الایجاب باللسان.

والثانی احوط و اشهر و اوفق لقاعدة (الاحتیاط فی باب العبادات واجب)

- (۳) در حق غنی موجب نیست و در حق فقیر موجب است لذا تبدیل نمودن در حق غنی
مطلقا جائز و در حق فقیر مطلقا ناجائز است.

فروع :

- (۱) حیوان را بنیت اضحیه خرید و او گم شد پس حیوان دوم را خرید و بعد از آن در

ایام نحر حیوان اول پیدا شد، طبق روایت اولی غنی و فقیر هر دو اختیار دارند که هر یکی ازین دو حیوان را و یا عوض هر دو حیوان دیگر را ذبح کنند، همین اختیار فقیر را نیز است، فقیر نیز اختیار دارد که یک حیوان را هم ذبح نکند، طبق روایت ثانیہ بر غنی در هر دو قربانی یکی از هر دو واجب است.

البته در صورت ذبح دوم اگر قیمت کم از اول باشد تصدق فضل نیز واجب است، در صورت ذبح اول واجب نیست، اما ذبح هر دو افضل است بر فقیر ذبح هر دو واجب است، طبق روایت ثالثہ غنی را طبق تفصیل روایت اولی اختیار است و بر فقیر مانند روایت ثانی ذبح هر دو واجب است.

(۲) حیوان را بنیت اضحیہ خرید پس گم شد یا مُرد :

بر غنی طبق روایات ثلاثہ قربانی حیوان دوم واجب است اگر کہ قیمت آن از اول کم باشد و بر فقیر یکی آن هم واجب نیست.

(۳) حیوان را بنیت اضحیہ خریداری نمود پس گم شد پس حیوان دوم را خرید آنرا در ایام نحر ذبح نمود پس در همین ایام نحر حیوان گم شدہ پیدا شد.

طبق روایت اولی بر غنی و فقیر چیزی واجب نیست، و طبق روایت ثانیہ بر غنی ذبح آن واجب نیست، در صورت کم بودن قیمت حیوان دوم، باید فضل را تصدق کند اما چونکہ اختیار ادنی در اینجا عمداً پیدا نشد ازینجا فضل واجب التصدق نیست، بر فقیر ذبح آن نیز واجب است.

طبق روایت ثالثہ بر غنی ذبح آن واجب نیست و بر فقیر ذبح آن نیز واجب است.

(۴) حیوان را بنیت اضحیہ خرید و او گم شد پس دوم را خرید هنوز آنرا در ایام اضحیہ ذبح نکرده بود بعد از گذشت ایام نحر حیوان اول پیدا شد، پس طبق روایت اولی بر غنی واجب است کہ یکی از آن را زنده تصدق کند و یا قیمت یکی را کہ قابل قربانی باشد بدهد، و بر فقیر چیزی هم واجب نیست، طبق روایت ثانیہ بر غنی تصدق افضل تر آن هر دو واجب است، مقتضی این روایت این است کہ بر غنی قیمت یا تصدق حیوان مانند آن جواز دارد اما بعد از گذشت ایام نحر این حیوانات برای قربت متعین شدند. زنده صدقہ نمودن هر دو بر فقیر واجب است.

غنی و فقیر ہر دو را ذبح نمودن جواز ندارد۔ اگر یکی آنرا ذبح نمود تصدق گوشت آن ہر او واجب است اگر قیمت گوشت اندک باشد از قیمت حیوان، تصدق فضل واجب است، طبق روایت ثالثہ بر غنی مطابق روایت اول تصدق فضل واجب است و ہر فقیر صدقہ نمودن ہر دو واجب است۔

(۵) حیوان را بنیت قربانی خرید و او گم شد پس حیوان دوم را خرید او را در ایام نحر ذبح نمود، بعد از ایام نحر حیوان اول نیز پیدا شد پس طبق روایت اولی ہر فقیر و غنی چیزی واجب نیست، و طبق روایت ثانیہ بر غنی چیزی واجب نیست۔
این حکم اگر چہ خلاف مقتضی این روایت است اما جهت عدم وجود عمد فضل واجب التصدق نیست۔ زندہ صدقہ نمودن آن ہر فقیر واجب است۔

طبق روایت ثالثہ بر غنی چیزی واجب نیست۔
اما زندہ صدقہ نمودن آن ہر فقیر واجب است۔
(۶) حیوان را بنیت اضحیہ خرید اما در ایام اضحیہ گم شد، پس طبق روایت اولی ہر غنی صدقہ نمودن ہمین حیوان زندہ یا کدام حیوان دیگر لائق اضحیہ را صدقہ نمودن واجب باشد، ہر فقیر چیزی ہم واجب نیست، و طبق روایت ثانیہ زندہ صدقہ نمودن این حیوان ہر غنی و فقیر ہر دو واجب است:

بظاہر طبق این روایت تصدق بالعین یا تصدق بالقیمۃ است اما بعد از ایام نحر عین متمین گردید۔ **کما مر فی الفرع الرابع**۔

طبق روایت ثالثہ در حصہ غنی تفصیل وجوب مانند روایت ثانیہ است و ہر فقیر زندہ صدقہ نمودن ہمین حیوان واجب نیست۔

(۷) فقیر بنیت قربانی حیوان را خریدہ ذبح نمود پس در ایام نحر دولتمند شد، پس مقتضی روایت اولی عدم وجوب است و در روایت ثانیہ وجوب۔

طبقیکہ امام کاسانی رحمہ اللہ تعالیٰ روایت ثانیہ را اختیار نمودہ پس او وجوب را درست گفته، البتہ امام کردری رحمہ اللہ تعالیٰ روایت ثانیہ را ترجیح دادہ اما عدم وجوب را راجح گردانیدہ است۔

(۸) استعمال شیر و سرگین حیوان خریدہ شدہ بہ نیت قربانی، طبق روایت اولی غنی و فقیر ہر دو را جائز است، طبق روایت ثانیہ ہر دو را ناجائز است، طبق روایت ثالثہ برای غنی جائز و برای فقیر ناجائز است۔

در شیر و سرگین تفصیل در آن صورت است که حیوان در بیرون می جرد اگر در خانه علف خورده برای غنی و فقیر هر دو جائز است .

وهذه نصوص الفقهاء رحمهم الله

قال الامام محمد بن الحنفية رحمهم الله : و اذا اشترى اخصية ثم باعها فاشترى مغلها فلا بأس بذلك لان بنفس الشرأ لا تتعين الاخصية قبل ان يوجبها (المبسوط ص ۳ ج ۱)

وقال الامام قاضيهان رحمهم الله : ولو اشترى شاة للاخصية ثم باعها واشترى اخرى في ايام النحر فهذه على وجوه ثلاثة الاول اذا اشترى شاة لنوى بها الاخصية والعالي ان يشتري بغير نية الاخصية ثم يوجب بلسانه ان يضي بها فيقول لله على ان اخصي بها عامدا هذا على الوجه الاول في ظاهر الرواية لا تصير اخصية ماله يوجبها بلسانه وعن ابى يوسف عن ابى حنيفة رحمهما الله تعالى انها تصير اخصية بمجرد النية كما لو اوجبها بلسانه وبه اهل ابى يوسف رحمهم الله : وبعض المتأخرين وعن محمد بن رحمهم الله في المعنى اذا اشترى شاة لبي بها واحمر نية التضحية عند الضراء تصير اخصية كما نوى فان سافر قبل ايام النحر باعها وسقطت عنه الاخصية بالمسافر لو اما اذا اشترى شاة بغير نية الاخصية ثم نوى الاخصية بعد الضراء لم يذکر هذا في ظاهر الرواية وروى الحسن عن ابى حنيفة رحمهما الله تعالى انه لا تصير اخصية لو باعها بموخر بيعها وبه تأخذ فاما اذا اشترى شاة ثم اوجبها اخصية بلسانه وهو الوجه الثالث تصير اخصية في قولهم ولو ولد بعد ولدا يكون ولدها للاخصية ولو باعها بموخر بيعها في قول ابى حنيفة ومحمد رحمهما الله تعالى الا انه يكره وقال ابو يوسف رحمهم الله لا يجوز بيعها وهي كالوقوف عند (عانية بها مشى الهندية ص ۳ ج ۲)

وقال الامام طاهر بن عبد الرشيد البخاري رحمهم الله : وبالشراء بنية الاخصية ان كان المشتري غنيا لا يجب عليه باتفاق الروايات حتى لو باعها واشترى بغيرها اخرى والغالية دون الاولى جاز ولا يجب عليه شيء وان كان المشتري فقيرا قال في شرح الشافعي من اشترى شاة ليضي بها تعين لها بالنية عند الطحاوي رحمهم الله قال ومذهب الجمهور انها لا تصير لها الا ان يقول على ان اخصي بها لان نفس النية غير موجبة وهكذا ذكر خمس الائمة المحلوي رحمهم الله وذكر الامام عواهر راحة رحمهم الله في ظاهر الرواية عن اصحابنا تصير واجبة وهكذا ذكر الطحاوي رحمهم الله وفي الزياحات في كتاب الهبة رجل اشترى شاة فاعادها واوجبها اخصية وجب عليه موثر كان او معسرا واختلف المشايخ رحمهم الله في قوله فاعادها اخصية قال بعضهم اوجبها بلسانه بعد الضراء فيقول لله على ان اخصي بهذه الشاة وقال بعضهم اراد به انه اشترى بنية الاخصية وقوله اوجبها اي بذلك الضراء قال وظاهر المذهب هذا (خلاصة الفتاوى ص ۲۸ ج ۲)

وقال الامام الکسائي رحمه الله: وان كان معسر فاشترى شاة للاضحية فهل كسفت في ايام النحر او هاضم
سقطت عنه وليس عليه شيء آخر لما ذكرنا ان الشراء من الفقير للاضحية بمنزلة العذر فاذا هلك كسفت فقد
هلك محل اقامة الواجب فيسقط عنه وليس عليه شيء آخر بانها بالشرع ابتداءً للعقد شرط الوجوب و
هو اليسار ولو اشترى المومر شاة للاضحية فضلت فاشترى شاة اخرى ليضحي بها وجد الاول في الوقت
فالاقضل ان يضحي بهما فان ضحي بالاولي اجزاه ولا تلزمه التضحية بالاعزى ولا شيء عليه غير ذلك سواء
كانت قيمة الاولى اكثر من الثانية او اقل والاصل فيها ما روى عن سيدتنا عائشة رضي الله عنها انها سألت هدياً
فهاض فاشترى مكانه اخر ثم وجدت الاول فنهض بها ثم قالت الاول كان يهزم عني فقصعت الجواز بقولها
والفصيلة رضي الله عنها لان الواجب في ذمته ليس الا التضحية بشاة واحدة وقد ضحي وان ضحي بالثانية اجزاه
وسقطت عنه الاضحية وليس عليه ان يضحي بالاولي لان التضحية بها لم تجب بالشراء بل كانت الاضحية
واجبة في ذمته معطى الشاة فاذا ضحي بالثانية فقد ادى الواجب بها بخلاف المتعطل بالاضحية اذا ضحي
بالثانية انه يلزمه التضحية بالاولي ايضاً لانه لما اشتراها للاضحية فقد وجب عليه التضحية بالاول
ايضاً بعينها فلا يسقط بالثانية بخلاف المومر فانه لا يجب عليه التضحية بالشاة المشتراة بعينها وانما
الواجب في ذمته وقد اداها بالثانية فلا تجب عليه التضحية بالاولي وسواء كانت الثانية مغل الأولي في
القيمة او فوقها او دونها لما قلنا غير انما ان كانت دونها في القيمة يجب عليه ان يتصدق بفضل ما بين
القيمتين لانه بقيس له هذا الزيادة سالبة من الاضحية فصار كالدين ونحوه ولو لم يتصدق بقيس ولكنه
ضحي بالاولي ايضاً وهو في ايام النحر اجزاه وسقطت عنه الصدقة لان الصدقة انما تجب خلفاً عن فوات
شيء من شاة الاضحية فاذا ادى الاصل في وقته سقطت عن الخلف واما على قول ابي يوسف رحمه الله فانه لا
تجزئ التضحية الا بالاولي لانه يعمل الاضحية كالكوف (بذائع من ج)

وقال العلامة الطوري رحمه الله: فلو قال كلاماً نفسياً لله على ان اضحي بهذه الشاة ولم يذكر بلسانه
شيئاً فاشترى شاة بقيمة الاضحية ان كان المشتري غنياً لا تصوير واجبة باتفاق الرواية فله ان يبيعها و
يشتري غيرها وان كان فقيراً ذكر شيخ الاسلام خواهرزاده في ظاهر الرواية تصوير واجبة بنفس الشراء
وروى الزعفراني رحمه الله عن اصحابنا لا تصوير واجبة وأشار اليه خمس الائمة السرخسي رحمه الله في شرحه و
اليه مال خمس الائمة المحلوي في شرحه وقال انه ظاهر الرواية (تكملة البحر من ج ۳)

وتركنا تحرير الدلائل على الفروع حذراً من الاطالة والله سبحانه وتعالى اعلم.

خورانیدن گوشت قربانی بر خادم

سوال : نوکران و خادمان که در خانه های مردم کار و خدمت میکنند آیا بآدار حق دارد که از گوشت قربانی خویش آنها را طعام دهد یا خیر؟ در این مورد علماء و نظیر دارند یک گروه میگویند خادمیکه طعام او بر بآدار باشد هر آنکه معاش او کم باشد و خادمیکه طعام او بر بآدار نباشد هر آنکه معاش او اضافه باشد فرضاً تنخواه خادم اول شصت روپیه باشد و معاش خادم دوم چهل روپیه که این بیست روپیه عوض و بدل طعام او باشد پس این یک نوع بیع شد و فروختن گوشت قربانی جواز ندارد لذل بآدار حق ندارد که گوشت قربانی خویش را بر خادم بخوراند . و گروه دوهم میگویند بیع ضرورت دارد به انشاء بیع و شراء که در اینجا مفقود است لذا این بیع نیست با حواله تفصیل نمائید که فرموده کدام گروه صحت دارد اگر جواز نداشته باشد در این مورد کدام حیلہ شرعی است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : قول عدم جواز درست است بنا بر اینکه طعام جزء اجرت خادم است و دادن گوشت قربانی در اجرت جواز ندارد حیلہ دادن گوشت قربانی بر خادم اینست که در این ایام به خادم قیمت طعام او داده شود.

قال العلامة المحقق رحمته الله : ولا يعطى اجر الجزار منها لانه كبيع واستفيدت من قوله عليه الصلوة والسلام من باع جلد اضحية فلا اضحية له هداية (رد المحتار ص ۱۰۰ ج ۱) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۷ ذی الحجه ۱۳۸۶ هجری

استعمال پوست قربانی در تعمیر مدرسه و غیره جواز ندارد

سوال : یک اداره در تعمیر مدرسه و شفاخانه از پول زکوة، سرسایه و چرم قربانی استفاده میکند و آن پول را در فلاح و بهبود به کار می برد آیا جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : استعمال پول زکوة، صدقه فطر و چرم قربانی در تعمیر مسجد مدرسه شفاخانه و در دیگر کارهای رفاهی جواز ندارد زیرا دادن این اشیاء در ملکیت فقیر ضروری است و در اینجا تملیک فقیر معدوم است . البته در طعام طلاب مستحق و فقراء مدرسه مصرف آن جواز دارد.

قال النور : هي لغة الطهارة والماء وهر ما تملك جزء مال غيره الفاعل من مسلم فقير غيرها
 في ملامح قطع النعمة عن المالك من كل وجه لله تعالى (رد المحتار ص ۱۰۰ ج ۱)

وقال في التنوير وشرحه: لا يصرف الى بناء نحو مسجد

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: (قوله نحو مسجد) كبناء القنطرة والسقايات واصلاح الطرق وقصر كرى الانهار والحج والمجاهد وكل ما لا يملك فيه من يلى (رد المحتار ص ۲۰۳ ج ۲)

وقال العلامة المحصلي رحمہ اللہ: ويتصدق بمثلها او يعمل منه نحو غربل وجراب وقربة وسفر قودلوا ويبدله مما ينتفع بها فيها كما مر (رد المحتار ص ۲۰۴ ج ۲) ولله سبحانه وتعالى اعلم.

۲ ذی الحجہ ۱۳۸۶ ہجری

دادن گوشت و پوست قربانی به کافر جواز دارد

سوال : آیا دادن گوشت و پوست قربانی به کافر جواز دارد ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : بلہ ! جواز دارد.

قال في الهدية: ويجب منها ما شاء للمفني والفقير والمسلم والذي كذا في الفياضية (عالمگیری ص ۲۰۴ ج ۲) ولله سبحانه وتعالى اعلم

تناول گوشت قربانی وصیت جواز ندارد

سوال : زید وصیت نمود وفوت کرد گفت عوض من قربانی کنید و از آن سهم خویش را

نیز بگیرد آیا تناول این گوشت برای اهل او جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : جواز ندارد البته اگر بدون حکم میت از مال خویش عوض

او قربانی کنند جواز دارد.

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: (فرع) من هضى عن الميت يصنع كما يصنع في اخصية نفسه من

التصدق والاكل والاجر للميت والملك للذباح قال الصدر والمختار انه ان بامر الميت لا ياكل منها والا ياكل بهزلية ويسد كره في العظم (رد المحتار ص ۲۰۴ ج ۲)

وقال العلامة المحصلي رحمہ اللہ: وعن ميت بالامر الزم تصدقا.

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: (قوله وعن ميت) اي لو هضى عن ميت وارثه بامرة الزمة بالتصدق

بها وعدم الاكل منها وان تبرع بها عنه له الاكل لانه يقع على ملك الذباح والغواب للميت ولها لو كان على الذباح واحد سقطت عنه اخصيته كما في الاجناس قال الفر لملال لكن في سقوط الاخصية عنه تأمل اه اقول صرح في فتح القدير في الحج عن الغير بلا امر انه يقع عن الفاعل فيسقط به الفر عنده ولا لغير

مذی الحجہ ۱۳۸۶ھ جری

الغواب فراجہ (رد المحتار ص ۴۰ ج ۱) ولله سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔

حکم گرفتن ناخن و غیرہ در عشرہ ذی الحجہ

سوال : کسیکہ قربانی براو واجب نیست اگر احتیاطاً در این امام عشر ذی الحجہ ناخن و غیرہ را نگیرد آیا او را اجر است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : نہ خیر ! این استحباب تنها در حق قربانی کننده است، آن نیز بدین شرط کہ بر ناخن ها و موهای زیر ناف و غیرہ او چہل یوم نگذشتہ باشد اگر چہل یوم گذشتہ باشد صفائی این جاہا واجب است۔

عن ام سلمة رضی اللہ عنہا قال قال رسول اللہ ﷺ : اذا دخل العشر واراد بعضهم ان يحصى فلا يحسن من شعر و بصره شیعاً و فی رواية فلا یعلن شعره و لا یقلین ظفره و فی رواية من رای هلال ذی الحجۃ و اراد ان يحصى فلا یعلن من شعره و لا من اظفارہ و اھمسلم (مشکوٰۃ ص ۴۰ ج ۲)

وقال العلامة المصطفیٰ رحمۃ اللہ علیہ : و يستحب حلق عانته و تنظیف بدنه بالاعتسال فی کل اسبوع مرة و الا فھل یوم الحجۃ و جاری کل خمسۃ عشر و کرۃ ترکہ و اراء الاربعین مجتہی (رد المحتار ص ۴۰ ج ۱) ولله سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔

مذی الحجہ ۱۳۸۶ھ جری

اگر پدر و پسر شریک باشند بر پسر قربانی نیست

سوال : عمرو با پدرش در خانہ و کار و خورد و نوش شریک است آیا بر عمرو صدقہ فطر، قربانی و حج شرعاً واجب است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر کار عمرو مستقبل نباشد و شخصاً مالک نصاب نباشد چیزی ہم بر او فرض نیست۔ واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔

۱۵ / ذی الحجہ سنہ ۸۶ھ جری

بر نابالغ قربانی واجب نباشد

سوال : در صورتیکہ نابالغ مالک نصاب باشد آیا قربانی بر او واجب است؟ آیا ولی او حق دارد کہ عوض اواز مالش قربانی کند؟ در این صورت مال را چگونه تقسیم کند؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : بر نابالغ قربانی واجب نیست ولی حق قربانی را از مال او

ندارد اگر ولی از مال او قربانی کرد خوردن یا صدقه نمودن آن جواز ندارد نا بالغ شخصاً آنرا بخورد گوشت اضافه را نگاه کند عوض آن برایش چیزی خریداری کند اما فروختن آن با پول نقد جواز ندارد.

قال العلامة المحسني رحمته اللہ علیہ: ویضی عن ولده الصغير من ماله صدقة في الهداية وقيل لا صدقة في الكفاي قال وليس للاب ان يفعله من مال طفله ورجحه ابن الشحنة قلت وهو المعتمد لما في متن مواهب الرحمن من انه اصح ما يقى به وعلله في البرهان بأنه ان كان المقصود الائتلاف فالاب لا يملكه في مال ولده كالتعق والتصدق بالعلم لمال الصبي لا يحتمل صدقة التطوع وعزاه للمبسوط فليحفظ ثم فرع على القول الاول بقوله واكل معه الطفل وادخر له قدر حاجته وما بقي يبدل بما ينتفع الصغير بعينه كغوب وخف لا بما يسهلك كعيز ومجوة ابن كمال وكذا الهدى والوصى.

وقال العلامة ابن عابدین رحمته اللہ علیہ: (قوله قلت وهو المعتمد) واختاره في الملتقى حيث قدمه وعبر عن الاول بقيل ورجحه الطرسوسي بأن القواعد تشهد له ولا بها عبادق وليس القول بوجودها اول من القول بوجود الزكوة في ماله (قوله عما ينتفع بعينه) فظاهر انه لا يجوز بيعه بدها ثم يشتري بها مال ذكرط ويهدى ما ذكره عن البدائع (رد المحتار ص ۲۰۰ ج ۱) والله سبحانه وتعالى اعلم.

ما ذی الحجہ ۱۳۸۶ هجری

حصه گرفتن در گاو از طرف میت

سوال : دو برادران شریک شدند گاو را خریدند نصف پول را یک برادر و نصف دیگر را برادر دیگر، سه حصه یک برادر گرفت و سه حصه را برادر دیگر، و یک حصه را برای پدر خویش گرفتند، آیا در این قربانی حصه والدین درست است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : چند تن که مالکان گاو باشند به همان مقدار حصه های آنها باشد در صورت سوال دو تن مالک آن اند پس در گاو نیز دو حصه میباشد، اضافه از دو حصه کدام سهم دیگر در آن نیست، لذا از جانب والدین قربانی درست نمیشود.

قال العلامة المحسني رحمته اللہ علیہ: ولو هضمي بالكل فالكل فرض كارك ان الصلوة فان الفرض منها ما يطلق الاسم عليها فاذا طولها يقع الكل فرضاً مجتمعي.

وقال العلامة ابن عابدین رحمته اللہ علیہ: (قوله لو هضمي الكل الخ) الظاهر ان المراد لو هضمي ببدنة يكون الواجب كلها لا سبعة بدليل قوله في الخافية ولو ان رجلاً موسراً هضمي بدنة عن نفسه خاصة كان الكل

احیة واجبة عند عامة العلماء وعلیه الدعوی اہم مع انہ ذکر قبلہ بأسطر لو ھمی الغنی بہا تین فالزیادة تطوع عند عامة العلماء فلا یدانی قوله کأن الکل احیة واجبة ولا یحصل تکرار بین المسالین فافہم ولعل وجه الفرق ان العضیة بہا تین تحصل بہلین منفصلین وارقة دمعین فلیقع الواجب احدا ھما فقط والرائدة تطوع بخلاف المدة فابہا بفعل واحد وارقة واحدة فلیقع کلھا واجبا ھذا ما ظہر لی (درالمحتار ص ۴۰ ج ۵) ولله سمانہ وتعالی اعلم

۱۲ ذی الحجہ ۱۳۸۶ ہجری

تفصیل آن را در رسالہ (دوحصہ یک شخص در قربانی گناہ) شرح شدہ است .

بعد از خریداری عیب حیوان معلوم شد

سوال : زید حیوان را بہ دوصد روپیہ برای قربانی خریداری نمود بعداً دانستہ شد کہ دو دندان او کم است نمی دانست کہ آیا عمر او یک سال است یا خیر، زید گفت او را در ولیمہ ذبح میکنم و برای قربانی دیگر حیوان خریداری میکنم، سوال اینجاست کہ آیا حیوان دوم باید نیز دو صد روپیہ قیمت داشتہ باشد و یا با قیمت صد روپیہ نیز اگر خریداری شود درست باشد . ناگفتہ نماند کہ بر زید قربانی واجب است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر حیوان دوم قیمت کم داشتہ باشد نیز جواز دارد . قال العلامة المحصلي رحمہ اللہ : ولو اشتراها سليمة ثم تعيبت بعيب مائع كما مر فعليه اقامة غيرها مقامها ان كان غنيا وان كان فقيرا اجزاء ذلك وكذا لو كانت معيبة وقت الشراء لعدم وجوبها عليه بخلاف الغني (درالمحتار ص ۴۰ ج ۵) الاطلاق يدل على جواز الاقل قيمة - ولله سمانہ وتعالی اعلم .

۲۵ ذی الحجہ ۱۳۸۶ ہجری

طریقہ غلط تقسیم نمودن گوشت اضحیہ

سوال : چند برادران مشترکاً گوشت قربانی را بر مردم تقسیم می نمودند متباقی را ھمہ با رضایت اختیار دادند در گرفتن یک یک مقدار گوشت گفتند ضرورت تول مساویانہ نیست آیا این طریقہ جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : این طریقہ جواز ندارد البتہ اگر در ہر حصہ از پاچہ یاسر یک یک مقدار نہادہ شود پس جواز دارد .

قال العلامة المحقق رحمته الله : (قوله لا جزاء) لان القسمة فيها معنى المباطلة ولو حلل بعضهم بعضا قال في المذاهب اما عدم جواز القسمة بمجازة فلان فيها معنسا لتعليق اللحم من اموال الربوا فلا يجوز لمليكه بمجازة فاما عدم جواز الصلح فلان الربا لا يحتمل الحل بالصلح ولانه في معنى الهبة و هبة المباح فيها يحتمل القسمة لا تصح اذ فيه ظهر ان عدم الجواز معنى انه لا يصح ولا محل للفساد المباطلة علانا لما يحتمل في الحر لئلا ياتي من انه فيه معنى لا يصح ولا حرمة فيه (رد المحتار ص ۴۰ ج ۴) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۳۱ ذی الحجة ۱۳۸۷ هجری

اگر طعام خوری مشترک باشد با تقسیم گوشت ضروری نیست

سوال : والدین، همشیره ها و برادران مشترکاً گاؤ را قربانی نمودند یک مقدار گوشت را بر فقراء تقسیم نموده و متباقی را یکجا پزیدند. بدون تقسیم آیا تقسیم نمودن ضروری است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در این صورت تقسیم ضروری نیست زیرا این اباحت است معنای تملیک و تملک در آن نیست.

قال العلامة ابن عابدین رحمته الله : (قوله ويقسم اللحم) النظر هل هذه القسمة متعينة اولا حتى لو اشترى لنفسه ولزوجته واولاده الكبار بدنة ولم يقسوها فجزئهم اولا والظاهر انها لا تشرط لان المقصود منها الاراقة وقد حصل حصول الفتاوى الخلاصة والفيض تعليق القسمة على ارادتهم وهو يؤيد ما سبق غير انه اذا كان فيهم فقير والمال اعيان يعين عليه اخذ نصيبه ليعصق به اوط وحاصله ان المراد بيان شرط القسمة ان فعلنا لا انها شرط لكن في استعدائه الفقير نظر الا لا يعين عليه التصديق كما يلى نعم العاخر يعين عليه فافهم (رد المحتار ص ۴۰ ج ۴) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۳۱ ذی الحجة ۱۳۸۷ هجری

قربانی حیوان خنثی درست نیست

• سوال : آیا قربانی حیوان خنثی جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : نه خير ! جواز ندارد.

قال العلامة المحقق **مكي بن عبد الله** : ولا ينبغي لان حبها لا يندرج في حرم وهابية وتمامه فيه (رد المحتار ص ۲۰۰ ج ۵) والله سبحانه وتعالى اعلم
 ۱۴ محرم ۱۳۸۸ هجری

قربانی حیوان بی شاخ

سوال : حیوانیکه خلقه هر دو یا یک شاخ آن نباشد و یا بعداً شاخ او میده شود آیا قربانی بر او جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : بله جواز دارد. البته اگر یک شاخ نیز از ریشه میده شده باشد قربانی بر آن جواز ندارد.

قال العلامة ابن عابدین **مكي بن عبد الله** : (قوله ويضحي بالهام) هي التي لا قرن لها خلقة وكذا العظماء التي ذهب بعض قريتها بالكسر او غيره فان بلغ الكسر الى المخ لم يجر قهستانى وفي المذائع ان بلغ الكسر المشاش لا يجرى والمشاش رؤس الظاهر مثل الركبتين والبرفقتين (رد المحتار ص ۲۰۰ ج ۵) والله سبحانه و تعالى اعلم .
 ۲۵ صفر ۱۳۸۸ هجری

جواب حدیث عدم جواز متعلق تضحية مكسور القرن

سوال : يك عالم دين فتوى داده حیوانیکه شاخ او میده شده باشد اگر از ریشه باشد یا از بالا بنا بر ممانعت مطلق در حدیث قربانی بر آن جواز ندارد .

عن علي بن ابي طالب رضي الله عنه ان بعض اعضاء القرن والاذن

وميگوید جزیه کتب فقه که در مورد شاخ میده شده از ریشه عدم قربانی و در مورد از فوق جواز را حکم نموده اصل ندارد آیا چنین گفتن درست باشد ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : عن حمزة بن عدي قال اتى رجل علياً رضي الله عنه فسأله عن المكسورة القرن فقال لا يهرك (شرح معالي الآثار ص ۳۴ ج ۳)

در این حدیث فتوی جواز راوی حدیث منع حضرت علی رضی الله تعالی عنه منقول است و فتوی حضرت عمار رضی الله تعالی عنه، حضرت سعید بن المسیب رحمه الله وحسن بصری رحمه الله تعالی نیز چنین است (اعلاء السنن ج ۱۷ ص ۲۰۵)
 و چندین جوابات از حدیث منع تقدیم میگردد.

(۱) از فتوی حضرت علی رضی الله تعالی عنه منسوخ بودن آن ثابت میگردد.

(۲) روایت منع معمول میگردد بر خلاف اولی.

(۳) مناعت چنین حیوان است که شاخ او کاملاً از ریشه میدهد باشد. والله سبحانه

۱۹ / ذی الحجة سنه ۹۸ هجری

وتعالی اعلم .

حولان حول در وجوب اضحیه شرط نیست

سوال : کسی که نزدش در ایام قربانی پول مقدار نصاب یا اضافه از آن هست اما بر آن

هنوز سال نه گذشته آیا قربانی بر او واجب است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : بله ! واجب است اما بشرطیکه این مال اضافه باشد از

حوائج اصلی او پس حولان حول در آن شرط نیست .

قال العلامة المحقق رحمته الله : فصحب التضحية أي إراقة الدم من النعم عيلاً لا اعتقاداً بالقدرة الممكنة

هي ما يجب بمجرد التمكن من الفعل فلا يشترط بقاؤها لبقاء الوجوب لأنها شرط محض لا ميسرة هي ما

يجب بعد التمكن بصفة اليسر (در المختار ص ۳۰۳ ج ۵) والله سبحانه وتعالى اعلم

هذی قعدہ ۱۳۸۸ هجری

باشرکت مامور بانک قربانی یکی هم درست نمیشود

سوال : در یک گاؤ با سهم داران قربانی یک مامور بانک نیز شریک شد یا کسی دیگر

که مانند او تمام عائدات او یا اکثر آن حرام بود مانند مامور انشورنس آیا باشرکت او بر

قربانی دیگر شرکاء اثر می افتد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در این صورت قربانی کسی هم درست نمیباشد.

قال العلامة المحقق رحمته الله : وان ما عدا أحد السبعة المشتركين في البدنة وقال الورثة اذ مجموعهم

وعنكم صح عن الكل استعسأناً لقصد القرية من اكل ولو ذبحوها بلا اذن الورثة لم يجرهم لانه

بعضها لم يقع قرية وان كان شريك الستة نصرانياً او مريداً اللحم لم يجر عن واحد منهم لانه

الإراقة لا تنجز اهداية.

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله : (قوله وان كان شريك الستة نصرانياً الخ) هو كذا اذا كان عبداً او

مديراً يريد الاضحية لان نيته باطلة لانه ليس من اهل هذه القرية فكان نصيبه لم يجمع الجواز اصلاً

بذائع (رد المحتار ص ۴۰۰ ج ۵) واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم.

۳ ذی الحجہ ۱۳۸۸ ہجری

فروختن استخوان اضحیہ جواز ندارد

سوال : آیا قبل از پزیدن یا بعد از پزیدن گوشت قربانی فروختن استخوان های آن جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : چنین نمودن جواز ندارد اگر کسی آنرا فروخت پول آن را صدقہ نمودن بر مساکین واجب است . واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔

۱۳ / محرم سنہ ۸۹ ہجری

حکم قربانی دھم در صورتیکہ حیوان مفقود اول گردد و یا ہلاک شود

سوال : زید یک حیوان را بہ قصد قربانی خرید در صورتیکہ بمیرد یا مفقود شود آیا خریداری حیوان دوم بر او جہت قربانی فرض است یا خیر ؟ در صورت اول آیا قیمت آن باید با قیمت اول مساوی باشد و یا کم قیمت از آن نیز جواز دارد یک عالم میفرماید کہ در قیمت مساوات لازمی است، در دلیل عبارت ذیل در مختار را تقدیم میکند :

و کذا الغالبۃ لو قیم بها کالاولی او اکثر او اقل ضمن الرائد وی تصدق بہ بلافرق بین غنی وفقیر.

آیا این جواب درست است ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : بر غنی قربانی حیوان دوم واجب است، در قیمت مساوات لازمی نیست لیکن بر مسکین چیزی واجب نیست.

قال الامام طاهر بن عبدالرشید البھاری رحمۃ اللہ علیہ : والفقر لوسرق شاتہ ولم یشتراہری لیس علیہ اھری والغنی یحب علیہ اھری لان الوجوب علی الفقیر بالشراء والشراء یتناول هذا البعین فوجب التضحية به فسلط الواجب بھلاك هذا البعین، (خلاصۃ الفتاوی ص ۴۰۰ ج ۵)

وقال الامام الکلبانی رحمۃ اللہ علیہ : ولو اشتري اھمية وھي صبيحة ثم اعور بعد عدة وھو موسر او قطعص اذنھا کلھا او البعھا او ذبحھا او انکسر بعد جلھا فلم تستطع ان تمھی لا تمھی عنہ وعلیہ مکاتبھا اھری لما بینا و کذلک ان مات بعد عدة و سر قصہ (بذائع ص ۴۰۰ ج ۵)

از عبارتیکہ در سوال ذکر شد، استدلال نمودن درست نیست زیرا کہ او با آن صورت تعلق دارد کہ حیوان اول در ایام نحر یافتہ شود، علاوہ از آن بلا فرق بین غنی وفقیر را علامہ ابن

عابدین رحمہ اللہ تعالیٰ مرجوح قرار دادہ، راجح اینست کہ قربانی دوم بر فقیر واجب است، وجوب بر فقیر بر هر دو قول مبنی است در آنکہ هراء الفقیر بلية الاضحية را موجب قرار دادہ است در روایت عدم وجوب نیز آمدہ ہر دو روایت ظاہر الروایۃ است، وروایۃ الوجوب احوط و اشہر والغالبۃ اوسع والامر۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

۳۰ / محرم سنہ ۸۹ ہجری

قربانی حیوان لنگ

سوال: زید یک حیوان را خرید، بعداً پای او موج خورد اما دانستہ نشد کہ آیا میدہ شدہ یا خیر آیا قربانی بر آن جواز دارد یا خیر؟ و آیا دراین مورد بین فقیر وغنی فرق هست یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب: اگر پای خویش را بر زمین می نهد وبا تکیہ آن رفتہ می تواند بر آن قربانی جواز دارد، در غیر آن جواز ندارد، کسیکہ مالک قدر نصاب نباشد بہ ہر صورت قربانی او درست است.

قال العلامة ابن عابدین رحمۃ اللہ علیہ: (قوله والعرجاء ای التي لا يمكنها المشي برجلها العرجاء اما تمشي بفلات قوائم حتى لو كانت تضع الرابع على الارض وتستعين بها جاز عناية (رد المحتار ص ۴۰ ج ۵) ولله سبحانه وتعالى اعلم.

۸ ربیع الاول ۱۳۸۹ ہجری

قربانی حیوان سرقت شدہ جواز ندارد

سوال: زید گاؤ عمرو را سرقت نمود واو را در قربانی ذبح نمود آیا قربانی زید درست است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب: قربانی زید درست نشدہ زیرا کہ او مالک گاو نبود البتہ گوشت حلال است، اما بدون اجازه مالک استعمال آن جواز ندارد.

قال العلامة ابن عابدین رحمۃ اللہ علیہ: قال في البدائع غصب شاة فذبح بها عن نفسه لا تجزئه لعدم الملك (رد المحتار ص ۴۰ ج ۵) ولله سبحانه وتعالى اعلم

۸ جمادی الثانیہ ۱۳۸۹ ہجری

بر مال حرام قربانی واجب نیست

سوال: آیا بر مال حرام مانند کمائی رشوت وغیرہ قربانی جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : صدقه نمودن تمام مال حرام واجب است لذا قربانی بر آن واجب نیست .

قال العلامة ابن عابدین رحمته : فی القیمة لو کان المبیع نصاباً لا یلزمه الزکوة لان کلک واجب التصدیق علیه فلا یقید بجماع التصدیق ببعضه اهو مقله فی البزازیة (ردالمحتار ص ۱۰ ج ۱) ولله جماعه وتعالی اعلم .
 ۷ محرم سنه ۹۰ هجرى

حکم زمین در وجوب اضحیة

سوال : در وجوب اضحیه آیا قیمت زمین را اعتبار است یا عائدات آن را، اگر قیمت زمین را اعتبار باشد آیا زمین غیر زراعتی هم در آن شامل است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر مجموعه قیمت زمین زراعتی و غیر زراعتی و عائدات زائد از مقدار معاش بقدر نصاب باشد پس قربانی بر او واجب است .

قال العلامة ابن عابدین رحمته معزاً الى العتار عاتبة سئل محمد رحمته عن له ارض یزرعها او حانوت یستغلها او دار علیها ثلاثة الاف ولا تکی لثقلته ولنفقة عیاله سنة ۱ یمل له اهل الزکوة وان کان قیمتها تبلغ الوفا وعلیه الفتوی وعودهما لا یمل اه (ردالمحتار ص ۱۰ ج ۲)

وقال ایضاً : ولو له عتار یستغله لقلیل تلزم لو قیمته نصاباً وقلیل لو یدخل معه قوت سنة تلزم وقلیل قوت شهر لقی فضل نصاب تلزمه والوال عتار وفقاً فان وجب له فی ایامها نصاب تلزم (ردالمحتار ص ۱۰ ج ۲) . ولله جماعه وتعالی اعلم
 ۱۲ محرم ۱۳۹۰ هجرى

تفصیل وجوب قربانی بر مقروض

سوال : نزد یک شخص نصاب وجوب قربانی موجود است اما مقروض است که بعد از ادای قرض آنقدر پول اضافه میشود که با آن خریداری حیوان قربانی ممکن باشد پس آیا بر او قربانی واجب است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر بعد از وضع قرض از نصاب در نصاب نقص نیاید و نصاب کامل باقی باشد پس قربانی واجب است، در غیر آن واجب نیست .

قال الامام الکسالی رحمته : ولو کان علیه دين یحیی لو صرف الیه بعض نصابه لانقص نصابه لا یجب لان الدين یمنع وجوب الزکوة فلان یمنع وجوب الاضحية اولی لان الزکوة فرض والاضحية واجبة

والفرض فوق الواجب (بدائع ص ۷ ج ۵) والله سبحانه وتعالى اعلم

۱۸ ذی الحجة ۱۳۹۰ هجری

اگر در شتر تعداد شرکاء از هفت تن اضافه شد

قربانی همه باطل می‌گردد

سوال : آیا ده تن در قربانی شتر حق شرکت را دارند؟ اگر تعداد شرکاء از هفت تن اضافه شود قربانی آنها درست است یا خیر؟ بینوا توجروا؟

الجواب باسم ملهم الصواب : مانند گاو ، نیز تعداد نهانی شرکاء در شتر هفت است. اگر تعداد آنها اضافه شود از هفت تن. قربانی یکی هم درست نمیباشد. والله سبحانه وتعالى اعلم.
۱۸ ذی الحجة سنه ۹۰ هجری

صدقه نمودن گوشت قبل از تقسیم جواز دارد

سوال : آیا قبل از تقسیم از گوشت مشترک قربانی، به فقراء صدقه دادن جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر چند نفر در حیوان شریک شدند و همه گوشت را بین خود تقسیم نکرده بودند بلکه به رضا و رغبت آنرا بر فقراء و اقرباء تقسیم نمودند یا برای پخت و پز دادند پس جواز دارد .

قال العلامة ابن عابدین رحمته الله : (قوله ويقسم اللحم) النظر هل هذه القسمة متعينة اولا حتى لو اشترى لنفسه ولزوجته واولاده الكبار بدنة ولم يقسموها تجهيزهم اولا والظاهر انها لا تشترط لان المقصود منها الاراقة وقد حصلت (رد المحتار ص ۷۰۰ ج ۵) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۱۹ ذی الحجة ۱۳۹۰ هجری

اگر قبل از ایام اضحیه مال را هبه نمود پس قربانی بر او واجب نیست

سوال : هنده مال داشت که قربانی بر آن واجب میشد، اگر هنده آنرا به شوهرش هبه کند در ایام قربانی آیا در این صورت بر هنده قربانی واجب است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر نزد هنده در ایام قربانی بقدر نصاب مال نماند پس در این صورت بر هنده قربانی واجب نیست .

قال العلامة ابن عابدین رحمته الله تصد (قوله الى اخر اياهه) والاصل ان ما وجب كذلك يتعين الجزء الذي ادى فيه للوجوب او اخر الوقت كما في الصلوة وهو الصحيح وعليه يتصرح بما اذا صار اهلا للوجوب في اخره بان اسلمه واعتق او ايسر او اقام تلزمه لان ارتداؤه عسر او سافر في اخره (رد المحتار ص ۳۰۳ ج ۴) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۱۶ ذی القعدة ۱۳۹۱ هجری

نصاب وجوب قربانی

سوال: نصاب وجوب قربانی به کدام اندازه است؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: ۴۷۹ / ۸۷ گرام طلا یا ۶۱۲ / ۳۵ گرام نقره و یا قیمت یکی از آن نقدیات یا مال تجارت یا متاع اضافه از ضرورت یا بعض ازین پنج چیز باشد قربانی واجب میگردد. اضافه از سه جوره لباس را دیو، تلویزون و دیگر خرافات که داخل ضروریات انسانی نیست قیمت آن نیز حساب میگردد.

قال الامام المحصن رحمته الله: و هراثطها الاسلام والاقامة واليسار الذي يتعلق به وجوب صدقة الفطر.

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله: (قوله واليسار الخ) بان ملك ما في درهم او عرضا يساويها غير مكنه وثياب اللبس ومتاع يحتاجه الى ان يذبح الاضحية (الى قوله) وصاحب الثياب الاربعة لو ساوى الرابع نصابا غني وثلاثة فلا لان احدها لليلة والاخر للمنة والثالث للملجوع والوفد والاعباد (رد المحتار ص ۳۰۳ ج ۴) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۱۶ ذی الحجة ۱۳۹۲ هجری

قربانی حیوانیکه با مال غیر علف داده شده باشد

سوال: زید گاوی را خرید و در بازار گذاشت، این گاو مال دیگران را خورده و آنها را نقصان داد. آیا خریدن چنین حیوان قربانی درست است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: در گاو قباحتی نیست لذا بر این گاو قربانی جواز دارد. والله سبحانه وتعالى اعلم.

۱۶ جمادی الاولیٰ ۱۳۹۲ هجری

با شرکت شیعه قربانی همه فاسد میگردد

سوال: در قربانی اگر با اهل تسنن فردی از شیعه ها شرکت ورزد چه حکم است؟

بینوا توجروا؟

الجواب باسم ملهم الصواب : شيعه کافر است اگر در کدام حیوان او حصه دار شود قربانی کسی هم درست نیست . والله سبحانه وتعالى اعلم . ۱۳ / جمادى الاولى سنه ۹۲ هجرى

با شراکت مشرک قربانی همه فاسد میگردد

سوال : در شرکاء اضحیه یکی آنها بریلوی بود که عقیده حضور و علم غیب آنحضرت علیه السلام را میداشت، آنحضرت علیه السلام و اولیاء کرام را مختار کل میپنداشت مالک نفع و نقصان می پنداشت اختیار مرض . صحت دولت و عزت را میدادند و میگویند از قبور اولیاء حوائج بر آورده میشود، بر قبر اولیاء گل پاشی میکند و نذر مینهند آیا با شرکت او قربانی دیگر شرکاء درست است یا خیر؟ بینوا توجروا ؟

الجواب باسم ملهم الصواب : چنین شخص مشرک است با او در اضحیه شرکت جواز ندارد . در این حصه قربانی کسی از شرکاء درست نیست . والله سبحانه وتعالى اعلم .

۷ / ذی القعدة سنه ۹۹ هجرى

اضحیه نمودن در شب

سوال : آیا در شب بلا کراهت قربانی درست است ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در شب دهم و سیزدهم جواز ندارد و در شب دوازدهم و یازدهم جواز دارد، اما بنا بر خوف قطع نشدن وریدها یا قطع نمودن دست یا خوف خلل اندیشی در آرام اضحیه در شب مکروه تنزیهی است .

قال العلامة المحقق رحمته الله : و كراهة تلذيزها الذبح لئلا يحتمل الغلط

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله : (قوله تلذيزها) يحذف من المصنف حيث قال قلت للظاهر ان هذه الكراهة للتلذيز و مرجعها الى خلاف الاولى اذا احتمل الغلط لا يصلح لئلا يحل كراهة التعرير اهـ

القول هو مصرح به في ذخاير المباح (قولا لئلا) اي في التلذيز المتوسطين لا الاولى ولا الرابعة اذ لا تصح فيها الاضحية اصلا كما هو الظاهر و نه عليه في النهاية ومع هذا غلط على البعض (رد المحتار ص ۴۰ ج ۴)

وقال الامام الكسالى رحمته الله : (فيها) ان المستحب ان يكون الذبح باليد و يكره بالليل والاصل فيها ما روى عن رسول الله ﷺ انه يهي عن الاضحية لئلا وعن الحصاد لئلا وهو كراهة تلذيزه ومعنى الكراهة محتمل ان يكون لوجوه احدها ان الليل وقت امن وسكون وراحة فايصال الامر في وقت الراحة يكون اشد

والغالی انه لا یمن من ان یعطى فیقطع یدیه ولهذا کره المصا د باللیل والغالب ان العروق المشروطة فی الذبح لا تنهین فی اللیل فرعاً لا یستولی قطعها (بدائع الصنائع ص ۱۰۰ ج ۱) والله سبحانه وتعالی اعلم.

۳ رمضان ۱۳۹۲ هجری

قبل از ذبح عیب پیدا شد

سوال : کسی که قربانی بر او واجب نبود یک گاو را به نیت قربانی خریداری نمود همانا که گاو مریض شد و بر خاسته نتوانست، او گاؤ را ذبح نمود و گوشت آنرا فروخت، آیا بر این شخص عوض او قربانی دوم واجب است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در وجوب وعدم وجوب در ظاهر الروایة هر دو قول نقل شده لیکن قول اول احوط و ثانی اوسع است اگر سهولت باشد قربانی کند عوض آن ، والله سبحانه وتعالی اعلم .

۸ / ذی الحجة سنه ۹۴ هجری

غنی حیوان را خرید و در ایام نحر پس مسکین شد

سوال : زید دولتمند بود، شش ماه قبل به نیت قربانی گوسفند خرید همانا که مسکین شد آیا بر او قربانی این حیوان واجب است یا مستحب ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : واجب نیست :

قال العلامة العثماني رحمه الله: والمعتبر في الحر وقتها للفقير وضده والولادة والموت فلو كان غنياً في أول الأيام لفقيراً في آخرها لا يجب عليه وإن ولد في اليوم الآخر يجب عليه وإن مات عليه لا يجب عليه وقال العلامة ابن عابدین: (قوله والولادة) أي على القول بوجوبها في مال الصغير أو الأب وهو خلاف المعتبر كما مر . والله سبحانه وتعالی اعلم

۲۵ ذی الحجة ۱۳۹۲ هجری

قربانی حیوان دیوانه جواز دارد

سوال : یک حیوان که خوب فربه است، اما احیاناً او را مرگی یعنی دیوانگی میگیرد می افتد، آیا بر آن قربانی جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : بله ! جواز دارد :

قال العلامة المحمدي رحمه الله: ويضحي بالبهائم والخصى والفولاء أي المجدونة (رد المحتار ص ۱۰۰ ج ۱) والله سبحانه وتعالی اعلم

۲۷ ذی القعدة ۱۳۹۷ هجری

بر مقرض قربانی واجب است

سوال : زید به قصد رفتن به سعودی تمام سامان خویش را به فروش رساند، پول آنرا تسلیم عمرو نمود تا عمر او را به سعودی بفرستد، اما عمرو شخصاً به سعودی رفت و از آنجا خط فرستاد که در بازگشت تمام پول را تسلیم تو میکنم، آیا در این صورت بر زید قربانی واجب است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : این دین قوی است که بالاتفاق بر آن زکوة فرض است لذا بطریق اولی بر او قربانی واجب است، البته اگر پول نقد یا اضافه از ضرورت سامان با او نباشد تا آنرا بفروشد و قربانی کند پس قربانی بر او واجب نیست .

قال العلامة ابن عابدین رحمته اللہ علیہ : له مال کفیر غائب فی بد مضاربة او شریکة و معه من المهرین او متاع الیہم مما یضی بہ تلزم (رد المحتار ص ۴۰۳ ج ۴)

و فی الهدیة عن المدائع : لو کان علیہ دین بمحل صرف فیہ نقص نصابہ لا تمجب و کذا لو کان له مال غائب لا یصل الیہ فی ایامہ (عالمگیری ص ۴۰۳ ج ۴) والله سبحانه وتعالی اعلم
۱۲ ذی الحجة ۱۴۰۰ هجری

بر دین مهر قربانی واجب نیست

سوال : زینب هنوز مالک نصاب نیست اما بر شوهرش دو هزار روپیه دین از پول مهر دارد، آیا در این صورت بر زینب قربانی واجب است یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : این را سه صورت است :

(۱) اگر مهر معجل باشد و شوهر دولتمند باشد .

(۲) مهر معجل باشد و شوهر مسکین باشد :

(۳) مهر مؤجل باشد و شوهر غنی یا فقیر باشد.

در صورت اول قربانی واجب است و در صورت دوم و سوم قربانی واجب نیست،

قال العلامة ابن عابدین رحمته اللہ علیہ (قوله والیسار الخ) والمرأة موسرة بالمعجل لو الزوج ملأ و بالمؤجل لا (رد المحتار ص ۴۰۳ ج ۴) والله سبحانه وتعالی اعلم
۱۸ ذی الحجة ۱۴۰۰ هجری

با قرض خریداری حیوان قربانی جائز است

سوال : آیا با قرض خریداری قربانی و بر آن قربانی جواز دارد یا خیر ؟ زید میگوید اگر بعد از قربانی بمیرد قرض بدوش ورثه بماند لذا جواز ممکن آنها انکار کند ندارد ؟ نظر شما در این مورد چیست ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : با قرض خریداری حیوان قربانی جواز دارد یا باید در صورت موت قرض از ترکه او اداء گردد در صورت انکار ورثه دائن بهر طریق که ممکن باشد حق خویش را وصول کند. والله تعالى اعلم .

۱۹ ذی الحجة سنه ۹۵ هجرى

قربانی حیوانیکه دندان هایش ضعیف و بوسیده باشد

سوال : حیوانیکه دندانهایش کرم خورده بوسیده و بوی دار باشد آیا بر آن قربانی جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : مقصد از دندان قدرت داشتن است بر جویدن علف پس اگر دندان هایش بیفتد قربانی بر آن جواز ندارد .

قال العلامة المحقق رحمته الله : ولا يالهتأ الى لا اسنان لها ويكفى بقاء الاكثر وقيل ما تعلف به .
وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله : (قوله وقيل ما تعلف به) هو وما قبله روايتان حكاهما في الهداية عن الغالى وجرم في الخانية بلقانية وقال قبله والى لا اسنان لها وهي تعلف او لا تعلف لا جمهور (رد المحتار ص ۲۰۰ ج ۱) والله سبحانه وتعالى اعلم .
۱۹ ذی الحجة ۱۳۹۶ هجرى

معیار جواز اضحیه بر دندانها

سوال : موجودیت اکثر دندانهای حیوان قربانی ضروری است پس اگر تنها هشت دندانهای پائین حیوان موجود باشد دندانها بالائی آن نباشد و یا اکثر دندانها باشد آیا قربانی بر آن جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اکثر را اعتبار نباشد بلکه معیار اینست که حیوان قدرت جویدن علف را داشته باشد قربانی جائز در غیر آن ناجائز باشد زیرا همین باشد مقصود دندانها .

قال الامام المحقق رحمته الله : ولا يالهتأ الى لا اسنان لها ويكفى بقاء الاكثر وقيل ما تعلف به

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: (قوله وقيل ما تعتلف به) هو وما قبله روايتان حكاهما في الهداية عن الغالي وجرم في الخاتمة بالغايبية وقال قبله والي لا اسنان لها وهي تعتلف او لا تعتلف لا يجر (رد المحتار ص ۱۰۰ ج ۱)

وقال الامام الكلباسي رحمہ اللہ: واما الهمام وهي التي لا اسنان لها فان كانت ترعى وتعتلف جازع والا فلا وذكر في المصنف عن ابی حنیفہ رحمہ اللہ ان ع ان كان لا يمدعها عن الاعتلاف تجزيه وان كان يمدعها عن الاعتلاف الا ان يصب في جوفها صبا لم تجزيه (بدائع الصنائع ص ۳۰ ج ۱)

وقال في الهدية: واما الهمام وهي التي لا اسنان لها فان كانت ترعى وتعتلف جازع والا فلا كذا في المذاهب (عالمگیری ص ۳۰ ج ۱) ولله سبحانه وتعالى اعلم ۲۴ محرم ۱۳۹۹ هجری

کار گرفتن از حیوان قربانی

سوال: کسی گاؤ خرید برای قربانی آیا بر آن قلبه نمودن و یا آنرا به اجرت دادن جواز دارد اگر چنین نمود حکم آن چیست؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: در این مورد قول جواز وعدم جواز هر دو منقول است هر دو در ظاهر الروایة آمده اول او سع وایسر ثانی احوط واشهر است.

طبق قول ثانی اگر بر آن قلبه نمود باید قیمت آنرا بدهد به اندازه کمبودی آمدن در قیمت آن صدقه دهد و در صورت به اجوره دادن تصدق اجوره واجب است.

قال العلامة المحصلي رحمہ اللہ: ولا يركبها ولا يحمل عليها شيئا ولا يؤجرها فان فعل تصدق بالاجرة حاوی الفتاوی لانه التزام اقامة القرية بجميع اجزائها.

وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ: (قوله فان جزة تصدق به الى قوله حاوی الفتاوی) يوجد في بعض النسخ قوله فان فعل تصدق بالاجرة ای فیما لو اجرها واما اذا ركبها او حمل عليها تصدق بما نقصته كذا في الخلاصة (رد المحتار ص ۱۰۰ ج ۱) ولله سبحانه وتعالى اعلم ۲۰ ذی الحجة ۱۳۹۹ هجری

تفصیل عیب مانع تضحیہ

سوال: اگر در گوش، پای دم و چشم حیوان قربانی عیب پیدا شود قربانی در کدام صورت ناجائز است و کدام اندازه عیب در قربانی اضحیه را ناجائز میگردند؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب: اگر نصف گوش یا دم یا اضافه از نصف قطع شود قربانی

بر آن جواز ندارد وهای اگر بر آن فشار می آمد بر زمین قربانی جائز در غیر آن ناجائز است.
اگر دید چشم نصف یا کم از نصف باقی باشد قربانی بر آن جواز ندارد.

طریقه معلوم نمودن آن اینست که دو یا سه یوم حیوان را علف ندهد پس چشم معیب را بسته کند از دو رعلف را بنماید قریب آید از جائیکه نظر حیوان افتید آنجا را نشان زند بار دوم چشم درست را بسته کند آن عمل را انجام دهد پس بین هر دو مسافت نسبت را معلوم کند اگر فرق در نصف یا اضافه از آن بود قربانی جواز ندارد در غیر آن جواز دارد.

قال العلامة المحقق رحمته الله: لا بالعمياء والعوراء والعفاء المزهولع لا بخ في عظامها والعرجاء التي لا تمشي الى المنسك اي المذبح والمریضة المین مرضها ومقطوع اكثر الاذن او الذنب والعین ای التي ذهب اكثر نور عینها فاطلق القطع على الذهاب مجازا وانما يعرف بمقرب العلف وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله: (قوله والعرجاء ای التي لا يمكنها المشی برجلها العرجاء انما تمشی بفلاذ قوائم حتى لو كانت تضع الرابعة على الارض وتستعين بها جاز عناية (قوله الى المنسك) بكسر السين والقياس الفتح (قوله ومقطوع اكثر الاذن الخ) في البدائع لو ذهب بعض الاذن او الالية او الذنب او العين ذكر في الجامع الصغير ان كان كثيرا يجمع وان يسيرا لا يجمع واختلف اصحابنا في الفاصل بين القليل والكثير فعن ابی حنیفة رحمته الله اربع روايات روى محمد رحمته الله في الاصل والجامع الصغير ان البائع ذهب اكثر من العلف وعنه انه العلف وعنه انه الربع وعنه ان يكون الذاهب اقل من الباقي او مثله اه بالعمی والاولسهي ظاهر الرواية صحها في الخانية حيث قال والصحيح ان العلف وما حونه قليل وما زاد عليه كثير وعليه الفتوى اهومضي عليها في مختصر الوقاية والاصلاح والرابعة هي قولهما قال في الهداية وقال اخا بقى الاكثر من النصف اجزا فهو اختيار الفقيه ابی الليث وقال ابو يوسف رحمته الله اخبرت بقول ابی حنیفة رحمته الله فقال قولي هو قولك قيل هو رجوع منه الى قول ابی يوسف رحمته الله وقيل معناه قولي قريب من قولك وفي كون النصف مانعا روايتان عنهما اهوفي البرازية وظاهر مذهبهما ان النصف كثير اهوفي غاية البيان ووجه الرواية الرابعة وهي قولهما واليه يرجع الامام ان الكثير من كل شيء اكثر فتوفي النصف تعارض المجانبان اه ای فقال بعدهم الجواز احتياطاً بدائع وبه ظهر ان ما في المتن كالتهدية والكثرة والملحق هو الرابعة وعليها الفتوى كما يذكره الشارح عن المجتبي وكنهم اختاروها لانه المتبادر من قول الامام السابق هو الرجوع عما هو ظاهر الرواية عنه الى قولهما ولله تعالى اعلم.
(در المختار ص ۱۰۰ ج ۴) ولله سبحانه وتعالى اعلم.

دم گوسفند را اعتبار نیست

سوال : زیر دنبہ گوسفند یک دسبک کوچک میباشد اگر آن دم بیفتد آیا بر آن قربانی جواز دارد یا خیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : دم گوسفند را اعتبار نیست پس اگر همه دم بیفتند نیز قربانی جواز دارد :

قال العلامة المحسني رحمته : ولا تلحق لآلية لها علاقة محتمية.

وقال العلامة ابن عابدين رحمته : (قوله ولا تلحق لآلية لها علاقة) المأخوذة من قوله لا تلحق لآلية لها علاقة ولا تلحق لآلية لها علاقة قال محمد رحمته لا يكون هذا ولو كان لا يجوز وذكر في الأصل عن أبي حنيفة رحمته أنه يجوز خاتمة ثم قال وإن كان لها آلية صغيرة مثل الذنب علاقة جاز ما على قول أبي حنيفة رحمته فظاهر لأن عدة لولم يكن لها إذن أصلاً ولا آلية جاز ما على قول محمد رحمته صغيرة لأن ذلك من جائرة وإن لم يكن آلية ولا إذن علاقة لا يجوز (رد المحتار ص ۱۰۰ ج ۵) والله سبحانه وتعالى أعلم.

۳۹ محرم ۱۳۹۸ هجری

قربانی گاؤ مرض گرگ)) گرفته

سوال : اگر یک گاؤ مرض گرگ داشته باشد یا دانه بر کدام حصه جسد آن باشد اما در شیر و غیره ماده گاؤ کدام فرق نیارد، البته نزد تجار قیمت آن کم شود آیا قربانی چنین گاؤ جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر با آن صحت گاؤ متاثر نشده باشد جائز است اما خلاف اولی اما اگر گاؤ را ضعیف و لاغر کند جواز ندارد.

قال العلامة المحسني رحمته : ويضحي بالجهاء (أي قوله) والجهاء السمينة فلو مهزولة لم يجوز لأن الجرب في اللحم نقص. وقال العلامة ابن عابدين رحمته : (قوله فلو مهزولة الخ) قال في الخاتمة يجوز بالثولاء والجهاء السمينة فلو مهزولة لا تلحق لا يجوز إذا ذهب مخ عظمها فإن كانت مهزولة فيها بعض اللحم جاز يروى ذلك عن محمد رحمته أنه وقوله لا تلحق ما عوذ من النقي بكسر العين واسكان القاف هو المبخ أي لا مخ لها وهذا يكون من شدة الهزال فتلبه قال القهستاني وأعلم أن الكل لا يخلو عن عيب والمستحب أن يكون سليماً عن العيوب الظاهرة فما جاز ههنا جاز مع الكراهة كما في المضمرات (رد المحتار ص ۱۰۰ ج ۵) والله سبحانه وتعالى أعلم.

۲۳ صفر ۱۳۹۸ هجری

اجرت گرفتن ذبح اضحیہ شریک جواز ندارد

سوال : در هفت حصہ داران قربانی دوتن آنها حیوان قربانی را ذبح نمودند گوشت و غیرہ را مبدہ کردند آیا آنها حق اجرت را دارند یا خیر ؟ علما مظفرنگر اختلاف دارند دلیل عدم جواز را بنویسید. بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اجورہ گرفتن شریک قربانی بنا بر دو علت ناجائز است .
(۱) ذبح نمودن اصلاً یا نیابةً بر مالک قربانی واجب است پس بر واجب علی التعمین اجورہ گرفتن جواز ندارد.

(۲) در فعل مشترک استحقاق اجرت نمیباشد.

بعد از ذبح اجورہ کشیدن پوست و تیار نمودن گوشت بنا بر علت دوم ناجائز است.
قال العلامة المحقق المصنف رحمه الله: ولو استأجره لحمل طعام مشترك بينهما فلا أجر له لانه لا يعمل شيئاً لشریکه الا ويقع لنفسه فلا يستحق للأجر.

وقال العلامة ابن عابدین رحمه الله: (قوله لانه لا يعمل الخ) فان قيل عدم استحقاقه للأجر على فعل نفسه لا يستلزم عدمه بالنسبة الى ما وقع لغيره فالجواب انه عامل لنفسه فقط لانه الاصل وعمله لغيره مبی على امر مخالف للقياس فاعتبر الاول ولانه ما ن جزء بحمله الا وهو شریک فيه فلا يتحقق تسليم الموقوف عليه لانه يمنع تسليم العمل الى غيره فلا أجر عناية وتبيين ملخصاً. (رد المحتار ص ۲۸ ج ۱)

وقال العلامة الرافعي رحمه الله: (قوله وعمله لغيره مبی على امر مخالف للقياس الخ) للحاجة وهي تدفع بحمله عاملاً لنفسه لحصول مقصود المستأجر عناية (التحرير المختار ص ۲۸ ج ۱) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۷ ربیع الاول ۱۳۹۸ هجری

مسافر بعد از قربانی مقیم شد

سوال : کسی روز عید بر مسافت سفر راہی شد قربانی نمود پس قبل از غروب آفتاب ۱۲ ذی الحجہ بہ خانہ باز کشت آیا پس بر او قربانی دوم واجب باشد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : قربانی اول او درست است در باز گشت بر او قربانی دوم

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ (قوله والاقامة) فاملسافر لا تجب عليه وأن تطوع بها اجزائه عنها (ردالمحتار ص ۸۰ ج ۱)

وقال ايضاً (قوله الى اخر ايامه) ولو خشي الفقر لم يسر فساخره عليه الاعادة في الصحيح لانه تبين ان الاول تطوع بدائع ملغصا لكن في البدالية وغيرها ان المتأخرين قالوا لا تلزمه الاعادة وبه تأمل (ردالمحتار ص ۸۰ ج ۱) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۳ محرم ۱۳۹۹ هجری

در ایام اضحیه مقیم مسافر شد و یا مسافر مقیم شد

سوال : اگر کسی بعد از آغاز روز عید اضحی را می سفر شد و یا کدام مسافر قبل از دوازدهم ماه ذی الحجه مقیم شد آیا بر آنها قربانی واجب باشد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در وجوب قربانی وقت آخر را اعتبار باشد لذا در صورت اول قربانی واجب نباشد و در صورت دوم واجب است.

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ (قوله الى اخر ايامه) دخل فيها الليل وان كره كما يأتى والادان الوجوب موسع في جملة الوقت غير عين والاصل ان ما وجب كذلك يتعين الجزء الذي ادى فيه للوجوب واخر الوقت كما في الصلوة وهو الصحيح وعليه يتخرج ما اذا صار اهلا للوجوب في اخره بأن اسلم او اعتق او اسر او اقام تلزمه لان ارتدا و اعسر او سافر في اخره والله سبحانه وتعالى اعلم.

۶ محرم ۱۳۹۹ هجری

بودن دو دندان در عمر قربانی ضروری نیست

سوال : احياناً عمر گوسفند یک سال و عمر گاو دو سال میباشد اما دندان آن معلوم نمیشد آیا قربانی بر آن جواز دارد ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر اطمینان بر تکمیل عمر حیوان باشد قربانی جواز دارد. والله سبحانه وتعالى اعلم.

۶ محرم ۱۳۹۹ هجری

خورد و نوشی قبل از گوشت قربانی

سوال : کسی اراده قربانی را دارد قبل از گوشت قربانی خورد و نوش نمودن برایش جواز دارد یا خیر ؟ و کسیکه اراده قربانی را نداشته باشد حکم او چیست ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : اگر اراده قربانی را داشته باشد یا نه قبل از گوشت قربانی

خورد و نوش نکردن مستحب است چای ہم بنا بر شیر و بوبرہ حکم عذائیت را دارد.

اما این حکم استحبابی است در مخالفت قباحت نیست .

قال الامام المحقق رحمۃ اللہ علیہ : وندب تأخیر اکلہ عنہا وان لم یضغ فی الاصح ولو اکل لم یکرہ ای تحریمہا .
وقال العلامة ابن عابدین رحمۃ اللہ علیہ : (قوله فی الاصح) قبل لا یستحب التأخیر فی حق من لم یضغ بحر (قوله لم یکرہ) قال فی البحر وهو مستحب ولا یلزم من ترک المستحب ثبوت الکراهۃ اذ لا بدلہا من حلیل خاص (ردالمحتار ص ۴۰۳ ج ۱)

وقال فی الہندیۃ : ولی الکبری الاکل قبل الصلوۃ یوم الاضیٰ هل هو مکروہ فیہ روایتان والمختار
انہ لا یکرہ لکن یستحب لہ ان لا یفعل کذا فی التعار غائیۃ . ویستحب ان یکون اول تناولہم من لحوم
الاضایٰ العی ہوضیافۃ للہ کذا فی العی شرح الہندیۃ . (عالمگیری ص ۴۰ ج ۱) وللہ سبحانہ وتعالیٰ
اعلم .
۱ محرم ۱۳۹۹ ہجری

ابتداء طعام با اضحیہ با روز دہم مخصوص است

سوال : اگر قربانی بتاریخ یازدہم یا دوازدہم صورت گیرد آیا قربانی کنندہ انتظار گوشت قربانی را بکشد یا خورد و نوش بکند ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : این حکم مخصوص است یا یوم دہم ذی الحجہ . واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم .
۸ / محرم سنہ ۱۴۰۱ ہجری

قربانی حیوان شند ((عقیم)) جواز دارد

سوال : حیوانیکہ از ابتداء شند (عقیم) باشد آیا قربانی بر آن شرعاً جواز دارد ؟ یک عالم بر عدم جواز فتویٰ داده با حوالہ جواب عنایت فرمائید ؟ بینوا توجروا
الجواب باسم ملہم الصواب : هیچ دلیل عدم جواز حیوان شند موجود نیست و بنا بر وجوہ ذیل جواز دارد :
(۱) در گوشت آن نقصان نباشد بلکہ نسبتاً گوشت او بہتر میباشد لذا قربانی آن افضل است . كما قال الوالی المحقق .

(۲) قوت تولید حیوان ختم میشود باوجود آن قربانی بر آن جائز بلکہ افضل میباشد لذا قربانی حیوان شند قیاساً بر آن جواز دارد بلکہ افضل تر باشد دز هر دو عیب عدم قوت

تولید موجود است.

(۳) در صورت کبیر سنی و قتیکه عدم قوت تولید باشد قربانی بر آن جواز دارد در اینجا نیز جواز دارد.

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ (قوله ولا تأکل غیرہا) یعنیوا (تعمہ) يجوز التضحية بالمحبوب العاجز عن الجماع والحي، بها سعال والعاجز عن الولاد لکل کبر سنہا (رد المحتار ص ۴۰۰ ج ۵)

(۴) دلیل عدم جواز قربانی خنثی را علماء چنین بیان نموده اند کہ گوشت او خوب پذیرد نمیشود پس اگر گوشت او مزه دار باشد قربانی حیوان خنثی نیز جواز دارد پس در این صورت نسبت به خنثی حیوان بی اولاد بطریق اولی جائز است.

(۵) اصل در اشیاء اباحت است پس تا زمانی کہ جزیه صریح عدم جواز موجود نباشد حکم نموده شود بر اباحت. واللہ سبحانہ وتعالی اعلم. ۱۳ / صفر سنہ ۹۹ هجری

خوردن پوست اضحیه جواز دارد

سوال : اگر کسی بعد از قربانی پوست را بر آتش بپزد آیا بر او ضمان است یا خیر ؟ در تنویر الابصار یک اشتباه آمده :

ويتصدق بجلدها او يعمل منه نحو غرل و جراب او يمدلها عما ينتفع به لا عس عليك كفل و لحم.

اما در عالمگیری تفسیر تبدیل ربه اشتراء نموده :

نیز در بزازیہ ج ۶ ص ۲۹۴ تفسیر را با اشتراء نموده کہ از آن جواز بنظر می رسد.

درخانیہ ج ۳ ص ۳۵۴ بسوی جواز اشاره شده : حیث قال : لا بأس بأن ينتفع بأهاب الاضحية او يسترى بها الغرل والمئمل. بینوا تو جروا

الجواب باسم ملهم الصواب : بصورت بیع شرط است کہ با چیز باقی مانده تبدیل نماید در کار خویش در آوردن این شرط نباشد پس خوردن آن جائز است . واللہ سبحانہ وتعالی اعلم. ۲۶ / ذی الحجه سنہ ۹۹ هجری

حصه مقطوعه در هر دو گوش محسوب میشود

سوال : اگر از هر دو گوش های بز و بره آن قدر قطع شده باشد کہ مجموعه آن به ثلث میرسد اما در یک گوش کم از ثلث باشد آیا بر آن بز یا بره قربانی درست است یا خیر ؟ بینوا تو جروا

الجواب باسم ملهم الصواب : در صورتیکہ مجموعہ قطع ہر دو گوش بہ نصف یا اضافہ از نصف رسد در آنصورت قربانی نمودن خلاف اولی باشد اما اگر کسی آنرا قربانی نمود جواز دارد.

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ فی الہدایۃ وہل یجمع الخروق فی الذی الاضحیۃ احتلفوا فیہ فلم یؤخذ المأخوذ فی باب المسح علی الخوف انہ ینبغی الجمع احتیاطاً (رد المحتار ص ۲۰۱ ج ۵) واللہ سبحانہ وتعالی اعلم.

۷ ذی قعدہ ۱۴۰۳ ہجری

ضأن غیر ذات الیۃ را شامل است

سوال : شمایان در پاسخ یک سوال تحریر نموده اید کہ لفظ ضأن ذات الیۃ وغیر ذات الیۃ ہر دو را شامل باشد. سوال اینجاست کہ علامہ ابن عابدین رحمہ اللہ تحت ذوستہ اشہر من الضأن (نویسیدہ (ہومالہ الیۃ) پس صورت مرجوحیت یا تخصیص یا تطبیق (مالہ الیۃ) را تشفی نموده تحریر دارید؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : (ضأن) ذات الیۃ وغیر ذات الیۃ ہر دو را شامل باشد در بعض کتب کہ در تعریف ضأن ذات الیۃ مذکورست این قید احترازی نباشد بلکہ تعریف بالنوع الاغلب باشد زیرا کہ در عرب اکثرأ همین نوع باشد بنا بر دلائل ذیل :

(۱) در قرآن ازواج ثمانیہ مذکور است کہ تفصیل آن قرار ذیل بیان شدہ است :

من الضأن اثنتین ومن المعز اثنتین . ومن الابل اثنتین ومن البقر اثنتین .

در اینجا ضأن ذات الیۃ وغیر ذات الیۃ ہر دو را شامل باشد.

(۲) قال ابن منظور الاثری : الضأن من الغنم ذوالصوف ویوصفہ قیقال کہش ضأن والاثنتی

ضأنۃ خلاف الماعز . (لسان العرب ص ۲۰۱ ج ۳)

در اینجا بر عموم ضأن دو دلیل باشد.

(۱) ذوالصوف

(۲) خلاف الماعز .

بہ ذمہ مدعیان تخصیص الثبات آن است کہ اگر غیر ذات الیۃ در ضأن داخل نباشد پس در لغت عرب کدام لفظ برای آن موضوع است. واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

۳ ربیع الثانی سنہ ۱۴۰۳ ہجری

وقتیکہ در یک جا نماز عید اداء شد برای همه قربانی جواز دارد

سوال : در یک شهر در مساجد متعدد نماز عید اداء میگردد و نیز در عید گاہ اما در اوقات مختلف آیا مردمان ہر محلہ انتظار بکشند اداء نماز عید را در محلہ خویش یا برای ہمہ بعد از تادیبہ نماز عید در ہر مکان قربانی جواز دارد.

نیز آیا نماز در مسجد را اعتبار باشد و یا نماز عید گاہ را ؟

سوال : نیز معذوران کہ در نماز عید شامل نشدہ اند آیا بین آنها وتندرستان فرق است یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : وقتیکہ در یک مقام نماز عید اداء شد برای ہمہ قربانی جواز دارد اگر در مسجد باشد یا در عید گاہ.
نیز بین معذور وتندرست فرق نیست.

قال العلامة المحقق رحمۃ اللہ علیہ : واول وقتہا بعد الصلوۃ ان یدخ فی مصر ای بعد اسبق صلاۃ عید ولو قبل الخطبۃ لکن بعدہا احبہ

وقال العلامة ابن عابدین رحمۃ اللہ علیہ : (قوله بعد اسبق صلوۃ عید) ولو فی بعضی بعد ما صلی اهل المسجد ولم یصل اهل الجہانۃ اجزاء استحسننا لانہا صلوۃ معتبرۃ حتی لو اکتفوا بها اجزائہم و کذا عکسہ ہدایۃ (رد المحتار ص ۲۰۴ ج ۱) وللہ سبحانہ وتعالی اعلم
۳ ذی الحجہ ۱۴۰۳ ہجری

تحقیق جواز اکل در مورد اضحیہ منذورہ

سوال : در بدائع جلد ۵ صفحہ ۸۰ بر عبارت آن اشکال است :

وجملۃ الکلام فیہ ان الدعاء انواع ثلاثۃ نوع یجوز لصاحبہ ان یأکل منہ بالاجماع ونوع لا یجوز لہ ان یأکل منہ بالاجماع ونوع اختلف فیہ فالاول دماء الاضحیۃ ثلثا او واجہا من ذلور اکان او واجہا من ذلور

شبہ اینست نوع اول کہ اکل آن بالاجماع جواز دارد در آن اضحیہ منذورہ را نیز شامل نمودہ در حالیکہ اکل از اضحیہ منذورہ برای ناذر جواز ندارد در فہم ناقص من می آید کہ مراد از آن آن نذر باشد کہ غنی نذر گرفته باشد در ایام نحر وقصد او اخبار باشد واکل این منذورہ جائز باشد آیا این درست است ؟

والدلیل علی ما فہمہما الشامیۃ ان الموسر اذا نذر فی ایام النحر وقصد الاخبار لم یکن ذلک منہ

لذا حقيقة وان الشاة بأجباب الشرع (ص ۳۰۰ ج ۵)، وفيه الصفحة الاتية تصح قول الدارمی (قوله و لا یأکل العاقر منها) ای لذراصل حقیقته کما علیها (ص ۳۰۰ ج ۵) یبنوا توجروا -

الجواب باسم ملهم الصواب : از مراجعه کتب ثابت شد که برای ناذر اکل از اضحیه منذوره جائز است لکن از نذر ذبح برایش حلال نیست.

(۱) قال الامام ابو بکر الحصاص رحمه الله تعالى المتوفى ۳۷۰ هجرى:

وروى نافع عن ابن عمر رضي الله عنهما كان يفتي بالنسك والاضحية للمهلك ولاهلك وللحي جوارك وللحي للمساكين وقال عبد الملك بن عطاء رضي الله عنه قال وكل شيء من المذبح واجباً كان او تطوعاً فهو اجهزة المائلة الا ما كان من جزاء صيد او فدية من صياد او صدقة او نسك او نذر مسمى للمساكين. (احكام القرآن ص ۳۰۰ ج ۳)

در آن بعد از جواز اکل علی الاطلاق از اضحیه در مورد عدم جواز اضحیه منذوره قید للمساكين آمده که از آن ثابت شود که در اضحیه منذوره اگر نیت تصدق را نیز بکند پس تصدق آن واجب است در غیر آن واجب نیست.

۲- قال الامام قاضيهان رضي الله عنهما المتوفى ۳۰۰ هجرى:

ولا يبيع لحم الاضحية ليتصدق به بل يأكله او يطعمه ولو ولدت الاضحية يضي بالامر والولد الا انه لا يأكل من الولد بل يتصدق به فان اكل منه يتصدق بقيمة ما اكل والمستحب ان يتصدق بولدها حياً ولو حلب اللبن من الاضحية قبل الذبح او جز صوفها يتصدق بها ولا ينعفع بها.

وعن محمد بن عيسى اذا نذر ذبح شاة لا يأكل منها العاقر فان اكل كان عليه قيمته (عائنة بها مش الهدية ص ۳۰۰ ج ۲)

در آن در ابتداء علی الاطلاق جواز اکل تحریر نموده پس صورتهای واجب التصدق را تفصیل نموده و در آخر وجوب تصدق نذر ذبح را از امام محمد رحمه الله نقل نموده. (ولا يبيع لحم الاضحية ليتصدق بها بل يأكله او يطعمه) داخل نیست بلکه تصدق آن واجب است پس حکم آنرا جرات تحریر نکرده. در صورتیکه تفصیل صورتهای واجب التصدق وبالخصوص حکم نذر بالذبح را بیان نموده و فرو گذاشتن چنین امام جلیل قرین قیاس نیست.

(۳) قال الامام الكسالى رضي الله عنه المتوفى ۳۰۰ هجرى: ان الدماء انواع ثلاثة نوع يجوز لصاحبه ان يأكل منه بالاجماع ونوع لا يجوز له ان يأكل منه بالاجماع ونوع المختلف فيه الاول لحم الاضحية

نفلًا كان أو واجبًا مندورًا كان أو واجبًا معبدًا والغالبی لحم الاحصار وجزاء الصيد وحرم الكفارة
الواجبة بسبب المجذبة على الاحرام كعلق الراس وليس المغيط والمجماع بعد الوقوف بعرفة وغير
ذلك من المجذبات وحرم الذبح بالدبح والغالب لحم المتعة والقرن فعدنًا يؤكل وعند الشافعي **يؤكل**
يؤكل. (بدائع الصنائع ص ۴۰ ج ۵)

این نص ناقابل تاویل است که اجماع است بر جواز اکل اضحیه منذوره و عدم جواز اکل
از ذبیح نذر.

(۴) در تمام متون علی الاطلاق جواز اکل را در اضحیه تحریر نموده اند که اضحیه
منذوره را نیز شامل باشد اگر حکم اضحیه منذوره مختلف می بود تصریح بر آن لازم بود در
حالیکه در متون ذکر آن نیامده بلکه شارح جلیل القدر هدایه وفتح القدر نیز ذکر نکرده
اند در شرح الوقایه مجمع الانهر وشرح التنویر نیز ذکر نیامده.

(۵) مبسوط سرخسی مجموعه کتب ظاهر الروایه است در آن نیز حکم جداگانه منذور
مذکور نیست.

(۶) در بذل المجهود تنها بر تحقیق مذکور امام کاسانی رحمه الله تعالی اکتفاء نموده اند.
(بذل المجهود ص ۷۶ ج ۵)

از اینجا ثابت شده که مولانا سهانفوری نیز اینرا صحیح قرار داده.

(۷) در قاعده اصول شرع نیز این درست است که در ذبیح نذر لحم واجب التصدق
میباشد و در نذر تضحیه نمیباشد البته در نذر تضحیه اگر نیت تصدق لحم را نمود پس
تصدق واجب باشد.

این فرق بین نذر ذبیح و نذر تضحیه لازم است که اگر در نذر تضحیه نذر تصدق لحم را
نکرده باشد پس چگونه واجب التصدق میگردد؟ وجوب تضحیه مستلزم وجوب تصدق
نباشد و در نذر ذبیح فعل ذبیح عبادت نیست از اینجا نذر ذبیح مستلزم است تصدق لحم را در
غیر آن ابطال فعل فاعل لازم گردد که عقلاً و شرعاً درست نمیباشد در نذر ذبیح عرف نذر
تصدق است اگر این عرف نباشد باز هم بنا بر تصحیح فعل عاقل عقلاً و شرعاً آن نذر تصدق
قرار داده شود.

خلاصه اینکه اگر مستلزم بودن نذر ذبیح نذر تصدق را تسلیم نکنیم پس این نذر

درست نمیباشد و اگر استلزام تسلیم شود پس صحت نذر و وجوب تصدق هردو مطابق اصول شرع است باوجود عبادت نبودن فعل ذبح در صحت نذر آن جواب اشکال در امداد الفتاویٰ چنین آمد :

در عصر حاضر بنا بر ورود نص صحت آن خلاف قیاس است .
والنص رواه ابو داود عن ثوبان بن صالح قال نذر رجل على عهد رسول الله ﷺ ان يذبح ابلًا بهوانة قال النبي ﷺ فقال ان الذبح ابلًا بهوانة فقال النبي ﷺ هل كان فيها وثن من او ثلثن الجاهلية يعبد قالوا لا قال هل كان فيها عمد من اعيانهم قالوا لا قال رسول الله ﷺ او فهدنوك فانه لا وفاء لنذركم ولا عهد لکم لولا فيها لا يملك ابن آدم (سنن ابی داود ص ۴۸ ج ۲)

در تحریر بنده تحت تفریق بیان شده صحت نذر و ذبح خلاف قیاس نیست .

(۸) در اضحیه واجبہ ابتداءً لحم واجب التصدق نمیباشد پس در منذورہ بنا بر قول وجوب ترجیح وارد کند ایجاب العبد را بر ایجاب الله تعالی :

(۹) شراء فقير بحكم نذر بودن باز هم علی الراجح در آن تصدق واجب نباشد ازین نیز نائید واجب التصدق نبودن منذورہ میباشد .

در بعض شروح تصدق اضحیه منذورہ مذکورست پس ناگزیر است محمول آن بر اینکه که با نذر تضحیه نذر تصدق را نیز نموده باشد .

كما قدمنا عن الامام الجصاص رحمه الله تعالى من قوله لنذر مسمى للمساكين .

در صورت محمول نکردن تعارض لازم آید پس ترجیح شود بالصور انمه مذهب که درایه نیز مؤید میباشد تفصیل آن در شماره ۷ گذشت .

اقوال حضرت ابن عمر رضی الله تعالی عنهما حضرت عطاء و حضرت امام محمد رحمهمم الله تعالی را چنین تحریر فرموده اند پس ناقلین این اقوال و فتوی دهندگان بر آن امام جصاص امام کاسانی رحمه الله اند که تقدیم زمان و جلالت شان انها مسلم است .

قول وجوب تصدق مقدم در قرن هشت امام زیلعی متوفی ۷۴۳ هـ فرموده بعد از او دیگران شراح و محشین نیز تحریر نموده اند و انتساب آن را بعضی به زیلعی نموده و بعضی نه نموده ظاهراً ماخذ آنها همان است ممکن اینها از ذبح مذکورہ اشتباه نموده باشند . والتوفیق اولی من التخطئة .

در حاشیه زیو بهشتی دلیل وجوب تصدق را از جزیه شرح التنویر نقل نموده.
ولایا کل العاد منہا (رد المحتار ص ۲۰۴ ج ۵)

اما استدلال بر آن ازین جهت درست نیست که این بعد ایام قربانی تعلق دارد مانند هک
از سیاق و سباق دانسته شود و علامه ابن عابدین رحمه الله تعالی نیز بر آن تنبیه نموده. والله
سبحانه و تعالی اعلم .
۵ ربيع الاول سنة ۱۳۰۵ هجرى

شراء الفقير قبل ایام النحر نیز موجب میباشد

سوال : در شامیه آمده : ووقع فی العتارخانیة التعبير بقوله هراها ایام النحر و ظاهره انه لو
هراها قبلها لا یجب لمرارته بمحل الإرجاع.

قید ایام نحر در اکثر عبارات نیامده آیا این قید معتبر است؟ مقتضی آن اینست حیوانیکه
آنرا فقیر قبل از ایام نحر خریداری کند قربانی آن واجب نمیشد حق استبدال آنرا دارد.
نیز در حق غنی حیوان خریده شده قبل ایام النحر مکروه نمیشد در صورت بیع قیمت
کم را تصدق نمودن و قیمت اضافه بدوش او نمیشد . بینوا توجروا .

الجواب باسم ملهم الصواب : در تاتارخانیة قبل ایام النحر معنی ایام النحر مراد باشد
این قید واقعی است نه احترازی ازینجا در قبل لو ترک التضحیه و مضت ایامها ذکر (ایام
نحر) آمده از سیاق آن این نیز آید احتراز مقصود نباشد بنا بر قرائن ذیل :
(۱) در کتب دیگری آن مذکور نیست.

(۲) این جزیه ترک التضحیه بیان ایام النحر باشد اگر این قید احترازی می بود پس در
بحث مستقل شراء الفقير ذکر میشد که اصل موقع آنست در حالیکه آنجا مذکور نیست.
(۳) صحت نذر حقیقه در ایام نحر مقید نیست پس نذر دلالة یعنی در شراء الفقير در این
تقیید کدام توجیه معقول نباشد .

(۴) در خانیه در جزیه ذیل قبل ایام النحر این الفاظ نیز ثابت است که شراء الفقير قبل
ایام النحر نیز بمنزله نذر باشد.

و اذا اشترى شاة للإضحية ثم باعها واشترى أخرى في أيام النحر (الی قوله) وعن محمد بن عيسى في المعطى
إذا اشترى شاة لم يعطى بها وأضرمت العضة عند الهراء تصير أضحية كما نوى فإن سافر قبل أيام
النحر باعها وسقط عنه الإضحية بالمسافة وإما إذا اشترى بهيمة الإضحية ثم نوى الإضحية بعد

الشراء لم یزل کرم هذا فی ظاہر الروایۃ وروی الحسن عن ابی حنیفۃ رحمہما اللہ تعالیٰ انہ لا تصیر اخصیۃ لو باعها بمو بیعها ویمداعلہ (عائنیۃ جہامش الہندیۃ ص ۳۰۷ ج ۲)

نیز از آن ظاہر میشود کہ مراد از قبل قبل ایام النحر در اینجا قبل ماضی ایام النحر است. و کذا فی قولہ: اذا اشتری الفی اخصیۃ فطلس فاشترى اخرى ثم وجد الاولی فی ایام النحر کلن لہ ان یضی بالیہما شاء (ص ۳۰۷)

از اینجا ثابت شد کہ این ہمہ جزئیات قبل ماضی الایام متعلق باشد با قبل المحبى احتراز مقصود نمیباشد.

تنبیہ : در موجب تضحیہ بودن شراء الفقیر بنیۃ الاضحیۃ اختلاف است بر وجوب وعدم وجوب بر هر دو قول شدہ است و هر دو ظاہر الروایۃ اند . والاول احوط واشہر واولی لقاعدۃ (الاحتیاط فی باب العبادات واجب) والعالی اوسع وایسر واولی لقاعدۃ (ان العذر لا یعد حق یتلفظ بصیغۃ الالتزام والایجاب) وللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم .
۷ ربیع الاول ۱۴۰۵ ہجری

ابطال یک حبیلہ در مصرف جرم قربانی در مد عطیہ

سوال : متعلق جرم قربانی در صورت های ذیل چه حکم است :

- (۱) متولیان مسجد از اهل محلہ با قیمت کم پوست قربانی را خریداری میکنند وبہ قیمت اضافہ بفروش میرسانند مصارف آنرا بر مسجد صرف میکنند وبہ قیمت کم پوست را از اهل مسجد کم خریداری میکنند.
- (۲) احياناً متولی اهل محلہ مسجد را مفت جرم را بدهند بدین فکر کہ پول را بر مسجد مصرف میکنند بلکہ احياناً بر آن تصریح نیز میکند.
- (۳) احياناً مہتمم را مجاناً میدهند بدین قصد کہ پول در مدرسه مصرف میشود.
- (۴) بعض مردم محصلین مدرسه را بنام چاندہ پوست میدهند آیا مصرف این پول بر مساجد ومدارس جواز دارد یا خیر ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : دادن پوست در تصرف فقیر یا غنی ضروری است اگر بصورت بیع ہبہ یا صدقہ باشد بعد از فروختن آن شخص ملزم بر تصدق آن نباشد در صورت سوال این حبیلہ مدرسه یا مسجد در آن چنین تملیک پیدا نشود لذا بہ کدام مقدار کہ مہتمم مدرسه یا متولی مسجد پوست را بہ فروش رساند از آن بقدر ثمن شراء بعد از

وضع پول متباقی واجب التصدق است و آن در زمره صدقات واجبه شامل گردد و ثمن وضع کرده بقدر ثمن شراء تابع اصل است .

این حیلہ نیز صحیح نیست کہ مہتمم مدرسہ یا متولی مسجد برای خویش خریداری کند بعد از فروخت آن ثمن را در مدعطیہ صرف کند زیرا بیع اول فاسد و واجب الرد است در آن شرط مصرف در مسجد یا مدرسہ شرط خرج منصوص است . یا معروف والمعروف کلمہ روط فیہ دفع البائع فیکون مفسدا للعقد

متعاقدين شدید مجرم اند بر آنها توبہ واجب است . واللہ سبحانہ و تعالی اعلم .

۲۳ ربیع الثانی ۱۳۰۸ هجری

در تصدق پوست قربانی تملیک لازمی است

سوال : یک مفتی صاحب نظر داده کہ مصرف پوست قربانی در مسجد یا مدرسہ جواز دارد زیر آن نیز صدقہ باشد بنا بر آن امام مسجد مایان پوست قربانی مردم را فراہم نموده قیمت آنرا در تعمیر مسجد و مدرسہ صرف نمود آیا این فتوی درست است ؟ اگر درست نباشد پس کسانی کہ میدانند کہ قیمت پوست مایان در تعمیر مسجد یا مدرسہ بہ مصرف میرسد آیا آنها بری الذمہ میباشند یاخیر نیز آیا در قربانی آنها اثر می افتد یاخیر ؟ بینوا توجروا **الجواب باسم ملہم الصواب :** اگر پوست قربانی در مصارف خویش بکار برده نشود بلکه آنرا صدقہ کند پس مالک نمودن شخص دیگر در آن ضروری است اگر کسی آنرا فروخت صدقہ نمودن قیمت آن بر او واجب است در آن نیز تملیک فقیر ضروری باشد و در تعمیر مسجد و مدرسہ چونکہ تملیک نباشد پس جواز ندارد کسانی کہ علم دارند بر مصرف پوست در غیر مخرج آن بذمہ آن تصدق قیمت واجب باشد تا آنکہ قربانی او درست گردد .

قال العلامة المحسني رحمہ اللہ : و يتصدق بجلدها او يعمل منه نحو غراب و جراب و قرۃ و سفر و قلوب و او يبدلہ عما ينتفع بہ بالثمن کما مر لا يحسبک کھل و لحم و نحوه کذا هم فان بيع اللحم او الجلد به ای محسبک او بدو هم تصدق بھمہ .

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ : و يتصدق بجلدها و کذا بجلالها و قلائدها فان يستحب اذا وجب بقران بجللها و بقلدها و اذا ذبحها تصدق بھلک کما فی التعار عانیۃ (رد المحتار ص ۳۰۴ ج ۴)

وقال ایضا : فی القنیۃ اشترى بلحمها ما کولا فاکله لم یجب علیہ التصدق بقیمتہ استعصافا

(ردالمحتار ص ۳۰۰ ج ۱)، وقال العلامة المحقق رحمته الله: الصدقة كالهبة بمجامع العبرع وحينئذ لا تصح غير مقبوضة (ردالمحتار ص ۳۰۳ ج ۲)

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله في ابتداء كتاب الهبة: وهي تملك العين بمجاناً (ردالمحتار ص ۳۰۰ ج ۱) وقال في باب المصروف تمتع (قوله اي مصرف الزكوة والعشر) وهو مصرف ايضاً لصدقة الفطر والكفارة والندو وغير ذلك من الصدقات الواجبة كما في القهستاني (ردالمحتار ص ۳۰۸ ج ۲)

وقال الامام الميرغني رحمته الله في رحمته الله: ولا يشتري به (اي بالجلد) ما لا ينتفع به لا بعد اسهلا كه كاخل و الا يكثر اعتبار بالمبيع بل بغيره والمعنى فيه انه تصرف على قصد التبول.

وقال العلامة ابو محمد العيني رحمته الله: (والمعنى فيه انه تصرف على قصد التبول) اي المعنى في اشتراء ما لا ينتفع به الا بعد اسهلا كه انه تصرف على قصد التبول وهو قد خرج عن جهة التبول فاذا تمولته لم يبيع وجب التصديق لان هذا الفهم حصل بفعل مكر وتعميكون عني فافهمجب التصديق (الهداية ص ۳۰۳ ج ۲)

وقال في حاشية الهداية معزياً الى الكاظمي: (قوله تصديق بضمه) لان معنى التبول سقط عن الاضحية فاذا تمولها لم يبيع انتقلت القرية الى بطله فوجب التصديق (هداية ص ۳۰۰ ج ۲)

وقال في الهندية: ويتصدق بجلدها او يعجل منه نحو غربل وخراب ولا بأس بان يشتري به ما ينتفع بعيده مع بقائه استحصاناً وذلك مثل ما ذكرنا ولا يشتري به ما لا ينتفع به لا بعد الاسهلاك نحو اللحم والطعام ولا يبيعه بغيره لانه ليحقق الدراهم على نفسه وعياله واللحم عازلة الجلد في الصحيح حتى لا يبيعه بما لا ينتفع به لا بعد الاسهلاك فلو باعها بغيره لانه ليصدق بها جاز لانه قرينة كالتصدق كذا في التبيين (عالمگیری ص ۳۰۰ ج ۱)، والله سبحانه وتعالى اعلم.

لاربع الاول ۵۷۵ هجرى

اگر در ایام اضحیه قربانی نکرد بعداً قیمت يوم الاداء را صدقه کند

سوال: کسی در ایام اضحیه قربانی نکرد بعد از آن در صورت تصدق قیمت کدام وقت معتبر است؟ آیا قیمت يوم الوجوب یا قیمت يوم الاداء؟

چونکه ضمان اضحیه در مضمون بودن مثل مفصوب قیمی میباشد پس مانندیکه در ضمان غضب يوم الغصب را اعتبار میباشد در اینجا نیز باید يوم الوجوب را اعتبار میباشد.

قال العلامة المحقق رحمته الله: وجمعب القيمة في القبي يوم غصبه اجماعاً (ردالمحتار ص ۳۰۸ ج ۲)

در زکوة سوايم قیمت يوم الاداء را اعتبار باشد تضاقای قیاس بر آن اینست که باید در اضحیه نیز قیمت يوم الاداء معتبر باشد.

قال في التنوير: وجاز دفع القيمة في زكوة وعشر وعراج وفطر لولد وكفار غير الاعناق
وقال العلامة المحسني **رحمته الله**: وتعتبر القيمة يوم الوجوب وقال يوم الاداء وفي السوائم يوم
الاداء اجماعا وهو الاصح (رد المحتار ص ۳۳ ج ۲)

در هر دو بر کدام قیاس نموده شود ؟ آیا بر ضمان غصب یا زکوة سوائم و یا حکم اضحیه
جداست از هر دو ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : مانند زکوة سوائم قیمت يوم الاداء واجب میباشد.
اشکال : در زکوة سوائم حکم بسوی قیمت منتقل نمیشود و قتیکه مالک زکوة آنرا اداء
کند اختیار دارد که حیوان را بدهد و یا قیمت آن را لذا در وقت اداء بین هر دو مساوات
لازم است بخلاف ایام اضحیه که بعد از گذشت نحر حکم بسوی نفس قیمت حیوان منتقل
میکردد . **فصار کهلک المفصوب بل کالاستهلاك.**

جواب : و قتیکه قیاس بر مفصوب درست شود که حیوان اضحیه معین باشد پس در
صورت هلاک یا استهلاك بسوی قیمت انتقال میشود در حالیکه در این مسئله این صورت
نیست کدام حیوان معین نشده در تصدق اختیار است که کدام حیوان را صدقه کند یا
قیمت آنرا بدهد لذا در وقت اداء لزوم مساوات ظاهر است.

البته اگر توسط نذر معین یا بقول معروف باشراف فقیر حیوان متعین گردد پس قیاس آن
بر مفصوب درست میباشد از آن زنده تصدق حیوان لازم گردد وبصورت استهلاك تصدق
قیمت آنروز . **والله سبحانه وتعالى اعلم .**
۱۱ ذی الحجه ۱۴۱۱ هجری

تحقیق (جعلت هذه الشاة اضحية)

سوال : در شامیه با گفتن (جعلت هذه الشاة اضحية) نذر اضحیه منعقد میگردد در زبان
فارسی چنین مضمون چگونه تعبیر شود آیا بعینه یا ترجمه همین الفاظ نذر منعقد میگردد یا
با الفاظ دیگر نیز نذر لازم گردد . بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : تکلم به الفاظ انعقاد نذر ضروری است در آن وقت چنین
الفاظ برائی التزام معروف بود واستعمال میشد در عرف ما چنین الفاظ برای التزام گفته
نمیشود لذا بر آن نذر لازم نمیگردد . **والله تعالى اعلم .**
۲۷ رجب سنه ۱۴۱۵ هجری

یک حیوان را برای عقیقہ و قربانی جمع نمودن

سوال : در یک گاؤ یک حصہ برائی قربانی و شش حصہ برائی عقیقہ گرفته شد آیا چنین نمودن درست است ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : کسیکہ حصہ قربانی را گرفته باشد حق ندارد کہ در همین گاؤ برائی عقیقہ نیز سہم بگرد و اگر چنین نمود تنها قربانی اودرست است عقیقہ آداء نمیگردد. اگر کسی دیگر در آن برائی عقیقہ سہم بگیرد در آنجا ہم در یک گاؤ تنها عقیقہ یک شخص درست میشود.

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ (قوله وان كان هريك الستة نصرا ليا الخ) وكذا لو اراد بعضهم العقیقة عن ولد قد ولد له من قبل لان ذلك جهة التقرب بالشكر على نعمة الولد ذكره محمد رحمہ اللہ (رد المحتار ص ۱۰۴ ج ۱) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۰ ذی قعدہ ۱۳۸۷ ہجری

تفصیل این مسئلہ در رسالہ دو حصہ گرفتن یک شخص در گاؤ قربانی گذشتہ است.

در عقیقہ بچہ یک گوسفند نیز کافی است

سوال : بعض افراد در عقیقہ دختر یک گوسفند و در عقیقہ بچہ دو گوسفند را ضروری میپندارند آیا چنین نمودن ضروری است ؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : در عقیقہ بچہ و دختر یک گوسفند کافی است البتہ در عقیقہ بچہ دو گوسفند بہتر است.

قال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ : وهي شاة تصلح للاهية تلذخ للذکر والا لثی سواء فرقی حبہا لیا او طبعہ بمحوضۃ او بدوہا مع کسر عظامہا ولا و اتخاذ دعوة اولادہ قال مالک رحمہ اللہ وسنن الشافعی واحمد رحمہما اللہ تعالی سنة مؤکدہ شاتین عن الغلام وشاة عن الحارۃ غرر الافکار ملخصا والله تعالی اعلم (رد المحتار ص ۱۰۳ ج ۱) والله سبحانه وتعالى اعلم.

۲۳ ذی قعدہ ۱۳۸۷ ہجری

عقیقہ نمودن بعد از بلوغ و بعد از وفات

سوال : آیا بعد از بلوغ و یا بعد از وفات عقیقہ یک پسر درست است یاخیر؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : بعد از بلوغ درست است اما بعد از انتقال درست نباشد

۵ / محرم سنہ ۹۰ ہجری

زیرا عقیقہ رد ہلأ ست. والله تعالی اعلم .

جمع نمودن اضحیه، عقیقه و ولیمه در یک گاؤ

سوال : حکم صورتهائی سه گانه ذیل چه گونه است :

(۱) اول در یک گاؤ یک شخص بزرائی و دوهم برائی ولیمه سهم گرفت.

(۲) یک شخص برائی ولیمه و شخص دوهم برائی عقیقه.

(۳) یک شخص برائی قربانی دوهم برائی ولیمه و سوم برائی عقیقه بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : هر سه صورت جواز دارد :

قال العلامة ابن عابدین رحمته الله (قوله وان كان شريك السنة نصرانياً الخ) وكذا لو اراد بعضهم العقيقة عن ولد قد ولد له من قبل لان ذلك جهة التقرب بالشكر على نعمة الولد ذكره محمد رحمه الله تعالى ولم يذكر الوليمة وينبغي ان يجوز لامها تقام شكر الله تعالى على نعمة الكساح ووردت بها السنة فاذا قصد بها الشكر او اقامة السنة فقد اراد القرية (رد المحتار ص ۲۰۰ ج ۱) والله سبحانه وتعالى اعلم
 ۳۰ جمادی الاولی ۱۳۹۹ هجری

میده نمودن استخوان حیوان عقیقه جواز دارد

سوال : در اعلاء السنن در صفحه ۱۱۵ ج ۱۷ میده نمودن استخوان حیوان عقیقه را خلاف

اولی فرموده و از این حدیث استدلال نموده. ولهم یكسر لها عظم فیاكل ویطعم ویصدق.

در حالیکه در صفحه ۲۶۳ ج ۸ کفایة المفتی آمده که بعض افراد از میده نمودن

استخوان منع میفرمایند مگر این ممانعت کدام سندی ندارد نیز مفتی محمد شفیع رحمه

الله میده نمودن استخوان حیوان را جواز داده برای کرم با رفع این تعارض مایانرا

مطمئن سازید. بینوا توجروا.

الجواب باسم ملهم الصواب : بین جواز و خلاف اولی تعارض نیست :

و در کفایة المفتی نفی سند ممانعت آمده یعنی کسر عظام را ممنوع و ناجائز گفتن کدام

سندی ندارد نفی خلاف اولی را نه فرموده :

خلاصه اینکه حکم عدم کسر وجوبی نی بلکه استحبابی است در صورتیکه عوام آنرا

رد نموده اند. نزد حنفیہ ومالکیہ در عدم کسر فضیلتی نباشد پس نزد آنها این حدیث غیر ثابت و یامؤل است.

قال ابن عابدین رحمہ اللہ معریا الی طرر الافکار: وہی شافعیہ تصلیح للاضحیۃ تذبح للذکر والانثی سواہ فرقی
لحمہا یداً او طبعہ بمحوضۃ او بدوہا مع کسر عظمہا اولاً و اتخاذ دعوۃ اولاً و بہ قال مالک رحمہ اللہ
(رد المحتار ص ۱۰۷ ج ۵) واللہ سبحانہ وتعالی اعلم.

۳ شعبان ۱۴۴۷ھ جری

قنبیہ

تحقیق نزد امام اعظم رحمہ اللہ این است کہ عقیقہ در ابتدائی اسلام بود اما بعداً منسوخ گردید بعض علماء بعید از قیاس در قول امام رحمہ اللہ تعالی تاویلات میکنند اما بلا مشبہ مذهب امام رحمہ اللہ این است کہ عقیقہ منسوخ شدہ لذا احکام مذکورہ تفصیلات وتقییدات در این مورد در کتب فقہ ہمہ بی معنی است بعداً بندہ طبق این تحقیق رسالہ مدلل ومفصل را در اعلاء السنن بدست آورد تفصیل انشاء اللہ در تتمہ بہ نظر آید.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿وَقَنَلُوهُمْ حَقًّا لَا تَكُونُوا فِتْنَةً وَيَكُونُوا الَّذِينَ كَلَّمَهُ اللَّهُ﴾

و بهنجید با کفار تا آنکه فساد باقی نماند و همه حکم مر خدا را باشد.

﴿وَمَا تَقْتَتِلْهُنَّ إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْ وَإِلَيْهِ أَهْبْ﴾

نَمِيَّةُ الْخَيْرِ فِي التَّضَحِّيَةِ عَنِ الْغَيْرِ

«تفصیل صورتهای جائز و ناجائز قربانی عوض غیر»

حکم قربانی نمودن از طرف غیر

سوال : در صورتیکه در یک گاز در قربانی برای یک شخص غائب بدون امر او سهم گرفته شود آیا در این صورت قربانی او و قربانی شرکاء دیگر درست میگردد و یا خیر ؟
 بینوا توجروا

الجواب باسم ملهم الصواب : (۱) فی الهدیة اذا ضحی بشاة لنفسه عن غیره بأمر ذلك الغیر او بغیر امره لا یموز لانه لا یمکن تمویز التضحیة عن الغیر الا بالثبات المملک لذلك الغیر فی الشاة ولین یضحی المملک له فی الشاة الا بالقبض و لن یوجد قبض الامر ههنا لا بنفسه و لا بدائه کذا فی الذخیرة (عالمگیریة ص ۴۰ ج ۵)

(۲) و فیها ایضا ولو ضحی بدنته عن نفسه و عرسه و اولاده لیس هذا فی ظاهر الروایة و قال الحسن بن زیدادی کتاب الاحیة ان کان اولاده صغارا جاز عنه و عنهم جمیعاً فی قول ابی حنیفة و ابی یوسف رحمهما الله تعالی و ان کانوا کباراً ان فعل بأمرهم جاز عن الكل فی قول ابی حنیفة و ابی یوسف رحمهما الله تعالی و ان فعل بغیر امرهم او بغیر امر بعضهم لا یموز عنه و لا عنهم فی قولهم جمیعاً لکن لان نصیب من لم

یأمر صار یحما فصار الکل یحما ولی قول الحسن بن زیاد رحمہ اللہ اذا ضعی بدنة من نفسه وعن محبة من اولاد الصغار وعن امر ولیدة بأمرها او بغیر امرها لا یجوز عنه ولا عنهم قال ابو القاسم یجوز عن نفسه کذا فی فتاوی قاضی خان. (عالمگیری ص ۳۰۰ ج ۱)

(۳) وقال العلامة ابن عابدین رحمہ اللہ ولو ضعی ع اولادہ الکبار وزوجته لا یجوز لایحکمهم وعن الثانی رحمہ اللہ انه یجوز استحسانا بلا ائمه برأیة قال فی الذخیرة ولعلہ ذهب الی ان العادة اذا جری عن الاب فی کل سنة صار کلاثن منهم فان کان علی هذا الوجه استحسنه ابویوسف رحمہ اللہ فهو مستحسن امر (ردالمحتار ص ۳۰۳ ج ۱)

(۴) وقال ایضاً (قوله وعن مبیع) ای لو ضعی عن مبیع وارثه بأمره الزمه بالتصدق بها وعدمه الاکل منها وان تبرع بها عنه له الاکل لانه یقع علی ملک الذابح والثواب للمبیع ولذا لو کان علی الذابح واحدة سقطت عنه اضمیته کما فی الاجناس قال الشر لیلالی لکن فی سقوط الاضحیة عنه تأمل اها قول صرح فی فتح القندیر فی الحج عن الغیر بلا امر انه یقع عن الفاعل فیسقط به الفرض عنه وللآخر الثواب فراجعہ (ردالمحتار ص ۳۰۳ ج ۱)

از عبارات فوق امور ذیل ثابت میگردد :

(۱) اول قربانی نفلی بدون امر نیز از طرف غیر جائز است . للروایة الرابعة . البته اگر کسی در یک گاؤ با سهم خویش برانی غیر در قربانی نفلی یا عقیقه سهم بگیرد چونکہ این شخص شخصا مالک آن سهام است بناء بر قول راجح همه سهمها یکجا نموده یک اضحیه محسوب میگردد .

قال فی العلائمة ولو ضعی بالکل فالکل فرض کار کان الصلوة (ردالمحتار ج ۱ ص ۲۲۲)

بناء بر آن این قربانی اگر نفلی باشد یا واجبی پس حق دارد کہ ثواب آنرا بہ کسی ببخشد . لما فی الروایة الرابعة

(۲) اگر در قربانی واجبی گوسفندش را با اجازه یا بدون اجازه غیر عوض او ذبح کند قربانی غیر درست نیست . للروایة الاولى .

البته اگر بہ امر غیر برہ را خریداری کند قربانی درست است زیرا کہ مامور شراء وقبض وکیل آمر باشد لذا در آن ملک آمر ثابت گردید .

(۳) بہ امر غیر در گاؤ برایش حصہ گرفت قربانی همه درست باشد للروایة الثانية .

در این صورت در گاؤ ملک غیر ثابت شد اگر از غیر قیمت را وصول کند بیع درست باشد در غیر آن ہبہ باشد و در ہبہ المشاع قبض شرط نیست .

(۴) بلا امر در گاؤ برای کسانی حصہ گرفت کہ از طرف انها معمول قربانی را داشت قربانی ہمہ درست اس للروایۃ الثالثہ .

(۵) بلا امر برای کسی حصہ گرفت کہ از طرف او معمول قربانی نبود پس قربانی این شخص درست نیست للروایۃ الثانیۃ والثالثہ .

و آیا قربانی دیگر شرکاء درست است یا خیر ؟

در روایت ثانیہ تصریح عدم جواز آمدہ و روایت رابعہ مقتضی جواز است .

در ایہ نیز جواز معلوم شود زیرا کہ ذابح مالک حصہ سسی حیوان نیز است پس ہیج دلیل عدم جواز قربانی او وجود ندارد .

در امداد الفتاوی مولانا ظفر احمد رحمہ اللہ پر جواز فتوی دادہ و مسئلہ روایت ثانی را اختلافی قرار دادہ قول جواز ابوالقاسم راترجیح دادہ اہا بہ نظر من انها در این مسئلہ تسامح نمودہ اند زیرا کہ در روایت ثانیہ دو مسائل مذکور است قول ابوالقاسم بامسئلہ ثانیہ تعلق دارد .

وزیر بحث مسئلہ اولی ست کہ در آن اختلاف نیست بلکہ فی قولہم جمیعاً تصریح آمدہ علت فرق بین ہر دو روایات اینست کہ در روایت رابعہ بیان نقل قربانی غیر آمدہ کہ حقیقتاً از طرف ذابح باشد تنها ثواب آن بہ غیر دادہ شود پس نیت از جانب غیر مستلزم نفی حصہ طرف خویش نباشد .

و در روایت ثانیہ نیت قربانی واجب از طرف غیر را نمودہ از طرف خویش نفی آن حصہ را نمودہ پس این محض لحم باشد و ذبیح گاؤ برای لحم معروف و یک امر مقصود و مستقل باشد بخلاف ارکان حج کہ بدون آن در ادای حج کدام امر مقصودی مفید نیست پس در صورت حج عن الغیر بلا امر بہر صورت حج فاعل درست است اگر کہ نیت ادای فرض را از جانب غیر داشتہ باشد . فقط واللہ سبحانہ وتعالی اعلم .

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

﴿وَمَا تَوْفِيقِي إِلَّا بِاللَّهِ عَلَيْهِ تَوَكَّلْتُ وَإِلَيْهِ أُنِيبُ﴾ .

دو سهم یک تن در قربانی گاؤ

- بار اول توضیح زاویہ خفی .
- تحقیق انیق و تدقیق عمیق .
- بحث منفرد در پرتو حدیث و فقہ .
- فیصلہ نقل و عقل، روایت و درایت

دو حصہ یک شخص در قربانی گاؤ

«در این حدیث این سخن ثابت گردیده است کہ در یک گاؤ یا یک شتر برای یک شخص اضافہ از یک سهم دیگر چیزی نمیباشد»

لذا : پس اگر کسی گاؤ یا شتر کامل را قربانی نمود در مجموع یک قربانی محسوب میشود، هفت قربانی محسوب نمیشود

گرفتن حصہ ایصال ثواب یا عقیقہ از طرف یک شخص همراهی قربانی در یک گاؤ

سوال : کسی در یک گاؤ علاوہ سهم واجبی خویش برای ایصال ثواب حصہ نفلی را نیز گرفت یا برای عقیقہ حصہ گرفت پس تحقیق چیست؟ اگر کسی گاؤ کامل را ذبح نمود پس آیا حقدار یک قربانی باشد و یا حقدار هفت قربانی؟ بینوا توجروا

الجواب باسم ملہم الصواب : اگر کسی بہ تنہاگی یک گاؤ را ذبح کند پس نزد بعض یک حصہ آن واجبی و شش آن نفل میباشد اما قول عامۃ المشائخ اینست کہ در تمام

گاویک قربانی اداء شود بر همین فتوی است.

قال الامام المحصلي رحمته الله: ولو هضى بالكل فالكل فرض كالركن الصلوة

وقال العلامة ابن عابدین رحمته الله: الظاهر ان المراد لو هضى بهدنة يكون الواجب كلها لا سبعة بديل
قوله في الخاتمة ولو ان رجلا موسر هضى بهدنة عن نفسه خاصة كان الكل اضحية واجبة عند عامة العلماء
وعليه الفتوى اذ مع انه ذكر قبله بأسطر لو هضى الفئ بشاتين فالزيادة تطوع عند عامة العلماء فلا بد
قوله كان الكل اضحية واجبة ولا يحصل تكرار بين المسالتين فافهموا لعل وجه الفرق ان الضحية
بشاتين تحصل بفعلين منفصلين و اراقة دميتين فيقع الواجب احدهما فقط والزيادة تطوع بخلاف
الهدنة فانها بفعل واحد و اراقة واحدة فيقع كلها واجبا هكذا مظهری (رد المحتار ص ۳۰ ج ۵)

اما اینکه یک شخص در یک گاؤ نیت قربات مختلفه را کند آیا معتبر باشد یا غیر معتبر؟
یعنی طبق نیت او هفت قربانی اداء میشود و یا یک قربانی؟

در این مورد جزیه صریح فقه بنظر نرسید بنا بر دلائل ذیل عدم اعتبار نیت تعدد بنظر رسد.

(۱) عبارت مذکوره علانیه و شامیه: عموم و لو هضى بالكل فالكل فرض كالركن الصلوة الخ.

(۲) در حدیث وفقه اجزاء عن السبعة مذکورست ثبوت تعدد جهات شخص واحد موجود

نیست.

(۳) ذکر صحت جهات مختلفه در کتب فقه تحت اجزاء عن السبعة موجود است.

(۴) در شامیه و غیره آمده: وكلها الوارد بعضهم العقيقة: اگر مقصود بیان نیت شخص

واحد اضحیه و عقیقه باشد پس لازم بود اضافه نمودن لفظ ایضاً:

(۵) در چندین کتب تصریح جهات مختلفه از طرف اشخاص مختلفه آمده:

اراد بعضهم الاضحية و بعضهم جزاء الصيد الخ (عالمگیری ص ۲۰۰ ج ۵)، (خاتمه بهامش

العالمگیری ص ۲۰۰ ج ۵، بدائع ص ۱۰۰ ج ۵، شلی علی تمییز الحقائق ص ۱۰۰ ج ۱، الجوهر فی الدیور بهامش

مختصر القدوری ص ۲۰۰)

ازینجا معلوم شد که تعدد نیت را اعتبار نباشد این نیز تحت کلیه و لوضوحی بالکل - الخ

داخل است.

(۶) باوجود موقع بیان در تمام کتب فقه کاملاً از آن سکوت ورزیده شده است.

(۷) قال الامام قاضیها رحمته الله: سبعة اشتروا بقرة للاضحية فتوى احدهم الاضحية عن نفسه

لهذه اسنة ونوى اصحابه الاضحية عن السنة المأخوذة قالوا تجوز الاضحية عن هذا الواحد ولو نية اصحابه
للسنة المأخوذة باطلة وصاروا معطوعين ووجبوا الصدقة عليهم بلحمها وصل الواحد ايضا لان نصيبه
شائع ولو اشترى بقر الاضحية ونوى السبع منها لعامة هذا وستة اسباعه عن السلخين المأخوذة لا يجوز
عن المأخوذة ويجوز عن العام (عالية بها مشى الهدية ص ۳۰ ج ۲)

در این جزیه بصورت تعدد اشخاص بنیت اضحیه ماضیه و قروح تطوع مذکورست اما
بصورت توحید شخص ذکر و قروح تطوع نیامده ازینجا ثابت شد که در صورت توحید مالک
تعدد نیت غیر معتبر باشد و همه گاؤ اضحیه واجبه محسوب میشود.

و در صورت تعدد اشخاص من لحم واجب التصدق میباشد یعنی در اراقه نیت سنین
ماضیه (سالهای گذشته) غیر معتبر باشد و در لحم معتبر باشد اما در صورت شخص واحد
وجوب تصدق مذکور نیست.

با این فرق واضح گردید که تعدد نیت را اعتباری نیست و اگر نه در صورت توحید
شخص لحم نیز واجب التصدق میباشد.

یکی از طلاب را از جزئیة خانیه درباره معتبر بودن تعدد نیت اشتباه شده است لذا
توضیح آن در اینجا میکنیم .

هو حی بدنة عن نفسه وعن ستة من اولاده لیس هذا فی ظاهر الرواية وقال الحسن بن زياد رحمهما الله فی
کتاب الاضحية له ان کان اولاده صغارا جازعہ وعنهم جمیعاً فی قول ابی حنیفة و ابی یوسف رحمهما الله
تعالی وان کلاهما کبار ان فعل بامرهم جاز عن الكل فی قول ابی حنیفة رحمهما الله وان فعل بغير امر بعضهم لا
يجوز لانه ولا عنهم فی قولهم جمیعاً لان نصيب من امر بامر صار لحمًا فکان الكل لحمًا. (عالية بها مشى
الهدية ص ۳۰ ج ۲)

در این جزئیة از جانب اولاد صغار تضحیه بصورت تملیک مراد باشد. لذا بنا بر تعدد
املاک قربانی همه درست است، بر تملیک شواهد ذیل است :

(۱) مفهوم متبادل تضحیه عن الحي وطريقه عام و معروف بصورت تملیک باشد نی ایصال
ثواب تملیک ذایع .

(۲) این جزیه از جانب صغیر مبنی است بر قول وجوب تضحیه و اضحیه واجبه بدون
ملک اداء نمیگردد .

قال الامام قاضیہان رحمہ اللہ تعالیٰ: قال الامام قاضیہان رحمہ اللہ: ولی الولد الصغير عدداً فی حنیفہ
 رحمہ اللہ روایتان فی ظاہر الروایۃ یتصح ولا یجب بخلاف صدقة الفطر وروی عن الحسن عن ابی حنیفہ
 رحمہ اللہ انه یجب ان یطعم عن ولده الصغير وولد ولده الذی لا اب له والفتویٰ علی ظاہر الروایۃ فان کان
 للصغير مال قال بعض مشایخنا یتیح یجب علی الاب والوصی فی قول ابی حنیفہ رحمہ اللہ ان یطعم من مال
 الصغير قیاساً علی صدقة الفطر ولا یتصدق بل یأکل الصغير فان فضل فی لا یمكن ادخاره
 یعتري بذلك ما یلتفع بعینه (عائنیۃ بیامض الہندیۃ ص ۳۳ ج ۲)

(۳) اگر این جزیہ تعلق داشته باشد با ایصال ثواب تملک ذابح پس در تضحیہ عن الکبار
 اذن شرط نگردیدہ اشتراط اذن تنها بصورت تملیک مراد است .
 اگر علی سبیل النزول این شواہد را برای اثبات تملیک ناکافی تسلیم کنیم باز ہم
 احتمال تملیک باقی باشد کہ کافی است ایصال استدلال را .

علاوہ ازین در این جزیہ عدم تملیک تسلیم نمودہ شود باز ہم تنها واجبات متعدده در آن
 ثابت شود واجبات باہم تزام دارد اما در نقل تزام صلاحیت واجب را نداشته است . فافترقا
 مفتی عبدالستار صاحب رحمہ اللہ از خیر المدارس ملتان ازین جزیہ برای ترک استدلال
 ہمین توجیہ را بیان نمودہ این بحث را بغرض تحقیق در خدمت چندین مفتی های دین
 اسلام عرض نمودم کہ در آن جوابات از مفتی محمود حسن صاحب گنگوہی دارالعلوم
 دیوبند مفتی نظام الدین صاحب دارالعلوم دیوبند مفتی جمیل احمد تھانوی صاحب جامعہ
 اشرفیہ لاہور و مفتی عبدالستار صاحب از خیر المدارس ملتان وصول گردید و آنرا مزید
 توثیق داد کہ در حدیث وفقہ ثبوت اعتبار تعدد نیت نیامدہ معہذ اینہا تعدد نیت را با تعدد
 املاک الحاق نمودہ اند و نیات مختلفہ را افراد اعتباری قرار دادہ اند جواز تحریر فرمودہ اند
 این امر ملحوظ گردانیدہ شدہ کہ این الحاق و افراد اعتباری در حدیث وفقہ هیچ ثبوت
 ندارد پس این نظریات شخصی اینہاست .

خاتمة الکلام

با معیت قربانی واجبی حصہ عقیقہ یا ایصال ثواب نفلی بر ای بحث اثر انداز نیست زیرا
 کہ عقیقہ واجب نباشد اگر باشد یا نباشد و ایصال ثواب در قربانی واجبی نیز نمودہ شود لذا
 مقصد ایصال ثواب بہر صورت حاصل میشود البتہ با تضحیہ در مورد یکجا نمودن دم شکر

و دم جنایت بحث مؤثر نموده شود.

چونکہ بدون تعدد نیت نیز یک قول مرجوح تعدد نیز آمده و فتاویٰ معاصرین نیز در تعدد نیت اعتبار داده شده علاوه ازین در آن ابتداء عام باشد و در قول عدم جواز جرح عظیم باشد لذا در یک گاو از طرف شخص واحد قول جواز را در مورد یکجا نمودن نیت اضحیہ دم شکر و دم جنایت انسب و او سع است.

بعد ازین تحریر دوم مفتی محمود حسن از دارالعلوم دیوبند موصول گردید در آن این عبارت ملتقی الأبحر را نقل نموده :

وان ما من احد سبعة وقال ورثته الذموها عنكم وعنه صح و كذا لو ذبح بدنع عن اضحیه و متعة و قران در نظر بنده ازین عبارت نیز استدلال تام نباشد زیرا که در آن صیغه ذبح مجهول است تذکیر عامل مؤنث لفظی جواز دارد برای ابصال استدلال انشاء احتمال کافی است و در اینجا متبادر همین است زیرا که در مسئله متقدم بر تعدد اشخاص تصریح آمده که بر آن قرینه باشد که در این مسئله نیز تعدد اشخاص مراد است .

قرینه دوم اینست که در کتاب دیگری ثبوت شخص واحد بنظر نرسید لذا مقتضی مطابقت با عبارت عامه اینست که این صیغه مجهول است مانندیکه تحت قول مذکور در مجمع الانهر فرموده : مع اختلاف جهات قریبه (ملتقى الاحمر مع شرح مجمع الانهر ص ۱۰۱ ج ۲)

از ضمیر جمع (قریبه) ثابت میشود که نزد شارح این مسئله نیز برای تعدد اشخاص کافی باشد .

علاوه از آن بنده سابق تحریر نموده بود که واجبات متعدد باهم صلاحیت تزاحم را دارند بخلاف تزاحم النفل بالواجب، لذا در آن با اضحیہ واجبه صحت حصه نافله ثابت نمیشود طبقیکه حضرت مفتی صاحب جزیه مذکوره را نقل نموده بعد از آن متعلق مسئله زیر بحث شخصاً فرموده : (حکم آن صراحة) در کتب فقه بنظر نرسید :

این چنین نظر مفتی عبدالستار صاحب در فوق گذشت :

بعد از تحریر مذکوره بنده در خدمت مفتی عبدالستار صاحب مینویسد که در جزیه ملتقى الأبحر :

صیغہ (ذبیح) مجهول است از آن استدلال تام نیست در جواب مفتی صاحب نویسد :
اگر (جزیہ ملتقی الابحر) بہ صیغہ مجهول است از آن صراحتہ از طرف شخص واحد ہر
تعدد جہات استدلال قوی نباشد .

علاوہ ازین در نظرم چیزی دیگری متعلق این جزیہ می رسد کہ شخص واحد بیک وقت
نمی تواند تا متعہ و قرآن کند .

ازینجا جزئیہ ہر آنہ با تعدد اشخاص متعلق است، مجهول نمودن آن ہر شخص واحد
هیچ امکان ندارد پس ہر آنہ این جزیہ متعلق تعدد اشخاص است، امکان حمل آن ہر شخص
واحد نمی باشد .

خلاصہ اینکہ تا اینجا در مورد صحت واجبات متعدد کدام جزیہ صریح بنظر نرسید
وتزاحم النفل بالواجب نیز از آن ابعاد است . پس جواز آن چگونه ثابت شود . واللہ سبحانہ
وتعالی اعلم .
ربیع الآخر ۱۴۱۰ھ

تمت بالغیر

«جلد ہفتم بہ پایان رسید»

وصلی اللہ تعالی علی خیر خلقہ محمد وعلی آلہ واصحابہ وسلم اجمعین برحمتک یا ارحم الراحمین

فہرست مضامین

صفحہ	موضوع
۳	بابُ الربا والقمار .....
۳	تفصیل نساء در حصہ بیع بالجنس مکیلات وموزونات .....
۴	استقراض مکیلات وموزونات جواز دارد .....
۴	بہ قصد حفاظت در بانک باز نمودن اکاؤنت .....
۵	گذاشتن پول سود در بانک جواز ندارد .....
۷	ترک نمودن سود در بانک غیر مسلم .....
۸	تنبیہ .....
۸	نہادن مال یتیم در بانک وحکم سود آن .....
۸	گرفتن سود برای نفع مساکین .....
۹	سود گرفتن از کفار در دارالحرب .....
۹	اداء نمودن انکم تکس از سود بانکی .....
۱۰	معاش حارس وپہرہ دار بانک حرام است .....
۱۰	دادن نوت بر قیمت اندک .....
۱۱	مثل سوال بالا .....
۱۱	معاملہ قرض در ظرف معین .....
۱۱	حکم بیمہ ((گرو نمودن نفس خویش)) .....
۱۲	استخوان بازی قمار است .....
۱۲	بیمہ جہت علاج .....
۱۳	بیمہ کاری موثر .....
۱۶	خریداری تکت ہلال احمر .....

۱۳	خریداری نکت انعامی
۱۴	اداء نمودن پول سود در بیمہ جواز ندارد
۱۴	حکم ایل سی
۱۵	مثل سوال بالا
۱۶	زیادۃ البدل لاجل الآجل
۱۶	حکم زیاد نمودن قیمت جهت قرض
۱۶	زیاد نمودن ثمن بتا بر قرض
۱۶	سوال مثل بالا
۲۱	حکم سود و زکوۃ بر پراویدنت فند
۲۲	حکم زکوۃ و سود بر پراویدنت فند
۳۴	تحقیق
۳۴	مسئلہ زکوۃ
۳۴	مسئلہ ربا
۳۵	حکم نوت کاغذی و حکم کرنسی
۳۷	انقلابات و تبدیلی ها در نظام کرنسی جهان
۴۳	نظر ما در حصہ مسئلہ زیر بحث
۴۶	نوت کرنسی و زکوۃ
۴۶	تبادلہ نوت با نوت
۴۶	تبادلہ کرنسی نوت یک کشور در بین خود
۵۰	در این مسئلہ قول مفتی بہ و راجع
۵۲	تبادلہ کرنسی ممالک مختلف در بین خود
۵۴	تبادلہ نمودن کدام کرنسی بدون قبضہ
۵۵	تبصرہ
۶۲	یک جزئیہ تنویر الابصار
۶۴	طریقہ درست مبادلہ و یا بیع

۶۶	مبادلہ نوتہا ((حوالہ))
۶۶	مجموعہ تحقیقات متفرقہ در ادوار مختلفہ
۶۶	مبادلہ نوت ہای حکومت ہای مختلف
۶۷	مثل سوال بالا
۶۸	تبادلہ نوت پاکستانی با دالر
۶۸	حکم حوالہ
۶۹	سوال مثل بالا
۶۹	سوال مثل بالا
۷۰	سوال مثل بالا
۷۳	مثل سوال بالا
۷۸	نظام بانکی بلا سود
۷۸	آئنہ ادوار
۸۰	نکات متعلقہ مشارکہ
۸۱	قاعدہ شرکت در نفع ونقصان
۸۳	مربعہ مؤجلہ
۸۴	طریقہ کار مجوزہ مربعہ مؤجلہ
۸۶	کرایہ داری
۸۶	خریداری مکان (تعمیر) وغیرہ
۸۷	خریداری از عمیل
۸۷	سروس چارج
۸۷	نوت ضروری
۸۸	اشکالات حضرت مولانا مفتی عبدالواحد صاحب
۸۹	ضمیمہ : طرق متبادل پروژہ ہای سودی
۹۳	بشارۃ اللہی لا کل الربوا
۹۴	نظام معشیت اسلام

۹۵	تفسیر رب
۱۰۱	درس عبرت
۱۰۸	نقصانات معاشی
۱۱۰	من را با دیدہ عبرت نگاہ کنید
۱۱۱	انتہای بہیمیت
۱۱۳	تلبیس های ملحدین سود خوران
۱۱۶	وعیدات دیگر بر حرام خوری
۱۲۰	بابُ القرض والذین
۱۲۰	استقراض مکیلات وموزونات جواز دارد
۱۲۰	حبلہ جواز صلح عن الدین در تخارج
۱۲۱	زیور طلا را بہ قرض دادن وقیمت آنرا پس گرفتن
۱۲۲	تدبیر وصول نمودن قرض
۱۲۲	بعد از قرض دادن سکہ (پول) تبدیل گردید
۱۲۳	بشرط کمیشن در حیوان قرض دادن بہ قصاب
۱۲۳	دین را بہ قیمت کم بہ دست غیر مدیون بہ فروش رسانیدن
۱۲۴	در قرض تاجیل باطل است
۱۲۶	العَطَا مِنَ الْمُؤَجَّلِ بِشَرَطِ اَدَايَةِ الْمُعَجَّلِ
۱۲۶	اسقاط حصہ دین بہ شرط تعجیل
۱۳۰	اداء القرض من الحرام
۱۳۰	اداء قرض از مال حرام درست نیست
۱۳۵	بابُ الكفالة والحوالة والوكالة
۱۳۶	حکم حوالہ
۱۳۶	حکم اجر مروج کفیل در ممالک عربیہ
۱۳۶	وکیل نابالغ حق فروختن زمین را ندارد
۱۳۸	کتابُ القضاء والدعوى والشهادات

۱۳۸	قضاء علی الغائب بضرورت جائز باشد .....
۱۳۸	حکم قضاء بشہادۃ الزور .....
۱۳۸	سوگند دادن بہ شاہد .....
۱۳۹	مثل سوال بالا .....
۱۳۹	باوجود موجودیت شاہدان مدعی فیصلہ حلف برداشتن بر مدعی علیہ .....
۱۳۹	قضاء بعلم القاضی معتبر نیست .....
۱۴۰	فیصلہ بر حلف مدعی خطا است .....
۱۴۰	دعوی خریداری از مورث .....
۱۴۱	طفل نابالغ را با شہادت بالغ تثبیت نمودن درست نباشد .....
۱۴۱	در وقت تحمل شہادت بلوغ شرط نیست .....
۱۴۲	بعد از موت بائع مشتری بر ورثہ جهت استحقاق مبیع دعوی نمود بر رجوع ثمن .....
۱۴۲	اختلاف مدیون و دائن در ادای قرض .....
۱۴۲	دعویہ ہبہ در مال مورث .....
۱۴۳	در طلاق یک شہادت کافی نیست .....
۱۴۳	شہادت طامع قبول نیست .....
۱۴۴	شہادت دشمن قبول نیست .....
۱۴۴	شہادت ریش تراش قبول نیست .....
۱۴۴	شہادت فاسق .....
۱۴۵	بعد از طلاق خانم بر شوہر دعوی متاع را نمود .....
۱۴۵	در وقت شہادت در حضور قاضی ارشاد نمودن بہ مدعی و مدعی علیہ ضروری است با دو شتر مادہ یک چوپہ ہست، صاحب ہر شتر بر آن دعوی دارد .....
۱۴۶	دعوی زوجین بر متاع .....
۱۴۶	دعوی قرض بر میت .....
۱۴۷	بوقت عقد زیورات تسلیم شدہ بہ خانم ملکیت از کہ می باشد ؟ .....
۱۴۸	بحث مفصل در حصہ دعویہ نسب و مدت سماع .....

۱۵۱	قانون عدم سماع دعوی بعد از سه سال خلاف شرع است
۱۵۱	شہادت شاہد وعدہ معاف مردود است
۱۵۲	در شہادت علی القول اختلاف زمان و مکان مضر نیست
۱۵۲	قسم نمودن بر فعل غیر
۱۵۳	بنا بر کاغذات سابق حکومتی قبضہ دیرینہ حجت نیست
۱۵۴	شہادت کسیکہ پردہ شرعی را مراعت نمیکند مردود است
۱۵۷	آن رشتہ داران قریبی کہ پردہ نمودن از آنها فرض است
۱۵۷	شہادت تصویر گران مردود است
۱۵۸	وعیدات بر تصویر
۱۵۹	شہادت کسی کہ تلویزون را مشاہدہ میکند مردود باشد
۱۶۰	کتاب الصلح
۱۶۰	در تخارج حیلہ جواز صلح عن الدین
۱۶۲	چہار مسائل اہم تخارج
۱۶۷	مسئلہ زیر بحث
۱۶۸	صلح فاسد
۱۶۹	جواب از جامعۃ الاسلامیہ بنوری تاوان
۱۷۱	کتاب المضاربت
۱۷۱	حکم مضاربت فاسدہ
۱۷۲	مثل سوال بالا
۱۷۳	خرج وصول ثمن در مضاربت بر کہ ہا باشد
۱۷۴	حکم نفقہ مضارب
۱۷۴	تفصیل نقصان در مضاربت
۱۷۴	مثل سوال بالا
۱۷۵	شرط عمل بر رب المال مفسد عقد می گردد
۱۷۵	تعیین نفع در مضاربت جواز ندارد

۱۷۶	سپردن رأس المال بہ مضارب در مضاربت شرط است
۱۷۶	فیصدی منافع در مضاربت ضروری است
۱۷۶	مخالفت نمودن از شرط مضاربت
۱۷۷	معاملہ نمودن مضارب بانفس خویش و با اصول و فروع خویش
۱۷۸	بہ کرا گرفتن مضارب دکان خویش را
۱۷۹	کتاب الودیعۃ والعاریۃ والہبۃ والصدقۃ
۱۷۹	نہادن ودیعت نزد نابالغ درست است و باترک حفظ آن ضمان لازم میگردد
۱۷۹	مستعار گرفتن حیوان برای شیر دوشیدن
۱۸۰	دادن چیز مستعار بہ شخص دیگر
۱۸۰	حکم ضیاع امانت
۱۸۱	مثل سوال بالا
۱۸۱	غفلت مستودع موجب ضمان است
۱۸۲	ہبۃ الصغیر جواز ندارد
۱۸۲	ہبۃ بدون قبض معتبر نباشد
۱۸۳	رجوع در ہبۃ
۱۸۳	مثل سوال بالا
۱۸۳	ہبۃ المعنویہ
۱۸۴	ہبۃ چیز مشترک
۱۸۴	تفاضل در ہبۃ اولاد
۱۸۶	دادن صدقہ نفلی بہ ہاشمی جواز دارد
۱۸۶	در صورت ہبۃ دادن بہ نابالغ قبضہ پدرش کافی است
۱۸۷	بر نابالغ زکوٰۃ و قربانی واجب نیست
۱۸۷	ہبۃ بالشرط
۱۸۷	مثل سوال بالا
۱۸۸	در ہبۃ بالعوض نیز شیوع مانع صحت است

۱۸۸	..... باکلمہ (گذاشتم) ہبہ درست نمیشود
۱۸۹	..... آیا در ہبۃ المشاع قبضہ و تصرف مثبت ملک میباشد یا خیر ؟
۱۸۹	..... حکم ہبۃ المشاع بعد القسمۃ
۱۹۰	..... تفصیل قبض الہبۃ
۱۹۰	..... بہ رعایت گرفتن چیز نابالغ جواز ندارد
۱۹۲	..... کتاب الاجارۃ
۱۹۲	..... اجارہ را بدین شرط گرفتن کہ اگر قبل از اتمام کار رفت حقدار اجورہ نمیباشد
۱۹۲	..... زمینکہ در آن درخت باشد اجارہ آن جواز ندارد
۱۹۴	..... حیلہ بہ مقاطعہ دادن باغ
۱۹۵	..... مقاطعہ بدین شرط کہ مقاطعہ دار زمین را ہموار کند فاسد است
۱۹۶	..... بر زمین گرفته شدہ برای زراعت تیار نمودن داشت خشت
۱۹۸	..... بیع زمینیکہ دادہ شدہ باشد بر مقاطعہ موقوف است
۱۹۸	..... اجرت دلال جواز دارد
۱۹۹	..... سوال مثل بالا
۱۹۹	..... تعیین اجورہ دلالی ضروری است
۲۰۰	..... جواب اشکال بر اجورہ دلال
۲۰۰	..... حوض را جہت گرفتن ماہی بہ مقاطعہ دادن
۲۰۰	..... زمین گرفته شدہ بر مقاطعہ غرق شد
۲۰۱	..... فراہم نمودن چاندہ با کمیشن جواز ندارد
۲۰۲	..... سوال مثل بالا
۲۰۳	..... بر جمع نمودن پوست قربانی گرفتن کمیشن جواز ندارد
۲۰۳	..... گرفتن تنخوا عوض چند نماز
۲۰۴	..... معاش گرفتن بر خدمات دینی
۲۰۷	..... حکم مختلف معاشات مدرسین
۲۰۷	..... رخصتی چند سالہ راجع نمودن و در آخر بر آن مطالبہ اجورہ آنرا نمودن

۲۰۸	معاش روزہای مریضی .....
۲۰۸	در صورت ترک ملازمت قبل از تکمیل ایام اجارہ آیا حقدار معاش ماہ گذشتہ میباشد؟
۲۰۹	حکم اجورہ ایام غیر حاضری .....
۲۰۹	آیا حقدار معاش اصل میباشد و یا نائب .....
۲۰۱	معزول شدہ بنا بر نا اہلیت حقدار اجورہ ایام متباقی نیست .....
۲۱۰	عقد اجارہ مدارس دینیہ مسانہہ است .....
۲۱۱	سوال مثل بالا .....
۲۱۳	توضیح تحریر مذکور .....
۲۱۵	سوال متعلق بالا .....
۲۱۶	فسخ اجارہ جهت نبودن طلاب .....
۲۱۷	حبثیت شرعی قوانین مختلف مدارس دینی .....
۲۱۷	مخالفت نمودن ملازم از معاہدہ .....
۲۱۸	قرآن خوانی مروج جهت ایصال ثواب .....
۲۲۰	بطور رقیہ قرائت قرآن با اجرت جواز دارد .....
۲۲۱	اجرت گرفتن بر وعظ .....
۲۲۱	در وقت ملازمت کار شخصی خویش را انجام دادن .....
۲۲۲	در طیارہ سیت خویش را بہ کسی دیگر دادن .....
۲۲۲	جہالت مدت و عمل مفسد اجارہ است .....
۲۲۲	سرقلی (پیشکی) گرفتن جواز ندارد .....
۲۲۳	بدون عمل اجورہ اضافہ کاری جواز ندارد .....
۲۲۳	سود گرفتن بر معاش پیشکانی .....
۲۲۴	سوال مثل بالا .....
۲۲۴	کرایہ وصول شدہ از مامور بہ شرکت بیمہ حرام است .....
۲۲۴	خانہ راجعت بیمہ یا بانک بہ کراء دادن .....
۲۲۵	در مقاطعہ جانبین با وفات یکی فسخ لازم می آید .....

۲۲۶	..... وظیفہ اجرت در حصہ وصول نمودن مال مسروقه
۲۲۶	..... حق کمیشن بر نشان دادن مبیعہ
۲۲۷	..... بر گاوچرانی دادن نصف اجرت
۲۲۸	..... اجورہ تعمیر در مسال جواز دارد
۲۲۸	..... انتقال دادن سامان در عرادیہ ریل بدون کراء
۲۲۸	..... با نمودن چیز عیب دار دلال محروم اجرت میگردد
۲۲۹	..... کرایہ دار بعد از دو روز خانہ را ترک کرد
۲۲۹	..... حکم آن مامور کہ رشوت دادن بہ او ضرورت افتد
۲۲۹	..... اجرت وکالت
۲۳۰	..... در درویدن گندم اجورہ از گندم دادن
۲۳۰	..... در اجورہ نان پزی نان دادن
۲۳۱	..... مصارف ترمیم مکان کرایہ چگونه است آیا وجوب ترمیم بر مالک است و یا بر کرایہ دار؟
۲۳۱	..... بعد از اضافہ در تعمیر حکم اضافہ نمودن کراء
۲۳۱	..... علف حیوان کراء دادہ شدہ بر مالک میباشد
۲۳۲	..... تعیین وقت و یا کار در اجارہ لازمی است
۲۳۲	..... اجرت جفتی حیوان حرام است
۲۳۲	..... جهت افزودی اسعار اضافہ آوردن در کرایہ دکان
۲۳۳	..... یک تیکہ دار چند روپیہ گرفت و دست بر دار شد
۲۳۳	..... ماموریت در سینما
۲۳۳	..... تقاعد ملازمت ناجائز
۲۳۴	..... ترمیم تلویزون جواز ندارد
۲۳۴	..... کتابچہ های کتابت (مسودہ) را بہ اجرت دادن
۲۳۴	..... بنا بر تاخیر در اجرت زیادت جواز ندارد
۲۳۵	..... جرمانہ مالی بر ترک وظیفہ قبل المیعاد
۲۳۵	..... طی نمودن اجارہ منعقد نمیگردد

۲۳۶	برکشت کاری کو کنار (افیون) اجورہ جواز دارد
۲۳۶	در زمین پول از یکی و محنت از شخص دوم
۲۳۶	یک صورت مروج نیکہ تعمیر
۲۳۷	شریک را ملازم گرفتن
۲۴۳	تاردوانی برق در ادارہ های سودی
۲۴۴	فسخ اجارہ بہ ضرورت
۲۴۴	کتاب نامکمل و ناقص را جلد سازی نمودن
۲۴۵	جلد ساز جلد ناقص را در کتاب استعمال نمود
۲۵۴	در اجارہ چاہ کنی اجارہ مقدار عمق آن
۲۴۶	با موت وکیل اجارہ، اجارہ فسخ نمیگردد
۲۴۶	ماموریت در کار شراب با کفار
۲۴۶	اجرت بر لیسنس در یوری
۲۴۷	اجارہ برق
۲۴۷	شرط نمودن بطرول تکسی بر مستاجر
۲۴۸	کورت فیس ((یعنی فیس محکمہ قضاء))
۲۵۱	گرفتن اجرت بر تعلیم دادن مسائل
۲۵۳	با شیعه قادیانی وغیرہ زناده اجارہ، استجارہ و دیگر معاملات جواز ندارد
۲۵۳	طلب نمودن اجرت اضافہ از تعیین برای قلی
۲۵۳	کرایہ تکسی اضافہ از میتر
۲۵۴	ارشاد اُولی الابصار الی شرائط حق القرار
۲۵۴	بحث مفصل در بارہ حق استقرار مستاجر
۲۶۰	کتاب الفصّب
۲۶۰	ظلماً وصول نمودن تکس ((باج))
۲۶۰	تفصیل وجوب ضمان بصورت ہلاک مغبوب
۲۶۱	تعمیر نمودن زمین بلا اذن

۲۶۲	..... اشتباہاً در زمین غیر تصرف نمودن
۲۶۲	..... زمین حاصل شدہ در اصلاحات زراعتی
۲۶۳	..... کتاب الشفعۃ
۲۶۳	..... بعد از یک ماہ دعویٰ شفعہ قابل قبول نمی باشد
۲۶۳	..... تفصیل بطلان حق با سکوت شفیع
۲۶۴	..... بوقت بیع اختلاف در موت شفیع
۲۶۵	..... با اقالہ بار دوم حق شفعہ ثابت گردد
۲۶۶	..... در احیاء موات حق شفعہ نباشد
۲۶۶	..... جهت تاخیر فیصلہ حق شفعہ باطل نگردد
۲۶۶	..... تفصیل ترتیب در حق شفعہ
۲۶۷	..... اگر دو راہ (جوی) آب باشد در ہر یکی شریک حق شفعہ را دارد
۲۶۷	..... در حق شفعہ راہ جدید را اعتبار می باشد
۲۶۷	..... صاحب مسیل ذیل در مسیل زمین فوق حق شفعہ را دارد و بر عکس ندارد
۲۶۸	..... در زمین بلا شرب اہل شرب حق شفعہ را ندارند
۲۶۸	..... بدون شرب در بیع اراضی اہل شرب راحق شفعہ است
۲۶۹	..... اگر مسیل بدون الشرب باشد در آن حکم شفعہ
۲۶۹	..... وقتیکہ مسیل آب بین دوزمین حائل باشد آیا حق شفعہ است یا خیر ؟
۲۷۰	..... وقتیکہ مالک مسیل وسط دوزمین شخص ثالث باشد حق شفعہ کہ را باشد
۲۷۰	..... اختلاف شفیع و مشتری در طلب موائبہ
۲۷۰	..... جهت نجات از شفعہ تحریر پول زیاد در قیمت جواز ندارد
۲۷۱	..... کتاب القسمۃ
۲۷۱	..... تفصیل شرط حضور شرکاء بوقت تقسیم
۲۷۳	..... در چنین حالت تقسیم کہ در ورثہ صغیر موجود باشد یا بر مہت دین باشد
۲۷۹	..... حکم تقسیم ترکہ با صغیر
۲۸۰	..... طریقہ تقسیم نمودن مکانات مشترک

۲۸۱	..... کتاب المزارعة والمساواة
۲۸۱	..... حکم زمین موروئی
۲۸۲	..... زمین مزروعہ را بر مزارعہ دادن
۲۸۳	..... مزارع قبل المدۃ کار را ترک نمود
۲۸۳	..... گذاشتن حصہ آب در عائدات جواز ندارد
۲۸۳	..... نہال نمودن باغ بشرط نصفہ کاری
۲۸۵	..... شرایط صحت مزارعت
۲۸۷	..... کتاب الصيد والذبائح
۲۸۷	..... ذبیحہ حالت جنابت حلال است
	در صورتیکہ توسط فیر کردن بر پرندہ، کلہ او پران شود و گردنش باقی ماند ذبح آن
۲۸۷	..... جائز است
۲۹۰	..... مسلمان آہو را با تیر زدو کافر آنرا ذبح نمود
۲۹۱	..... ذبیحہ سارق
۲۹۱	..... حکم شکار باز
۲۹۲	..... ذبیحہ کسی کہ غیراللہ را متصرف میپندارد حرام است
۲۹۲	..... وقتیکہ ماہی را در حوض بیندازد وبمیرد حلال است
۲۹۲	..... ماہی های کوچک کاملاً خوردن حرام اند
۲۹۳	..... با انداختن دوا در آب ماہی مرده شدہ حلال است
۲۹۴	..... بعد از خشک شدن آب مردن ماہی حلال است
۲۹۴	..... ماہی قرش حلال است
۲۹۴	..... جینگا حرام است
۲۹۶	..... فیصلہ بداعت نظر وعقل
۲۹۸	..... تجزیہ تحریر مرسل
۳۰۰	..... حکم ہدہد
۳۰۱	..... زیز حرام است

۳۰۲	ذبیحہ شیعہ ، قادیانی و دیگر زنادقہ حرام است
۳۰۲	بافراموش نمودن بسم اللہ در وقت ذبح ذبیحہ حلال است ۳۰۲ گوشت اسب مکروہ
۳۰۳	تحریمی است
۳۰۳	چوچہ تولد شدہ از اسب و از خردشتی مکروہ تحریمی است
۳۰۴	طریقہ ذبح
۳۰۴	سیہجرہ (قنفذ) حرام است
۳۰۴	بوقت ذبح بہ عربی بسم اللہ گفتن ضروری نیست
۳۰۵	ہفت نوع حیوانات حرام اند
۳۰۵	قبلہ رخ بودن ذبیحہ و ذابح سنت است
۳۰۶	حکم قطع شدن گردن در وقت ذبح
۳۰۶	حکم خریدن گوشت از دکان کافر
۳۰۶	ذبیحہ زن حلال است
۳۰۶	حکم گوشت مرغی کہ گوشت حرام رامی خورد
۳۰۷	زاغ و بوم را شکار نمودن
۳۰۷	حکم چوچہ شکم حیوان مذبوح
۳۰۸	بگلا و شارک حلال است
۳۰۸	اصول معرفت حیوان حلال و حرام
۳۰۸	خوردن گوشت خام
۳۰۸	ذبیحہ اہل کتاب
۳۱۴	الْجَوْهَرَةُ الْفَرْدَةُ فِي حُكْمِ الذَّبْحِ فَوْقَ الْعُقْدَةِ
۳۱۴	تحقیق ذبح فوق العقدہ
۳۱۸	الْحَاقُّ
۳۲۰	حُرْمَةُ الْمَقَاصِ بِرَمِيَةِ الرَّصَاصِ
۳۲۰	بحث مفصل بر شکار تفنگ
۳۳۱	رَفْعُ الْحِجَابِ عَنْ حُكْمِ الْغَرَابِ

۳۳۱	..... معذرت
۳۳۱	..... تحقیق متعلق غراب اہلی
۳۴۳	..... خلاصہ کلام
۳۴۴	..... تکملہ از بندہ رشید احمد
۳۴۶	..... احسن القضاء فی الذبیح با عاتۃ الکہرباء
۳۴۶	..... حکم ذبیحہ ماشینی
۳۵۳	..... خلاصہ کلام
۳۵۹	..... کتاب الاضحیۃ والعقیقۃ
۳۵۹	..... با شہادت و گواہی، گوسفند کم عمر را بزرگ ثابت نمودن جواز ندارد
۳۵۹	..... قربانی حیوان موهوب جواز دارد
۳۵۹	..... حکم شیر و سرقین حیوان قربانی
۳۶۱	..... حکم ہشم حیوان قربانی
۳۶۱	..... بعد از گذشت ایام نحر قیمت شاة واجب است
۳۶۲	..... جواز اشتراء اضحیہ قبل ایام النحر
۳۶۵	..... روز اول بنا بر عذر نماز عید اداء نشد بعد از زوال قربانی نمودن جواز دارد
۳۶۶	..... قربانی نمودن مرغ جواز ندارد
۳۶۶	..... بر ہر یکی از شرکاء قربانی واجب است
۳۶۷	..... فروختن گوشت و پوست قربانی جواز ندارد
۳۶۷	..... قربانی حیوانیکہ پستان او خراب باشد
۳۶۸	..... فروع
۳۷۳	..... خوراندن گوشت قربانی بر خادم
۳۷۳	..... استعمال پوست قربانی در تعمیر مدرسه وغیرہ جواز ندارد
۳۷۴	..... دادن گوشت و پوست قربانی بہ کافر جواز دارد
۳۷۴	..... تناول گوشت قربانی وصیت جواز ندارد
۳۷۵	..... حکم گرفتن ناخن وغیرہ در عشرہ ذی الحجہ

۳۷۵	اگر بدر و پسر شریک باشند بر پسر قربانی نیست
۳۷۵	بر نابالغ قربانی واجب نباشد
۳۷۶	حصہ گرفتن در گاو از طرف میت
۳۷۷	بعد از خریداری عیب حیوان معلوم شد
۳۷۷	طریقہ غلط تقسیم نمودن گوشت اضحیہ
۳۷۸	اگر طعام خوری مشترک باشد با تقسیم گوشت ضروری نیست
۳۷۸	قربانی حیوان خنثی درست نیست
۳۷۹	قربانی حیوان بی شاخ
۳۷۹	جواب حدیث عدم جواز متعلق تضحیہ مکسور القرن
۳۸۰	حولان حول در وجوب اضحیہ شرط نیست
۳۸۰	با شرکت مامور بانگ قربانی یکی ہم درست نمیشود
۳۸۱	فروختن استخوان اضحیہ جواز ندارد
۳۸۱	حکم قربانی دہم در صورتیکہ حیوان مفقود اول گردد و یا ہلاک شود
۳۸۲	قربانی حیوان لنگ
۳۸۲	قربانی حیوان سرقت شدہ جواز ندارد
۳۸۲	بر مال حرام قربانی واجب نیست
۳۸۳	حکم زمین در وجوب اضحیہ
۳۸۳	تفصیل وجوب قربانی بر مقروض
۳۸۴	اگر در شتر تعداد شرکاء از ہفت تن اضافہ شد قربانی ہمہ باطل میگردد
۳۸۴	صدقہ نمودن گوشت قبل از تقسیم جواز دارد
۳۸۴	اگر قبل از ایام اضحیہ مال را ہبہ نمود پس قربانی بر او واجب نیست
۳۸۵	نصاب وجوب قربانی
۳۸۵	قربانی حیوانیکہ با مال غیر علف دادہ شدہ باشد
۳۸۵	با شرکت شیعہ قربانی ہمہ فاسد میگردد
۳۸۶	با شراکت مشرک قربانی ہمہ فاسد میگردد

۳۸۶	اضحیہ نمودن در شب
۳۸۷	قبل از ذبح عیب پیدا شد
۳۸۷	غنی حیوان را خرید و در ایام نحر پس مسکین شد
۳۸۷	قربانی حیوان دیوانہ جواز دارد
۳۸۸	بر مقرض قربانی واجب است
۳۸۸	بر دین مهر قربانی واجب نیست
۳۸۹	با قرض خریداری حیوان قربانی جائز است
۳۸۹	قربانی حیوانیکہ دندان هایش ضعیف و بوسیدہ باشد
۳۸۹	معیار جواز اضحیہ بر دندانها
۳۹۰	کار گرفتن از حیوان قربانی
۳۹۰	تفصیل عیب مانع تضحیہ
۳۹۲	دم گوسفند را اعتبار نیست
۳۹۲	قربانی گاو مرض ((گرگ)) گرفته
۳۹۳	اجرت گرفتن ذبح اضحیہ شریک جواز ندارد
۳۹۳	مسافر بعد از قربانی مقیم شد
۳۹۴	در ایام اضحیہ مقیم مسافر شد و یا مسافر مقیم شد
۳۹۴	بودن دو دندان در عمر قربانی ضروری نیست
۳۹۴	خورد و نوش قبل از گوشت قربانی
۳۹۵	ابتداء طعام یا اضحیہ با روز دہم مخصوص است
۳۰۵	قربانی حیوان شند ((عقیم)) جواز دارد
۳۹۶	خوردن پوست اضحیہ جواز دارد
۳۹۶	حصہ مقطوعہ در ہر دو گوش محسوب میشود
۳۹۷	ضأن غیر ذات الیہ را شامل است
۳۹۸	وقتیکہ در یک جا نماز عید اداء شد برای ہمہ قربانی جواز دارد
۳۹۸	نیز آیا نماز در مسجد را اعتبار باشد و یا نماز عید گاہ را ؟

۳۹۸	تحقیق جواز اکل در مورد اضحیہ مندورہ .....
۴۰۲	شراء الفقیر قبل ایام النحر نیز موجب میباشد .....
۴۰۳	ابطال یک حیلہ در مصرف جرم قربانی در مد عطیہ .....
۴۰۴	در تصدق پوست قربانی تملیک لازمی است .....
۴۰۵	اگر در ایام اضحیہ قربانی نکرد بعداً قیمت یوم الاداء را صدقہ کند .....
۴۰۶	تحقیق (جعلت هذه الشاة اضحیة) .....
۴۰۷	یک حیوان را برای عقیقہ و قربانی جمع نمودن .....
۴۰۷	در عقیقہ، بچہ یک گوسفند نیز کافی است .....
۴۰۷	عقیقہ نمودن بعد از بلوغ و بعد از وفات .....
	جمع نمودن اضحیہ، عقیقہ و ولیسہ در یک گاؤ ۴۰۸ میدہ نمودن استخوان حیوان
۴۰۸	عقیقہ جواز دارد .....
۴۰۹	تنبیہ .....
۴۱۰	تَنْمِیَةُ الْخَيْرِ فِي التَّضْحِيَةِ عَنِ الْغَيْرِ .....
۴۱۰	حکم قربانی نمودن از طرف غیر .....
۴۱۳	دو سہم یک تن در قربانی گاؤ .....
۴۱۳	دو حصہ یک شخص در قربانی گاؤ .....
۴۱۳	گرفتن حصہ ایصال ثواب یا عقیقہ از طرف یک شخص ہمرای قربانی در یک گاؤ ....
۴۱۵	خاتمة الکلام .....

تم فہرس الکتاب بعون الملک الوہاب

